

ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ - ΧΟΡΝ
ΑΘΗΝΑ 1997

© Copyright 1997
ΙΔΡΥΜΑ ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ - ΧΟΡΗ
Μάρκου Αύρηλιου 5, Πλάκα - 105 56 'Αθήνα
Τηλ. 32.19.196

ISBN: 960 - 7079 - 63 - 9

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ανεξάρτητα από αν το έγκλημα συνίσταται σε μια συμπεριφορά που θίγει θεμελιώδεις πολιτειακές, κοινωνικές και ηθικές αρχές σε έναν ορισμένο τόπο, μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή ή αντίθετα, σε συμπεριφορά που απειλεί τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης, η οποία –άρχουσα τάξη– έχει διαμορφώσει στα μέτρα της τα προστατευόμενα έννομα αγαθά (πόλοι ανάμεσα στους οποίους κινείται η σύγχρονη εγκληματολογική θεωρία), το έγκλημα αποτελεί ένα κοινωνικό φαινόμενο.

Από το φαινόμενο αυτό δεν μπορούσε να απαλλαγεί και το Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος. Η βυζαντινή κοινωνία δεν ήταν κοινωνία αγγέλων.

Οι παραβάτες τόσο του ανθρώπινου όσο και του θείου νόμου, που –τους τελευταίους αυτούς– οι ιδιόμορφες σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας μετέβαλαν σε εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαίου, βρισκόνταν παντού: Από τα άδυτα των βασιλικών κοιτώνων ως τις σκοτεινές κρύπτες των μοναστηριών· από τις θορυβώδεις αγορές των πολυάνθρωπων πόλεων ως τις ταπεινές φτωχογειτονιές τους· από τους δημόσιους δρόμους, όπου ληστές έστηναν ενέδρες στους ανύποπτους ταξιδιώτες μέχρι τα σκλαβοπάζαρα με το ύποπτο ανθρώπινο εμπόρευσμά τους.

Σε όλες τις παραπάνω μορφές αντικοινωνικής δράσης διατήρησαν οι Βυζαντινοί τις περιπτωσιολογικές ρυθμίσεις του ρωμαϊκού δικαίου και έδειξαν αξιοζήλευτη επινοητικότητα ως προς τη διάπλαση της αντικειμενικής υπόστασης των επιμέρους εγκλημάτων, προσπαθώντας να καλύψουν όλες τις πτυχές της νομικής καθημερινότητας.

Η ίδια αυτή καθημερινότητα επέδρασε και στη μορφολογία των κυρώσεων, γιατί το σύστημα των ποινών που προέβλεπε το κείμενο των νόμων δεν ανταποκρινόταν πάντοτε σ' εκείνο που

εφαρμοζόταν στην πράξη. Πάντως οι διάφορες σωματικές ποι-
νές, με πρώτο στον κατάλογο τον αζρωτηριασμό στις ποικίλες
του μορφές, καταλάμβαναν έναν σημαντικό χώρο μέσα στο σύ-
στημα αυτό. Πολλοί εξακολουθούν να πιστεύουν ότι η βυζαντι-
νή αυτοκρατορία υπήρξε ένα κράτος «μεσαιωνικό» – όχι με τη
χρονική, αλλά με την αξιολογική σημασία του όρου. Σε αρκετά
ωστόσο νομικά, πολιτικά ή θεολογικά κείμενα συναντάμε ενδια-
φέρουσες σκέψεις των συντακτών τους –πιθανότατα υπό την
επίδραση αρχαίων ελληνικών αντιλήψεων– στο πεδίο της αντε-
γλημματικής πολιτικής.

Ελπίζουμε ότι η ανάπτυξη των παρακάτω θεμάτων από ει-
δικούς και διακεκριμένους επιστήμονες θα προκαλέσει αδιάπτω-
το το ενδιαφέρον των αναγνωστών.

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Τρίτη 8-11-1994

Ώρα 7:30μ.μ.

ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ: *Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο*

Τρίτη 15-11-1994

Ώρα 7:30μ.μ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ: *Τυπικά και παρατυπίες. Ο κολασμός στα μοναστήρια**

Τρίτη 22-11-1994

Ώρα 7:30μ.μ.

ΑΛΕΞΗΣ ΣΑΒΒΙΔΗΣ: *Θερμουργός Ἀντιχριστοφορίτης, ἀνήρ αἱμάτων: Ἡ τύχη τοῦ Στεφάνου Ἀγιοχριστοφορίτη, κυρίου οργάνου τοῦ Ἀνδρονίκου Α΄ Κομνηνοῦ*

Τρίτη 29-11-1994

Ώρα 7:30μ.μ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΓΓΕΛΟΥ: *Λιβελογράφοι και συκοφάντες στη βυζαντινή κοινωνία***

Τρίτη 13-12-1994

Ώρα 7:30μ.μ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΟΥΛΗΣ: *Ἡ ἐπίγεια κόλαση: Το κυρωτικό σύστημα της εκκλησίας*

* Το χειρόγραφο της ομιλίας δεν παραδόθηκε ώστε να περιληφθεί στην έκδοση.

** Το χειρόγραφο της ομιλίας δεν παραδόθηκε ώστε να περιληφθεί στην έκδοση.

Τρίτη 10-1-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΑΚΟΣ: *Ζωοκλέφτες και καταπατητές στο Βυζάντιο*

Τρίτη 17-1-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ: *Λαθρεμπόριο πεποιθησίων στα ύστερα χρόνια του Βυζαντίου*

Τρίτη 24-1-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ: *Έρωσ και νόμος στο Βυζάντιο*

Τρίτη 7-2-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ: *Έξ γυναικός έρρύη τὰ φαῦλα: Η γυναικεία εγκληματικότητα στο Βυζάντιο*

Τρίτη 14-2-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ: *«Αγοραία» παραστρατήματα των βυζαντινών εμπόρων*

Τρίτη 21-2-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ: *Αίμα στο παλάτι. Ανταγωνισμοί για τον βυζαντινό θρόνο*

Τρίτη 28-2-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ: *Το φονικό στο Βυζάντιο**

* Η ομιλία δεν πραγματοποιήθηκε.

Τρίτη 7-3-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ: *Βυζαντινό νόμισμα και παραχαράκτες*

Τρίτη 14-3-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΚΟΜΙΑΣ: *Τα στρατιωτικά εγκλήματα κατά τους βυζαντινούς χρόνους*

Τρίτη 21-3-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΑΛΑΡΑ: *Οι βυζαντινές φιλαζές*

Τρίτη 28-3-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ: *Η θρησκευτική νομιμοφροσύνη στο Βυζάντιο*

Τρίτη 11-4-1995

Ώρα 7:30μ.μ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΙΤΣΑΚΗΣ: *Έγκλημα χωρίς τιμωρία: Τα πλαστά στη βυζαντινή ιστορία*

* Το χειρόγραφο της ομιλίας δεν παραδόθηκε ώστε να περιληφθεί στην έκδοση.

ΟΙ ΠΟΙΝΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ι. Εννοιολογικό περιεχόμενο της «ποινής»

Όπως έχει ήδη προ πολλού επισημανθεί¹, δεν υπήρχε αρχικά στο ρωμαϊκό ποινικό δίκαιο κανένας όρος για την απόδοση της έννοιας της «ποινής». Σε κάποιο χρονικό σημείο, που δεν μπορεί να προσδιοριστεί με απόλυτη ακρίβεια, το αργότερο πάντως στους τελευταίους αιώνες της δημοκρατίας, επικράτησε ως γενική έκφραση της «ποινής» (και μάλιστα τόσο στη νομική τεχνική ορολογία όσο και στην καθημερινή γλώσσα) η ελληνικής προελεύσεως λέξη «ροεπα», που σε πρώτη φάση όμως περιοριζόταν στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου. Αυτή η ορολογική εξέλιξη φαίνεται να υποδηλώνει μίας μορφής «ιδιωτικοποίηση» του ποινικού δικαίου στην αντίστοιχη περίοδο². Η ποινική διαδικασία ωστόσο διαμορφώθηκε στη συνέχεια χωρίς να υποστεί την επίδραση αυτής της τάσης, γιατί η συμμετοχή των ιδιωτών στην ποινική καταστολή έχανε συνεχώς έδαφος³.

Στο ιουστινιάνειο δίκαιο, ιδίως στους νόμους που εκδόθηκαν επί του ίδιου του Ιουστινιανού, γίνεται ευρύτατη χρήση των όρων *roepa* και (του ισοδύναμου ελληνικού) «ποινή» με έννοια αντίστοιχη προς τη σημερινή.

1. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Λιψία 1899 (ανατύπ. Γκράτς 1955), σελ. 15.

2. Βλ. αντί για άλλους Y. Thomas, «*Se venger au Forum. Solidarité familiale et procès criminel à Rome (Premier siècle av. - deuxième siècle ap. J.C.)*», R. Verdier-J.P. Polz (εκδ.), «*La Vengeance*», *Etudes d'ethnologie, d'histoire et de philosophie. III: Vengeance, pouvoirs et idéologies dans quelques civilisations de l'Antiquité*, Παρίσι 1984, σελ. 65-100.

3. Πρβλ. G. Thür-P.E. Pieler, «*Gerichtbarkeit*», *Reallexikon für Antike und Christentum* 10 (1977), σελ. 373 επ., 422 επ.

II. Τα υποζείμενα της ποινής

Το ποινικό δίκαιο ως σύνολο κανόνων συμπεριφοράς αποτελεί στην πραγματικότητα έναν «ζώδια ηθικής». Και επειδή μόνον άνθρωποι υποβάλλονται σε νόμο αυτής της μορφής, δύσκολα μπορεί να φανταστεί κανένας την ικανότητα ενός ζώου (και ακόμα λιγότερο ενός άψυχου αντικειμένου) να «εγκληματήσει». Στη βυζαντινή νομική φιλολογία υπάρχει ωστόσο μία διάταξη που προβλέπει την τιμωρία ενός ζώου, και συγκεκριμένα του ταύρου που με τα κέρατά του φονεύει άνθρωπο ή άλλο ζώο: *Ἐάν κερατίση ταῦρος ἄνδρα ἢ γυναῖκα καὶ ἀποθάνῃ, λίθοις λιθοβοληθήσεται ὁ ταῦρος καὶ οὐ θρωθήσεται τὰ κρέα αὐτοῦ, ὁ δὲ κύριος τοῦ ταύρου ἄθῳος ἔσται. Ἐάν δὲ ὁ ταῦρος κερατιστῆς ἦν πρὸ τῆς χθὲς καὶ πρὸ τῆς τρίτης ἡμέρας, καὶ διαμαρτύρωνται τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, καὶ μὴ ἀφανίσῃ αὐτόν, ἀνέλι δὲ ἄνδρα ἢ γυναῖκα, ὁ ταῦρος λιθοβοληθήσεται καὶ ὁ κύριος αὐτοῦ προσαποθανεῖται. Ἐάν δὲ λύτρα ἐπιβληθῇ αὐτῷ, δώσει λύτρα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ὅσα ἂν ἐπιβάλωσιν αὐτῷ. Ἐάν δὲ υἱὸν κερατίση ἢ θυγατέρα, κατὰ τὸ δικαίωμα τοῦτο ποιήσουσιν αὐτῷ. Ἐάν δὲ παῖδα κερατίση ὁ ταῦρος ἢ παιδίσκη, ἀργυρίου τριάκοντα δίδραχμα δώσει τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, καὶ ὁ ταῦρος λιθοβοληθήσεται. Ἐάν δὲ κερατίση ταῦρός τις ταῦρον τοῦ πλησίον, καὶ τελευτήσῃ, ἀποδώσουσι τὸν ταῦρον τὸν ζῶντα καὶ διελοῦνται τὸ ἀργύριον αὐτοῦ, καὶ τὸν ταῦρον τὸν τεθνηκότα διελοῦνται. Ἐάν δὲ γνωρίζηται ὁ ταῦρος ὅτι κερατιστῆς ἦν πρὸ τῆς χθὲς καὶ πρὸ τῆς τρίτης ἡμέρας, καὶ διαμεμαρτυρημένοι ὡσι τῷ κυρίῳ αὐτοῦ, καὶ μὴ ἀφανίσῃ αὐτόν, ἀποτίσει ταῦρον ἀντὶ ταύρου, ὁ δὲ τετελετηκῶς αὐτῷ ἔσται⁴.*

Πρόκειται για το κεφάλαιο 21 του *Μωσαϊκοῦ παραγγέλματος*, μίας περιεργής συλλογῆς που συχνά περιέχεται στην *appendix* της *Ἐκλογῆς*. Αποτελεῖται η συλλογή αυτή –που από ι-δεολογικούς και παιδαγωγικο-προπαγανδιστικούς λόγους εισέδου-

4. L. Burgmann - Sp. Troianos, «Nomos Mosaikos», *Fontes Minores* III. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 4], Φρανκφούρτη 1979, σελ. 126-127 (151).

σε στις βυζαντινές νομικές πηγές— από 70 περίπου αποσπάσματα της Πεντατεύχου, των πέντε δηλαδή πρώτων βιβλίων της Παλαιάς Διαθήκης, στη μετάφραση των Εβδομήκοντα. Λόγω επομένως της προελεύσεώς της δεν μπορεί να θεωρηθεί η διάταξη αυτή ως ένα αυθεντικό προϊόν της βυζαντινής νομικής σκέψης.

Σύμφωνα με τις νομικές αντιλήψεις των Ρωμαίων, οι δούλοι εξομοιώνονται με τα οικόσιτα ζώα. Αυτή όμως η εξομοίωση δρίσκει κυρίως έδαφος εφαρμογής στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου, γιατί από τη σκοπιά του ποινικού δικαίου η μεταχείριση του μη ελεύθερου ανθρώπου διαφέρει πολύ από εκείνη του ζώου. Βεβαίως υπήρχε και στις δύο περιπτώσεις ευθύνη του κυρίου και χωρούσε η *noxae deditio*, η παράδοση δηλαδή του αυτουργού (δούλου ή ζώου) στο ζημιωθέντα⁵. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι δούλοι είχαν κάποια μορφής ποινική ανικανότητα, δοθέντος ότι από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο (το αργότερο από την εποχή του Ιουστινιανού) επιτράπηκε η έγερση ποινικής αγωγής απευθείας εναντίον τους⁶. Επί μερικών μάλιστα σοβαρών εγκλημάτων είτε ορίζεται ρητώς, ότι δεν ασκεί επίδραση το νομικό *status* του δράστη⁷, είτε από μόνη την αντικειμενική τους υπόσταση δεν είναι δυνατό να τελεσθούν παρά μόνον από δούλους⁸. Αν δεν προβλέπεται στις οικείες διατάξεις η ποινή που επιβάλ-

5. Βλ. π.χ. Έκλογη (εφεξής: Έ.) 17.9 και 12, έκδ. L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' I.* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10.], Φρανκφούρτη 1983, σελ. 228, 230. Βλ. επίσης Εισαγωγή (εφεξής: Εισ.) 40.76 και 79 / Πρόχειρος Νόμος (εφεξής: Πρ.Ν.) 39.52 και 55, έκδ. Ιω. και Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum*, Αθήνα 1931 (ανατύπ. Άαλεν 1962), τ. 2, σελ. 366 και 223, αντιστοιχώς.

6. Πρβλ. M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, II [Handbuch d. Altertumswiss., X.3.2.1.], Μόναχο ²1975, σελ. 431 (βιβλιογρ.) και προσφάτως R. Knüttel, «Die Haftung für Hilfspersonen im römischen Recht», *Zeitschr. d. Sav.-Stiftg. f. Rechtsgesch., Rom. Abt.* 100 (1983), σελ. 340-443 passim.

7. Πρβλ. Έ. 17.42 (Burgmann, ό.π., σελ. 240), Εισ. 40.17, 25, 83 / Πρ.Ν. 39.14, 22, 37 (Ζέπος, ό.π., σελ. 361 επ., 217 επ., αντιστοιχώς).

8. Πρβλ. Εισ. 40.38, 49-50 / Πρ.Ν. 39.36, 43-44 (Ζέπος, ό.π., σελ. 362 επ., 220 επ., αντιστοιχώς).

λεται στους δούλους, τότε εφαρμόζεται κατ' αναλογία, ότι ισχύει για τους «ευτελείς» (humiliores) σχετικά με τις κυρώσεις⁹.

III. Ο σκοπός της ποινής

Η ποινή διαμορφώθηκε διαδοχικά σε μία πράξη ανταποδοσεως για την αποκατάσταση της έννομης τάξης που είχε διαταραχθεί. Στο πλαίσιο αυτό όμως δεν μπορεί –και δεν πρέπει– να αγνοηθεί και ο εκφοβιστικός της ρόλος, που προβάλλεται με έμμεσο μεν, αλλά σαφή τρόπο στην περίοδο του Ιουστινιανού¹⁰.

Ενώ όμως η κοσμική νομοθεσία, ακόμη κι αυτές οι ιουστινιάνειες ποινικές διατάξεις δεν κατονομάζουν ρητώς το σκοπό της ποινής κατά γενικό τρόπο¹¹, ήδη από τον 4ο αιώνα λαμβάνει θέση στο θέμα αυτό η Εκκλησία με έναν από τους γνωστότερους εκπροσώπους της. Συγκεκριμένα, ο επίσκοπος Καισαρείας Βασίλειος, έγκριτος νομικός της εποχής του, αντιμετωπίζει σε μία επι-

9. Βλ. τη σχετική αρχή, όπως διατυπώνεται στα Βασιλικά (εφεξής: Β.) 60.51.10: Ὁ οἰκέτης κατὰ μίμησιν τῶν εὐτελῶν τιμωρεῖται, καὶ ἐξ ὧν αἰτιῶν ὁ ἐλεύθερος ῥοπαλίζεται ὁ δοῦλος φραγγελιζόμενος τῷ δεσπότη παραδίδεται, καὶ ἐξ ὧν αἰτιῶν ὁ ἐλεύθερος βακλισθεὶς εἰς ἔργον δημόσιον δίδεται φραγγελιζόμενος ὁ δοῦλος δίδεται τῷ δεσπότη ἐπὶ τῷ ἐν δεσμοῖς εἶναι τοσοῦτον καιρὸν. Εἰ δὲ μὴ δέχεται αὐτὸν ὁ δεσπότης, πιπράσκειται· εἰ δὲ μὴ ἔστιν ὁ ἀγοράζων, εἰς δημόσιον ἔργον διηγεζῶς ἐμβάλλεται (= D. 48.19.10). Πρὸβλ. καὶ Β. 60.51.27: Ἐν τοῖς ἐγκλήμασι μικρότερον οἱ δοῦλοι καὶ οἱ ἄτιμοι τιμωροῦνται (= D. 48.19.28 § 16).

10. Πρὸβλ. τις πολυάριθμες διατάξεις για τη δίωξη εγκλημάτων περί την υπηρεσία ή και απλών πειθαρχικών παραβάσεων των κρατικών λειτουργών στις ιουστινιάνειες νεαρές, συστηματικά καταταγμένες από τον N. van der Wal, *Manuale novellarum Iustiniani*, Γκρόνινγκεν-Άμστερνταμ 1964, σελ. 50. Πολύ χαρακτηριστική είναι η διατύπωση μιας διατάξεως του έτους 534 στον C.J. 1.3.55(57) προοίμ.: (...) μείζονα ποινήν κατὰ τῶν πλημμελούντων ἐκφέροντες, οὐχ ὅτι ταῖς ἀνέησσι χαίρομεν τῶν ποινῶν (οὐδὲν γὰρ ἡμῖν οὕτως ὡς φιλανθρωπία καταθύμιον), ἀλλ' ἵνα τῷ δέει τῆς τιμωρίας τοὺς ἁμαρτάνειν προηρημένους τοῦ πλημμελεῖν εἴρξομεν.

11. Πρὸβλ. ωστόσο F. Sitzia, «Aspetti della legislazione criminale nelle Novelle di Giustiniano: Il problema della giustificazione della pena», *Subseciva Groningana* 4 (1990): *Novella Constitutio. Studies in Honour of N. van der Wal*, σελ. 211-220.

στολή του το σκοπό της ποινής στη συνολική του διάσταση (δηλαδή στο ποινικό σύστημα όχι μόνο της Εκκλησίας, αλλά και της Πολιτείας), αποκρούοντας τον ανταποδοτικό χαρακτήρα της (εφόσον, όπως γράφει, δεν έχει επινοηθεί ακόμη μέθοδος, ώστε να εξαλείφονται τα γεγονότα) και τονίζοντας την αξία της ως μέσου γενικής και ειδικής προλήψεως: *Ἐκεῖνο δὲ ἐπὶ πᾶσιν εἰπεῖν ἀναγκαῖον, ὅτι τοὺς ὀτιοῦν ἀδικοῦντας οὐχ ὑπὲρ τῶν ἤδη γεγενημένων κολάζομεν (τίς γὰρ ἂν γένοιτο μηχανὴ μὴ γεγενησθαι τὰ πεπραγμένα;), ἀλλ' ὅπως ἂν ἢ αὐτοὶ πρὸς τὸ λοιπὸν ἀμείνους γένοιτο ἢ ἑτέροις ὑπάρξειε τοῦ σωφρονεῖν παραδείγματα*¹².

Αρκετά αργότερα, λίγο πριν από τα μέσα του 8ου αιώνα, προβάλλει ο σκοπός της ποινής στην *Ἐκλογή* των Ισαύρων μέσα από την απαρίθμηση των στόχων, τους οποίους επιδίωκε ο Λέων Γ' με το νομοθέτημά του: (...) *πρὸς εὐσύνολπτον τῆς τῶν τοιούτων εὐσεβῶν νόμων δυνάμεως εἶδησιν καὶ τὴν ἐν εὐκρινείᾳ τῶν πραγμάτων εὐλύτῳσιν καὶ τὴν δικαίαν τῶν πλημμελοῦντων ἐπεξέλευσιν καὶ τὴν τῶν ἐπιρροπῶς πρὸς τὸ πλημμελεῖν διακειμένων ἀναστολὴν καὶ διόρθωσιν*¹³.

Από όσο γνωρίζω, η *Ἐκλογή* είναι το πρώτο νομοθετικό κείμενο, στο προοίμιο του οποίου οι κύριοι σκοποί της ποινής ~~κατάρτησι, δελτίωσι και εκφοβισμός~~ αναφέρονται μαζί, ο ένας δίπλα στον άλλο. Είναι γνωστό, ότι οι Μακεδόνες αυτοκράτορες, παρά την αποστροφή τους προς το νομοθετικό έργο της συρικής δυναστείας, αποδέχθησαν (και επανέλαβαν) κατά το μεγαλύτερο μέρος του το ποινικό δίκαιο της *Ἐκλογῆς*. Εκτός όμως από μία εξαίρεση, δεν θεώρησαν αναγκαίο να θίξουν στα νομοθετικά τους εγχειρίδια, είτε στο προοίμιο, είτε στο κείμενο, το θέμα του σκοπού της ποινής. Η εξαίρεση αφορά τη ληστεία με φόνο. Ως προς το έγκλημα αυτό προβάλλεται ο σκοπός της ποινής τόσο στην *Εἰσαγωγή* (40.19) όσο και στον *Πρόχειρο Νόμο*

12. Επιστολή αριθ. 112 προς Ανδρόνικον, κεφ. 3 (έκδ. Y. Courtonne, τ. 2, Παρίσι 1961, σελ. 15,1-5).

13. Burgmann, *ό.π.*, σελ. 162, 48-51. Πρβλ. Sp. Troianos, «Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σδορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σελ. 97-112 (98 επ.).

(39.16): Οἱ ἐπίσημοι λησται ἐν τοῖς τόποις, ἐν οἷς ἐπλημμέλησαν, φουρκίζονται, ἵνα τε διὰ τῆς θέας καταπτοηθῶσιν οἱ ἐγχειροῦντες τοῖς τοιούτοις καὶ ἵνα τῆς ἐκδικήσεως ὑπ' ὄψιν κειμένης γένηται τις παραμυθία τοῖς συγγενέσιν τῶν ἀναιρεθέντων¹⁴.

Αντίθετα ἀπὸ αὐτὴ τὴν περιορισμένη ἀναφορὰ στα δύο εγχειρίδια τῶν Μακεδόνων, ὁ Λέων ΣΤ' στα προοίμια τῶν ἐπὶ μέρους νεαρῶν τοῦ ἐπισημοῦ ἐκφράζει τὴν ἀπόψιν του γιὰ τὸ σκοπὸ καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά της ποινῆς. Διαβάζουμε λοιπὸν τὴν παρακάτω σκέψιν στο προοίμιον τῆς νεαρᾶς 105: *Καλὸν ἢ ἐκ τῶν νόμων ἐπαγομένη τιμωρία καὶ κόλασις, ὅτι σωφρονίζει τὸ ἄτακτον καὶ ἄκοντας ἀναστέλλει τῆς ἐπὶ τὰ πονηρὰ ῥύμης τοῦς προπετεῖς ἐπὶ κακίαν. Καλὸν δὲ ὅτε τὴν προσήκουσαν τοῖς νόμοις σώζει φιλανθρωπίαν ἢ κόλασις καὶ μὴ ταύτης ἐλαυνομένη διελέγχεται μηδὲ προφάσει τοῦ σωφρονίζεσθαι ὠμοτάτην ἐπιδεικνύει προαίρεσιν· ἐπεὶ καὶ πατήρ, ἕως μὲν φιλανθρώπως κολάζει πταίσαντα τὸν παῖδα, καὶ τῆς προμηθείας ἐπαινετὸς καὶ τῆς κολάσεως, ἐπειδὴν δὲ τῆς πρεπούσης πατρὶ γνώμης ἐκλίπτων οὐ κατὰ λόγον πατρικῆς φιλανθρωπίας, ἀλλ' ἐκ τοῦ χαλεπωτάτου τρόπου τὴν ποινὴν ἐπιτίθει τῷ παιδίῳ, οὔτε πατρικῶς παιδεύει καὶ πρὸς ἀποδοχὴν οὐδεὶς ἔσται τῆς χαλεπότητος. Εἰ δὲ πατέρες οἱ νόμοι σὺν ἀληθείᾳ τυγχάνουσι, ὥσπερ δὴ καὶ τυγχάνουσι, πάντως ἀκόλουθον κατὰ λόγον τῶν ἀμαρτημάτων καὶ τὰς ποινὰς τούτους ὀρίζειν, ἀλλὰ μὴ βίαιόν τινα καὶ πολὺ βαρυτέραν τοῦ πταίσματος ἐπιφορτίζειν τὴν τιμωρίαν. Ποῦ γὰρ νομίμου παιδαγωγίας, ποῦ δὲ τῆς ἐκεῖθεν ἰατρείας τὸ τιμωρεῖσθαι θανάτῳ τὸν μὴ θανάτου τινὶ δεδειγμένον παραίτιον; Καὶ ἰατρῶν μὲν παῖδες οὐκ ἀποτόμως τὴν τῶν μελῶν ἐπισηφίζονται τομῆν, νόμος δὲ ὁ συμπάθειαν ἀσυγκρίτως ἐπαγγελλόμενος κρείττονα τῆς ἰατρικῆς συμπαθείας – εἴ γε τῇ μὲν περὶ τὰ σώματα τῆς εὐεργεσίας ὁ σκοπός, νόμοι δὲ σὺν τῇ ψυχῇ καὶ τοῖς σώμασι διδόντες τὰς εὐεργεσίας – τοσαύτην ἀποτομίαν κατὰ τῶν οὐς προαιροῦνται θεραπεύειν ἐπιδείξονται¹⁵. Αὐτὸ το χωρίον αὐτὸ καὶ ἄλλα συναφῆ διαπι-*

14. Ζέπος, ὁ.π., σελ. 361 καὶ 218, ἀντιστοίχως.

15. P. Noailles - A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι 1944, σελ. 343 ἐπ.

στώνουμε ότι κατά τη διατύπωσή τους έλαβε υπόψη ο συντάκτης τους τις θέσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω, δηλαδή κάθαρση και εκφοβισμό¹⁶, καθώς και την ιδέα της ανταποδόσεως για χάρη όσων εθίγησαν από το έγκλημα¹⁷, αλλά πάντως μέσα στα όρια που επιβάλλονται από την έννοια του δικαίου και της δικαιοσύνης¹⁸.

Τις ίδιες βασικές ιδέες επικαλούνται και άλλοι, μεταγενέστεροι αυτοκράτορες κατά την εισαγωγή ρυθμίσεων ή κατά τη λήψη μέτρων με ποινικό περιεχόμενο, αλλά σε πολύ περιορισμένη (από κάθε άποψη) κλίμακα¹⁹.

Η παράθεση τέτοιου είδους αναφορών δεν απαντά μόνο σε νομικά κείμενα της μέσης βυζαντινής περιόδου. Ανάλογες σκέψεις κάνουν την εμφάνισή τους και σε μη νομικές πηγές. Ένα τυπικό παράδειγμα αποτελεί το λεγόμενο *Στρατηγικόν* του Κεκαυμένου (11ος αι.), που με πολλή επιτυχία χαρακτήρισε ο Η.-G. Beck ως το «εγκόλπιο» (*vademecum*) του βυζαντινού αριστοκράτη²⁰. Σε διάφορα κεφάλαια αυτής της πραγματείας δίνει ο συγγραφέας της συμβουλές σχετικά με την απονομή της δικαιοσύνης. Σε ένα από αυτά γράφει: *Χρή οὖν εἶναι σε δίκαιον εἰς ἄκρον καὶ ἀληθῆ, πλὴν τοὺς ἀμαρτάνοντας τοιούτῳ τρόπῳ κό-*

16. Βλ. π.χ. τη νεαρά 62: Ἄξιον μὲν τοῖς δημοσίων ἀδικημάτων ἐνόχους κολάζειν καὶ τοιαύταις ὑπάγειν τιμωρίας αἱ μέλλουσιν ὅτι μάλιστα πρὸς τὸ σῶφρον ἐπανάγουσαι τοὺς εὐκόλως ἐπὶ τοῦτο ὀρμῶντας ἀνακόπτειν τὰ ἀδικήματα (Noailles-Dain, ὁ.π., σελ. 229 επ.).

17. Πρὸλ. τις νεαρές 34 και 92 (στην ίδια έκδοση σελ. 139 και 303).

18. Βλ. τις νεαρές 61, 64, 66 και 67 (στην παραπάνω έκδοση σελ. 227, 235, 239 και 243).

19. Βλ. τα προόμια δύο νεαρών των αυτοκρατόρων Κωνσταντίνου Ζ' (Ζέπος, ὁ.π., τ. 1 σελ. 233 επ.) και Μανουήλ Α' στην έκδοση της Ruth Macrides, «Justice under Manuel I Komnenos. Four Novels on Court Business and Murder», *Fontes Minores* VI. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 11.], Φρανκφούρτη 1984, σελ. 99-204 (156 επ.). Πρὸλ. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. 1-5, Μόναχο-Βερολίνο 1924-1965 (μερική ανατύπ. Hildesheim 1976 και 2η έκδ. του τ. 2 από τον P. Wirth, Μόναχο 1995), αριθμ. 677 και 1467.

20. «*Vademecum des byzantinischen Aristokraten*». *Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos*, übersetzt, eingeleitet und erklärt von H.-G. Beck, Γκρατς-Βιέννη-Κολωνία ²1964.

λαζε· τοὺς μὲν σὺ ζόλαζε καὶ τιμῶρει, τοὺς δὲ ἄγων συνάθροιζε τὸν λαὸν καὶ διηγοῦ αὐτοῖς τὴν ἀδιζίαν καὶ λέγε αὐτοῖς· «ἐκρίνατε αὐτούς». (...) Τοὺς δὲ λοιποὺς λόγοις ἀμυντηρίοις ἐκφοβῶν διορθοῦ, ἄλλους δὲ μετὰ καλοηθείας καὶ ἡμερότητας νουθέτει ὡς πατὴρ παιδᾶς ἰδίου, καὶ οὕτως καὶ τὴν ἀδιζίαν διηνήση ἀναστεῖλαι καὶ σεαυτὸν ἀνώτερον διατηρῆσαι πάσης ἐπιβουλῆς Θεοῦ χάριτι. Τὰ δὲ ἐλάχιστα σφάλματα προσποιοῦ μηδὲ ἀζηροῦναι σε, μᾶλλον δὲ τὰ κατὰ σοῦ καὶ τὰ κατὰ ἀνθρώπων σου γινόμενα. Εἰς τὰ ἑκατὸν ἐκδίξησον ἕν, ἵνα καὶ οἱ πταίσαντες εἰς σε φοβηθῶσιν, εἰς δὲ τὰ λοιπὰ προσποιοῦ ἄγνοϊαν²¹. Ἡ τήρηση των αναφερόμενων αρχῶν, ἀνάμεσα στις οποίες εἶναι προφανῆς ἡ ἐξέχουσα θέση που κατέχει ἡ πρόληψη, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἱστοριογραφικὲς μαρτυρίες²².

IV. Ποινὴ καὶ υπαιτιότητα

Τη βάση της ποινικῆς διώξεως ἀποτελοῦσε στο Βυζάντιο ἡ ἀρχὴ της υπαιτιότητος²³. Ὡς «υπατιότητα» νοεῖται ἡ ψυχικὴ σχέση του δράστη με τὴν πράξη του (θετικὴ ἢ ἀποθετικὴ)²⁴, που προϋποθέτει ὀρισμένο βαθμὸ ὠριμότητος. Για το λόγο αὐτὸ ἀπὸ

21. Βλ. τὴν ἐκδοση τοῦ G.G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodeca XI veka*, Μόσχα 1972, σελ. 232,18-234,3, καθὼς καὶ τὴ (βελτιωμένη) ἀνατύπωσή της με νεοελληνικὴ ἀπόδοση ἀπὸ τον Δ. Τσουγκαράκη, *Κεκαυμένοι: Στρατηγικόν*, Ἀθήνα 1993, σελ. 189 ἐπ.

22. Βλ. τὴν ἀφήγηση τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά (XI,2,5) σχετικὰ με τὴ μεταχείριση των ἐνόχων στάσης κατὰ του Ἀνδρονίκου Γ': καὶ γὰρ καὶ τὰ μέχρι τέλους τῆς ἐξετάσεως ὁμοίως διήνευσε καὶ οὐδὲν ἀπηνῆες ἐνεδείξατο (ἐνν. ὁ αὐτοκράτωρ) πρὸς τοὺς ἐλεγχθέντας στασιαστὰς. Ἄλλὰ τοὺς μὲν ἄλλους ἀφήκε τέλειον μόνους δὲ τοὺς τοῦ Ἀσιαν υἱοὺς ἐν ἀδέσμῳ καὶ φιλανθρώπῳ κατεῖχεν εἰρκτῆ, ἵνα μὴ ἀτιμωρήτου καθάπαξ τῆς κακίας μενουσῆς πάντες εἰς τὴν ὁμοίαν κακίαν ὀρμήσωσιν (ἐκδ. L. Schopen, τ. 1, Βόννη 1829, σελ. 533 ἐπ.).

23. Στο προοίμιο της νεαρᾶς 12 ἐπισημαίνει ὁ Ἰουστινιανὸς τὶς ἀτέλειες στη νομοθεσίᾳ των προκατόχων του, που ἐπιτρέπει τὴν τιμωρία ἀθῶων, ἐνῶ οἱ ἐνοχοὶ διαφεύγουν τὴν ποινὴ.

24. Οἱ δράστες υποβάλλονται συχνὰ σε διαφορετικὴ μεταχείριση, ἀνάλογα με το περιεχόμενον αὐτῆς τῆς ψυχικῆς σχέσης. Σημαντικὸ ρόλο παίζει ἡ σχέση αὐτῆ στα ἐγκλήματα κατὰ της ζωῆς.

τον κύκλο των προσώπων, στα οποία μπορούσε να επιβληθεί ποινή, αποκλείονταν τα παιδιά. Εδώ ανακύπτει το ερώτημα, πότε αυτά αποκτούσαν την ωριμότητα εκείνη, που κατά τις αντιλήψεις των Βυζαντινών επέτρεπε την επιβολή ποινής. Ακριβής προσδιορισμός του βαθμού αυτής της ωριμότητας δεν απαντά ούτε στις ρωμαϊκές ούτε στις βυζαντινές νομικές πηγές. Αν παραβλέψουμε τα μικρά παιδιά (*infantes*)²⁵, στα οποία ο αποκλεισμός της ποινής είναι κατά κάποιον τρόπο αυτονόητος – μολονότι δεν υπήρχε ως προς το θέμα αυτό συγκεκριμένη διάταξη νόμου με γενική ισχύ–, η μεταχείριση των ανηλίκων τόσο στο κοσμικό όσο και στο εκκλησιαστικό ποινικό δίκαιο είχε άμεση εξάρτηση από την κατά περίπτωση εκτίμηση των δεδομένων²⁶.

Αυτή η διαπίστωση, παρά την ύπαρξη μερικών χωρίων με φαινομενικώς διαφορετικό περιεχόμενο αναφερόμενων σε ορισμένα σοβαρά εγκλήματα, ισχύει. Έτσι, για παράδειγμα, διαβάσουμε στο κεφάλαιο 17.45 της *Εκλογής*: *Ὁ φονεύων ἐκουσίως, οἰαοδήποτε ἡλικίας ἐστὶ, ξίφει τιμωρεῖσθω*²⁷. Ενόψει των γνωστών αντιφάσεων των ρωμαϊκών δικαϊκών πηγών ως προς την ύπαρξη ή όχι ευθύνης των *infantes* επί εκουσίου φόνου²⁸, δεν εί-

25. Διαφωτιστικό ως προς τις αντιλήψεις για τις διακρίσεις της παιδικής ηλικίας είναι το χωρίο 3.19.10 των *Εισηγήσεων* του Ιουστινιανού, που κατά την ελληνική του παράφραση στα λεγόμενα *Ἰνστιτούτα* του Θεοφίλου έχει ως εξής: *Καθολικῶς μάνθανε, ὅτι ἡ τοῦ ποντίλλου εἰς τρία διαίρεται ἡλικία· τῶν γὰρ ποντίλλων οἱ μὲν εἰσὶν ἴφαντες, οἷον οἱ ἐτι θηλάζοντες καὶ οἱ μικρῶ μείζονες, οἱ δὲ λέγονται πρῶξιμοὶ ἴφαντες, οἱ ἀρξάμενοι λαλεῖν καλῶς, οἱ δὲ πρῶξιμοὶ πονδερτάτοι. Το κείμενο παρατίθεται, ὡπως σὸζεται στον Codex Sinaiticus 1117 (482) f.16r. Πρὸβλ. και Ζέλο, ὁ.π., τ. 3, σελ. 186.*

26. Πρὸβλ. Mommsen, ὁ.π., σελ. 76.

27. Burgmann, ὁ.π., σελ. 242.

28. Η αντίφαση γίνεται ολοφάνερη από τη σύγκριση δύο χωρίων του *Corpus iuris civilis*, ενός του *Πανδέκτη* και ενός του *Κώδικα*. *D.* 48.8.12: *Infans vel furiosus si hominem occiderint, lege Cornelia non tenentur, cum alterum innocentia consilii tuetur, alterum fati infelicitas excusat. C.J.* 9.16.5: *Si quis te reum Corneliae legis de sicariis fecerit, innocentia purgari crimen, non adulta aetate defendi convenit.* Βέβαια η αντίφαση αμβλύνεται από το ότι η μεν πρώτη διάταξη κάνει λόγο περί παιδικής ηλικίας, ενώ η δεύτερη γενικώς περί ανηλικότητας.

ναι δυνατό να συναχθεί από τη διατύπωση της παραπάνω διατάξεως της Έκλογής το αν αυτή αφορά και τις πρώτες βαθμίδες ηλικίας²⁹. Η ασάφεια αυτή διευκρινίσθηκε με τη νομοθεσία των Μακεδόνων αυτοκρατόρων. Στο κεφάλαιο 40.85 της Εισαγωγής ορίσθηκε ότι η τιμωρία «διὰ του ξίφους» δεν επιτρέπεται αν ο δράστης δεν έχει συμπληρώσει το 7ο έτος της ηλικίας³⁰. Περαιτέρω, το ίδιο νομοθέτημα επαναλαμβάνει στο επόμενο κεφάλαιο (40.86) το περιεχόμενο του χωρίου 48.8.12 του Πανδέκτη, σύμφωνα με το οποίο τόσο οι *infantes* όσο και οι ψυχασθενείς, αν διαπράξουν φόνο, δεν τιμωρούνται με την ποινή του θανάτου³¹. Και οι δύο αυτές διατάξεις περιλήφθηκαν στα κεφάλαια 39.79-80 του Πρόχειρου Νόμου³². Με την κατάλληλη προσαρμογή των διατάξεων του *Corpus iuris civilis* στην εξελληνισμένη κωδικοποίηση του 9ου αιώνα εξαλείφθηκαν και οι αρχικές (φαινομενικές ή πραγματικές) αντιφάσεις³³.

Το περιεχόμενο αυτών των νόμων επιτρέπει το συμπέρασμα, ότι η μη συμπλήρωση του 7ου έτους της ηλικίας δεν αποτελούσε γενικό λόγο απαλλαγής από την ποινή. Πάντως πρόσωπα που δεν είχαν συμπληρώσει το 12ο (γυναίκες) ή το 14ο (άνδρες) έτος της ηλικίας τους αντιμετωπίζονταν επιεικέστερα και τιμω-

29. Έτσι και ο Β. Sinogowitz, «Die Tötungsdelikte im Recht der Ekloge Leons III. des Isauriers», *Zeitschr. d. Sav.-Stiftg. f. Rechtsgesch., Rom.Abt.* 74 (1957), σελ. 321 σημ. 18.

30. Ὁ φονεύων ἐκουσίως οὐκ ἐν μάχῃ, οἰασάν εἴη ἡλικίας τὴν ἑπταετίαν παρελθούσης, ξίφει τιμωρεῖσθω (Ζέπος, ὅ.π., τ. 2, σελ. 367). Για την ιδιαίτερη ποινική μεταχείριση των ανηλίκων στο Βυζάντιο πρβλ. και Μ. Τουρτόγλου, «Οι ανήλικοι στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό ποινικό δίκαιο», ΠΑΑ 60 (1985), σελ. 362-382.

31. Οὔτε ἴνφανς, τουτέστιν ἑπταετίας, οὔτε μαινόμενος φονεύων ἰσχύεται τῷ θανάτῳ (Ζέπος, ὅ.π., τ. 2, σελ. 367).

32. Ζέπος, ὅ.π., τ. 2, σελ. 226.

33. Έτσι οι αντιφατικές διατάξεις Πανδέκτη και Κώδικα που επισημάνθηκαν παραπάνω (σημ. 28), εμφανίζονται στα Βασιλικά με την εξής διατύπωση που δεν δημιουργεί πια προβλήματα: 60.39.8: «Οὔτε ὁ μὴ ὦν ἑπταετίας οὔτε ὁ μαινόμενος φονεύων κεφαλικῶς τιμωρεῖται» (= D. 48.8.12). 60.39.18: «Καὶ ὁ ἐλάττων τῶν εἰκοσιπέντε ἐνιαυτῶν φονεύσας ἐνάγεται περὶ φόνου» (= C.J. 9.16.5).

ρούνταν με μειωμένη ποινή³⁴. Ο λόγος αυτής της ρυθμίσεως πρέπει να αναζητηθεί ασφαλώς στη σκέψη, ότι το παιδί δεν είναι σε θέση να αντιληφθεί τον άδικο χαρακτήρα της πράξης του. Αυτό όμως που οι συντάκτες των δύο νομοθετημάτων, της *Εισαγωγῆς* δηλαδή και του *Πρόχειρου Νόμου*, δεν θεώρησαν αναγκαίο να αναφέρουν διατυπώνεται με αρκετή σαφήνεια στον ιουστινιάνειο *Κώδικα* (9.47.7) και στη συνέχεια στα *Βασιλικά* (60.51.46): Προϋπόθεση για την τιμωρία του ανήβου είναι ότι *αἰσθάνεται τῶν παρ' αὐτοῦ ἁμαρτομένων*³⁵. Στην ουσία αποτελεί το χωρίο αυτό την απώτερη πηγή του δικαίου ανηλίκων στον παλαιό Ποινικό Κώδικα (άρθρο 83), όπου για τους ανηλίκους 10-14 ετών επιβιβαλλόταν να ερευνηθεί από το δικαστήριο, «αν ενήργησαν μετά διακρίσεως».

Μία πρακτική εφαρμογή της παραπάνω σκέψης συναντάμε στο κεφάλαιο 17.38 της *Ἐκλογῆς* σε σχέση με την ποινική μεταχείριση των ομοφυλοφίλων: *Οἱ ἀσελγεῖς, ὃ τε ποιῶν καὶ ὁ ὑπομένων, ξίφει τιμωρεῖσθωσαν· εἰ δὲ ὁ ὑπομένων ἦτων τῶν δώδεκα ἐτῶν εὐρεθῆ, συγχωρεῖσθω, ὡς τῆς ἡλικίας δηλοῦσης μὴ εἶδέναι αὐτόν, τί ὑπέμεινεν*³⁶. Είναι άξιο παρατηρήσεως, ότι εδώ

34. Βλ. το παρακάτω χωρίο των *Βασιλικῶν* που σώζεται μόνο στον οιναιτικό κώδικα 1117 (482) f.16r: *Οἱ ἀνηβοὶ οὐ κολάζονται οὔτε βασανίζονται· φοβερῶνται δὲ καὶ λῶροις ἢ νάρθηξι τύπτονται* (35.16.1.33 = *D.* 29.5.1.33), στους V. Tiftlioglu - Sp. Troianos, «Unbekannte Kaiserurkunden und Basilikentestimonien aus dem Sinaiticus 1117», *Fontes Minores IX*. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 19.], Φρανκφούρτη 1993, σελ. 137-179 (153). Πρὸβλ. ἀκόμη το σχόλιο του Θεοδώρου Βυλασαμῶνος στο κεφ. 4.13 του Νομοκάνονα σε 14 τίτλους (Γ. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, *Σύνταγμα των θεῶν και ιερῶν κανόνων*, τ. 1, Αθήνησι 1852 [ανατύπ. 1966], σελ. 129) που επικαλεῖται και το χωρίο των *Βασιλικῶν* 2.3.108: *Σχεδὸν ἐν πάσαις ταῖς ποιναλαῖς ἀγωγαῖς και τῇ ἡλικία και τῇ ἀγνοία συντρέχουμεν* (= *D.* 50.17.108).

35. Εξυπακούεται ότι επί μερικῶν ἀδικημάτων, εξαιτίας αυτής της ἴδιας της φύσης τους, δεν είναι αναγκαία η ἐπίκληση ειδικού λόγου, για την απαλλαγῆ του τυχόν ανηλικου δράστη από κάθε ευθύνη. Βλ. π.χ. τη διάταξη των *Βασιλικῶν* 60.41.22 σχετικά με το ἀδίκημα της πλαστογραφίας: *Οὔτε τῷ Λιβωνιανείῳ δόγματι οὔτε τῷ ἐγκλήματι τοῦ πλαστοῦ ἀνηβὸς ὑποπίπτει* (= *D.* 48.10.22).

36. Burgmann, ὀ.π., σελ. 238. Πρὸβλ. και *Εἰσ.* 40.66 / *Πρ.Ν.* 39.73 (Ζέπος, ὀ.π., τ. 2 σελ. 365, και 225 επ., ἀντιστοιχῶς).

το όριο ηλικίας είναι εμφανώς ψηλότερο, πιθανώς λόγω της φύσεως του αδικήματος που προϋποθέτει την ύπαρξη στους δράστες γενετήσιας ωριμότητας. Το ότι όμως στη βυζαντινή ποινική νομοθεσία ποικίλλουν πολύ όχι μόνον η έκταση και η μορφή της απαλλαγής από την ποινή, αλλά και τα σχετικά όρια ηλικίας, προκύπτει από ένα άλλο, μεταγενέστερο νομ(οθετ)ικό κείμενο, του οποίου η σύνταξη πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να τοποθετηθεί στις αρχές του 9ου αιώνα. Με την ίδια αιτιολογία η ειδική μεταχείριση του ανήλικου (παθητικού) ομοφυλόφιλου επεκτείνεται μέχρι τη συμπλήρωση του 15ου έτους. Συγχρόνως όμως το νέο κείμενο περιέλαβε μία *reformatio in peius*, γιατί η θέση της πλήρους απαλλαγής από την ποινή κατέλαβε τώρα ο σωματικός σωφρονισμός (μαστίγωση) και η υποχρεωτική έγκλειση σε μοναστήρι³⁷.

Ανάλογη σε ρευστότητα είναι η εικόνα που εμφανίζεται και στο χώρο του κανονικού δικαίου. Σύμφωνα με τον κανόνα 18 του Τιμοθέου Αλεξανδρείας, παιδιά που έχουν συμπληρώσει τα 10 χρόνια τους είναι συνήθως ικανά για καταλογισμό. Κάποτε όμως όχι³⁸. Ερμηνεύοντας το κείμενο αυτό ο γνωστός κανονολόγος του 12ου αιώνα Θεόδωρος ο Βαλσαμών, γράφει πολύ εύ-

37. Έκλογάδιον 17.6: Ὁ ἀσελγῆς ὃ τε ποιῶν καὶ ὁ ὑπομένων ξίφει τιμωρεῖσθω ὃ δὲ ἡττων τῶν δεκαπέντε ἐτῶν τυπτέσθω καὶ ἐν μοναστηρίῳ εἰσαγέσθω, ὡς τῆς ἡλικίας δηλοῦσης τοῦτο ἀκουσίως πεπονθέναι αὐτόν, στην ἐκδ. D. Simon - Sp. Troianos, «Eklogadion und Ecloga privata aucta», *Fontes Minores* II. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 3.], Φρανκφούρτη 1977, σελ. 45-86 (71). Πρβλ. για το ίδιο θέμα Σπ. Τρωϊάνου, Ὁ «Ποινάλιος» του Ἐκλογαδίου. Συμβολή εις τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελιξέως του ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ του *Corpus Iuris Civilis* μέχρι των Βασιλικῶν. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 6.], Φρανκφούρτη 1980, σελ. 16 ἐπ. καὶ 121 ἐπ. καὶ του ἴδιου, «Kirchliche und weltliche Rechtsquellen zur Homosexualität in Byzanz», *JÖB* 39 (1989), σελ. 29-48 (36 ἐπ.).

38. Ἐρώτησις: Ἐκ ποίας κείρας κρίνονται παρὰ Θεῷ τὰ ἀμαρτήματα; Ἀποκρίσις: Πολλὰ καὶ περὶ τούτου διαφοραὶ εἰσὶν πρὸς γὰρ τὴν γνώσιν καὶ τὴν φρόνησιν κρίνεται ἕκαστος· οἱ μὲν ἐκ δεκαετοῦς κείρας, οἱ δὲ καὶ μείζονος, P.P. Joannou, *Discipline générale antique (IVe-IXe s.)* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico orientale. Fonti, fasc. IX.] II, Ρώμη 1963, σελ. 252 (= Ράλλης-Ποτλής, ὄπ., τ. 4, σελ. 341).

στοχα: Πρὸς τὴν γνῶσιν ἐκάστου καὶ τὸ φρόνημα, ἔφη κρίνεσθαι τῷ Θεῷ τὰ ἁμαρτήματα. Οἱ μὲν γὰρ ὀξυτέρως φύσεως ὄντες τῶν παίδων καὶ μᾶλλον ἐγρηγορίας, συντομώτερον διακρίνουσι τὸ καλὸν καὶ τὸ χεῖρον· οἱ δὲ νωθροτέρως τυχόντες καὶ ἀναπεπτωκυίας ἕξεως, βραδεῖς εἰσι πρὸς τὴν γνῶσιν τοῦ δέοντος· διὸ τοῖς μὲν ἀπὸ δεκάτου ἐνιαυτοῦ τῆς ἡλικίας αὐτῶν λογίζεσθαι εἶπε τὰ ἁμαρτήματα, τοῖς δὲ, ἐκ μείζονος καὶ τελεωτέρας³⁹.

Ὅπως ἤδη αναφέρθηκε, συνιστούσε ἡ ψυχικὴ ασθένεια στην αυτοκρατορική νομοθεσία του 9ου/10ου αἰώνα λόγο αποκλεισμοῦ τῆς ποινῆς του θανάτου σε περίπτωση διαπράξεως εκούσιου φόνου⁴⁰. Ἡ αἰτία ἦταν προφανῶς ἡ ἴδια, ὅπως καὶ στην ατελή ἡλικία, δηλαδή ἡ ανικανότητα του δράστη να αντιληφθεῖ το παράνομο τῆς συμπεριφορᾶς του⁴¹. Γι' αὐτὸ ἐπέβαλλε τὸ κείμενο του Πανδέκτη (1.18.13.1) που ἐπαναλήφθηκε στα Βασιλικά (6.1.46.1) τῆ διερεύνηση, μήπως ὁ δράστης εἴτε δὲν ἦταν παράφρων, ἀλλ' ἀπλῶς προσποιεῖτο, εἴτε βρισκόταν κατὰ τὴν τέλεση του ἐγκλήματος (συγκεκριμένως ἀνθρωποκτονίας) σε κατάσταση φωτεινοῦ διαλείμματος (ἐν τῷ καιρῷ τῶν ἀνακωχῶν), ὁπότε δὲν ἦταν ἀνεύθυνος⁴². Ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ποινὴ δὲν σήμαινε ὁμως καὶ τὴν ἔλλειψη οἰοιοῦδήποτε μέτρου γιὰ τὴν προ-

39. Σε ἀντίθεση ὁμως με τὴν παραπάνω ὀρθὴ παρατήρησή του, υποστηρίζει ὁ ἴδιος ἐρμηνευτὴς τῶν κανόνων, δηλαδή ὁ Βαλοαμῖν, στὴν κανονικὴ του ἀπόκριση με ἀριθμὸ 50 τὴ μείωση του παραπάνω ὀρίου ἡλικίας, ὥστε να ἀρχίζει ἡ εὐθύνη (κατὰ τὸ κανονικὸ δίκαιο) με τὴ συμπλήρωση τῶν ἕξι χρόνιων (Ράλλης-Ποτλῆς, ὁ.π., τ. 4, σελ. 484 ἐπ.).

40. Βλ. πιο πάνω σημ. 30.

41. Στις ἰουστινιάνειες *Εἰσηγήσεις* (3.19.10) γίνεται ἀμεσος συσχετισμὸς τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν προσώπων. Βλ. τὴν ἐλληνικὴν παράφραση τοῦ λατινικοῦ κειμένου στα *Ἰουστινοῦτα* του Θεοφίλου: Ὁ γὰρ *infans* ἢ ὁ *proximos infanti* οὐ πολὺ τοῦ μεμνηνός *ἀφεστήκασιν* (Ζέπος, ὁ.π., τ. 3, σελ. 186). Με ἀμεση ἀναφορὰ στὴ δικαιοπρακτικὴ ἰκανότητα τῶν ψυχασθενῶν ἀναγράφει τὸ ἴδιο κείμενο (3.19.8): Ὁ *μαινόμενος* οὐδὲν *συνάλλαγμα* ποιεῖν δύναται, οὐδὲ γὰρ *αἰσθῆται* ἐχει τῶν *γινόμενων*, (...).

42. (...) εἰ δὲ *φονεύσουσι πατέρα ἢ ἄλλον τινά, δεῖ ζητεῖν, μήποτε προσεποιήσαντο τὸ μαίνεσθαι ἢ ἐν τῷ καιρῷ τῶν ἀνακωχῶν ἐφόνευσαν, καὶ τιμωροῦνται*.

στασία του κοινωνικού συνόλου από επικίνδυνους ψυχοπαθείς. Κατά την τελευταία διάταξη (σύμφωνα με τη διατύπωσή της στα Βασιλικά): *Καὶ τοὺς μαινομένους ἐν εἰρκτῇ βαλλέτω* (ενν. ὁ ἄρχων), *εἰ μὴ διὰ τῶν συγγενῶν φυλαχθῆναι δύνανται, ἢ δεσμεύτω.* Ἀλλά ἡ πρόβλεψη του νομοθέτη δεν σταματᾶ ἐκεῖ. Επιδάλλει στον αομόδιο ἄρχοντα νὰ ἐλέγχει τὴν ἀποτελεσματικὴ φύλαξη: *Δεῖ δὲ καὶ τοῖς φύλαξιν αὐτῶν ἐπεξιέναι ῥαθυμοῦσιν οὐ γὰρ μόνον διὰ τὸ μὴ αὐτοὺς βλαθῆναι φυλάττουσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ μὴ βλάψαι ἄλλους* (B. 6.1.47 = D. 1.18.14)⁴³. Στις φιλολογικὲς πηγὲς σώζονται μαρτυρίες που ἐπιβεβαιώνουν τὴν τήρηση αὐτῶν τῶν ἐπιταγῶν του νόμου⁴⁴.

Τὴν ἴδια ἐπίδραση ὡς πρὸς τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ κυρώσεις εἶχε ἡ διατάραξη τῶν πνευματικῶν λειτουργιῶν καὶ στο πεδίο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου. Μοναδικὴ διάταξη που ἀντιμετωπίζει τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ὁ κανὼνας 14 τοῦ Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας, με ἀφορμὴ ἐρώτημα, ἀν κηδεύεται ἐκκλησιαστικῶς καὶ ἀν γίνονται μνημόσυνα ὑπὲρ αὐτοῦ (ἐνόψει τοῦ ὅτι ἡ αυτοκτονία ἀποτελεῖ κανονικὸ ἀδίκημα) ὁ αὐτόχειρ που τέλεσε τὴν πράξη *μὴ ἔχων ἑαυτὸν*. Ἡ ἀπάντηση εἶναι καταφατικὴ, με τὴν προϋπόθε-

43. Ἡ ἴδια διάταξη ὑπάρχει καὶ στὴν *Εἰσ.* 6.9 (Ζέπος, ὁ.π., τ. 2, σελ. 247).

44. Βλ. τὴν ἀφήγηση τοῦ Θεοφάνη σχετικὰ με μίαν δολοφονικὴ ἀπόπειρα κατὰ τοῦ αυτοκράτορος Νικηφόρου Α': *Τῇ δὲ α' τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός, ἡμέρα γ', πασάμενός τις ἀφανὴς ἐν σχήματι μοναχοῦ ξίφος τινός τῶν στρατευομένων εἰσεδραμεν ἐν τῷ παλατίῳ Νικηφόρον ἀνελεῖν ζητῶν. Τῶν δὲ περιεστώτων δύο [διατρεχόντων] ἐπιδραμόντων αὐτῷ, δεινῶς ἐπλήγησαν ὑπ' αὐτοῦ. Συλληφθεῖς δὲ καὶ πολλὰ τιμωρηθεῖς δαιμονῶν προεφασίσατο, μηδένα σκοφαντήσας· ὁ δὲ τοῦτον ἐν τῷ ξίλῳ κατησφαλίσατο σὺν τοῖς πάσχουσιν (ἐκδ. C. De Boor, σελ. 488,13-19). Ἡ διήγηση ἔδωσε ἀφορμὴ στὴ διατύπωση τῆς ὑποθέσεως ἀπὸ τὸν Ι. Καραγιαννόπουλο, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1981, σελ. 198, ὅτι ἐδῶ νοεῖται εἰσαγωγή σε νοσοκομεῖο, πρᾶγμα που δὲν προκύπτει ὁμως ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πηγὴ, οὔτε καὶ ὑπάρχουν μαρτυρίες ὁποιασδήποτε προελεύσεως γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τέτοιου εἴδους μεταχειρίσεως. Βλ. σχετικῶς καὶ τὴν προσωρινὴ ἐκδόση τῆς διατριβῆς τοῦ Ι. Λασκαράτου, *Νοσήματα βυζαντινῶν αυτοκρατόρων*, τ. 1, Αθήνα 1995, σελ. 209 ἐπ. Πρὸβλ. γενικῶς (κυρίως ὁμως γιὰ τὴν πρώτη περίοδο) Ο. Diliberto, *Studi sulle origini della «cura furiosi»*. [Univ. di Cagliari. Pubbl. della Facoltà di Giurisprudenza, 32.]. Νεάπολη 1984, passim.*

ση να προηγηθεί έρευνα, για το ότι δεν είχε ο δράστης κατά τη στιγμή της αυτοκτονίας συνείδηση τωνπραττομένων⁴⁵.

V. Τα είδη των ποινών

Στις βυζαντινές νομιζές πηγές εμφανίζονται οι παρακάτω ποινές⁴⁶:

α) Η ποινή του θανάτου.

Το πρώιμο βυζαντινό δίκαιο την παρέλαβε σε όλη της την έκταση –περιλαμβανομένων και των εξιδιασμένων μορφών της– από το ρωμαϊκό δίκαιο. Ακόμη και η χριστιανική διδασκαλία δεν κατόρθωσε να εξαφανίσει τις συχνά φρικιαστικές μεθόδους εκτελέσεως της ποινής⁴⁷. Τη θέση του αποκεφαλισμού με πέλεκυ ή ξίφος, που αποτελούσε τον κανόνα, έπαιρνε όχι σπάνια η σταύρωση, η ρίψη στη θάλασσα ή σε ποταμό μέσα σε σάκκο με φίδια και άλλα ζώα⁴⁸, η θηριομαχία, ο διαμελισμός από άλογα,

45. Διακρίναι όφείλει ό κληρικός, εί τό άληθές έκφρενής ών πεποίηκε τοϋτο. (...) Δεί οϊν πάντως τόν κληρικόν μετ' άκροτέείας έρευνήσαι, ίνα μη υπό κρίμα πέση (Joannου, ό.π., τ. 2, σελ. 249 επ. = Ράλλης-Ποτλής, ό.π., τ. 4, σελ. 339). Πρβλ. σχετικώς Ν. Εμμανουηλίδη, *Τό δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 3.], Αθήνα 1989, σελ. 55 επ. και Η. Βουλγαράκη, *Αυτοκτονία και εκκλησιαστική ταφή*, Αθήνα 1992, passim.

46. Αφηγηματική παράθεση (χωρίς όμως ουστηματική επεξεργασία) των ποινών που εμφανίζονται σε δίους αγίων της ιουστινιάνειας και μεταϊουστινιάνειας εποχής (μέχρι περίπου την Πενθέκτη σύνοδο) βλ. στον J. Magoulias, «Crime and Punishment as viewed in the Lives of the Saints of the Sixth and Seventh Centuries», *Βυζαντινά* 11 (1982), σελ. 373-392.

47. Πρβλ. D. Liebs, «Unverhohlene Brutalität in den Gesetzen der ersten christlichen Kaiser», «*Römisches Recht in der europäischen Tradition*». Symposium aus Anlaß des 75. Geburtstages von Fr. Wieacker. (Ebelsbach 1985), σελ. 89-116.

48. Βλ. π.χ. νόμο του Μ. Κωνσταντίνου (έτ. 318/319) στον C.J. 9.17.1 (...) *poena parricidii punietur neque gladio neque ignibus neque ulla alia sollemni poena subiugetur, sed insutus culleo et inter eius ferales angustias comprehensus*

το γδάροισμο με σιδερένιους όνυχες, ο ενταφιασμός (εν ζωή)⁴⁹.

serpentium contuberniis miscetur et, ut regionis qualitas tulerit, vel in vicinum mare vel in amnem proiciatur; ut omni elementorum usu vivis carere incipiat, ut ei caelum superstiti, terra mortuo auferatur.

49. Βλ. γενεώς U. Brasiello, *La repressione penale in diritto romano*, Νεάπολη 1937, σελ. 256, Liebs, ό.π. και πρόσφατα Eva Cantarella, *I supplizi capitali in Grecia e a Roma. Origini della pena di morte nell' antichità classica*, Μιλάνο 1991. Συχνά η επιβολή των ποινών αυτών προδιεπόταν με γενικές διατάξεις. Άλλοτε όμως ήταν αντικείμενο ατομικών αυτοκρατορικών πράξεων. Έτσι π.χ. επιβάλλεται από τον αυτοκράτορα Μαυρίζιο (582-602) η ποινή να ενταφιασθεί (ζωντανός) μαζί με το θύμα του σε κάποιον που λήστεψε και φόνευσε ναυαγό: *Εἰ τὸ φονεῦν ἀγαπᾷς καὶ τοῖς αἵμασιν ἔχαιρες, πῶς τοῖς πολεμίοις ἐλάσθαι, ὅπου καὶ τὸ φονεῦν ἀκίνδυνον καὶ τὸ ἀποτολμᾶν ἐπανέστατον; Ἄλλὰ τὸν διασωθέντα τῆς ζωῆς τῶν κινδύνων τοῦτον ἀπέκτεινας; Ὁ δυσσεβέστατε· εἰ τὴν κεφαλὴν σου ἀποτέμωμεν, οὐδὲν ἀντάξιον. Τοιγαροῦν σὲ τὸν ζῶντα προστάττομαι τῷ νεκρῷ συνταφῆναι, ἵνα γὰρ εἰ σὺν αὐτῷ εὐρεθῆς (Ζέπος, ό.π., τ. 1, σελ. 26 επ. πρόβλ. Dölger, ό.π., αριθμ. 146). Μερικές φορές οι ιστορικοί για να προβάλλουν τη σκληρότητα ενός αυτοκράτορα (κάποτε με αρκετή δόση υπερβολής) τονίζουν τη συχνότητα επιβολής τέτοιων ποινών επί των ημερών του. Βλ. π.χ. την παρακάτω διήγηση του Θεοφάνη σχετικά με τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β΄ κατά τη δεύτερη περίοδο της βασιλείας του (705-711): *Ἀναρίθμητον δὲ πλῆθος ἔκ τε τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ καταλόγου ἀπώλεσεν, πολλοὺς δὲ καὶ ἐν σάκκοις ἐμβάλων ἐν τῇ θαλάσῃ πικροθανάτους ἐποίει, ἄλλους δὲ πρὸς ἀριστόδειπνον κλητορέων ἅμα τῷ ἀναστήναι οὓς μὲν ἐφούρκιζεν, οὓς δὲ ἀπέτεμενεν κέντερον μέγας φόβος συνείχε πάντα (έξδ. De Boog, σελ. 375,16-21). Παράλληλη αναφορά βρίσκουμε και στην *Ιστορία σύντομο* (κεφ. 42) του πατριάρχη Νιζηφόρου (έξδ. C. Mango, *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History* [CFHB, 13], Ουάσινγκτον 1990, σελ. 104, 64-75), πράγμα που δεν πρέπει όμως να μας ξενίζει, γιατί χρησιμοποιήθηκαν κοινές πηγές για τη συγκεκριμένη περίοδο (όπως σημειώνει ο εκδότης σελ. 15). Κατά τον (Ψευδο-)Λέοντα Γραμματικό (έξδ. I. Bekker, Βόννη 1842), αλλά και άλλους ιστορικούς της ίδιας εποχής, συνωμότης κατά του Λέοντος του Σοφού τιμωρήθηκε με αρωθηριασμό όλων των άκρων και, τέλος, με θάνατο επί της πυράς: *Κρατηθέντος δὲ τοῦ δόντος τὸν βασιλέα, καὶ ἐξετισθέντος, καὶ πολλὰς βασάνους καὶ τιμωρίας ὑπομεμενηκότος ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας, ἐπεὶ μηδὲν καθωμολόγει, τέλος ἐκκοπέει αὐτοῦ χεῖρας καὶ πόδας ἐκάη ἐν τῇ τοῦ ἵπλου σφενδόνη (σελ. 275). Και ο Γεώργιος Παχυμέρης (I,12) εξιστορεῖ, ότι ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρις (1254-1258) διέταξε το κλείσιμο της αδελφής του Μιχαήλ Παλαιολόγου Μάρθας σε σάκκο με γάτες που θα ξέσκιζαν τις σάρκες της (έξδ. A. Failler, *Georges Pachymères: Relations historiques*, I [CFHB, 24/1],***

Η θανατική ποινή κατά το ιουστινιάνειο δίκαιο ήταν σε ημερήσια διάταξη. Ο καθορισμός του τρόπου εκτελέσεως του καταδίκου αφηνόταν στην κρίση του ποινικού δικαστή, εκτός από τις περιπτώσεις, κατά τις οποίες οριζόταν ρητώς στο νόμο. Αυτού, του δικαστή δηλαδή, την αυθαιρεσία προσπάθησαν να περιορίσουν οι Ίσαυροι, καθορίζοντας στην Έκλογή το είδος και το ύψος της ποινής για κάθε μεμονωμένη πράξη με όσο το δυνατό μεγαλύτερη ακρίβεια. Συνεπείς προς την αρχή αυτή, αντικατέστησαν την ποινή του θανάτου σε πολλά αδικήματα με άλλες ποινές. Συγχρόνως, εγκατέλειψαν, με εξαίρεση δύο μόνον περιπτώσεις, τους (εξειδικασμένους) τρόπους εκτελέσεως του ρωμαϊκού δικαίου. Οι δύο αυτές εξαιρέσεις ήταν ο εμπρησμός εκ προθέσεως μέσα σε πόλη και η ληστεία με φόνο. Στην πρώτη περίπτωση επέσυρε η πράξη τη θανάτωση των δραστών επάνω στην πυρά και στη δεύτερη την εκτέλεση με «φούρκα», μία μέθοδο που θυμίζει λίγο την αγχώνη, αλλά παρατείνει πολύ την επιθανάτια αγωνία του καταδίκου⁵⁰.

Χαρακτηριστικό του δικαίου της Έκλογής είναι ότι όποτε απειλείται θάνατος, κατονομάζεται η ποινή και δεν γίνεται χρήση των όρων «κεφαλική ποινή», «εσχάτη τιμωρία» και άλλων παρεμφερών, όπως στο ρωμαϊκό δίκαιο. Με τους όρους αυτούς γοούνταν (τουλάχιστον κατά την άποψη που είχε επικρατήσει) (και άλλες ποινές εκτός από τη θανατική, επειδή κατά τα αποτελέσματα οι ποινές αυτές (απώλεια της ρωμαϊκής πολιτείας, μεταλλισμός, περιορισμός) δεν διέφεραν πολύ από εκείνη⁵¹.

Παρίσι 1984, σελ. 53-57). Ανεξάρτητα ωστόσο από την ύπαρξη ή όχι υπερβολής στις παραπάνω διηγήσεις, από αυτές συνάγεται ότι ναι μεν οι ποινές αυτές δεν ήταν άγνωστες, αλλά και ότι δεν αποτελούσαν πια ένα συνηθισμένο φαινόμενο, όπως ίσως σε προγενέστερους αιώνες.

50. Βλ. για τον τρόπο αυτό θανατικής εκτελέσεως O. Kresten, «Die Hinrichtung des Königs von Gai (Jos. 8.29)», *Anzeiger der phil.-hist. Kl. d. Österr. Akad. d. Wiss.*, έτος 126, Βιέννη 1990, σελ. 111-129 (112 επ., με βιβλιογρ.) P. Speck, «Der Tod an der *furca*», *JÖB* 40 (1990), σελ. 349-350 και του ίδιου, «Eine Quelle zum Tod an der *furca*», *JÖB* 42 (1992), σελ. 83-85.

51. Βλ. σχετικά το εξελληνισμένο περιεχόμενο δύο διατάξεων του Πανδέκτη, όπως αυτό περιλήφθηκε στα Βασιλικά: *Κεφαλική καταδίκη έστιν ή θάνατον ή*

Η ποινική μεταρρύθμιση των Ισαύρων⁵² έγινε αποδεκτή στο μεγαλύτερο μέρος της από τους Μακεδόνες αυτοκράτορες, τον Βασίλειο Α' και τους διαδόχους του. Οι επεμβάσεις των Μακεδόνων με νέες (ποινικές) ρυθμίσεις υπήρξαν σχετικώς περιορισμένης εκτάσεως. Η πενιχρότητα όμως των πηγών δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε, με πόση ακρίβεια γίνονταν οι αρχές αυτές σεβαστές κατά την απονομή της (ποινικής) δικαιοσύνης, και μάλιστα στην επαρχία, όπου τα νομικά κείμενα ήσαν με μεγάλη δυσκολία –μεγαλύτερη από όσο στην πρωτεύουσα– προσιτά⁵³.

Πάντως πρέπει να θεωρηθεί δέδαιο, πως σημειώνονταν σποραδικές παρεκκλίσεις από το γράμμα του νόμου, τόσο ως προς την επιβολή της θανατικής ποινής όσο και ως προς την εκτέλεσή της⁵⁴.

ὑπεύθυνον ποινῆς ἢ πολιτικῆς ἔκπτωσιν ἐπάγουσα (60.51.2 = D. 48.19.2). - Ἐσχάτη τιμωρία ἐστὶ τὸ φουρξιοθῆναι καὶ κευθῆναι καὶ ἀποκεφαλισθῆναι καὶ μεταλλιοθῆναι καὶ περιορισθῆναι· ταῦτα γὰρ πλησιάζει καὶ μιμείται θάνατον. Τὸ δὲ προσκαίρως ἢ διηνεκῶς ἐξορισθῆναι ἢ εἰς δημόσιον ἔργον δοθῆναι ἢ ῥοπαλιοθῆναι ἢ ἄλλως ὑποστῆναι ποινὴν οὐκ ἐστὶ κεφαλικόν (60.51.26 pr., 1 = D. 48.19.28 pr., 1). Βλ. ωστόσο και το χωρίο Β. 60.51.20: Μόνος ὁ θάνατος ἐστὶν ἐσχάτη τιμωρία (= D. 48.19.21).

52. Προβλ. Τρωϊανος, «Bemerkungen...», ὁ.π., σελ. 110 επ.

53. Προβλ. Μ. Th. Fögen, «Zeugnisse byzantinischer Rechtspraxis im 14. Jahrhundert», *Fontes Minores V.* [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 8.], Φρανκφούρτη 1982, σελ. 215-280 (224).

54. Λιγοστές είναι οι μαρτυρίες στις πηγές (αλλά πάντως δεν λείπουν) για θανατική εκτέλεση επί της πυράς. Έτσι εξιστορείται από τον Λέοντα Διάζονον (4.7) ότι με τον τρόπο αυτό έγινε η εκτέλεση δύο γυναικών που είχαν λιθοβολήσει τον αυτοκράτορα Νιζηφόρο: *Καὶ τι γυναῖον σὺν τῷ θυγατρῖω εἰς τοσαύτην ἀπόνοιαν ἤλασεν, ὡς τοῦ στέγους προκύνει καὶ λίθους βαλεῖν κατὰ τοῦ ἀνακτος. Ὁ καὶ τῇ ὑστεραίᾳ πρὸς Πραΐτωρος ληφθὲν δίξας μετὰ τοῦ θυγατρῖου ἀπέτισεν, ἐπὶ τῇ προάσειον πυρὸς γεγονός ἀνάλωμα, (...)* (ἐκδ. C. B. Hasius, [Βόννη 1828], σελ. 65,3-7). Επίσης από την Άννα Κομνηνή είναι γνωστή η καταδίκη του αρχηγού των Βογομήλων Βασιλείου στον διά πυράς θάνατο (15.10.1, ἐκδ. Β. Leib, τ. 3, [Παρίσι 1945], σελ. 226,9-13). Άξιο παρατηρήσεως είναι ότι, σύμφωνα με τη διήγηση, η ποινή προτάθηκε από τη σύνοδο και τον πατριάρχη *οἷς καὶ ὁ αὐτοκράτωρ σύμφηρος ἦν*. Την αντίθεση προς τους κανόνες επισημαίνει και ο Βαλοσαμῶν στο σχολιό του στο κεφ. 9.25 του Νομοκάνονα σε 14 Τίτλους (Ράλλης-Ποτλής, ὁ.π., τ. 1, σελ. 191).

β) Ο εξανδραποδισμός

Η απώλεια της ελευθερίας σπάνια προβλέπεται ως ποινή στη μεταϊουστινιάνεια νομοθεσία. Απειλείται συγκεκριμένα εναντίον λιποτακτών που επέστρεψαν οικειοθελώς και εναντίον όσων (πενήτων) προμήθευαν στον εχθρό απαγορευμένα είδη⁵⁵. Επειδή και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για εγκλήματα εναντίον της Πολιτείας, είναι πολύ πιθανό ότι με την ποινή αυτή απεσοκόπησε ο νομοθέτης στην αποτελεσματικότερη προστασία του δημόσιου συμφέροντος.

γ) Οι σωματικές ποινές

αα) Ο ακρωτηριασμός

Οι ποινές ακρωτηριασμού εμφανίζονται στην Έκλογή ιδιαίτερα συχνά και μάλιστα για πολύ διαφορετικά εγκλήματα. Έτσι π.χ. σε πολλά εγκλήματα κατά της περιουσίας, καθώς και για την πρόκληση θανατηφόρων τραυμάτων σε συμπλοκή με φονικά όργανα προβλέπεται ακρωτηριασμός του χεριού του δράστη⁵⁶, στα περισσότερα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή απειλείται κόψιμο της μύτης⁵⁷ –εκτός από την κτηνοβοσεία. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, και μόνο σ' αυτή, απειλείται ο δράστης με αφαίρεση του γεννητικού οργάνου του⁵⁸. Μεμονωμένες περιπτώσεις αποτελούν η απότμηση της γλώσσας ως ποινής για τους ψεύδορκους⁵⁹ και η τύφλωση που προβλέπεται για βαριές περιπτώσεις ιεροσυλίας⁶⁰.

55. Βλ. Έ. 8.4.2 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 202) και τις νεαρές 63 και 67 του Λέοντος ΣΤ' (Noailles-Dain, *ό.π.*, σελ. 231 επ., 243 επ.).

56. Βλ. Έ. 17.10-11, 13-14, 16, 18 και 47 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 228-242).

57. Βλ. Έ. 17.23-28, 30-34 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 232-238).

58. Βλ. Έ. 17.39 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 238).

59. Βλ. Έ. 17.2 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 226).

60. Βλ. Έ. 17.15 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 230). Παρά το γεγονός ότι η πρόβλεψη στο νόμο αφορούσε μόνο την ιεροσυλία, δεν έπαψε η τύφλωση να επιβάλλεται και σε μεταγενέστερους αιώνες επί πολιτικών ιδίως εγκλημάτων, λό-

Με βάση όμως το γεγονός, ότι οι ποινές ακρωτηριασμού απαντούν συχνά στο δίκαιο της Έκλογης, δεν μπορεί να καταλήξει κανείς στο συμπέρασμα, ότι με το νομοθέτημα αυτό των Ισαύρων επήλθε «εκθαρβαρισμός» του (ρωμαϊκού) ποινικού δικαίου. Και αυτό, επειδή οι ποινές αυτές δεν αποτέλεσαν νεωτερισμό της Έκλογης, δοθέντος ότι ήσαν πολύ διαδεδομένες και στην εποχή του Ιουστινιανού. Στις Εισηγήσεις, στον Πανδέκτη και στον Κώδικα δεν μνημονεύονται ρητώς, αλλά στις **Νεαρές** αναφέρονται συχνά⁶¹ και μάλιστα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να συνάγεται ότι επικρατούσε ιδιαίτερη σκληρότητα κατά την επιβολή τους. Έτσι, για παράδειγμα, απαγορεύεται με το κεφάλαιο 13 της ν.134 ο (σύγχρονος) ακρωτηριασμός χεριών και ποδιών του εγκληματία ή η εξάρθρωση των μελών του σώματός του για την ίδια πράξη⁶², πράγμα που σημαίνει ότι τέτοιες ποινές δεν ήσαν καθόλου αουνήσιτες.

γω της φυσικής αδυναμίας που η απώλεια της οράσεως συνεπαγόταν για την άσκηση οποιασδήποτε μορφής δραστηριότητας στο πεδίο της διακυβερνήσεως του κράτους. Ως παράδειγμα παρατίθεται το παρακάτω χωρίο του Μιχαήλ Ψελλού από τη Χρονογραφία του (742.8-12) που αναφέρεται στην τύχη του Ρωμανού Δ' όταν, μετά την επάνοδό του από την αιχμαλωσία, προσπάθησε να ανατρέψει τον Μιχαήλ Ζ' Δούκα (1071): *Οί γάρ περι τὸν βασιλέα εὐνοϊκώτεροι δέισαντες περι τῶ Διογένει, μὴ τι διαμηχανήσασαιτο, καὶ πάλιν ἀφορμὴ πραγμάτων τῶ βασιλεῖ γένοιτο, τὸ σέκμμα τούτῳ συγκαλυψάμενοι, ἐντέλλονταί τινι διὰ γραμμάτων ἐπὶ τοῦ καιροῦ δυναστεύοντι ἐκκόψαι τούτῳ τοὺς ὀφθαλμοὺς.* Βλ. την έκδοση *Michaele Psello: Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, Introduzione di D. Del Corno, testo critico a cura di S. Impellizzeri, commento di U. Criscuolo, traduzione di S. Ronchey, τ. 2, [Βιτσέντζα] 1984, σελ. 360 = E. Renauld, *Michel Psellos: Chronographie*, τ. 2, Παρίσι 1967, σελ. 171 επ. Για την ποινή αυτή πρβλ. Οδ. Λαμφίδη, *Η ποινή της τυφλώσεως παρά Βυζαντινοῖς*, Αθήνα 1949 και Ι. Λασκαράτου-Σπ. Μαρκέτου, «Η ποινή της τυφλώσεως στο Βυζάντιο. Ιατρικές παρατηρήσεις», *Βυζαντιναί Μελέται* 2 (1990), σελ. 165-188.

61. Βλ. τις νεαρές 13.6, 17.8, 42.1.2, 128.20, 134.13, 154.1.

62. (...) τὰς εἰς τὸ σῶμα ποινὰς κατὰ τι μέτρον ἐλαττοῦντες ἀπαγορευόμεν ἑκατέρας τὰς χεῖρας ἢ καὶ πόδας τέμνεσθαι, ἢ τοιαύτας τοῖν ἐπάγεσθαι τιμωρίας δι' ὧν τὰ ἄρθρα διαλύονται, (...) εἰ δὲ ἢ τοῦ ἐγκλήματος ποιότης μέλους ἀποτομὴν ἀπαιτήσει γενέσθαι, μίαν μόνην χεῖρα τέμνεσθαι. Η απαγόρευση αυτή εμφανίζεται στη νομοθεσία των Μακεδόνων (Εἰσ. 40.26 / Πρ.Ν. 39.23· Ζέπος, ὁ.π., τ. 2, σελ. 361 και 218) αυτοτελώς.

Ως προς την προέλευση της ποινής του ακρωτηριασμού έχουν διατυπωθεί πολλές υποθέσεις⁶³. Ίσως θα πρέπει να αναζητηθεί στη λαϊκή αντίληψη, ότι ο δράστης πρέπει να τιμωρηθεί με αφαίρεση εκείνου του μέλους του, με το οποίο διέπραξε το έγκλημα⁶⁴. Η πρόκειται για ένα μέτρο ειδικής προλήψεως, πράγμα που θεωρώ πιθανότερο –τουλάχιστον στην περίπτωση της Έκλογης. Η έννομη δηλαδή τάξη απέδλεπε με την επιβολή ποινών ακρωτηριασμού στη μείωση της επικινδυνότητας του δράστη, με το να του περιορίσει ή και να του αποκλείσει τη φυσική δυνατότητα να επαναλάβει την πράξη του.

Προτιμώ την τελευταία αυτή ερμηνεία λόγω της ποινής του ακρωτηριασμού της μύτης, που δεν μπορεί κανείς να χαρακτηρίσει ως ποινή ειδικής ανταποδόσεως. Όπως ήδη προανέφερα, σχεδόν για όλα τα εγκλήματα κατά των ηθών απειλείται στην Έκλογή ακρωτηριασμός της μύτης, με εξαίρεση της ομοφυλοφιλίας, της αιμομιξίας ανάμεσα σε στενούς συγγενείς εξ αίματος και της κτηνοδασίας, εγκλήματα, για τα οποία ο νόμος προέβλεπε θάνατο (στα δύο πρώτα) ή αποκοπή του γεννητικού οργάνου (στο τρίτο)⁶⁵. Αν ο νομοθέτης είχε πράγματι υιοθετήσει την αρχή των «ποινών-κάτοπτρο», όφειλε, αν ήταν συνεπής, να προβλέψει για όλα τα συναφή εγκλήματα την ίδια ποινή, δηλαδή την ποινή της αφαίρεσεως του γεννητικού οργάνου. Το γεγονός όμως ότι ο νομοθέτης καθόρισε ως αντικείμενο του ακρωτηριασμού ένα μέλος του σώματος άσχετο προς την πράξη, δηλαδή τη μύτη, κατευθύνει προς τη σκέψη ότι τα κίνητρά του πρέπει να αναζητηθούν αλλού, και συγκεκριμένα στην ιδέα της ειδικής προλήψεως που αναφέρθηκε πιο πάνω.

Η αποκοπή της μύτης προκαλούσε παραμόρφωση του δράστη και αποτροπιασμό στη θέα του, ώστε να απωθούνται οι εκ-

63. Πρβλ. Β. Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ekloge*. [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 21], Αθήνα 1956, σελ. 19 επ.

64. Πρβλ. και Ev. Patlagean, «Byzance et le blason pénal du corps», *Du châtiement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique* [Collections de l'École Française de Rome, 79], Ρώμη 1984, σελ. 405-427, που εξάγει ιδιαίτερα τη συμβολική σημασία αυτών των ποινών.

65. Βλ. Ε. 17.33 και 38-39 (Burgmann, ό.π., σελ. 236 επ.).

πρόσωποι του άλλου φύλου. Έτσι η προσέγγισή τους γινόταν για το δράστη από δύσκολη ως αδύνατη⁶⁶. Επί πλέον τον στιγμάτιζε κατά ευδιάκριτο τρόπο ως εγκληματία κατά των ηθών. Πέρα όμως από τις παραπάνω σκέψεις πρέπει στα σεξουαλικά εγκλήματα, ιδίως μάλιστα όταν η ευθύνη επιμερίζεται εξίσου ανάμεσα στους (δύο) υπαιτίους, όπως κατεξοχήν στη μοιχεία, να ληφθεί υπόψη και μία ακόμη παράμετρος. Αποκοπή του γεννητικού οργάνου δεν μπορεί να επιβληθεί (και να εκτελεσθεί) στις γυναίκες. Επομένως μπορεί κάλλιστα να υποτεθεί, ότι ο ακρωτηριασμός της μύτης που ενδεχομένως αρχικά (στα ποινικά δίκαια αρχαίων λαών)⁶⁷ απειλείτο μόνο κατά των μοιχαλίδων επεκτάθηκε αργότερα και επί των ανδρών, σε αντικατάσταση άλλων ποινών, για λόγους ενιαίας μεταχειρίσεως. Ωστόσο και η άποψη, ότι η ρινότμηση έχει ως βάση την αναγωγή της μύτης στη λαϊκή συνείδηση σε γενετήσιο σύμβολο⁶⁸, μπορεί να συζητηθεί –με την επιφύλαξη όμως, μήπως η αναγωγή αυτή είχε ακριβώς ως αφετηρία τις παραπάνω ποινικές διατάξεις του αιώτερου παρελθόντος. Οι Μακεδόνες αυτοκράτορες διατήρησαν στα νομοθετικά τους κείμενα τις ποινές ακρωτηριασμού, αλλά σε αναλογικώς (στο πλαίσιο των συνολικώς απειλούμενων ποινών) πιο περιορισμένη κλίμακα από την Έκλογη⁶⁹. Στη σχετική

66. Πρβλ. και τις απόψεις του G. Gardascia, *Les Lois Assyriennes* [Littératures anciennes du Proche-Orient], Παρίσι 1969, σελ. 122 που, σχολιάζοντας την ποινή της ρινοτήσεως επί μοιχείας στους νόμους των Ασσυρίων, δέχεται ως επιδιωκόμενο σκοπό για τις γυναίκες την ειδική πρόληψη.

67. Στους ασσυριακούς νόμους που εξέδωσε ο Gardascia, ό.π., σελ. 119 επ. προβλέπεται ως ποινή της μοιχείας ο ακρωτηριασμός για μιν τη γυναίκα της μύτης, για δε τον άνδρα του γεννητικού οργάνου και επί πλέον και του προσώπου του, άρα και της μύτης. Η λογική της διατάξεως είναι ολοφάνερη.

68. Πρβλ. στο *Rechtshistorisches Journal* 5 (1986), σελ. 334 τις παρατηρήσεις που αφορούν την και παλαιότερα διατυπωμένη άποψή μου (Τρωϊανος, «Bemerkungen...», ό.π., σελ. 106 επ.) για τον ακρωτηριασμό της μύτης ως μέσο ειδικής πρόληψης στα εγκλήματα περί τη γενετήσια ζωή.

69. Βλ. *Εία* 40.5, 17, 21, 25, 45, 49, 51-55, 59-61, 67-73, 88-89 [Πρ.Ν. 39.5, 14, 18, 22, 40, 43, 45, 53-54, 56-58, 62-64, 66-67, 69, 74, 83 (Ζέπος, ό.π., τ. 2, σελ. 360 επ. και 216 επ., αντιστοίχως)]. Πρβλ. και τη νεαρά 60 του Λέοντος ΣΤ', με την οποία καταργήθηκε η ποινή του ευνουχισμού που προ-

αυτή μείωση δεν αντιφάσκει το γεγονός, ότι αρκετές φορές εμφανίζεται ο ακρωτηριασμός του χεριού (κυρίως για αδικήματα που αφορούσαν το νόμισμα και το κρατικό μονοπώλιο)⁷⁰ στο *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*, ένα νομοθέτημα⁷¹ του τελευταίου ίσως χρόνου της βασιλείας του Λέοντος ΣΤ' (912), επειδή πρόκειται για εσωτερικές διατάξεις διαφόρων επαγγελματιζόντων σωματείων (*συστημάτων*), εθιμικής περισσότερο προελεύσεως, που μετά από συνολική επεξεργασία κωδικοποιήθηκαν.

Ανεξάρτητα πάντως από τη θέση των ποινών ακρωτηριασμού στις επί μέρους νομοθετικές συλλογές των Ισαύρων και των Μακεδόνων, από τις φιλολογικές και τις (άλλες) νομικές πηγές της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου συνάγεται ότι στη δικαστηριακή (αλλά και την εξωδικαστηριακή) πρακτική γινόταν εκτεταμένη χρήση ποινών αυτής της μορφής⁷², έξω από τα προβλεπόμενα από τους νόμους πλαίσια⁷³.

ὄλεπταν με βάσει την αρχή της ταυτοπαθείας από τη νεαρά 142 του Ιουστινιανού (Noailles-Dain, *ό.π.*, σελ. 223 επ.).

70. Βλ. τα κεφ. 2.5, 3.1-2, 8.4 και 7 στην έκδοση J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*. [CFHB, 33.], Βιέννη 1991, σελ. 86, 88, 104.

71. Ως προς τη φύση του *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου* υποστηρίζονται διάφορες απόψεις, πέρα από εκείνη του «νόμου» (πρόβλ. Koder, *ό.π.*, σελ. 23 επ.). Την εκδοχή του «σχεδίου νόμου» υποστήριξε ο A. Schminck, «"Novellae extravagantes" Leons VI.», *Subseciva Groningana* 4 (1990): *Novella Constitutio. Studies in Honour of N. van der Wal*, σελ. 195-109 (207 επ.). Μία αποκλίνουσα άποψη προήλθε από τον P. Speck, «(Erlassenes) Gesetz oder ein weiteres Schulbuch? Überlegungen zur Entstehung des Eparchenbuchs», *Varia III* [Freie Universität Berlin. Byzantinisch-Neugriechisches Seminar. Ποικίλα Βυζαντινά, 11], Βόννη 1991, σελ. 293-306. Κατ' αυτόν το *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* ήταν (ιδιωτική) συλλογή διαφόρων συντεχνησίων κανονισμών, προερχόμενη από τον έπαρχο Φιλόθεο, και προοριζόταν ίσως να χρησιμεύσει ως διδακτικό εγχειρίδιο για τον Κωνσταντίνο Ζ'.

72. Βλ. συγκέντρωση των σχετικών μαρτυριών από την Patlagean, *ό.π.* (σημ. 64).

73. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της τυφλώσεως, οποία, μολονότι προβλεπόταν ρητώς μόνον επί ιεροσουλίας (βλ. πιο πάνω), επιβαλλόταν συχνά για πολιτικά εγκλήματα. Ένα από τα πολλά παραδείγματα είναι η τύφλωση του πατριάρχη Καλλινίκου από τον Ιουστινιανό Β': *Καλλίνικον δέ τόν της πόλεως ιεράρχην, ως δυσφημήσαντα αυτόν επί τη του Λεοντίου αναγορεύσει, τυφλώσας έν τη Ρώμη εξέπεμψε* (Νικηφόρου, *Ιστορία σύντομος* 42, έκδ. Man-

66) Ο σωματικός ζολιασμός

Στα βυζαντινά νομικά εγχειρίδια του 8ου-10ου αιώνα εμφανίζεται τόσο ως κύρια ποινή όσο και ως παρεπόμενη μαζί με εξορία ή ακρωτηριασμό. Για τον προσδιορισμό της γίνεται χρήση των όρων *δέρεσθαι* και *τύπτεσθαι*. Δεν έχουμε κανένα λόγο να υποθέσουμε ότι εδώ πρόκειται για δύο διαφορετικές –υπό οποιαδήποτε έννοια– ποινές⁷⁴. Πιθανότατα είναι γενικοί χαρακτηρισμοί που προσδιορίζουν τόσο το *ροπαλισμό* με ραβδί (*fustis*) που προβλεπόταν για τους ελεύθερους όσο και το *φραγγελισμό* των δούλων με μαστίγιο (*flagellum*)⁷⁵. Στο *Επαρχικόν Βιβλίον* (για το οποίο έγινε ήδη λόγος), συχνά απειλούνται κατά τον παραβατών των διατάξεών του σωματικές ποινές και όχι σπάνια απαντά η επιταγή «παιδευέσθω» ή «σωφρονιζέσθω», χωρίς άλλο προσδιορισμό. Εδώ πρέπει να γίνει δεκτό ότι υπονοείται η ποινή του ραβδισμού⁷⁶.

Συνήθως δεν καθόριζε ο νομοθέτης με ακρίβεια το ύψος της επιβλητέας σωματικής ποινής, χωρίς ωστόσο να σημαίνει αυτό

γο, ό.π. (σημ. 49), σελ. 104, 64-66). Πιθανότατα συνέβαινε το ίδιο και με την ποινή της *καυλοτομής*. Η ποινή αυτή απειλείτο, όπως είδαμε, μόνο κατά των κτηνοδατών. Ωστόσο υπάρχουν άφθονες μαρτυρίες ότι επί Ιουστινιανού χρησιμοποιήθηκε για τη δίωξη της ομοφυλοφιλίας. Βλ. Troianos, «Kirchliche...», ό.π. (σημ. 37), σελ. 34 επ.

74. Πρβλ. τους Κ.Ε. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Βερολίνο 1892 (ανατύπ. Άαλεν 1955), σελ. 331 επ. και Sinogowitz, *Studien...*, σελ. 30, που εκφράζονται ως προς το θέμα αυτό με επιφύλαξη.

75. Βλ. Β. 60.51.10 (το κείμενο παραπάνω στη σημ. 9).

76. Βλ. J. Koder, «Delikt und Strafe im Eparchenbuch. Aspekte des mittelalterlichen Korporationswesens in Konstantinopel», *JÖB* 41 (1991), σελ. 113-131 (130 σημ. 62). Βλ. εκεί (σελ. 128 επ.) και συγκριτικούς πίνακες των ποινών (κατά διάταξη, συνδυασμούς και συχνότητα). Εξαγγελίες τέτοιων αόριστων ποινών απαντούν και στα εγχειρίδια στρατιωτικού ποινικού δικαίου. Βλ. π.χ. το *Στρατηγικόν τοῦ Μαυρικίου*, κεφ. 1,6-8 στην έκδοση G.T. Dennis-E. Gamillscheg, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17.], Βιέννη 1981, σελ. 92 επ.· επίσης τα *Τακτικά* του Λέοντος, κεφ. 8,1-27 στην έκδοση R. Vari, *Leonis Imperatoris Tactica* [Sylloge Tacticorum Graccorum, 3], I, Βουδαπέστη 1917, σελ. 195 επ.

ότι δεν υπήρχαν και εξαιρέσεις. Για παράδειγμα οι έγγαμοι που διέπρατταν πορνεία απειλούνταν στην Έκλογή με δώδεκα ραβδισμούς, ενώ οι άγαμοι μόνο με έξι (17.19-20)⁷⁷. Κάποτε όμως προσέβλεπε ο νόμος και την επίταση της ποινής για τον δράστη με τις λέξεις τυπτέσθω σφοδρώς⁷⁸.

Σχετικά με τη σωματική ποινή πρέπει να σημειωθεί ότι στο ρωμαϊκό δίκαιο ήταν πολύ διαδεδομένη, εφαρμοζόταν όμως μόνο σε δούλους, και από τους ελεύθερους μόνο σε «ευτελείς» (*humiliores*)⁷⁹. Με εξαίρεση το έγκλημα καθοσιώσεως (εσχάτης προδοσίας, όπως θα λέγαμε σήμερα) δεν επιβάλλονταν ατιμωτικές ποινές σε «εντίμους» (*honestiores*). Στην Έκλογή (κεφ. 17.19) όμως προβλέπεται, όπως είδαμε πιο πάνω, για όποιον πορνεύει, μολονότι είναι έγγαμος, η ποινή των 12 ραβδισμών, ανεξάρτητα από το αν είναι πλούσιος ή πένης⁸⁰. Προφανώς ήθελε ο Λέων Γ' ο Ίσαυρος με τον τρόπο αυτό να εξαφανίσει ή, τουλάχιστον, να περιορίσει τις ταξικές διαφοροποιήσεις του ποινικού δικαίου της Ιουστινιάνειας εποχής.

Άλλες όμως διατάξεις του ίδιου νομοθετικού κειμένου⁸¹ δείχνουν ότι η απόλυτη κατάργηση των ταξικών ανισοτήτων προσέκρουε σε ανυπερέβλητες δυσκολίες, προ πάντων στις περιπτώσεις, στις οποίες έπρεπε να επιβληθεί ποινή περιουσιακή. Η παράλειψη της φράσης που αφορά την κοινωνική θέση του δρά-

77. Burgmann, *ό.π.*, σελ. 230. Άλλη εξαίρεση εισάγει το κεφ. Έ. 17.1 (*ό.π.*, σελ. 226) για όσους παραδιάζουν το άσυλο των ναών. Βλ. επίσης *Είσ.* 40.57 / *Πρ.Ν.* 39.59 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 364 και 223 επ., αντιστοίχως).

78. Βλ. π.χ. Έ. 17.26 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 232), *Είσ.* 40.6, 45, 51, 60, 69, 71 / *Πρ.Ν.* 39.53 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 360 επ. και 223, αντιστοίχως).

79. Βλ. *B.* 60.51.26.2: *Μόνον οί ευτελείς ελεύθεροι ροπαλίζονται* (= *D.* 48.19.28.2). Για τη διάκριση ανάμεσα σε *humiliores* και *honestiores* πρβλ. γενικώς R. Rilinger, *Humiliores-Honestiores. Zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Kaiserzeit*, Μόναχο 1988.

80. *Ό έχων γυναίκα και πορνεύων τυπτέσθω πρὸς σφωφρονισμόν ἀλλακτὰ δώδεκα, κἀντε πλούσιός ἐστι κἀντε πένης* (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 230).

81. Βλ. Έ. 17.11, 22, 29 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 228 επ.). Πρβλ. και *Είσ.* 40.56, 58, 72 / *Πρ.Ν.* 39.54, 61, 65 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 364 επ. και 223 επ., αντιστοίχως).

στη στην επανάληψη της παραπάνω διατάξεως της Έκλογής στην Είσαγωγή (κεφ. 40.57) και στον Πρόχειρο Νόμο (κεφ. 39.59)⁸² πιθανολογεί την υπόθεση ότι τόσο ο Βασίλειος Α΄ όσο και ο Λέων ΣΤ΄ δεν απέρριπταν τη διαφοροποίηση στη μεταχείριση του δράστη με βάση την κοινωνική του θέση –πολύ περισσότερο, εφόσον στις κωδικοποιήσεις που καταρτίσθηκαν επί των ημερών τους διατηρήθηκαν διατάξεις της κωδικοποιήσεως του βου αιώνα που διαιωνίζουν τέτοιες διακρίσεις.

γγ) Το κούρεμα

Αντιλαμβάνεται κανείς εύκολα, ότι το κόψιμο των μαλλιών αποτελούσε για τους Βυζαντινούς ηθική μείωση, αν σκεφθεί την κουρά των μοναχών ως ένδειξη ταπεινώσεως και υποταγής. Η ποινή αυτή εμφανίζεται (με σαφώς παρεπόμενο χαρακτήρα) στα νομικά εγχειρίδια της μέσης βυζαντινής περιόδου σχεδόν πάντοτε σε συνδυασμό με την ποινή του ραβδισμού ή της μαστιγώσεως (όχι σπάνια και εξορίας επί πλέον)⁸³, γιαυτό μπορεί να θεωρηθεί ως μία επίταση της ποινής του σωματικού κολασμού (ενδεχομένως και της εξορίας). Κάποτε όμως προβλέπεται και ως αυτοτελής ποινή⁸⁴.

δ) Η εξορία

Η ποινή αυτή προβλέπεται αρκετά συχνά στις βυζαντινές νομικές πηγές, συνήθως για εγκλήματα μέσης βαρύτητας, όπως π.χ.

82. Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 364 και 223 επ., αντιστοίχως.

83. Βλ. Έ. 17.15, 29 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 230 επ.), *Εία* 40.6, 9, 45, 49-51, 56, 61, 69 / *Πρ.Ν.* 39.6, 7, 22, 40, 44, 45, 58, 65, 69 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 360 επ. και 217 επ., αντιστοίχως). Ο συνδυασμός των ποινών αυτών εμφανίζεται ιδιαίτερα συχνά στο *Έπαρχικόν Βιβλίον* (βλ. παραπάνω σημ. 76).

84. Βλ. π.χ. το κεφ. 3 της λεγόμενης «νεαρής του πατριάρχου Αθανασίου», στην πραγματικότητα του Ανδρονίκου του Γέροντος (έτ. 1306), για τις άγαμες γυναίκες που συνάπτουν εξώγαμες σχέσεις: *εί δέ ἐκδῶ ἐαυτὴν ἀδιάστως, κοινῶ καὶ πομπῇ σαφρονίζεσθαι* (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 1, σελ. 535,3-4· πρβλ. Dölger, *ό.π.*, αριθμ. 2295). Αυτό το κεφάλαιο της νεαρής επαναλήφθηκε από τον

για την ακούσια ανθρωποκτονία, την άμβλωση κ.λπ. Το περιεχόμενο όμως της ποινής από το τέλος της μέσης περιόδου και ύστερα δεν ταυτίζεται με εκείνο που είχε η ποινή σε παλαιότερες εποχές. Στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο εμφανιζόταν η εξορία υπό δύο μορφές, ως *relegatio* (η ελαφρά μορφή), που συνεπαγόταν την αναγκαστική παραμονή του καταδίκου σε έναν ορισμένο τόπο, και ως *deportatio* (η βαρύτερη μορφή), που –επί πλέον– επέφερε δήμευση της περιουσίας και απώλεια της ιδιότητας του πολίτη. Κατά τον εξελληνισμό των ρωμαϊκών πηγών του *Corpus iuris civilis* αποδόθηκαν η μεν ελαφρά μορφή ως «εξορία», η δε βαρύτερη ως «περιορισμός»⁸⁵. Επί του Ιουστινιανού υπήρχε ακόμη η δεύτερη μορφή, η *deportatio*⁸⁶, αλλά με μία ουσιώδη διαφορά σε σύγκριση με το προϊουστινιάνειο δίκαιο: Ο ισοδύοιος περιορισμός και η δήμευση δεν επιβάλλονταν με την ίδια απόφαση και ήσαν, ως ποινές, ανεξάρτητες μεταξύ τους⁸⁷.

Αποφασιστικό ρόλο στην εξέλιξη της έννοιας της εξορίας έπαιξε η ελεύθερη εκτίμηση του δικαστή, που περιλάμβανε όχι μόνο τον καθορισμό της διάρκειας της ποινής και του τόπου της εξορίας, αλλά και την επιβολή παρεπόμενων ποινών⁸⁸. Πάνα περιορίσουν το ενδεχόμενο αυθαιρεσίας έθεσαν οι Ίσαυροι με την Έκλογή και οι Μακεδόνες αυτοκράτορες με τα δικά τους νομοθετήματα φραγμούς στην παραπάνω ελευθερία, καθορίζο-

Κωνοταντίνο Αρμενόπουλο στην Εξάβιβλό του (6.3.8). Βλ. G.E. Heimbach, *Const. Harmenopuli: Manuale legum sive Hexabiblos*, Λιψία 1851 (ανατύπ. Άαλεν 1969), σελ. 744.

85. Μπορεί ωστόσο να συναντήσει κανείς και επιδίωξη των λατινικών όρων με εξωτερικώς μόνον ελληνική μορφή ως *relegatēusēthai* και *deportatēusēthai*.

86. Στους νόμους που γράφτηκαν σε λατινική γλώσσα εξακολουθεί να απαντά ο όρος *deportatio*. Πρβλ. *C.J.* 9.13.1.3c, *N.* 143 προοίμ. (= *N.* 150 προοίμ.). Στο κείμενο των (ελληνικών) νεαρών, αντιθέτως, γίνεται χρήση των όρων «εξορία» και «εξορίζεσθαι» –με εξαίρεση τη *N.* 22.13, όπου ο χαρακτηρισμός της ποινής ως «*deportatīwnos*» υποδηλώνει την παλαιότερη αντίληψη ως προς το περιεχόμενό της.

87. Βλ. *C.J.* 11.8.16, *N.* 120.11 (ισόδια εξορία) *N.* 8.8, *N.* 124.2, *N.* 134.1, *N.* 142.2 (εξορία και δήμευση).

88. Βλ. Sigonowitz, *Studien...*, σελ. 22 επ., που πραγματεύεται αναλυτικά το θέμα αυτό.

ντας με σαφήνεια και ακρίβεια για καθένα έγκλημα τις παρεπόμενες ποινές⁸⁹. Έτσι συναντάμε τον παλαιό συνδυασμό εξορίας και δημεύσεως σε μία μόνο περίπτωση: Για όσους κατασκευάζουν και πωλούν με την πρόθεση κερδοσκοπίας σε βάρος αφελών διάφορα φυλαχτά και άλλα τέτοια αντικείμενα με δήθεν μαγικές ιδιότητες⁹⁰. Ως παρεπόμενες ποινές της εξορίας, που τώρα πλέον επιβάλλεται είτε με περιορισμένη χρονική διάρκεια, είτε ισοβίως⁹¹, προβλέπονται συχνά ο σωματικός κολασμός και το κούρεμα.

Ένα παραπέρα χαρακτηριστικό του μεταϊουστινιάνειου ποινικού συστήματος είναι η σύνδεση εξορίας και καταναγκαστικών έργων⁹². Οι παραδοσιακές ποινές «μέταλλον», «έργον μετάλλου»⁹³, «δημόσιον έργον» και «περιορισμός» δεν αναφέρονται μεν ρητώς στο ποινικό μέρος των νομικών εγχειριδίων της μέσης περιόδου, αλλά –παρόλα αυτά– δεν ήσαν άγνωστες στη δι-

89. Βλ. *Ε.* 17.4, 11, 13, 15, 24, 29, 36, 44, 47, 48 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 226 επ.)· *Είσ.* 40.6, 9, 43, 45, 49, 51, 56, 65, 69, 72, 84, 89, 90, 92 / *Πρ.Ν.* 6, 7, 40, 43, 45, 47, 54, 56, 58, 64, 65, 71, 78, 83, 84, 86 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 360 επ. και 217 επ., αντιστοιχώς).

90. Βλ. *Ε.* 17.44 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 240)· *Είσ.* 40.84 / *Πρ.Ν.* 39.78 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 367 και 226, αντιστοιχώς). Πρβλ. σχετικώς Sp. Troianos, «Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit», *«Fest und Alltag in Byzanz»*, Μόναχο 1990, σελ. 37-51, 184-188 (47) και του ίδιου, «Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 1989, σελ. 549-572 (564 επ.). Μετά την Έκλογή εμφανίζεται ο συνδυασμός αυτός συχνότερα. Βλ. π.χ. τις νεαρές 58 (παρασκευή τροφών με αίμα) και 60 (ευνουχισμός) Λέοντος του Σοφού (Noailles-Dain, *ό.π.*, σελ. 217 επ.).

91. Βλ. π.χ. τις νεαρές 58 και 60 του Λέοντος (προηγ. σημ.).

92. Πρβλ. Brasiello, *ό.π.*, σελ. 360 επ.

93. Πολύ κατατοπιστικό για το περιεχόμενο αυτών των ποινών είναι το σχόλιο 6 στο χωρίο *Β.* 60.51.8: *Είς μέταλλον μὲν οὖν πεμφθῆναι λέγεται ὁ εἰς τὸ ὀρύττειν τὴν γῆν καὶ τὸ μέταλλον ἐξ ἐκείνης ζητεῖν καταδικασθεὶς· εἰς ἔργον δὲ μέταλλον πεμφθῆναι λέγεται ὅστις εἰς τὸ αὐτὸ καταγμένους ἐστὶν εἰς τὸ τὸ ὑπ' ἄλλου ζητηθὲν ἐκ τῆς γῆς καὶ εὐρεθὲν ἀνακαθαίρειν καὶ χωνεύειν καὶ ποιεῖν δόκιμον, τυχὸν τὸν χρυσὸν ἢ τὸν ἄργυρον.* Βλ. και το σχόλιο 8 στο ίδιο χωρίο: *Μεταξὺ δὲ τοῦ εἰς μέταλλον καὶ τοῦ εἰς ἔργον μετάλλου πεμπομένου ἐν μόνοις τοῖς δεσμοῖς ἐστὶν ἡ διαφορὰ.*

καστηριακή πρακτική, γιατί αποτελούσαν μερικές φορές παρόμοια ποινή της μακροχρόνιας εξορίας⁹⁴.

ε) Ποινές στερητικές της ελευθερίας

Τέτοιες ποινές, με τη σημερινή έννοια του όρου, δεν γνώριζε κατ' αρχήν το βυζαντινό δίκαιο. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν φυλακές, αλλά η φυλάκιση των εγκληματιών αποσκοπούσε στη φύλαξή τους και όχι στον κολασμό τους. Αυτό τονίζεται με πολλή σαφήνεια από έναν σχολιαστή των *Βασιλικών*: *Εἰώθασι μὲν οἱ ἄρχοντες καταδικάζειν τινὰ ἐν φυλακῇ εἶναι διηνεκῶς ἢ καὶ ἐν δεσμοῖς. Οὐκ ὀφείλουσι δὲ τοῦτο ποιεῖν αἱ τοιαῦται γὰρ τιμωραὶ ἀπηγορευμένοι εἰσίν. Αἱ φυλακαὶ γὰρ διὰ τὸ φυλάττεσθαι τοὺς ἀνθρώπους εἰσίν, οὐ διὰ τὸ τιμωρεῖσθαι*⁹⁵. Οι φυλακές χρησίμευαν δηλαδή για την κράτηση των υποδίκων⁹⁶ ή, ενδεχομένως, των οφειλετών του δημοσίου⁹⁷, όχι

94. Η πενιχρότητα των πηγών ως προς την πρακτική καλύπτεται εν μέρει με τα σχόλια στο βιβλίο 60.51 των *Βασιλικών*, ιδίως τα λεγόμενα «νέα» σχόλια. Πολύ διαφωτιστικές είναι επίσης (για τον 12ο αιώνα) οι ερμηνευτικές παρατηρήσεις του Θεοδώρου Βαλοσαμίνος στο κεφ. 9.25 του Νομοκάνονα σε 14 Τίτλους (Ράλλης-Ποτλής, *ό.π.*, τ. 1, σελ. 188 επ.).

95. Βλ. σχόλιο 18 στο χωρίο *B.* 60.51.8. Βλ. επίσης και διάταξη του Ιουστινιανού στον *Κώδικα* (9.47.26, έτ. 529), με την οποία απαγορεύεται η κράτηση των εξορίστων σε φυλακές του τόπου της εξορίας τους (= *B.* 60.51.63).

96. Βλ. π.χ. *Ε.* 17.3 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 226), όπου προβλέπεται μιας μορφής προσωρινή κράτηση (προφυλάκιση) για τους δράστες εγκλήματος καθοσίωσης. Αυτό επιβεβαιώνεται και από μη νομικές πηγές. Βλ. π.χ. τη διήγηση από το βίο της αγίας Ειρήνης, ιγουμένης της μονής του Χρυσοβαλάντου (9ος αι.), σύμφωνα με τον οποίο κατηγορήθηκε στον αυτοκράτορα ένας αξιωματούχος για συνωμοσία: *Ὁ δὲ μὴδ' ἐρωτήσεως κἂν γοῦν ψιλῆς περὶ τοσούτου καὶ ταῦτα πράγματος ἀνασχόμενος, συλληφθῆναι τὸν ἄνδρα προστάξας ἐν τινὶ τοῦ παλατίου ζοφώδει κατέκλεισε φυλακῇ (...)*. Βλ. J.O. Rosenqvist, *The Life of St. Irene Abess of Chrysobalanton* [Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia, 1], Ουψάλα 1986, σελ. 88,16-19. Το ότι μέσα στο παλάτι υπήρχαν και κρατητήρια δεν προκύπτει μόνον από την πηγή αυτή. Είναι όμως πρόδηλο, ότι αυτά θα χρησίμευαν για την κράτηση προσώπων που βάρυναν τέτοιας μορφής κατηγορίες. Πρβλ. και την παρακάτω επιγραφή (έτ. 602) από την Αραβία (Γέρασα): *Παῦλος ὁ μακαριώτ(ατος) ἡμῶν ἐπίσκο(πος) Θεοῦ Χά-*

όμως των καταδίκων —δεδομένου ότι οι νόμοι δεν προέβλεπαν τέτοιες ποινές. Αλλά και από το ίδιο το σχόλιο προκύπτει ότι γίνονταν καταχρήσεις. Στην πράξη, άλλωστε, η κράτηση κάποιου για αόριστο χρονικό διάστημα χωρίς δίκη (κάποτε ίσως και με εντολή του αυτοκράτορα) ελάχιστα θα διέφερε από μία (οπωσδήποτε «παράνομη») καταδίκη σε φυλάκιση⁹⁸. Πάντως στην τελευταία περίοδο παρατηρούνται εξαιρέσεις από τον κανόνα αυτόν⁹⁹, πιθανότατα επειδή, λόγω της συρρικνώσεως της αυτοκρατορίας, περιορίστηκαν οι δυνατότητες για την επιλογή τόπων εξορίας.

Υποκατάστατο της ποινής φυλάξεως αποτέλεσε από την πρώτηιμη ήδη εποχή ο εγκλεισμός των δραστών ορισμένων εγκλημάτων σε μοναστήρια, με ή χωρίς αναγκαστική μοναχική κουρά¹⁰⁰. Η τάση αυτή εμφανίζεται στην πολιτειακή νομοθεσία (της

οιτι και τούτο τὸ εὐσεβὲς γτίσμα τῆς φρονῆς ἀνήγειρεν, τὸ σιμφῆρον δοξιάσας, καὶ ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κ(υρίου)ν εὐλογήσας ταύτην εἶναι πάντων τῶν ὑπαιτίων [δί]χα τῶν κατακρίτων, μὴ ἔχειν δὲ τινὰ ἐπ' ἀδείας κατάδικον ἐνβάλλειν αὐτῇ μήτε ἐξ αὐτῆς καταφέρειν τινὰ εἰς τὴν τῶν κατακρίτων φυλακίην καὶ τὸν παραβαίνοντα τὰ εὐσεβῶς δεδοξιασμένα παραδοῦς τῷ κρίματι τοῦ Κ(υρίου)ν (...). P.-L. Gatier, «Nouvelles inscriptions de Gerasa», *Syria* 62 (1985), σελ. 298 επ.

97. Βλ. π.χ. τη σχετική διήγηση του Γεωργίου Παχυμέρη (περίπου ἐτ. 1258): (...) τοὺς δ' ἐθεράπευεν (sc. ὁ αὐτοκράτωρ), ἀνογιγνὺς φυλακίας καὶ χρεῶν δημοσίων ἀπολύων τοὺς ὠφληγότας, (...) (Π.5, ἐκδ. Failler, ὁ.π. [σημ. 49], σελ. 139,9-10).

98. Παραδείγματα τέτοιων αυθαιρεσιῶν διασώζονται αρκετά στα ιστορικά ἔργα. Βλ. π.χ. τον Ιωάννη Καντακουζηνό (ΠΙ.93, ἐκδ. L. Schopen, τ. 2, Βόννη 1828, σελ. 569 = PG, τ. 153, στ. 1256) για τα «κατορθώματα» του μεγάλου πριμικλήριου Ιωάννη Αποκαυκου στη Θεσσαλονίκη (μέσα 14ου αι.): Οὐδὲν γὰρ παροινίας καὶ πικρίας ἐκεῖνος πρὸς αὐτοὺς ἐνέλιπε κατὰ τὸν τοῦ πολέμου χρόνον, τὰς τε οὐσίας δημεύων καὶ δεσποτηρίους κατακλείων καὶ ὑπερορίους ποιῶν τοὺς πλείους, καὶ πᾶσαν κακίας ἐνδεικνύμενος ὑπερβολίην.

99. Βλ. μία νεαρά του Μανουήλ Α', για την οποία ἔγινε ἡδη πιο πάνω (σημ. 19) λόγος: (...) νομοθετεῖ ἡ βασιλεία μου, τὸν πεπλημμεληκότα φόνον μεμελετημένον ἐκοῦσιον ἐν φυλακῇ παρ' ὅλον τὸν τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον διάγειν, καὶ μηδέποτε ἐκεῖθεν ἐξάγεσθαι, μηδ' ἀπὸ βασιλικῆς ἴσως προστάξεως κατὰ λήθην προξομένης (...) (ἐκδ. Macrides, ὁ.π., σελ. 164,125-129).

100. Βλ. για το θέμα αυτό στην πρώτηιμη περίοδο K.L. Noethlichs, «Das Klo-

Ανατολής) για πρώτη φορά, απ' όσο γνωρίζω, επί Ιουστινιανού. Το γεγονός ότι ο εγκλεισμός αυτός αφορούσε κυρίως τους δράστες εγκλημάτων σχετικών με το γάμο και τη γενετήσια ζωή¹⁰¹ ή κληρικούς και μοναχούς που με τη συμπεριφορά τους είχαν παραβιάσει τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην Εκκλησία (ή και την Πολιτεία)¹⁰² σε συνδυασμό με το ότι ένα μοναστήρι αφενός μεν παρουσίαζε προεχόντως χαρακτήρα τόπου μετανοίας –και επομένως, αν όχι εξασφάλιζε, πάντως διευκόλυνε τη βελτίωση του εγκληματία– και αφετέρου αποτελούσε ασφαλή από κάθε άποψη χώρο κρατήσεως –και επομένως, για τις γυναίκες, απέκλειε σχεδόν τον κίνδυνο να υποστούν κακοποίηση λόγω της απουσίας ανδρικού φυλακτικού προσωπικού– υπήρξε οπωσδήποτε σημαντικό κίνητρο για την εισαγωγή του παραπάνω μέτρου¹⁰³.

Κάποιο ρόλο θα έπαιξε ασφαλώς στη σκέψη του νομοθέτη –όταν μάλιστα αυτός λεγόταν Ιουστινιανός– και το ότι η έκτιση της ποινής σε ένα μοναστικό ίδρυμα συνεπαγόταν την περιέλευση μεγάλου, κατά τις περιστάσεις, μέρους της περιουσίας των κρατουμένων στο ίδρυμα¹⁰⁴, οπότε το μέτρο αυτό είχε ως συνέπεια, πέρα από όλα τα άλλα, και τη σημαντική οικονομική ενί-

ster als "Strafanstalt" im kirchlichen und weltlichen Recht der Spätantike». *Zeitschr. d. Sav.-Stiftg. f. Rechtsgesch., Kan.-Abt.* 111 (1994), σελ. 18-40. Βλ. παραδείγματα για την ύπαρξη χώρων κρατήσεως σε μονές Σπ. Τρωιάνου, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού*, Αθήνα 1964, σελ. 68 σημ. 20 και του ίδιου, «Η εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών* 13 (1966, κυλ. 1969), σελ. 3-147 (σελ. 26 σημ. 21).

101. Βλ. τις νεαρές του Ιουστινιανού 117.13, 134.10.1 και 134.12.

102. Βλ. τις νεαρές (επίσης του Ιουστινιανού) 123.10.1, 123.11.2, 123.20, 123.30, 123.42.1 και 131.14.

103. Με τη νεαρά 134.9.1 προβλέπεται να γίνεται η προσωρινή κράτηση γυναικών, που κατηγορούνται για σοβαρά εγκλήματα, μέχρι την εκδίκαση της υποθέσεως, σε μοναστήρια. Προσωρινή κράτηση προσώπων ύποπτων για διάπραξη μοιχείας διά του εκδίκου ή άλλων αρμόδιων κληρικών μέσα σε εκκλησιαστικούς χώρους (όχι αναγκαστικά σε μοναστήρια) επιβάλλει και η νεαρά 117.15.1.

104. Βλ. τις νεαρές 117.13, 123.30, 134.10.1 και 134.12.

σχυση των μονών. Η παράλειψη ποινών αυτής της μορφής στο δίκαιο της Έκλογής (με συνέπεια τη μείωση των εσόδων των μοναστηριών) οφείλεται, κατά τη γνώμη μου¹⁰⁵, στην πολεμική του Λέοντος Γ' εναντίον τους, επειδή αυτά υπήρξαν κέντρα αντιδράσεως κατά της εκκλησιαστικής του πολιτικής. Η εμφάνιση ποινών στερητικών της ελευθερίας με τη μορφή εγκλεισμού σε μοναστήρια ακμάζει, όπως προαναφέρθηκε, στην ιουστινιάνεια εποχή, ενώ κατά τη μέση περίοδο παρουσιάζει κάμψη. Πάντως η ιδέα της χρησιμοποίησεως των μονών ως τόπων εκτίσεως ποινής δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ τελείως, ούτε και στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους¹⁰⁶.

Εδώ πρέπει ακόμη να επισημανθεί, ότι η απαγόρευση της αποβολής του μοναχικού σχήματος και γενικότερα της φυγής από το μοναχικό βίο συνετέλεσε στο να καταφεύγουν συχνότατα οι ηγεμόνες στο μέτρο αυτό για την εξουδετέρωση πολιτικών αντιπάλων ή ενδεχομένων ανταπαιτητών του θρόνου, συνηθέστατα δε μέσα στην ίδια τους την οικογένεια, οπότε δεν μπορεί θεαίμως να γίνει λόγος για έκτιση ποινής, έστω κι αν κάποτε –για να δικαιολογηθεί η λήψη του μέτρου– κατηγορείται ο εγκλειόμενος σε μοναστήρι ως συνωμότης¹⁰⁷.

Το μέτρο της ισόβιας ή πρόσκαιρης παραμονής σε μοναστήρι εμφανίζεται και στο πεδίο του κανονικού δικαίου. Εκεί όμως δεν έχει πάντοτε το χαρακτήρα ποινής, γιατί κάποτε αλοδλέπει απλώς και μόνο στην αποκατάσταση της διαταραχθείσας ή στη

105. Πρβλ. Troianos, «Bemerkungen...», ό.π., σελ. 110.

106. Βλ. τη νεαρά του Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου (που αναφέρθηκε ήδη πιο πάνω στη σημ. 19), με την οποία επιβάλλεται η εγκλειση σε μονή των εξούσιων φονέων.

107. Ένα από τα πολλά παραδείγματα που προσφέρει η ιστορία του βυζαντινού δημόσιου βίου αναφέρει ο Μιχαήλ Ψελλός στη Χρονογραφία του (5.23.3-5) σε σχέση με τον Μιχαήλ Ε' που είχε εξορίσει τη θετή μητέρα του αυτοκράτειρα Ζωή στην Πριγκιπόνησο και στη συνέχεια, με το πρόσχημα της επιδουλής εναντίον του, διέταξε την κούρα της σε μοναχή: Ὁ δὲ δεινὸς ἐκεῖνος ἀνὴρ ἔτι μᾶλλον ἐπιβουλεύει τῇ βασιλίδι, καὶ ἄλλας ἐπ' ἄλλαις προστίθῃσι σιμφορὰς· τέλος δὲ πέμπει τοὺς ἀποκερῶντας ἐκείνην, (...) (ἐκδ. Impellizzeri..., τ. 1, σελ. 210 = Renauld, τ. 1, σελ. 100).

διατήρηση της υπάρχουσας κανονικής τάξης. Αυτό δείχνει το παράδειγμα του κανόνα 48 της Πενθέκτης συνόδου, σύμφωνα με τον οποίο οι γυναίκες όσων (έγγαμων) κληρικών χειροτονούνται σε επίσκοπο, αφού δώσουν τη συγκατάθεσή τους για τη χειροτονία¹⁰⁸, είναι υποχρεωμένες να εισέλθουν σε μοναστήρι μακριά από την επισκοπή του τέως συζύγου τους.

ς) Περιουσιακές ποινές

Με τη δήμευση, που συνεπάγεται την αφαίρεση ολόκληρης της περιουσίας του καταδίκου, θίγεται –και, επομένως, ουσιαστικώς τιμωρείται– όχι μόνον ο δράστης, αλλά και η οικογένειά του. Για το λόγο αυτό, ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού, περιορίζεται σταδιακά το πεδίο της εφαρμογής της, χωρίς να λείπουν βέβαια και οι εξαιρέσεις¹⁰⁹.

Συχνά απειλείται στο *Έπαρχικόν Βιβλίον* (βλ. πιο πάνω) η ποινή της δήμευσης που δηλώνεται με τον όρο *εισκομίζεσθαι*. Σε μερικές περιπτώσεις ορίζεται ρητώς ότι αυτή αφορά τα συγκεκριμένα είδη που συνδέονται με την αξιοποίηση πράξης¹¹⁰. Άλλοτε πάλι η ποινή προβλέπεται χωρίς κανέναν περιορισμό¹¹¹. Από τη σύγκριση των δύο ομάδων διατάξεων προκύ-

108. Δεν είναι ορθή η παρατήρηση του Noethlichs, *ό.π.*, σελ. 27 σημ. 19, ότι δεν είχε η γυναίκα άλλη επιλογή.

109. Ο Θεοφάνης εξιστορεί, για παράδειγμα, ότι όταν ο Φιλιππικός ανέβηκε στο θρόνο βρήκε το δημόσιο ταμείο γεμάτο, μεταξύ άλλων και από δήμευσεις (κυρίως επί Ιουστινιανού Β'): *Ἐν πολλῇ δὲ ἀμεριμνία εἰς τὰ βασίλεια διατελῶν πλήθη τε χρημάτων καὶ λαμπροτάτων οὐσιῶν ἐκείσε εὐρών ἐκ πλειόνων χρόνων ὑπὸ τῶν προδεύασαλευκότων συναχθόντων ἐκ δήμευσεων καὶ διαφόρων προσάσεων, καὶ μάλιστα ὑπὸ τοῦ εἰρημένου Ἰουστινιανοῦ, (...)* (έκδ. De Boor, σελ. 381,23-27). Βλ. και το χωρίο του Καντακουζηνού που παρατίθεται πιο πάνω στη σημ. 98.

110. Βλ. τα κεφ. 8.8-9, 12.9, 20.3 (Koder, *ό.π.*, σελ. 104 επ.). Η ποινή αυτή εμφανίζεται και στις νεαρές του Λέοντος. Βλ. Ν. 63 (Noailles-Dain, *ό.π.*, σελ. 231 επ.).

111. Βλ. τα κεφ. 2.7-8, 3.3 και 6, 4.1 και 8-9, 5.5, 8.2 και 5, 11.2-3 και 8, 12.9, 20.2, 21.9, 22.4 (Koder, *ό.π.*, σελ. 86 επ.).

ππει τόσο εξ αντιδιαστολής όσο και από την όλη εκτίμηση των συνθηκών, ότι η δεύτερη αφορά το σύνολο της περιουσίας του δράστη¹¹².

Πάντως κατά την ύστερη περίοδο μπαίνουν οι περιουσιακές ποινές υπέρ του δημόσιου στο περιθώριο. Θα μπορούσε ως προς το σημείο αυτό να διατυπωθεί η υπόθεση, ότι βαθμιαίως έγινε κατανοητό πως σκοπός των χρηματικών ποινών δεν είναι ο εμπλουτισμός του δημόσιου ταμείου. Κατά την άποψή μου όμως, η πραγματική αιτία αυτού του περιορισμού πρέπει να αναζητηθεί στη διαπίστωση ότι οι χρηματικές ποινές δεν είχαν καμία σημασία, και επομένως παρέμεναν αλυσιτελείς, για τα οικονομικά ασθενή κοινωνικά στρώματα. Η άποψή μου αυτή στηρίζεται στην παρατήρηση, ότι στα Βασιλικά επαναλήφθηκαν οι πολυάριθμες ιουστινιάνειες διατάξεις που προέβλεπαν περιουσιακές ποινές για τη δίωξη των εγκλημάτων περί την υπηρεσία¹¹³. Αυτό αποδεικνύει –ή τουλάχιστον πιθανολογεί– ότι οι ποινές αυτές επιδίωξαν κατά την ποινική μεταρρύθμιση του 8ου αιώνα (που δεν υπέστη ουσιαστικές αλλαγές και στους 9ο και 10ο) στις περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες δεν επηρεάζονταν από κοινωνικούς παράγοντες, όταν δηλαδή αφορούσαν υψηλόβαθμους κρατικούς αξιωματούχους.

Κατ' αντίθεση όμως προς όσες χρηματικές ποινές κατέλιγαν στο δημόσιο ταμείο που, όπως είδαμε, περιορίστηκαν αισθητά, τα νομοθετήματα των Ισαύρων και των Μακεδόνων προβλέπουν σε πολλές περιπτώσεις, ότι ο δράστης υποχρεώνεται να καταβάλει στο θύμα ένα χρηματικό ποσό, ανεξάρτητα βέβαια από την υποχρέωσή του να το αποζημιώσει για τη ζημιά που προήλθε από το έγκλημα. Αν όμως η ζημιά δεν είναι αποτιμητή σε χρήμα, τότε η αποζημίωση ενσωματώνεται σε αυτή τη (χρηματική) ποινή, όπως π.χ. στην αποπλάνηση αλλότριας δούλης ή ε-

112. Πρβλ. Αν. Χριστοφιλόπουλου, *Το Επαρχικόν Βιβλίον Λέοντος του Σοφού και αι συντεχνίαί εν Βυζαντίω*, Αθήνα 1935, σελ. 75 και Koder, «Delikt...», σελ. 120, που διακρίνει Verfall der Ware από Konfiskation.

113. Βλ. Β. 1.1.12, 19, 26, 29· 2.5.16· 2.6.24· 3.1.14, 43 κ.ά. Βλ. και τη Ν. 58 του Λέοντος ΣΤ' (Noailles-Dain, ό.π., σελ. 219,20-25).

λεύθερης (άγαμης) γυναίκας, ή ακόμη στην κακοποίηση ανήλικου κοριτσιού¹¹⁴.

ζ) Ηθικές μειώσεις από την επιβολή της ποινής

Στο ρωμαϊκό δίκαιο, προκαλούσε η επιβολή της ποινής μία σειρά από ηθικές μειώσεις, τις οποίες το βυζαντινό δίκαιο μόνον εν μέρει επανέλαβε. Μία από τις μειώσεις αυτές ήταν και η απαγόρευση της ταφής του καταδικασμένου σε θάνατο, που καταργήθηκε υπό την επίδραση της χριστιανικής διδασκαλίας. Σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες αποκλείει η Εκκλησία την τέλεση νεκρώσιμης ακολουθίας μόνο σε περίπτωση αυτοκτονίας –κι αυτό με την προϋπόθεση ότι ο αυτόχειρ ήταν κατά το χρόνο της πράξης ικανός για καταλογισμό¹¹⁵. Η *damnatio memoriae* όμως διατηρήθηκε στο έγκλημα της καθοσιώσεως¹¹⁶. Το ίδιο παρατηρείται και στην «ατιμία» (*infamia*), που επιβίωσε μεν ως συνέπεια της ποινής, αλλά μόνον εμμέσως μνημονεύεται στη μεσοβυζαντινή νομοθεσία¹¹⁷.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, σε μερικές ποινές εντοπίζεται από τη φύση τους το κέντρο βάρους στην ηθική μείωση του προσώπου, με κύριο παράδειγμα την αφαίρεση της κόμης¹¹⁸. Σε άλλες

114. Βλ. *Ε*. 17.22, 29, 31 (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 232 επ.) και *Εισ.* 40.54, 56, 58 / *Πρ.Ν.* 39.61, 65, 67 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 364 επ., 224 επ., αντιστοίχως).

115. Βλ. τον κανόνα 14 του Τιμοθέου Αλεξανδρείας (*ό.π.*, σημ. 45). Πρόβλ. και Εμμανουηλίδη, *ό.π.*, σελ. 40 επ.

116. Πρόβλ. C.A. Bourdara, «Quelques cas de *damnatio memoriae* à l' époque de la dynastie macédonienne», *JÖB* 32/2 (1982), σελ. 337-346. Βλ. και το κεφ. 5 (ή 23, σε άλλη οριάδα διατάξεων) του *Στρατιωτικοῦ Νόμου*: Ὁ ἀμαρτάνων εἰς βασιλεῖα φονεῖται καὶ δημιεύεται καὶ ἡ μνήμη αὐτοῦ κρύβεται (σε άλλη παραλλαγή: καὶ) μετὰ θάνατον (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 77 και 84). Καταδίκη μετὰ θάνατον χωρεῖ ὁμως και επί μερικῶν αἰρέσεων. Βλ. *Εισ.* 40.31 / *Πρ.Ν.* 39.29: Οἱ μανιχαῖοι καὶ μετὰ θάνατον ἐλέγχονται (...). Τὰ αὐτὰ δὲ καὶ περὶ τῶν δονατιστῶν (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 362 και 219, αντιστοίχως).

117. Βλ. *Εισ.* 40.87 / *Πρ.Ν.* 39.81 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 367 και 226, αντιστοίχως).

118. Για τον ατιμωτικό χαρακτήρα της ποινής βλ. τις νεαρές 58, 60, 63 και 103 του Λέοντος του Σοφού: ἐν χρῶ κούρεῖα ἀτιμασθῆναι, ἀτίμῳ τῶν τριχῶν

πάλι περιπτώσεις η μείωση αυτή ήταν αποτέλεσμα του τρόπου εκτελέσεως της ποινής. Σε ορισμένες κατηγορίες ποινών, ιδίως σε μαστίγωση, ακρωτηριασμό ή εξορία, οι καταδίκαι διαπομπεύονταν και υποβάλλονταν έτσι σε δημόσιο εξευτελισμό. Η μνεία της διαπομπεύσεως στις νομικές πηγές είναι σπανιότατη¹¹⁹, αλλά οι σχετικές περιγραφές των ιστορικών και φιλολογικών πηγών είναι ιδιαίτερα γλαφυρές¹²⁰.

η) Άλλες (αστικές κ.λπ.) συνέπειες της καταδίκης

Εκτός από την επιβολή κάποιας ποινής υπό τη στενή έννοια του όρου, μία καταδικαστική απόφαση μπορούσε να έχει και άλλες έννομες συνέπειες, με δυσμενές φυσικά περιεχόμενο. Άλλες από τις συνέπειες αυτές επέρχονταν λόγω της απώλειας της πολιτείας ή της ελευθερίας, που η καταδίκη σε μία βαριά ποινή συνεπαγόταν, και άλλες τις προέβλεπε ειδικώς ο νόμος. Στις τελευταίες αυτές ανήκαν, μεταξύ άλλων, η ανικανότητα του καταδικασμένου να καταθέσει ως μάρτυρας (σε δικαστήριο ή κατά την κατάρτιση ενός συμβολαίου κ.λπ.) ή να καταλάβει δημόσιο αξίωμα, καθώς και η απώλεια του αξιώματος, αν το κατείχε. Ο καθορισμός των συνεπειών αυτής της μορφής εξαντλείται στην ιουστινιάνεια νομοθεσία, γιατί στη διάρκεια των επόμενων αιώνων επανακωδικοποιήθηκαν οι διατάξεις της¹²¹, χωρίς να υποστούν καμία ουσιώδη τροποποίηση¹²².

ἀποβολή, ἢ ἀτίμω κουργία (Noailles-Dain, *ό.π.*, σελ. 219,19-20· 225,23· 233, 17· 347,5).

119. Βλ. το κεφ. 18.5 του *Επαρχικοῦ Βιβλίου* σχετικά με παράβαση των αργοποπιῶν: ὁ τοιοῦτος τὴν διὰ δαρμοῦ καὶ κουργᾶς καὶ θριάμβου καὶ διηνεκοῦς ἐξορίας ὑπομενέτω τιμωρίαν (Koder, *ό.π.*, σελ. 130). Μερικούς αιώνες αργότερα, το 1306, προβλέφθηκε η ποινή αυτή για την πορνεία των (άγαμων) γυναικών στο κεφ. 3 της λεγόμενης «νεαράς του πατριάρχου Αθανασίου» (βλ. πιο πάνω σημ. 84).

120. Παραπομπές και αποσπάσματα από τις μαρτυρίες αυτές βλ. στον Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τ. 3, Αθήνα 1949, σελ. 184 επ.

121. Βλ. το βιβλίο 6 των *Βασιλικῶν* passim, καθώς και Β. 60.51.6-9.

122. Πρὸβλ. *Εἰσ.* 30.8 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 328).

Αποκλειστικότητα ως προς την πρόβλεψη μιας μορφής συνεπειών αυτού του τύπου διεκδικεί ένα νομικό κείμενο, για το οποίο έγινε ήδη λόγος: το *Επαρχικόν Βιβλίον*. Σε πολλές διατάξεις του απειλείται ως παρεπόμενη ποινή για όσους παραβιάζουν τις επιταγές ή απαγορεύσεις του ο αποκλεισμός από ορισμένο επάγγελμα. Η πρόβλεψη αυτή είναι είτε άμεση (τόσο ως ρητή απαγόρευση όσο και ως αποβολή από το «σύστημα», δηλαδή τη συντεχνία), είτε έμμεση με τη μορφή της εκδιώξεως από την πόλη ή της διηνεκούς εξορίας¹²³.

θ) Οι εκκλησιαστικές ποινές

Οι διατάξεις που ρυθμίζουν τον έννομο βίο της Εκκλησίας συνθέτουν μία ιδιαίτερη έννομη τάξη, διαφορετική από εκείνη της Πολιτείας. Για τη δίωξη των πράξεων ή των παραλείψεων που συνιστούσαν παρέκκλιση από τη συμπεριφορά, την επιβαλλόμενη στα μέλη της από το δίκαιό της, έκανε χρήση η Εκκλησία των κυρώσεων που είχαν καθιερωθεί από τους πρώτους χρόνους της ιδρύσεώς της με τους ιερούς κανόνες, δηλαδή του αφορισμού (με όλες τις διαβαθμίσεις του) αφενός, που μπορούσε να επιβληθεί σε όλα τα μέλη της, και της καθαιρέσεως ή της αργίας αφετέρου, που αφορούσαν μόνο τους κληρικούς. Ενδιαμέσως διαμορφώθηκαν και ορισμένες άλλες ποινές με αντικείμενο τη διοικητική εξουσία, όπως για παράδειγμα η έκπτωση, η απώλεια αξιώματος κ.τ.ό.¹²⁴.

Πέρα όμως από τις ποινές αυτές που αφορούσαν το *forum externum*, υπήρχαν στο πλαίσιο του μυστηρίου της εξομολογήσεως (ή της μετανοίας) και τα διάφορα επιτίμια, που παρουσίαζαν έναν ιδιόρρυθμο ποινικό χαρακτήρα. Επειδή, όπως θα δούμε στη συνέχεια (υπό τον αριθμό VIII), τα όρια ανάμεσα

123. Βλ. τα κεφ. 1.2, 1.15, 1.17, 1.23, 1.25, 2.11-12, 5.1-2, 6.10, 6.12, 7.1, 7.5, 8.2, 9.4-7, 10.3-5, 12.3-4, 12.8, 13.5-6, 14.2, 16.2, 17.4, 18.5, 19.4 και 20.5 (έκδ. Koder, ό.π., σελ. 74 επ.).

124. Πρβλ. P.M. Seriski, *Poenae in iure byzantino ecclesiastico ab initiis ad saeculum XI (1054)*, Ρώμη 1941.

στην πολιτειακή και την εκκλησιαστική δικαιοδοσία ήσαν ρευστά, απέκτησε η εξομολογητική πρακτική μεγάλη σημασία. Τα επιτίμια εξυπηρετούσαν θεραπευτικούς σκοπούς, γιατί απέβλεπαν στη θελίωση όσων παρέβαιναν τις επιταγές ή τις απαγορεύσεις των ιερών κανόνων και, επομένως, είχαν καθαρώς πνευματικό περιεχόμενο (δηλαδή περισσότερο ή λιγότερο αυστηρές νηστείες που μπορούσαν να φθάσουν μέχρι πλήρους «ξηροφαγίας», γονυκλισίες σε συνδυασμό με πρόσθετη προσευχή, καταπόνηση του σώματος με ασκήσεις κ.τ.ό.). Δεν αποκλείεται όμως, στη διαδρομή των αιώνων, παράλληλα προς τις πνευματικές υποχρεώσεις που συνεπαγόταν η επιβολή επιτιμίων να έκαναν την εμφάνισή τους και άλλες με υλικό περισσότερο περιεχόμενο –κάτι που μπορεί να υποθέσει κανένας στις περιπτώσεις εγκληματιών που κατέφευγαν στην Εκκλησία για την παροχή ασύλου. Η πενιχρότητα όμως των πηγών που έχουμε στη διάθεσή μας δεν μας επιτρέπει να προχωρήσουμε πέρα από τη διατύπωση υποθέσεων.

ι) Ταυτοπάθεια και ανταποδοτικές ποινές

Η ταυτοπάθεια προβλέπεται ρητώς στο βυζαντινό δίκαιο, και μάλιστα τόσο στο κοσμικό όσο και στο εκκλησιαστικό, για τους συκοφάντες. Αυτοί υπόκεινται στην ίδια ποινή που επισύρει το έγκλημα, για το οποίο αδίκως και ψευδώς κατηγορήσαν κάποιον άλλο¹²⁵. Κατ' εξαίρεση όμως προβλέπεται και για άλλες αξιόποινες πράξεις¹²⁶. Όσο για τις ανταποδοτικές ποινές, αυτές

125. Βλ. *Ε*. 17.27 και 51 (έκδ. Burgmann, *ό.π.*, σελ. 234, 242) και *Εία*. 40.18 / *Πρ.Ν.* 39.15 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 361 και 218, αντιστοίχως). Για το χώρο του εκκλησιαστικού ποινικού δικαίου βλ. τους κανόνες 2 της Β' και 4 της Ζ' Οικουμενικής Συνόδου. Από το πηγαίο μάλιστα υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας προκύπτει, ότι οι διατάξεις των κανόνων περί ταυτοπαθείας τηρούνταν στην εκκλησιαστική δικαστηριακή πρακτική και αυτής ακόμα της ύστερης περιόδου. Πρβλ. π.χ. δύο αποφάσεις της πατριαρχικής συνόδου (η δεύτερη του έτους 1393) στους *ΜΜ*, τ. 1, σελ. 344-346, και τ. 2, σελ. 174-176.

126. Βλ. π.χ. τη νεαρά 142.1 του Ιουστινιανού κατά των ευνοχιστών: *Θεσπιζομεν τοίνυν τοὺς ἐν οἰωδήποτε τόπῳ τῆς ἡμετέρας πολιτείας εὐνοχιζέιν*

—όπως αναφέρθηκε ήδη παραπάνω— έπαιξαν σημαντικό ρόλο, σε συνδυασμό με την ιδέα της ειδικής προλήψεως, κατά τη διαμόρφωση του βυζαντινού ποινικού συστήματος.

VI. Η πρόβλεψη των ποινών και η επιμέτρησή τους

Κατά την ιουστινιάνεια περίοδο απέκλειτο η επιλογή της επιβλητέας ποινής στη σχεδόν απεριόριστη διακριτική ευχέρεια του (ποινικού) δικαστή. Αυτή αποτελούσε χαρακτηριστικό της έκτακτης διαδικασίας (*extraordinaria cognitio*), που είχε εισαχθεί για τη δίωξη ορισμένων αξιόποινων πράξεων από αρκετά ενωρίς. Στην πράξη το χαρακτηριστικό αυτό εμφανίστηκε και στην τακτική διαδικασία. Μοναδικό αποτελεσματικό περιορισμό συνιστούσαν οι διατάξεις της νεαρής 134 που εξέδωσε ο Ιουστινιανός προς το τέλος της βασιλείας του, το έτος 556, με τις απαγορεύσεις ή, έστω, υποδείξεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω. Εδώ πρέπει να διευκρινισθεί ότι στο ρωμαϊκό δίκαιο δεν ήσαν άγνωστες διατάξεις που εξασφάλιζαν μία δίκαιη απονομή της ποινικής δικαιοσύνης —ακόμη και σύμφωνα με τις νεότερες αντιλήψεις. Τέτοιες διατάξεις περιείχε ιδίως ο *Πανδέκτης*¹²⁷. Φαίνεται όμως ότι στην πρακτική των δικαστηρίων οι διατάξεις αυτές είχαν θεωρητική περισσότερο σημασία. Στη μείωση των δυσμενών επιπτώσεων αυτής της ελευθερίας απέβλεψαν οι Σύροι αυτοκράτορες (οι Ίσαυροι, όπως συνήθως τους ονομάζουμε) με την ποινική τους μεταρρύθμιση.

τολμώντας ἢ τολμήσαντας οἰονδήποτε πρόσωπον, εἰ μὲν ἄνδρες εἶεν οἱ τοῦτο τολμήσαντες ἢ καὶ τολμώντες, ταῦτο τοῦτο παθεῖν ὁ πεποιήκασι, (...) Επίσης τη νεαρά 92 του Λέοντος ΣΤ' εναντίον όσων τύφλωσαν κάποιον εκ προσθέσεως που απειλούνται με την απώλεια του ενός οφθαλμού: *(...) εἴ τις ποτε εἰς ὄφθαλμὸν ἐπενέγκῃ τινὶ ζημίαν, τοῦτον κελεύομεν, εἰ μὲν ἓνα, τῷ ἐνὶ καὶ αὐτὸν ζημιούσθαι τὴν ἴσιν ὑπέχοντα δίκην, (...)* (έκδ. Noailles-Dain, όπ., σελ. 301 επ.).

127. Βλ. π.χ. το χωρίο 48.19.11.1, σύμφωνα με το οποίο ο δικαστής πρέπει να κρίνει ανάλογα με τη βαρύτητα της πράξης και να μην είναι ούτε ιδιαίτερα αυστηρός, ούτε ιδιαίτερα επεικής. Επίσης το χωρίο 48.19.42, κατά το οποίο πρέπει με την ερμηνεία των νόμων να γίνονται οι ποινές όχι περισσότερες, αλλά μάλλον υποφερτές.

Από τις ποινικές διατάξεις της *Έκλογης*, του κατ' εξοχήν νομοθέτηματος των Ισαύρων, συνάγεται ότι οι συντάκτες της προσπάθησαν κατά βάση να προσαρμόσουν τα στοιχεία της αντικειμενικής υποστάσεως των διαφόρων εγκλημάτων προς τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής τους. Στην προσπάθεια αυτή δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στη μεταβαλλόμενη αξιολόγηση του κάθε φορά προσβαλλόμενου έννομου αγαθού σε συνδυασμό με τη συναφή εκτίμηση του βαθμού της εγκληματικής διαθέσεως του δράστη. Με τη διάπλαση της αντικειμενικής υποστάσεως στα επιμέρους αδικήματα και τον καθορισμό των αντίστοιχων ποινών επιδιώχθηκε η διαμόρφωση ορισμένων γενικών αρχών. Στο κείμενο της *Έκλογης* δεν διατυπώνονται ρητώς, όπως εύκολα διαπιστώνει κανένας, οποιασδήποτε μορφής και περιεχομένου γενικές αρχές. Εκφράζονται όμως κατά έμμεσο τρόπο με μία συστηματοποίηση της ύλης, σύμφωνα με την οποία διαγράφονται ορισμένες κατηγορίες εγκλημάτων.

Οι διακρίσεις αυτές προέκυψαν από τον περιορισμό της παλαιότερα απόλυτης ελευθερίας εκτιμήσεως των ποινικών δικαστών, με το δεσμευτικό προσδιορισμό της ποινής από τον ίδιο το νομοθέτη, τόσο ως προς το είδος της όσο και ως προς το ύψος της. Το γεγονός ότι οι ποινές προβλέπονται στην *Έκλογή* κατά κανόνα μεμονωμένες και όχι –κατά το ιουστινιάνειο πρότυπο– συνδυασμένες μεταξύ τους (εννοούμε τις κυρίως ποινές και όχι τις παρεπόμενες), οδήγησε σε κάποιας μορφής ομαδοποίηση των εγκλημάτων, με βάση τον άδικο χαρακτήρα των επιμέρους πράξεων και την αυστηρότητα του κολασμού τους. Έτσι, για παράδειγμα, παρατηρούμε ότι δεν απειλείται θανατική ποινή για εγκλήματα κατά της περιουσίας, ή ότι κλιμακώνεται η ποινή στα εγκλήματα κατά των ηθών ανάλογα με την αξία του προσβληθέντος έννομου αγαθού. Καταφεύγοντας στα κριτήρια αυτά, διακρίνουμε εγκλήματα που απειλούνται άλλα μεν με θάνατο, άλλα με ακρωτηριασμό και άλλα με εξορία ή με σωματικό κολασμό¹²⁸.

128. Πρβλ. Troianos, «Bemerkungen...», ό.π., passim.

Μολονότι οι ποινικές διατάξεις των Ισαύρων δεν επέφεραν σε πολλές περιπτώσεις ουσιαστική αλλαγή του προγενέστερου δικαίου, αλλά συνιστούσαν απλά και μόνο νομιμοποίηση της ακολουθούμενης (και μη προβλεπόμενης από το νόμο) πρακτικής, αποτέλεσαν ωστόσο σημαντική πρόοδο. Αρξεί να αναλογιστεί κανένας τη σχεδόν ολοκληρωτική κατάργηση των απάνθρωπων τρόπων εκτέλεσης της θανατικής ποινής, την σε πολλές περιπτώσεις εξατομίκευση της ποινικής μεταχείρισης¹²⁹, τον περιορισμό των ταξικών ανισοτήτων, τη δέσμευση του δικαστή με τον καθορισμό από το νόμο πλαισίων της ποινής κ.ο.κ.

Η ποινική μεταρρύθμιση των Ισαύρων δεν αγνοήθηκε από τους Μακεδόνες, ούτε και ανατράπηκε. Παρά το ότι στα νομοθετήματα των τελευταίων εκφράζεται αποδοκιμασία για το νομοθετικό έργο των (αμέσων) προκατόχων τους, στο πεδίο του ποινικού δικαίου ελάχιστα απομακρύνθηκαν από την Έκλογή. Για το λόγο αυτό παρέμειναν οι διατάξεις της –τουλάχιστον στις γενικές τους γραμμές– μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου ισχυρές.

Στο θέμα της διώξεως και τιμωρίας των εγκλημάτων που είχαν διαπραχθεί με τη σύμπραξη περισσότερων προσώπων, η βυζαντινή ποινική θεωρία και πράξη δεν απομακρύνθηκε κατά βάση από τη σχετική ρωμαϊκή διδασκαλία, σύμφωνα με την οποία ήταν όμοια η μεταχείριση σε κάθε περίπτωση συμμετοχικής δρά-

129. Πρβλ. την κλιμάκωση των κρώσεων για ορισμένες αξιόποινες πράξεις με βάση την προσωπικότητα του δράστη, όπως π.χ. επί πορνείας Έ. 17.19-21 (έκδ. Burgmann, *ό.π.*, σελ. 230 επ.) και *Εία.* 40.57-58 / *Πρ.Ν.* 39.59-60 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 364 επ. και 223 επ., αντιστοίχως) ή επί αρπαγής (όπου κρίνεται το επικίνδυνο της προσωπικότητας από τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν στην εκτέλεση) *Εία.* 40.45 / *Πρ.Ν.* 39.40 (*ό.π.*, σελ. 363, 220, αντιστοίχως) και νεαρά 35 του Λέοντος (έκδ. Noailles-Dain, *ό.π.*, σελ. 143), καθώς και την επαύξηση της ποινής επί υποτροπής, όπως π.χ. Έ. 17.11, 13 (*ό.π.*, σελ. 228 επ.) και *Εία.* 40.6, 72-73 / *Πρ.Ν.* 39.6, 54, 56 (*ό.π.*, σελ. 360 επ. και 217 επ., αντιστοίχως). Η εξατομίκευση των ποινών δεν είναι άγνωστη και στο κανονικό δίκαιο. Βλ. π.χ. τον κανόνα 16 της συνόδου της Αγκύρας (Ioannou, *ό.π.*, τ. 1/2, σελ. 67 επ. = Ράλλης-Ποτλής, *ό.π.*, τ. 3, σελ. 53) που επί κτηνοβιασίας κλιμακώνει την ποινή ανάλογα με την ηλικία και τις ειδικότερες προσωπικές συνθήκες του δράστη.

σης¹³⁰. Έτσι η διάκριση ανάμεσα στη συναυτουργία και την ηθική αυτουργία ή την απλή συνέργεια εμφανίζεται στο βυζαντινό δίκαιο μόνο κατ' εξαίρεση. Στο προοίμιο μάλιστα της νεαράς 70 Λέοντος του Σοφού επιχειρείται από τον συντάκτη της (πιθανότατα τον ίδιο τον Λέοντα) η θεωρητική θεμελίωση αυτής της αρχής: Σε κάθε περίπτωση, γράφεται στη νεαρά, είναι εύκολο να διαπιστώσει κανένας τις κοινές προθέσεις όσων οι κοινωνικές συνθήκες έχουν συνδέσει σε κοινή μοίρα. Έτσι όσοι ασκούν από κοινού εμπόριο έχουν την ίδια ελπίδα κέρδους και διατρέχουν τον ίδιο κίνδυνο ζημίας. Οι συνοδοιπόροι, αν τυχαία ανακαλύψουν κάποιο εύρημα στο δρόμο τους, εξίσου επωφελούνται από αυτό, μολοντί δεν έπεσε όλων το βλέμμα συγχρόνως επάνω του. Και οι συστρατιώτες, αν και δεν πολέμησαν όλοι με την ίδια τόλμη τον εχθρό, ωστόσο εξίσου μετέχουν στη δόξα της νίκης. Δικαίως λοιπόν έκρινε και ο παλαιός νομοθέτης, συνεχίζει το προοίμιο της νεαράς, ότι υποβάλλονται στην ίδια ποινή όσοι συναποφάσισαν και μαζί ετέλεσαν μία πράξη που ο νόμος τιμωρεί, είτε αυτή είναι η αρπαγή γυναίκας, είτε ο φόνος του πατέρα ή και άλλου προσώπου, έστω κι αν δεν συνέβαλαν όλοι κατά τον ίδιο τρόπο στη διάπραξη του εγκλήματος, γιατί χωρίς τη σύμπραξή τους δεν θα μπορούσε να τελεσθεί η πράξη¹³¹.

Με βάση το παραπάνω σκεπτικό, για όλες τις μορφές εμφάνισης της εγκληματικής συμπράξεως, συμπεριλαμβανομένης και αυτής των απλών συνειδότητων (όσων δηλαδή γνώριζαν μόνο τα της πράξεως, είτε στο στάδιο της προπαρασκευής, είτε και της εκτελέσεως), προέβλεπε ο νόμος κατά κανόνα τις ίδιες ποινές¹³². Οι διαφοροποιήσεις στη μεταχείριση ήταν πολύ σπάνιες¹³³. Η

130. Βλ. π.χ. από τον Πανδέκτη 48.9.2, 6-7 (= Β. 60.40.2, 5-6), από τον Κώδικα 9.13.1.3 (= Β. 60.58.1) και από τις νεαρές τις 134.10 προοίμ. και 142.1 (= Β. 60.51.64).

131. Βλ. Noailles-Dain, *ό.π.*, σελ. 253 επ.

132. Βλ. *Εισ.* 40.8, 10 / *Πρ.Ν.* 39.8 (ηθικοί αυτουργοί): *Εισ.* 40.17, 38, 45 / *Πρ. Ν.* 39.14, 36, 40 και *Ν.* Λέοντος 92 (συνεργοί): *Εισ.* 40.16, 30, 45 / *Πρ. Ν.* 39.13, 28, 36, 40 (συνεργωκότες) (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 360 επ., 217 επ. και Noailles-Dain, *ό.π.*, σελ. 301 επ., αντιστοίχως).

133. Βλ. π.χ. *Εισ.* 40.45 / *Πρ.Ν.* 39.40, όπου στο έγκλημα της αρπαγής οι

ίδια αυτή βασική αρχή απαντά και στους ιερούς κανόνες¹³⁴. Εδώ όμως πρέπει να προσθέσουμε ότι η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της ύστερης περιόδου περιέχει και παραδείγματα αποκλίσεως από την αρχή αυτή.

Αν η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος προϋπέθετε την επίτευξη ενός ορισμένου αποτελέσματος, τα βυζαντινά νομικά κείμενα προσφέρουν ερείσματα για να γίνει δεκτό, ότι σημαντικό ρόλο για την αξιολόγηση της συμπεριφοράς του δράστη έπαιζε η διαπίστωση αιτιώδους συνάφειας ανάμεσα στην ενέργειά του και στο συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα που περιέχει ο *Γεωργικός Νόμος*, μία συλλογή διατάξεων για τη γεωργία και την κτηνοτροφία (τέλη του 7ου - αρχές του 8ου αιώνα) με αδιευκρίνιστη προέλευση. Στο κεφάλαιο 75 προβλέπονται τα εξής: *Όποιος δηλητηριάσει τσοπανόσκυλο τιμωρείται με 100 ραβδισμούς και υποχρεώνεται να αποζημιώσει τον κύριο του σκύλου με το διπλάσιο της αξίας του. Αν όμως απωλεσθεί ολόκληρο το κοπάδι, τότε επιβαρύνεται με το σύνολο της ζημιάς, επειδή υπήρξε ο αίτιος που έπαψαν να φυλάσσονται τα ζώα. Κι αν μεν ο σκύλος ήταν θηριομάχος, εφαρμόζονται τα παραπάνω. Αν όμως ήταν ένα κοινό και συνηθισμένο ζώο, τότε ο δράστης μαστιγώνεται και δίνει ως αποζημίωση την (απλή) αποτίμηση του σκύλου¹³⁵.*

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο δράστης τότε μόνο φέρει την ευθύνη για την απώλεια του κοπαδιού, αν υπάρχει αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ αυτής και της εξοντώσεως του ποιμενικού σκύλου. Αλλά η εκτίμηση για την ύπαρξη αιτιώδους συνάφειας δεν γινόταν πάντα με τα ίδια κριτήρια. Στο κεφάλαιο

συνεργοί τιμωρούνται ελαφρότερα από τους αυτουργούς (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 363 και 220, αντιστοιχώς).

134. Βλ. π.χ. τους κανόνες 30 του Μ. Βασιλείου και 92 της Πενθέκτης Συνόδου (συνεργοί: Ιοαννου, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 130 και τ. 1/1, σελ. 227 επ., αντιστοιχώς = Ράλλης-Ποτλής, *ό.π.*, τ. 4, σελ. 169 και τ. 2, σελ. 521, αντιστοιχώς), καθώς και τον κανόνα 71 του Μ. Βασιλείου (γνώστες της πράξης: Ιοαννου, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 150 = Ράλλης-Ποτλής, *ό.π.*, τ. 4, σελ. 230 επ.).

135. Βλ. την έκδοση των I.P. Medvedev, E.K. Piotrovskaja, E.E. Lipšic, *Byzantiskij Zemladel'českij Zakon*, Λένινγκραντ 1984, σελ. 123 επ.

66.22 της *Πείρας*, μίας νομολογιακής συλλογής από τα μέσα του 11ου αιώνα, εμφανίζεται η παρακάτω περίπτωση: Ενόψει της διατάξεως, ότι όποιος διαπράττει ανθρωποκτονία σε κατάσταση μέθης τιμωρείται με πενταετή εξορία, αποφάσισε το δικαστήριο ότι ο οινοπώλης που έδωσε στο δράστη το κρασί πρέπει να τιμωρηθεί με μικρότερη ποινή, γιατί ναι μεν δεν διέπραξε ο ίδιος το έγκλημα, αλλά συνέβαλε με τη συμπεριφορά του στην τέλεσή του¹³⁶.

Διατάξεις που κατά περίπτωση επηρεάζουν την επιμέτρηση της ποινής, όπως οι ελαφρυντικές ή οι επιβαρυντικές περιστάσεις, η συρροή κ.λπ., δεν απαντούν κατ'αρχήν στη βυζαντινή κοσμική νομοθεσία. Η εκτίμηση της συνδρομής των συνθηκών αυτών απέκειτο στην ελεύθερη κρίση του δικαστή, η δε τάση για τον περιορισμό της από το φόβο αυθαιρεσιών (βλ. πιο πάνω) δεν έφθασε στο σημείο να θεσπιστούν κατά δεσμευτικό τρόπο κατευθυντήριες γραμμές. Μόνο για την υποτροπή συναντάμε μεμονωμένες –συνήθως για εγκλήματα κατά της περιουσίας– διατάξεις¹³⁷, στις οποίες η επιεικής αντιμετώπιση του πρώτου κρούσματος υπέκρυπτε, κατά κάποιο τρόπο, το ελαφρυντικό του «πρότερου έντιμου βίου» (κατά τη σημερινή ορολογία). Ο κανονικός, αντιθέτως, νομοθέτης έδειξε μεγαλύτερη ευαισθησία στα θέματα αυτά. Από το κείμενο των ιερών κανόνων του 4ου αιώνα προκύπτει, ότι ο σωματικός και ψυχολογικός καταναγκασμός, π.χ. οι βάσανοι σε περιόδους διωγμών για τους αποστάτες, λαμβάνονταν σοβαρά υπόψη κατά την επιμέτρηση της (εκκλησιαστικής) ποινής¹³⁸. Το ίδιο σκεπτικό εφαρμόστηκε σε ανάλογες περιπτώσεις και στους μετέπειτα χρόνους¹³⁹. Επίσης ο Γρηγόριος Νύσσης βλέπουμε να προβάλλει στους κανόνες του την

136. Ζέπος, *ό.π.*, τ. 4, σελ. 248 επ.

137. Βλ. πιο πάνω σημ. 129.

138. Βλ. τους κανόνες 1-8 της συνόδου της Αγκύρας (Joannou, *ό.π.*, τ. 1/2, σελ. 56 επ. = Ράλλης-Ποτλής, *ό.π.*, τ. 3, σελ. 21 επ.).

139. Βλ. τους κανόνες 49 και 81-82 του Μ. Βασιλείου (άσκηση βίας) (Joannou, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 139, 154 επ. = Ράλλης-Ποτλής, *ό.π.*, τ. 4, σελ. 202, 245 επ.).

επίδραση ελαφρυντικών ή επιβαρυντικών συνθηκών (ψυχολογική πίεση, σωματική βία, ένδεια ή, αντιθέτως, πλεονεξία κ.τ.ό.)¹⁴⁰. Σε επιβολή μειωμένης ποινής οδηγούσε εξ άλλου και η έμπρακτη μετάνοια¹⁴¹.

Ο περιπτωσιολογικός χαρακτήρας του ρωμαϊκού δικαίου που διατηρήθηκε και στη βυζαντινή περίοδο σε συνδυασμό με την ιδιορρυθμία των κωδικοποιητικών εργασιών κατά την περίοδο αυτή, το ότι δηλαδή δεν συνεπάγονταν πάντοτε την κατάργηση των προηγούμενων διατάξεων, είχε επιπτώσεις και στο χώρο του ποινικού δικαίου. Έτσι, όχι σπάνια, ίσχυαν παράλληλα περισσότεροι ποινικοί νόμοι για το ίδιο αντικείμενο¹⁴². Όπως και σε πολλά άλλα θέματα, έτσι κι εδώ, η άρση της συγκρούσεως των ποινικών νόμων απέκειτο στην ελεύθερη κρίση του δικαστή. Και ναι μεν οι σχετικές ρωμαϊκές διατάξεις (που έδιναν το πρόβλημα στον ειδικό νόμο απέναντι στο γενικό) δεν είχαν αποβάλει την ισχύ τους, εφόσον είχαν επαναληφθεί στα *Βασιλικά*¹⁴³, αλλά η εφαρμογή τούς, ενόψει του ότι οι συγκρουόμενες διατάξεις ήσαν συχνά εξίσου «ειδικές», δεν έλυνε το πρόβλημα.

VII. Η εκτέλεση της ποινής (έναρξη, παύση, διακοπή, άφεση)

Για το χρόνο εκτελέσεως της ποινής απαντούν μόνο σποραδικές διατάξεις, όλες ρωμαϊκής προελεύσεως, που έχουν όμως περιληφθεί κατά μεγάλο μέρος στα *Βασιλικά*. Σημαντική είναι

140. Βλ. τους κανόνες 2-4 και 7 (Joannou, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 209 επ. = Ράλλης-Ποτλής, *ό.π.*, τ. 4, σελ. 303 επ.).

141. Βλ. τους κανόνες 14 (τοκιμός) και 61 (κλοπή) του Μ. Βασιλείου (Joannou, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 113, 147 = Ράλλης-Ποτλής, *ό.π.*, τ. 4, σελ. 134, 219).

142. Ένα πρόχειρο παράδειγμα προσφέρει η περίπτωση του ευνουχισμού, γιατί παράλληλα με τη διάταξη Β. 60.51.64, που επαναλαμβάνει τη νεαρά 142 του Ιουστινιανού, ίσχυε και η νεαρά 60 του Λέοντος ΣΤ' -η καθεμία με διαφορετικές ποινές.

143. Βλ. Β. 60.51.38: *Ἡ γενική ποινή τῆς τῶν νόμων παραβάσεως οὐχ ἀρμόζει εἰς ἐκεῖνα τὰ θέματα, ἐφ' ὧν ἰδική ποινή ὤριστα. Τὰ γὰρ ἰδικὰ τῶν γενικῶν ὑπεξαίρεῖται· οὔτε δὲ τὸ αὐτὸ ἁμάρτημα ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ νόμου ποικίλαις τιμωρίαις κολάζεται (= D. 48.19.41).*

μία διάταξη του Θεοδοσίου του Μεγάλου (έτ. 382), κατά την οποία για την εκτέλεση των βαριών ποινών, κυρίως των κεφαλικών, πρέπει να παρέλθουν 30 ημέρες από την έκδοση της αποφάσεως ώστε να δοθεί ο χρόνος για την εκδίκαση ενδίκων μέσων ή, ενδεχομένως, για την παροχή χάρις¹⁴⁴. Ποινές που έχουν χρονική διάρκεια λήγουν με την πάροδο του χρόνου, για τον οποίο έχουν επιβληθεί. Ειδικά για την ποινή του μετάλλου ορίζεται, ότι αν έχει επιβληθεί αορίστως, χωρίς δηλαδή χρονικό προσδιορισμό, λήγει μετά δέκα χρόνια¹⁴⁵. Με τη λήξη της ποινής έχουν οι διοικητές των επαρχιών τη (γενική) υποχρέωση να απελευθερώνουν τους καταδίκους, σύμφωνα με επιταγή που αφορά ειδικά τους εξοριστούς¹⁴⁶.

Μετά το θάνατο του δράστη δεν είναι δυνατή η εκτέλεση της ποινής και, επομένως, δεν έχει νόημα η επιβολή της. Έτσι ο θάνατος αποτελούσε στην πράξη κατά τις περιστάσεις, είτε λόγο για την παύση της δίωξης, είτε λόγο για τη μη εκτέλεση

144. Β. 60.51.57: *Ἐάν τιμωρίαν ἐξενεχθῆναι κατὰ τινων αἰσθητῶν ἢ κατὰ τὴν ἡμετέραν συνήθειαν πρὸς τὴν τῆς αἰτίας ἐξέτασιν κελεύσωμεν, οὐ βουλόμεθα ἐξείνους εὐθέως ὑπεισιέναι τὴν τιμωρίαν ἢ δέχεσθαι τὴν ἀπόφασιν, ἀλλ' ἐπὶ τριάξοντα ἡμέρας περὶ τῆς καταστάσεως αὐτῶν ὁ κλήρος καὶ ἡ τύχη ἐν ἡσθημένῳ ἔστω. Τοῖς μέντοι ὑπευθύνους δεχέσθω καὶ δεομεῖτω ἡ φυλακὴ ἢ ἀγρυνίαις ἐντρέχει οὐκ ἀποδοῦναι παραφυλαττέτω (C.J. 9.47.20). Τη διάταξη αὐτὴ μνημονεύει καὶ ὁ Θεοφάνης (Χρονογραφία, ἐκδ. C. De Boor, σελ. 73,1-2): *Νόμον δὲ ἐκθεμένου Θεοδοσίου τοῖς καταδικαζομένοις θανάτῳ ἢ δημεῖσιν προθεσίαν λ' ἡμερῶν εἰς διάσκεψιν δίδοσθαι (...)*. Ἀπὸ τῆς μνείας αὐτῆς προκύπτει βέβαια ὅτι ἡ διάταξη ἦταν γνωστὴ, ὅχι ὅμως τοῦ ἀν καὶ σε ποια ἐκτασὴ γινόταν σεβαστὴ. Πάντως γεγονός ἐστὶν ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ μποροῦσε νὰ παρεμβεῖ σε κάθε στάδιο, ἀκόμη καὶ διαρκούσας τῆς διαδικασίας. Βλ. π.χ. τὴ διήγηση τῆς Ἄννας Κομνηνῆς στὴν Ἀλεξιάδα: *Οὐ πολλοὶ δηλῶν ἡμέραι τῆς τοῦ βασιλέως εἰς τὰ ἀνάκτορα εἰσελεύσεως, καὶ ὁ Ἀριέθης Ἀρμένιος καὶ ὁ Κελτὸς Οὐμπερτόπουλος (...)* κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος μελετήσαντες ἐφωράθησαν (...) *Καὶ οἱ ἔλεγχοι παρήσαν καὶ ἡ ἀλήθεια ἐπαρηγοιάζετο. Κατάκριτοι δὲ ἤδη καταστάντες οἱ ἐπίβουλοι δήμεισιν τμηκαῦτα καὶ ὑπερορίαν κατεκρίθησαν τῶν ἐκ τῶν νόμων ποινῶν τοῦ αὐτοκράτορος σχολὴν παντελῆ καταψηφισαμένου (8.7.1, ἐκδ. Β. Leib, τ. 2, σελ. 146,28 - 147,6).**

145. Βλ. Β. 60.51.21-22 (= D. 48.19.22-23).

146. Βλ. Β. 60.51.60-61 (= C.J. 9.47.23-24).

της ποινής, που τυχόν είχε επιβληθεί, άλλως για την παύση της εκτελέσεώς της, αν αυτή είχε ήδη αρχίσει¹⁴⁷. Μόνο στον εκκλησιαστικό χώρο είναι κατ' αρχήν νοητή η επιβολή ποινής, εκκλησιαστικής εννοείται, σε νεκρό, και ειδικότερα της ποινής του αφορισμού ή της ποινής της στερήσεως της εκκλησιαστικής κηδεύσεως, που ούτως ή άλλως μόνο σε νεκρό μπορεί να επιβληθεί¹⁴⁸. Αλλά το κοσμικό δίκαιο γνωρίζει εξαιρέσεις. Παρεπόμενες ποινές ή άλλες μειωτικές συνέπειες σε σχέση με την τιμή του προσώπου είναι δυνατό να επιβληθούν και μεταθανατίως ή να εκδηλωθούν μετά το θάνατο του καταδικασμένου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η *damnatio memoriae* (βλ. πιο πάνω). Πέρα όμως από τις ποινές ή, γενικότερα, τις συνέπειες αυτής της μορφής, τα οικονομικά επακόλουθα των εγκλημάτων που διέπραξε εν ζωή ο νεκρός βαρύνουν τους κληρονόμους του¹⁴⁹.

Η εκτέλεση της ποινής έπαυε όχι μόνο σε περίπτωση θανάτου του καταδικασμένου, αλλά και σε περίπτωση αφεσέως της. Γενικότερα η διακοπή εκτελέσεως της ποινής, η μείωσή της ή, ενδεχομένως, η άρση των κάθε μορφής συνεπειών μπορούσε να επέλθει με την απονομή χάρις από τον αυτοκράτορα. Είναι αυτονόητο, ότι κατά την έκδοση τέτοιου τύπου πράξεων δεν υπέκειτο ο αυτοκράτωρ σε κανενός είδους δεσμεύσεις¹⁵⁰. Πέρα από

147. Βλ. *B.* 60.36.13: *Σθέννεται τὰ ἐγκλήματα τῆ τελευτῆ τοῦ κατηγορουμένου, χωρὶς τοῦ περὶ καθοσιώσεως ἀπὸ τοῦ κεφαλαίου τῆς προδοσίας καὶ τῆς κατὰ βασιλείως ἐπιβουλῆς· ἐπὶ τούτων γάρ, ἐὰν μὴ καθαρισθῆ ἀπὸ τῶν κληρονόμων, διμεινέται ἡ κληρονομία.* Ἀπὸ δὲ τῶν λοιπῶν τοῦ νόμου κεφαλαίων τῆ τελευτῆ σθέννεται τὸ ἐγκλημα (= *D.* 48.4.11). Βλ. καὶ *B.* 60.1.24.3 (= *D.* 48.16.15.3) καὶ 60.34.20 (= *D.* 48.2.20).

148. Βλ. Seriski, *ό.π.*, σελ. 41 (βιβλιογρ.), καθὼς καὶ πιο πάνω σημ. 45.

149. Ηρθλ. Mommsen, *ό.π.*, σελ. 66 επ. Βλ. γιὰ παράδειγμα *Εἰσ.* 40.31 / *Πρ.Ν.* 39.29 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 362 καὶ 219, ἀντιστοιχῶς), καθὼς καὶ τὰ χωρία τῶν *Βασιλικῶν* στὴ σημ. 147.

150. Κατὰ καιροὺς ωστόσο καταβλήθηκαν προσπάθειες νὰ ἐπιβληθῶν κάποιοι περιορισμοί. Ἔτσι ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ εἶχε οριοθετῆ με νόμο που περιλήφθηκε στὸν ἰουστινιάνειο *Κώδικα* (9.47.14) καὶ ἀργότερα στὰ *Βασιλικά* (60.51.51), ὅτι ὅσοι καταδικαστοὺν σε δημόσιο ἔργο πρέπει νὰ ἐκτί-

αυτό είχε θεσπιστεί από τον Θεοδόσιο Α΄ διάταξη για την «αυτόματη» απόλυση των κρατουμένων κατά την ημέρα του Πάσχα. Αυτή όμως αφορούσε, με ρητή εξαίρεση όλων των σοβαρών εγκλημάτων, μόνο τους δράστες μέσης βαρύτητας αξιόποινων πράξεων, των οποίων οι ποινές δεν είχαν κατά κανόνα χρονική διάρκεια (π.χ. ακρωτηριασμός, μαστίγωση κ.τ.ό.)¹⁵¹. Επομένως η έκταση εφαρμογής της ήταν εξ ορισμού περιορισμένη.

Στο χώρο της Εκκλησίας ίσχυε άλλη ρύθμιση. Εκεί αρμόδιο για τη διακοπή, τη μείωση ή την άρση της ποινής ήταν το δικαστήριο, πολυμελές ή μονομελές, που την είχε επιβάλει¹⁵². Σχετικούς ορισμούς, τόσο ουσιαστικού όσο και διαδικαστικού περιεχομένου, περιλάμβαναν οι ιεροί κανόνες και οι άλλες εκκλησιαστικές διατάξεις.

Η εκτέλεση της ποινής μπορούσε να επηρεασθεί και από την αναστολή της. Αυτό προβλεπόταν ρητώς, απ' όσο γνωρίζω, μόνο για γυναίκες σε κατάσταση εγκυμοσύνης που είχαν καταδικαστεί σε θάνατο¹⁵³. Στην περίπτωση αυτή δεν ματαιωνόταν η

σουν όλη την ποινή τους: οὔτε γὰρ δίκαιον ἀπὸ βασιλικῆς ἀντιγραφῆς συγχωρηθῆναι τὰς τιμωρίας, ἵνα προτραπῶσί τινες εἰς τὸ ἱμαρτάνειν. Αλλά και ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός, αργετούς αιώνες υστερότερα, όρισε στη νεαρά του περί φονέων (δλ. πιο πάνω σημ. 19 και 99) τὸν πεπλημμελιγκότα φόνον μεμελετημένον ἐξοῦσιον ἐν φυλακῇ παρ' ὅλον τὸν τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον διάγειν, καὶ μηδέποτε ἐξεῖθεν ἐξάγεσθαι, μηδ' ἀπὸ βασιλικῆς ἴως προοτάξεως κατὰ λήθην ποριζομένης (ἐκδ. Macrides, ό.π., σελ. 164 στίχ. 126-129).

151. Βλ. Β. 7.17.26: Τῇ πρώτῃ τῶν πασχαλίων ἡμέρᾳ καὶ μὴ βασιλικῆς ἰδιτικῆς ἐπὶ τούτῳ καταλαβούσης κελεύσεως πάντες οἱ ἐν φυλακαῖς ἀπολυέσθωσαν, εἰ μὴ ἄρα ἱερόσουλός ἐστιν ἢ μοιχός ἢ παρθένων ἄρπαξ ἢ τιμωροῦχος ἢ γόης ἢ φαρμακός ἢ μονήταν πλαστήν ἐστι καταδεξάμενος ἢ φονεύς ἢ πατροκτόνος ἢ κατὰ βασιλέως ἢ πόλεως μηχανησάμενος (C.J. 1.4.3). Για την απονομή χάρις πρὸς και Μ. Τουρτόγλου, «Περὶ τῆς απονομῆς χάριτος κατὰ τὸ βυζαντινόν και μεταβυζαντινόν δίκαιον μέχρι και του Καποδιοστρίου», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 20-21 (1973-1974, δημοσ. 1976), σελ. 3-13.

152. Πρὸς. Sp. Troianos, «Ein Synodalakt Michaels VIII. zum Begnadigungsrecht», *Fontes Minores VI*. [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 11.], Φρανκφούρτη 1984, σελ. 204-218 (211 επ.).

153. Βλ. Β. 60.51.3: Ἡ ἐγκυος πρὶν ἢ τέκῃ οὐ τιμωρεῖται οὔτε βασανίζεται (= D. 48.19.3).

εκτέλεση, αλλ' απλώς αναβαλλόταν μέχρι τον τοκετό, χωρίς όμως και να ορίζεται στο νόμο για πόσο ακριβώς χρονικό διάστημα μετά από τη γέννηση του παιδιού.

VIII. Η ποινική δικαιοδοσία

Αρμοδιότητα για την επιβολή ποινών είχαν κατά τη βυζαντινή περίοδο τα όργανα που ήταν κατεστημένα για το σκοπό αυτό¹⁵⁴. Αφού το δικαίωμα θανατώσεως που είχε ο ρωμαίος *pater familias* καταργήθηκε ήδη κατά την εποχή της ηγεμονίας¹⁵⁵, ανευρίσκουμε κάποια ίχνη μίας δικαιοδοσίας όχι πολιτειακής μόνο στο δικαίωμα που παραχώρησε ο Ιουστινιανός στο σύζυγο, να θανατώνει επί τόπου τον μοιχό που καταλαμβάνει με τη γυναίκα του επ' αυτοφώρω¹⁵⁶. Αυτό το δικαίωμα που δεν επαναλήφθηκε στην Έκλογή¹⁵⁷, έκανε και πάλι την εμφάνισή του στα νομοθετήματα των Μακεδόνων αυτοκρατόρων¹⁵⁸.

Υπό το κράτος της ιουστινιάνειας νομοθεσίας την ποινική δικαιοδοσία ασκούν στην πρωτεύουσα ο έπαρχος της πόλεως (*praefectus urbi*), ο πραίτωρ των δήμων και ο *quaesitor*. Στις επαρχίες οι διάφορες υποθέσεις, ποινικές και αστικές, εκδικάζονται σε πρώτο βαθμό από τους διοικητές των επαρχιών και σε δεύτερο από εκείνους των διοικήσεων (δικαρίους) ή από τον ύ-

154. Μέχρι και την εποχή του Ιουστινιανού πρβλ. Thür-Pieler, *ό.π.*, σελ. 422 επ. Για τους μεταϊουστινιάνειους χρόνους πρβλ. N. Oikonomidès, «L' évolution de l' organisation administrative de l' empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976), σελ. 125-152 (133 επ.) και Αικατερίνη Χριστοφίλοπούλου, «Τα βυζαντινά δικαστήρια κατά τους αιώνες Ι'-ΙΑ'», *Δίπτυχα* 4 (1986): *Ωδή. Αφιέρωμα εις G. Schirò*, σελ. 163-177, 449 επ.

155. Βλ. γενικότερα Thomas, *ό.π.* (σημ. 2).

156. Βλ. νεαρά 117.15 προοίμ. Πρβλ. και Mommsen, *ό.π.*, σελ. 624 επ.

157. Κατά την άποψη ωστόσο του Sinogowitz, *Studien*, σελ. 83 επ., το δικαίωμα αυτό δεν έπαψε να υπάρχει και μετά την Έκλογή («scheint es durch die Ekloge nicht berührt worden zu sein»).

158. Βλ. *Εισ.* 40.46 / *Πρ.Ν.* 39.42 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 363 και 221, αντιστοίχως). Πρβλ. περαιτέρω Έπιτομή 45.86 (*ό.π.*, τ. 4, σελ. 580), *Ecloga ad Prochiron mutata* 19.8, *Eisagoge / Epanagoge aucta* 42.35 (*ό.π.*, τ. 6, σελ. 267 και 203, αντιστοίχως), *Prochiron auctum* 39.119 (*ό.π.*, τ. 7, σελ. 292).

παρχο. Οι διατάξεις σχετικά με τα όργανα απονομής της δικαιοσύνης της ιουστινιάνειας νομοθεσίας επαναλήφθηκαν στην κωδικοποίηση του Λέοντα του Σοφού δεν είναι ωστόσο θέβαια, αν εφαρμόζονταν κατά γράμμα στην πράξη. Πάντως από την *Εισαγωγή* (έτ. 885/886) συνάγεται ότι διατηρήθηκαν σε γενικές γραμμές οι δικαστικές αρμοδιότητες του επάρχου της πόλεως, του *ζοιαιστόρος* (*quaesitor*) και των διοικητών των επαρχιών¹⁵⁹. Κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο έκαναν την εμφάνισή τους δύο ανώτατα δικαστήρια με έδρα την Κωνσταντινούπολη: Το *δικαστήριο επί του Ίπποδρόμου* και το *δικαστήριο του Βήλου*. Και τα δύο δικαστήρια δίκαζαν τόσο πολιτικές όσο και ποινικές υποθέσεις. Κατά την ύστερη περίοδο, σε μία (τελευταία) προσπάθεια αναδιοργάνωσης και ανυψώσεως της δικαιοσύνης, συστήθηκε από τον Ανδρόνικο Γ' το 1329 ένα ακόμη ανώτατο (τετραμελές) δικαστήριο, αποτελούμενο από τους *Καθολικούς Κριτάς των Ρωμαίων*. Ο θεσμός αυτός επεκτάθηκε αργότερα και στις επαρχίες, όπου εγκαταστάθηκαν τοπικοί *καθολικοί κριταί*.

Η αρχή, που εκφράζεται ακόμη και σε φιλολογικές πηγές¹⁶⁰, ότι μία καταδίκη πρέπει να είναι το αποτέλεσμα δικαστικής κρίσης δεν απέκλειε την άσκηση ποινικής δικαιοδοσίας και από άλλους κρατικούς αξιωματούχους, είτε αυτοτελώς, είτε ύστερα από εξουσιοδότηση με βάση ειδικές διατάξεις. Πρόκειται για την ειδική δικαιοδοσία που ασκούσαν διάφορα όργανα λόγω της σχέσης ορισμένων προσώπων ή ορισμένων διαφορών με τον κύκλο των αρμοδιοτήτων τους ή λόγω διαφορών προνομίων. Έτσι, για παράδειγμα, είχαν τα μέλη της τάξης των συγκλητικών (στη μεταγενέστερη εξέλιξη μόνον οι *illustres*) ειδική δωσιδικία στα πλαίσια του *forum dignitatis*¹⁶¹. Ιδιαίτερη θέση ανάμεσα στα

159. Βλ. τους τίτλους 4, 5 και 6 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 243 επ.).

160. Βλ. I. Sevcenko, «Nicholas Kabasilas' "Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation», *DOP* 11 (1957), σελ. 81-171 (124): (...) *δεῖ γάρ, εἴ τι καὶ πλημμελεῖν δοκοῦμεν, οὐκ αὐτοὺς εἶναι τοὺς ἐπιτιμοῦντας, ἀλλὰ ψῆφον δικαστῶν ἀναμένειν* (κεφ. 58, στίχ. 1-2).

161. Βλ. Thür-Pieler, *ό.π.*, σελ. 424. Απαρίθμηση ειδικών δικαιοδοσιών βλ. και στην Helen Saradi, «The Byzantine Tribunals: Problems in the Application of Justice and State Policy», *REB* 53 (1995), σελ. 165-204 (170 επ.).

προνόμια αυτής της μορφής καταλάμβανε το *privilegium fori* των κληρικών και μοναχών. Η εκδίκηση των αξιόποινων πράξεων των προσώπων αυτών, που προβλέπονταν από το κοσμικό δίκαιο (με εξαίρεση του εγκλήματος καθοσιώσεως), ανήκε στη δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων¹⁶². Ειδικές διατάξεις ίσχυαν και για τους στρατιωτικούς που υπάγονταν στη δικαστική (κατά την εποχή εκείνη δεν μπορεί να γίνει διαχωρισμός της από την πειθαρχική) εξουσία των προϊσταμένων τους (κατά βαθμίδα) αρχών¹⁶³.

Σε σχέση με τη διαχείριση της ποινικής εξουσίας δεν πρέπει να παρασιωπηθεί και τούτο, ότι δηλαδή τα όρια ανάμεσα στην πολιτειακή και στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία ήταν συχνά συγκεχυμένα. Αυτό οφείλεται σε δύο αιτίες. Πρώτον, ότι το κράτος απείχε μερικές φορές από τη δίωξη εγκλημάτων που παρουσίαζαν μικτό χαρακτήρα, κοσμικό και εκκλησιαστικό, προς όφελος της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας¹⁶⁴. Δεύτερον, ότι η Εκκλη-

162. Βλ. *Εία* 11.14 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 261). Πρβλ. Τρωιάνου, *Η εκκλησιαστική δικονομία...*, (*ό.π.*, σημ. 100), σελ. 14-20 και Thür-Pieler, *ό.π.*, σελ. 479-483 (βιβλιογρ.).

163. Κατά το *Στρατηγικόν του Μαυριζίου* όποιος παραδίασει την άδειά του αποβάλλεται του στρατεύματος και παραπέμπεται στους πολιτικούς, δηλαδή τους κοινούς, δικαστές (βλ. την έκδοση Dennis-Gamillscheg, *ό.π.* [σημ. 76], κεφ. 1,6, αριθμ. 4, σελ. 94). Στο πόνημα *περί παραδρομής* του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά (κεφ. 19.7-8) οι αναφορές είναι περισσότερο συγκεκριμένες: 7. *Δεί δέ αυτούς μηδέ παρά των θεματικών κριτών άτιμοῦσθαι και ὡς άνδράτοδα καταούρεσθαι και μαστιζεσθαι, (...) 8. Καί τίνος έτερον άρα λαός οίκεϊός ό του θέματος, εί μη μόνου του στρατηγού, ὄν ό βασιλεῖς ό άγιος έν αύτῷ προχειρίσεται; διά τουτο γάρ και από των άρχαιοτάτων Ρωμαιών και του νόμου την του ίδιου θέματος εξουσίαν ό στρατηγός έκέκτητο, κρίνων τοῖς έγκαλοῦντας επί τοῖς στρατιωτικοῖς πράγμασι και διοικῶν τὰ έν τῷ θέματι άνακύπτοντα, έχων συνεργόν τόν κριτήν και παρ' αύτου συνεργούμενος, συνεργῶν δέ και τῷ πρωτονοταρίῳ και τοῖς άλλοις τοῖς τὰς του δημοσίου δουλείας έγκεχειρισμένοις. Εῖχε δέ και ό τουρμάρχης τῆς ιδίας αύτου τούμας παρὰ του νόμου και τῆς βασιλικῆς προστάξεως επ' εξουσίας τὰς κρίσεις κατά τοῖς επικρατήσαντας τύπους και τὰ τούτων προνόμια.* Βλ. την έκδοση G. Dagron-H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l' empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Παρίσι 1986, σελ. 111, καθώς και τις παρατηρήσεις των εκδοτών στη σελ. 269 επ.

164. Π.χ. κατά την Έκλογή 17.6, αιχμάλωτοι που επαναπατριζονται, αν στη

οία ερμήνευσε κατά τέτοιο τρόπο το δικαίωμα του ασύλου¹⁶⁵, ώστε απέκλειε κάθε δυνατότητα αναμίξεως των πολιτειακών οργάνων σε όσους ζητούσαν άσυλο¹⁶⁶. Η στάση αυτή δεν έμεινε χωρίς αντίδραση από την πλευρά της Πολιτείας. Ορισμένοι αυτοκράτορες προσπάθησαν να προβάλουν και επιβάλουν την αξίωσή της, να τιμωρεί με τα δικά της δικαιοδοτικά όργανα τους εγκληματίες που είχαν ζητήσει άσυλο¹⁶⁷, αλλά από τη νομολογία

διάρκεια της αιχμαλωσίας αποσπάτησαν από την ορθόδοξη πίστη, παραλίμπωτα για την τιμωρία τους στα αρμόδια όργανα της Εκκλησίας, (έξδ. Burgmann, *ό.π.*, σελ. 228). Βλ. επίσης και το κεφ. 17.32 του *Έκλογαδίου* (έξδ. Simon-Troianos, *ό.π.*, σελ. 73).

165. Βλ. Τρωιάνου, *Ο «Ποινάκιος»*, σελ. 3 επ. (διβλίογρ.).

166. Πολύ κατατοπιστικό για τη διαδικασία που ετηρείτο στην περίπτωση των φονέων που κατέφευγαν στην εκκλησία, και που δεν αφήνει κανένα περιθώριο για ανάμιξη πολιτειακών δικαστικών αρχών, είναι ένα έγγραφο που εκδίδει ο Α. Pavlov. «Греѣскаја запис о церковном судѣ над убійцами, прибѣгајушѣими под зашѣиту церкви», *Віс. Урем.* 4 (1897), σελ. 155-159 (158-159). Πρδλ. και Μ. Th. Fögen, «Ein ganz gewöhnlicher Mord», *Rechtshist. Journal* 3 (1984), σελ. 71-81 (78).

167. Η σοβαρότερη προσπάθεια έγινε από τον Μανουήλ Κομνηνό με τη νεαρά για τους φονείς που αναφέρθηκε ήδη αρκετές φορές πιο πάνω. Ασκώντας έντονη κριτική κατά της προϊσχύουσας νομοθεσίας που άφηνε (λόγω του ασύλου) στην ουσία ατιμώρητους τους φονείς γράφει: *Πρόφασις οὖν ἢ τοιαύτη νεαρά νομοθεσία τοῖς παλαινοιστάτοις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐπαράτοις γέγονε τοῦ μετὰ πολλῆς ἀδείας ἐπὶ τὰς μαιφονίας ἐκτρέχειν, καὶ τῆς τυχοῦσης λαβομένουσ προφάσεως τηλικούτον μύσος ἐργάζεσθαι καὶ προσφεύγειν τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ γράμμα συμπαθείας πορισσόμενουσ ἀναστρέφειν οἴκαδε. Κάντεϋθεν οἱ πλείουσ καὶ δευτέροισ καὶ τρίτοισ φόνουσ καὶ πλείουσι ἐπιτολμησαι οὐκ ὤκνησαν διὰ τὸ χαῦνον καὶ καταπεφρονημένον –οὐ γὰρ ἂν εἶποιμι συμπαθέσ– τῆσ προτέρας κολάσεωσ(...)* (Macrides, *ό.π.*, σελ. 158,54-60). Επισημαίνει δε, ὅτι ἡ διαφθορά των αρμόδιων υπαλλήλων ἔχει φθάσει σε τέτοιο σημεῖο, ὥστε ὄχι μόνο δεν μεριμνοῦν για τὴ δίωξη των φονέων, ἀλλὰ τινὲσ τῶν τοιοῦτων καὶ τοῦσ ἤδη φωραθέντασ ὑπ' αὐτῶν καὶ κρατηθέντασ περικρύπτουσι, καὶ λαθραίωσ εἰσ τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν προπέμπουσι. *Περὶ δὲ τῶν γινομένων ἐπ' αὐτοῖσ μετὰ τὸ προσδραμεῖν τῇ ἀγιωτάτῃ τοῦ Θεοῦ μεγάλη ἐκκλησία ἢ μὲν βασιλεία μου ἀκριθῶσ οὐκ οἶδεν ἀκούει δὲ ὅμωσ οὐκ ἀγαθὰ (...)* (σελ. 160,76-80). Καταλήγει δε με τὴ νέα ρύθμιση και προσθέτει: *Εἰ δ' ἴωσ διαλάβῃ τῆσ καὶ προσφύγῃ τῇ ἀγιωτάτῃ τοῦ Θεοῦ μεγάλη ἐκκλησία, μετὰ τὸ προβῆναι τὰ ἐκκλησιαστικά ἐπ' αὐτῷ ἐπιτίμα κατὰ τὴν κανονικὴν παρατήρησιν, (...)* εἰς τῖνα τῶν

των εκκλησιαστικών δικαστηρίων προκύπτει μάλλον σαφώς, ότι οι προσπάθειες αυτές έμειναν χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα¹⁶⁸.

πορρωτέρω χωρῶν ἐξορισθήσεται καὶ τὸν τῆς ζωῆς αὐτοῦ χρόνον ἐκείσε διανύσει (σελ. 162,102-110). Πρὸβλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τῆς ἐκδότριας στὴ σελ. 118 ἐπ. (βιβλιογρ.). Παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ μειονεκτήματα δὲν διανοήθηκε κανένας αὐτοκράτωρ νὰ περιορίσει οὐσιαστικῶς τὸ ἄσυλο. Ἀντιθέτως μάλιστα μέχρι καὶ τοὺς τελευταίους αἰῶνες ἀνανεώνονταν τὰ σχετικὰ προνόμια. Πρὸβλ. τὸ πρόσταγμα τοῦ Ἰωάννη Ε' Παλαιολόγου τοῦ Μαρτίου 1343 στους H. Hunger, O. Kresten, E. Kislinger, C. Cupane, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, 2. Teil [CFHB, 19/2.], Βιέννη 1995, σελ. 308 ἐπ. (Dölger, ὅ.π., ἀριθμ. 2886).

168. Βλ. τὰ πατριαρχικά ἐγγράφα που δημοσιεύονται στους *MM*, τ. 1, σελ. 533 ἐπ. καὶ στους Ράλλη-Ποτλή, ὅ.π., τ. 5, σελ. 49 ἐπ.

ΑΛΕΞΗΣ Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ

ΘΕΡΜΟΥΡΓΟΣ ΑΝΤΙΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΤΗΣ, ΑΝΗΡ ΑΙΜΑΤΩΝ

Η ΤΥΧΗ ΤΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΑΓΙΟΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΤΗ,
ΚΥΡΙΟΥ ΟΡΓΑΝΟΥ ΤΟΥ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ Α΄ ΚΟΜΝΗΝΟΥ

*«Ὅθεν οἱ πάλαι τῷ χρόνῳ παρασιγνέντες καὶ τοῖς κοινοῖς
πράγμασι νοσοῦσι, κατενεχθέντες εἰς θάνατον, ὡσπερ ἀρχαγγέ-
λον τινὸς εἰς τὰ ἐξείνων ὠτα περισαλλίσαντος, τὸν χρόνον
ἀπεσεύσαντο γάρον καὶ τὴν παλαιὰν ἀπέθεντο νέκρωσιν»*

(Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*,
ἐκδ. J.-L. van Dieten, 325.36-326.1)

Στο παραπάνω απόσπασμα ακόμη και ο σφοδρός κατηγο-
ρος του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού, ο ιστοριογράφος Νικήτας
Χωνιάτης, αξιωματούχος ο ίδιος, αναγκάζεται να παραδεχθεί
ὅτι τα δυναμικά μέτρα που είχε πάρει ο αυτοκράτορας προς
ὄφελος των λαϊκῶν στρωμάτων, ἀφύπνησαν τους ἀπὸ χρόνια
ευρισκόμενους σε λήθαργο και τους καταδικασμένους σε θάνα-
το ἀπὸ τα πολλά κοινωνικά προβλήματα, που ἀφυπνίστηκαν
και ενεργοποιήθηκαν, σαν να εἶχαν ἀκούσει τις σάλπιγγες των
Αρχαγγέλων...

I. Το γενικό πλαίσιο

Γνωστή είναι, σε γενικές γραμμές, η σφοδρή αντίδραση που
συνάντησε στο μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα στη διάρκεια
της δίχρονης βασιλείας του –και υπερτριάχρονης ουσιαστικής
ἐξουσίας του– ο Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός, αντιβασιλεύς του α-
νηλικού Αλεξίου Β΄ Κομνηνού ἀπὸ το Μάιο του 1182¹, συμβα-
σιλεύς και κατόπιν μονοκράτορας ἀπὸ το Σεπτέμβριο του 1183
ὡς το Σεπτέμβριο του 1185². Η αντίδραση αὐτή σχετίζεται

1. Για την περίοδο αντιβασιλείας του Ανδρονίκου Α΄ βλ. Αικ. Χριστοφιλο-
πούλου, «Η αντιβασιλεία εἰς το Βυζάντιον», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σελ. 79-82.

2. Γενικά για την περίοδο ἐξουσίας του Ανδρονίκου βλ., μεταξύ άλλων, Ρ.
Τιντέν, «Le règne de l' empereur de Byzance Andronic Ier Comnène, 1183-
1185», *Bsl* 23 (1962), σελ. 19-40· Ο. Jurewicz, *Andronikos I. Komnenos*, Βαγ-

ιδιαίτερα με τη βυζαντινή αριστοκρατία, προς την οποία ο τελευταίος εκπρόσωπος της κομνηνείας δυναστείας ήλθε σε αιματηρή σύγκρουση, λόγω της προσπάθειάς του επιβολής φιλολαϊκού χαρακτήρα μέτρων (φορολογικών, κοινωνικής πρόνοιας και άλλων), προσπάθεια, όμως, που όπως γνωρίζουμε είχε άδοξο τέλος. Και αυτό λόγω μιας σειράς κακών για τον Ανδρόνικο συγχυριών, με κύριες ανάμεσά τους την αποτυχημένη του προσπάθεια να εμποδίσει την κατάληψη της βυζαντινής συμπρωτεύουσας, της Θεσσαλονίκης, από τους Νορμανδούς του βασιλείου της Σικελίας (24 Αυγούστου 1185)¹, παρά τα μέτρα με τα οποία εί-

σοβία 1962 (ανατ. Άμστερνταμ 1970)· W. Hecht, *Die byzantinische Aussenpolitik zur Zeit der letzten Komnenenkaiser, 1180-1185*, Neustadt an der Aisch 1967, σελ. 30-86· C. Brand, *Byzantium confronts the West, 1180-1204*, Καμπριτζ Μασσ. 1968, σελ. 28-75· Κ. Βαρχός (†1985), *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1984 (ΒΚΜ, 20α-β), Α', σελ. 493-638 (προσωπογραφικό λήμμα αρ. 87 με αναλυτική παράθεση και μελέτη των πηγών και της βιβλιογραφίας)· M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204: a political history*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1984, σελ. 263-271· I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Γ': 1081-1204, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 266-285. Πρβλ. την παρουσίαση της ταραχώδους ηγεμονίας του Ανδρόνικου στους Κ. Άμαντο (†1960), *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Β': 867-1204, Αθήνα 1957 (ανατ. 1977), σελ. 322-328· G. Ostrogorsky (†1976), *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, Γ': 1081-1453, Αθήνα 1981 (ανατ. 1993), σελ. 63-73, καθώς και την αποτίμηση του έργου του από τον Τ. Λουγγή, *Επισκόπηση βυζαντινής ιστορίας, 324-1204*, Αθήνα 1989, σελ. 278-281. Ενδιαφέρουσα, τέλος, είναι η παλαιά θεώρηση του I. Κορδάτου (†1961), *Ιστορία Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, 2 τόμοι, Αθήνα 1959, Α': 300-1204, σελ. 568-590, που παρέθεσε εκτενή αποσπάσματα από γνώμες παλαιότερων και νεότερων ερευνητών για τον χαρακτήρα και το έργο του Ανδρόνικου, δικαιώνοντας εν τέλει τις θετικές κρίσεις που είχε εκφέρει το 1827 ο J.-Ph. Fallmerayer.

3. Για την άλωση αυτή βλ., μεταξύ άλλων, Β. Lavagnini, «Σικελοί και Νορμανδοί εις την Θεσσαλονίκην κατά το 1185 μ.Χ.», *Παρουσιός* 4 (Αθήνα 1962), σελ. 259-263· V. Rotolo, «Οι Σικελοί στη Θεσσαλονίκη το 1185», *Πρακτικά Συμποσίου «Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως»*, 1980, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 9-20 και Σ. Λαμπάκης, «Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο Σικελός ρηξ. Σχόλια σχετικά με την στάση του Ευσταθίου απέναντι στον Νορμανδό Γουλιέλμο Β'», *ΒΔ* 2 (1988), σελ. 183-187. Βλ. επίσης την πρόσφατη ελληνική μετάφραση της παλιάς μονογραφίας του O. Tafrafi (Ορέστη Ταφραλή, †1937), *Η Θεσσαλονίκη από τις απαρχές έως τον 14ο αιώνα*, Αθήνα 1994, σελ. 129-138.

χε επιχειρήσει να ανατρέψει την πορεία των δυσμενών γι' αυτόν γεγονότων, όπως για παράδειγμα την ανανέωση της συμμαχίας με το μεγάλο Μουσουλμάνο στρατηλάτη της εποχής, τον Κούρδο Σαλαδίνο, το 1184/1185⁴.

Οι εξελίξεις αυτές έμελλαν να μεταστρέψουν σε βάρος του αυτοκράτορα το λαϊκό φρόνημα και έδωσαν την ευκαιρία στους αριστοκρατικούς κύκλους να αποξενώσουν τον Ανδρόνικο από το λαό της Κωνσταντινούπολης, επιταχύνοντας την πτώση του με το μεγάλο πραξικόπημα, κατά τη διάρκεια των μεγάλων ταραχών του οποίου ο ύστατος των Κομνηνών δρόηκε απερίγραπτα οικτρό τέλος, στις 12 Σεπτεμβρίου 1185. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Ι. Καραγιαννόπουλος, «αν... η πάλι του Ανδρονίκου κατά της διαφθοράς των δημοσίων υπηρεσιών υπήρξε αποτελεσματική, ο αγώνας του εναντίον των μεγαλογαιοκτημόνων ξέπερασε τις δυνάμεις του, τον ανάγκασε να πάρει μέτρα πρωτόφαντης σκληρότητας και αυθαιρεσίας, που υπέσκαψαν τη δημοτικότητά του και τέλος προκάλεσαν την πτώση και τον τραγικό του θάνατο»⁵.

Αρκεί μια και μόνη ματιά στο χρονολόγιο της βασιλείας του Ανδρονίκου Α' για να μας δείξει ότι ποτέ στην ουσία δεν έπαυσαν διάφορες συνωμοσίες και κινήματα εναντίον του, κάτι που, πρέπει να πούμε εδώ, ξεκίνησε μετά το Μάιο του 1182, όταν ο Ανδρόνικος, έχοντας πρωταγωνιστήσει στο ξέσπασμα της βυζαντινής λαϊκής αντιλατινικής οργής με τις διώξεις και τις σφαγές της Κωνσταντινούπολης, είχε κατορθώσει να επιβληθεί στο θέατρο των εξελίξεων ως αντιβασιλιάς και προστάτης του μικρού αυτοκράτορα Αλεξίου Β' Κομνηνού (1180-1183), του

4. Βλ. σχετικά C. Brand, «The Byzantines and Saladin 1185-1192: opponents of the Third Crusade», *Speculum* 37 (Καίμπριτζ Μασσ. 1962), σελ. 167-181. Άλλη βιβλιογραφία στον A. Savvides, «Varia byzantinoturcica, I: Comneni, Angeli, Zengids and Ayyubids to the death of Saladin», *JOAS* 3-4 (1991-1992, έκδ. 1993), σελ. 231-235 (=Βυζαντινή προσωπογραφία, τοπική ιστορία και βυζαντινοτουρκικές σχέσεις. Ανατύπωση άρθρων 1991-1994, Αθήνα 1994, μελέτη XVII). Πρβλ. και R.-J. Lilie, *Byzantium and the crusader states, 1096-1204*, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης 1993, σελ. 230-239.

5. Ι. Καραγιαννόπουλος, *Το βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 179.

οποίου, ενάμιση χρόνο αργότερα, το Σεπτέμβριο του 1183, έγινε συμβασιλιάς και, λίγο μετά, ο ουσιαστικός δῆμιος.

Δεν μπορούμε να μην τονίσουμε εδώ, ότι οι απηνείς διώξεις των Λατίνων της Βασιλεύουσας, αν και μπορεί να ικανοποίησαν μεν μεγάλο μέρος του λαϊκού στοιχείου, στην ουσία δυσαρέστησαν και ανησύχησαν σοβαρά τη βυζαντινή «φεουδαρχική» αριστοκρατία⁶, που έρρεπε προς λατινόφιλες τάσεις ήδη από την εποχή του επιφανέστερου λατινόφιλου –για να μην χρησιμοποιήσουμε τον όρο «λατινόπληκτου»– μονάρχη του Βυζαντίου, του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180). Για το λόγο αυτό, όταν ο Ανδρόνικος προέβαλε στο προσκήνιο ως ο επικρατέστερος του παιχνιδιού τον Μάιο του 1182, άρχισε μια ατέλειωτη αλυσίδα αργητικών εναντίον του γεγονότων.

Αναφέρουμε εδώ σχετικά και με συντομία ότι, στα τριάμιση περίπου χρόνια που βρέθηκε στο προσκήνιο των εξελίξεων, από το Μάιο του 1182 έως το Σεπτέμβριο του 1185, ο Ανδρόνικος αντιμετώπισε αλλεπάλληλους συνασπισμούς εναντίον του, είτε εν συνεργασία, είτε κεχωρισμένως, που προέρχονταν από μέλη διαφόρων επιφανών ευγενών «οίκων» του Βυζαντίου⁷ και εκδηλώθηκαν ανοικτά με το ξέσπασμα απειλητικών στρατιωτικών στασιαστικών ή αυτονομιστικών κινήματων, ιδιαίτερα στη βορειοδυ-

6. Περί του προβλήματος της βυζαντινής ιδιότυπης φεουδαρχίας βλ. τη βιβλιογραφική επισκόπηση στον Α. Savvides, «Some crucial issues concerning 11th-13th century Byzantine internal history from Basil II's death to the recapture of Constantinople, A.D. 1025-1261. A bibliographical essay», *ΒΔ* 5-6 (1991-1992, έκδ. 1993), σελ. 103-122, ιδίως σελ. 111-118 (=Μελετήματα βυζαντινής, μεσαιωνικής και ισλαμικής ιστορίας. Ανατύπωση άρθρων 1984-1994, Θεσσαλονίκη 1997, μελέτη VI): πρβλ. Μ. Bartusis, «Feudalism», *ODB*, σελ. 784. Για τη σύγκρουση Ανδρονίκου Α΄ και βυζαντινής φεουδαρχικής αριστοκρατίας βλ. επίσης Α. Σαββίδης, *Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11ου-13ου αι.*, Αθήνα 1995, σελ. 69-70.

7. Βιβλιογραφική επισκόπηση των βυζαντινών «οίκων» της μέσης και ύστερης περιόδου στον Α. Savvides, «Bibliographical advances in Byzantine prosopography of the middle and later periods: part one», *ΜΡ* 13.1 (1992), σελ. 67-154 (=Μελετήματα..., ό.π., μελέτη IX). Βλ. επίσης του ίδιου, «The development of Byzantine prosopographical and genealogical studies», *Βυζαντινά* 13 (Θεσσαλονίκη 1993), σελ. 163-169 (=Βυζαντινή προσωπογραφία..., ό.π. στη σσημ. 4, μελέτη IV).

τική Μικρά Ασία. Αναφερόμαστε, βέβαια, σ' εκείνα του «μεγάλου δομεστίκου» και στρατηγού Ιωάννη Κομνηνού Βατάτζη στη Φιλαδέλφεια, του «μεγάλου δουκός» και γνωστού στρατιωτικού ήρωα Ανδρονίκου Κοντοστεφάνου στην Παφλαγονία, των στρατηγών Θεοδώρου Κατακουζηνού και Θεοδώρου Αγγέλου στη Νίκαια και την Προύσα, καθώς και του «σεβαστού» Ανδρονίκου Λαπαρνδά, που τελικά συνελήφθη και τυφλώθηκε στο Αδραμύτιο. Αλλά, επίσης, στην Κύπρο, όπου ο μικρανησιός του Μανουήλ Α' Κομνηνού, ο Ισαάκιος Κομνηνός, αυτοανακηρύχθηκε «βασιλεύς» το 1184/1185 και απέσχισε τη μεγαλόνησο από τον άξονα του κεντρικού βυζαντινού ελέγχου της Κωνσταντινούπολης, μια απόσπαση, που έμελλε, όπως γνωρίζουμε, να είναι οριστική. Τέλος, το σημαντικότερο και με τα πιο άμεσα αποτελέσματα κίνημα (παρόλο που στην ουσία κράτησε ένα εικοσιτετράωρο, από τις 11 ως τις 12 Σεπτέμβριο 1185): το τελικό κίνημα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, που ανέβασε στο θρόνο τον ιδρυτή μιας νέας δυναστείας, τον Ισαάκιο Β' Άγγελο (1185-1195)⁸.

8. Γενικά για τα κινήματα της περιόδου αυτής (1182-1185) βλ. Κ. Μπουρδάρα, «Το έγκλημα καθοσίωσης στην εποχή των Κομνηνών, 1081-1185», *Αφιέρωμα στον Ν. Σδρόνιο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σελ. 220-226· Σαββίδης, *Μελέτες βυζαντινής ιστορίας*, ό.π., σελ. 40-42 και *Βυζαντινά κινήματα* (εδώ παρακάτω), σελ. 119-120· J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance, 963-1210*, Παρίσι 1990, σελ. 110-119 (αφ. 150-160). Για την τυπολογία των κινήματων στο α' τμήμα της υστεροβυζαντινής περιόδου (11ος-13ος αι.) βλ. Α. Savvides, «Internal strife and unrest in later Byzantium, 11th-13th centuries: A.D. 1025-1261. The case of urban and provincial insurrections: causes and effects», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σελ. 237-273· επίσης του ίδιου, «Some crucial issues...», ό.π., σελ. 104-110· του ίδιου (Α. Σαββίδης), *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στην Μικρά Ασία, 1189-1240 μ.Χ.*, Αθήνα 1987, εισαγωγικό κεφάλαιο (με ιδιαίτερη έμφαση στην μετά τον Ανδρόνικο Α' περίοδο), και J. Ferluga, «Aufstände im byzantinischen Reich zwischen den Jahren 1025 und 1081. Versuch einer Typologie», *RSBS* 5 (1985, έκδ. 1989), σελ. 137-165. Τέλος, την περίοδο που έπεται της βασιλείας του Ανδρονίκου Α' εξέτασε αναλυτικά, όσον αφορά στα κινήματα, ο R. Radic, «Oblasni gospodari u vizantiji krajem XII u prvim decenijama XIII veka» (=Τοπικοί ηγεμόνες στο βυζαντινό κράτος στα τέλη του 12ου και στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αι.), σερβοκροατικά με αγγλική περίληψη, *ZRVI* 24-25 (1986), σελ. 151-289.

II. Οι πηγές για τους Ανδρόνικο Α΄ και Αγιοχριστοφορίτη

Γίνεται, νομίζω, φανερό ότι στα πλαίσια επιβολής ενός φιλολαϊκού μεταρρυθμιστικού προγράμματος πάνω στη βυζαντινή κοινωνία, ο δυναμικός Ανδρόνικος Α΄ χρειάστηκε να βασιστεί σε έμπιστους προς το καθεστώς του ανθρώπους, οι οποίοι θα τον βοηθούσαν αποφασιστικά στην αποτελεσματική εφαρμογή και πραγμάτωση των στόχων του. Το σημαντικότερο ανάμεσα στα εκτελεστικά αυτά όργανα της ανδρονίκειας πολιτικής υπήρξε αναμφίβολα ο Στέφανος Αγιοχριστοφορίτης, ο «αυλοκράτωρ» του αυτοκράτορος θα μπορούσαμε να πούμε, ο *πρωτοστράτωρ*, σύμφωνα με φράση του Θεοδώρου Σκουταριώτη⁹, στην εφαρμογή των μέτρων του ηγεμόνα του, ο επικεφαλής της αστυνόμευσης και τήρησής τους.

Όπως θα ανέμενε κανείς, η ταπεινή του καταγωγή σε συνδυασμό με τη δραστηριότητα που επέδειξε, συγκέντρωσαν πάνω του τα «πυρά» των κυριότερων ιστοριογράφων και χρονικογράφων της εποχής, όπως του Νικήτα Χωνιάτη και του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, που επιδόθηκαν σε πραγματικό γύμνασμα των καλάμων τους σε εκτόξευση υβριστικών χαρακτηρισμών και πικρόχολων σχολίων σε βάρος του, ενώ παράλληλα υπήρξαν, βέβαια, σφοδροί επικριτές του Ανδρονίκου Α΄ και του περιβάλλοντός του. Πραγματικά, οι προσκείμενοι ιδεολογικά αλλά και ταξικά στο πριν από τον Ανδρόνικο Α΄ καθεστώς συγγραφείς που αναφέραμε, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν απολογητές του παραδοσιακά φιλολατινικού αριστοκρατικού περιβάλλοντος, το οποίο αντιστρατεύτηκε με πάθος τις μεταρρυθμίσεις του τελευταίου Κομνηνού αυτοκράτορα, που δρῆκε άγριο τέλος μαζί με τους περισσότερους από τους συνεργάτες του. Ιδιαίτερα εχθρικοί απέναντι στον Ανδρόνικο –και κατ'επέκταση στον Αγιοχριστοφορίτη– υπήρξαν οι Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και Νικήτας

9. *MB* 7, σελ. 353.23-24 (βλ. εδώ παρακάτω, σημ. 13). Φυσικά εδώ δεν υπονοείται το αυλικό αξίωμα (τίτλος) του «πρωτοστράτορος»: βλ. Α. Kazhdan, «Protostrator», *ODB*, σελ. 1748-1749· πρβλ. Φ. Βλαχοπούλου, *MGE* 45 (1987), σελ. 137-138 και *ΕΠΕ* 5 (1989), σελ. 68-69.

Χωνιάτης, ο οποίος, σύμφωνα με επιτυχή χαρακτηρισμό του Τηλέμαχου Λουγγή, υπήρξε «απολογητής της φεουδαρχικής αριστοκρατορίας που περιστοίχιζε τον αυτοκρατορικό θρόνο επί Μανουήλ Α΄»¹⁰, του κύριου δηλαδή εμπνευστή της λατινοφιλίας στους βυζαντινούς αριστοκρατικούς κύκλους κατά το β΄ μισό του 12ου αιώνα.

Πρέπει εδώ να ειπωθεί, επίσης, ότι και οι δυο κύριες πηγές μας για τη δράση του Αγιοχριστοφορίτη, έζησαν ως αυτόπτες ή αυτήνοοι μάρτυρες τα περισσότερα από τα δραματικά γεγονότα της βασιλείας του Ανδρονίκου Α΄ ο Νικητάς Χωνιάτης († c.1216/17)¹¹ ήταν το 1185 περίπου 35 χρονών και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης († c.1194)¹² γύρω στα 60. Στη «Χρονική Διήγηση» του Χωνιάτη επίσης βασίστηκαν κατά μεγάλο ποσοστό η μεταγενέστερη «Σύνοψις χρονική» (13ου αι.) του Θεοδώρου Σκουταριώτη († post 1284)¹³ και, κυρίως, το έμμετρο χρονικό του Εφραίμ του Αινίου († στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αι.)¹⁴, που

10. Λουγγής, *Επισκόπηση*, ό.π., σελ. 277-278.

11. Έκδοση της «Χρονικής διήγησης»: J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae historia*, Βερολίνο - Ν. Υόρκη 1975 (CFHB, 11α).

12. Έκδοση της «Συγγραφής της κατ' αυτήν [=Θεσσαλονίκη] αλώσεως»: S. Kyriakides, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica*, ιταλική μετάφραση V. Rotolo, Παλέριο 1961 (*Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi e Monumenti*, 5). Τελευταία κυκλοφόρησε αγγλική μετάφραση με σχόλια: J.R. Melville-Jones, *Eustathius of Thessalonike. The capture of Thessalonike, 1185*, Καμπέρα 1988 (*Byzantina Australiensia*, 8). Το έργο έχει εποδελτιώσει ο συνάδελφος δρ. Στέλιος Λαμπάκης στα πλαίσια του προγράμματος *Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας/Βυζαντινή Χρονογραφία* του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών/Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (στο εξής: *ΤΠΒΙ*).

13. Έκδοση της «Χρονικής σύνοψης»: Κ. Σάθας, «[Ανωνύμου] Σύνοψις χρονική», *ΜΒ* 7 (1894, ανατ. 1972).

14. Έκδοση της έμμετρης χρονογραφίας: Οδ. Λαμφίδης, *Εφραίμ του Αινίου, Χρονογραφία*, με νεοελληνική απόδοση-σχόλια, 2 τόμοι, Αθήνα 1984-1985 (*Ακαδημία Αθηνών, Βιβλιοθήκη Ελλήνων συγγραφέων*). Νέα κριτική έκδοση: Οδ. Lamproides, *Ephraem Aenii, historia chronica*, Αθήνα 1990 [έκδ. 1991] (CFHB, 27, *Ακαδημία Αθηνών*). Για την τελευταία αυτή έκδοση βλ. A. Savvides, *Bsl* 54.2 (1993), σελ. 347-348. Οι παραπομπές εδώ γίνονται σ' αυτήν την έκδοση.

και οι δυο τους φτάνουν την αφήγησή τους στο έτος 1261 μ.Χ. Τονίζουμε ακόμη το γεγονός ότι ενδιαφέρουσες, αν και ανώνυμες, αναφορές στον Αγιοχριστοφορίτη μας παρέχουν τρεις επιπλέον σημαντικές σύγχρονες με τα γεγονότα πηγές, ο εγκωμιαστικός λόγος προς τον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο του πρεσβύτερου αδελφού του Νικήτα Χωνιάτη, του Μιχαήλ Χωνιάτη (†.1222), αρχιεπισκόπου Αθηνών από το 1182 περίπου¹⁵, ένας πολύ ενδιαφέρων νεκρικός διάλογος, τον οποίο ορισμένοι μελετητές αποδίδουν στο λόγιο μητροπολίτη Κερκύρας Βασίλειο Πεδιαδίτη (†1219)¹⁶ και το συριακό χρονικό του Ιακωβίτη (δηλ. Σύρου Μονοφυσίτη) πατριάρχη Αντιοχείας την περίοδο 1166-1199 του Μιχαήλ Σύρου (†1199)¹⁷.

III. Καταγωγή και εμφάνιση του Αγιοχριστοφορίτη στην Αυλή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού

Σχολιάζοντας την ετυμολογία του ονόματος *Άγιοχριστοφορίτης*, ο Φαίδων Κουκουλές στο έργο του για τα λαογραφικά του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης το κατέταξε στην κατηγορία των εις *-ίτης* κυρίων ονομάτων, που καταδεικνύουν τον τόπο καταγωγής του προσώπου, χωρίς όμως να εντοπίσει, αν πράγματι υπήρχε κάποια τοποθεσία στην Κωνσταντινούπολη είτε αλλού, ή

15. Έκδοση «Λόγου εγκωμιαστικού εις τον βασιλέα Ισαάκιον [Β΄] τον Άγγελον»: Σπ. Λάμπρος, *Μιχαήλ [Ακομινάτου] του Χωνιάτου, τα σωζόμενα*, τ. 1-2, Αθήνα 1879-1880 (ανατ. Groningen και Αθήνα 1968), τ. 1, σελ. 208-258.

16. Έκδοση: Κ. Μανάφης, «Ανέκδοτος νεκρικός διάλογος υπαιτισσόμενος πρόσωπα και γεγονότα της βασιλείας Ανδρονίκου Α΄ του Κομνηνού», *Αθηνά* 76 (Αθήνα 1976-1977), σελ. 308-322. Για την πιθανότητα να είναι ο Πεδιαδίτης συγγραφέας του βλ. τα σχόλια του Μανάφη, *ό.π.*, σελ. 311 και Στ. Λαμπάκης, *Οι καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη δυζαντινή και μεταδυζαντινή λογοτεχνία*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1982, σελ. 95. Για τον Πεδιαδίτη βλ. επίσης Α. Kazhdan, «Pediadites», *ODB*, σελ. 1614-1615.

17. Έκδοση και γαλλική μετάφραση του συριακού χρονικού: J.B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d' Antioche, 1166-1199*, 4 τόμοι, Παρίσι 1899-1910 (ανατ. Βρυξέλλες 1963).

ακόμα κάποιο μοναστήρι ή εκκλησία με το όνομα Άγιος Χριστόφορος, απ' όπου θα μπορούσε πιθανόν να έλκει την καταγωγή του ο Αγιοχριστοφορίτης¹⁸. Μια σχετική έρευνα, όμως, ανάμεσα στις μονές και τις εκκλησίες που είναι αφιερωμένες στον Άγιο Χριστόφορο, σε συνδυασμό με το ότι η δράση του οίκου των Αγιοχριστοφοριτών, από τις υπάρχουσες πληροφορίες, φαίνεται να εντοπίζεται και να περιορίζεται στην Κωνσταντινούπολη, μας κάνουν να πιστεύουμε πως το πιθανότερο είναι ότι καταγόταν από τη Χαλκηδόνα (σημ. Kadıköy), στην ασιατική πλευρά του Βοσπόρου, απέναντι από την Κωνσταντινούπολη, όπου μαρτυρείται παλιά εκκλησία αφιερωμένη στον άγιο με σωζόμενη μάλιστα επιγραφή χρονολογούμενη στα μέσα του 5ου αιώνα¹⁹.

Ο περιβόητος στην εποχή του Αγιοχριστοφορίτης, οπωσδήποτε το γνωστότερο μέλος του υστεροβυζαντινού οίκου των Αγιοχριστοφοριτών²⁰, αντιμετώπιστηκε με τόση περιφρόνηση και

18. Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Εισταθίου τα λαογραφικά*, 2 τόμοι, Αθήνα 1950, τ. 2, σελ. 254.

19. Βλ. σχετικά R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σελ. 57. Αναφέρονται ακόμα η μονή του αγίου μάρτυρος Χριστοφόρου «των Ταρυλλίου», που χρονολογείται περί το 787 (Janin, *ό.π.*, σελ. 426 σημ. 107), η μονή του οσίου Χριστοφόρου ως τμήμα της μοναστικής κοινότητας του Αγρού στη Βιθυνία, επίσης χρονολογούμενη στα τέλη του 8ου αι. (Janin, *ό.π.*, σελ. 196· Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Η θέση του κλήρον στη βυζαντινή κοινωνία κατά τους σκοτεινούς αιώνες*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1992, σελ. 272-273), και η εκκλησία του Αγίου Χριστοφόρου του Πόντου στην πόλη της Τραπεζούντας, κοντά στον Άγιο Νικήτα ανάμεσα στον Άγιο Θεόδωρο Γαθρά και τη θάλασσα (Εύξεινο), με χρονολογία ίδρυσης μετά το 1098 και με αναφορά το 1364 επ' ευκαιρία των εμπορικών προνομίων προς τους Βενετούς τη χρονιά εκείνη (βλ. Janin, *ό.π.*, σελ. 297· A. Bryer - D. Winfield, *The Byzantine monuments and topography of the Pontos*, τ. 1-2, Ουάσινγκτον 1985 [DOS, 20a-b], τ. 1, σελ. 221 αρ. 69 και 237). Τέλος, αναφέρουμε το νησίδιο Άγιος Χριστόφορος κοντά στη ΝΑ ακτή του Αγίου Όρους, ΝΔ των Καυσοκαλυβίων: βλ. Ευλόγιος Κουρίλας (ο Λαυριώτης), *Ιστορία του ασκητισμού...*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1929, σελ. 134 σημ. 1.

20. Η σχετική διβλιογραφία στο επίμετρο εδώ στο τέλος· βλ. το λήμμα «Αγιοχριστοφορίτης» (του Α. Σαββίδη) στον Α' τόμο του *Εγκυκλοπαιδικού*

σκληρότητα από τις βυζαντινές πηγές, ώστε, θα μπορούσε να πει κανείς, ότι η αντίστοιχη ειζονογραφική παράδοση του «κυνοπροσώπου» Αγίου Χριστοφόρου, του οσιομάρτυρα των μέσων του 3ου μ. Χ. αιώνα επί των διωγμών του Ρωμαίου αυτοκράτορα Δεκίου²¹, ωχριά σε σύγκριση με την εικόνα που έχουμε γι' αυτόν. Αν και «ο σημαντικότερος ανάμεσα στους νεόπλουτους» της αυλής του Ανδρονίκου Α' στα χρόνια 1183-1185, όπως αποκλήθηκε από τον βυζαντινολόγο Charles Brand²², εν τούτοις δέχτηκε αλύπητες βολές εκ μέρους των συγχρόνων του λόγω του θέσει αντιπαθητικού ρόλου του ως επικεφαλής της αστυνομίας του αυτοκράτορα²³, παράδειγμα χαρακτηριστικό που τόσο πολλές φορές έχει επαναληφθεί στην ιστορία.

Ήδη όμως εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι η προσωπικότητα αυτή είχε μια εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση από τον Jakob Philipp Fallmerayer, έναν άλλο παρεξηγημένο σε μεγάλο τμήμα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας ακόμη και σήμερα, ο οποίος στα πλαίσια του εισαγωγικού του κεφαλαίου της θεμελιακής του μονογραφίας για την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας το 1827 αποκάλεσε τον Αγιοχριστοφορίτη «έναν ψυχωμένο και απρόμητο άνδρα» (ein herzhafter und unerschrockener Mann)²⁴, αφού ακριβώς διακρίθηκε στις προσπάθειές του να ενισχύσει με ζήλο τον Ανδρόνικο να υλοποιήσει το πρόγραμμα «προγραφών» για την εξουδετέρωση των εχθρών του, σαν πραγματικός πρωτοστάτης και ταξίαρχος, σύμφωνα με το Νικήτα Χωνιάτη²⁴. Φυσι-

προσωπογραφικού λεξικού βυζαντινής ιστορίας και πολιτισμού [=ΕΠΛΒΠ], Αθήνα 1996, σελ. 103-104.

21. Για τον Άγιο Χριστόφορο βλ. το συλλογικό λήμμα των π. Γ. Μεταλληνού - Π. Παπαευαγγέλου - Δ. Οικονομίδη, *ΘΗΕ* 12 (1968), στήλ. 357-362.

22. Brand, *Byzantium confronts the West*, ό.π., 60: «the most celebrated of the parvenues».

22α. Βλ. Κορδάτος, *Ιστορία*, ό.π., τ. 1, σελ. 583.

23. J.-Ph. Fallmerayer, *Geschichte der Kaisertums von Trapezunt*, Μόναχο 1827 (ανατ. Άμστερνταμ 1965 και Νέα Υόρκη 1980), σελ. 33 = ελληνική μετάφραση, *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Θεσσαλονίκη 1984 (ανατ. 1992), σελ. 56.

24. Έκδ. van Dieten, 335.22-336.27: τὰ δὲ ὀνόματα τούτων καὶ νῦν παρτί-

κά δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Fallmerayer υπήρξε ένας από τους πρώτους –και πιο ένθερμους– θετικούς αποτιμητές και θαυμαστές του Ανδρονίζου, κάτι βέβαια το οποίο εξηγεί και τις εκ μέρους του κρίσεις για τον Αγιοχριστοφοριτή²⁵.

IV. Προσωρινή πτώση και επαναφορά στα αξιώματα

Όπως προειπώθηκε, η καταγωγή του Αγιοχριστοφοριτή είναι μάλλον σκοτεινή και η οικογένειά του ήταν μάλλον ταπεινής καταγωγής. Γνωρίζουμε από τον Ευστάθιο ότι ο πατέρας του, του οποίου αγνοούμε το πρώτο όνομα, ήταν φοροσυλλέκτης κατά το μέσο τμήμα της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού²⁶, σύμφωνα μάλιστα με την αποδελτίωση του Ευσταθίου στο πρόγραμμα «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» του ΚΒΕ/ΕΙΕ υπολογίζεται ότι έζησε ανάμεσα στο 1100 και το 1160 περίπου²⁷.

Ο λόγιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, λοιπόν, από την αρχή της σχετικής αφήγησής του δεν χαρίζεται στο Στέφανο Αγιοχριστοφοριτή, που κατόρθωσε, σαν *άνδριās φαυλότητος*, να καταστεί σύντομα αντιπαθής, καθώς και το θέμα σκανδαλοθηρικών συζητήσεων στην αυτοκρατορική αυλή –βρισκόμαστε στα τελευ-

σθω μοι και των καθεξής όμοίως σιμπραττόντων, όσοι τον περι του κενου δοξαριου τρέχοντες ώρακιων τότε και ώρωδουν Ανδρονίζον ών πρωτοστάτης ήν και ταξίαρχος ο Αγιοχριστοφοριτης Στέφανος, τω του φθέγγματος όροντώδει καταδουπιών τα ανάκτορα και καθά τι ρεύμα ποτάμιον όξυ χαχλάζων και παρασιών τδ δοκοίν Ανδρονίζω επείθινον. Πρβλ. Juriewicz, *Andronikos I*, ό.π., σελ. 107, Brand, ό.π., σελ. 69. Φυσικά και εδώ το «ταξίαρχος» δεν σχετίζεται με τον γνωστό στρατιωτικό τίτλο (περί του οποίου βλ. A. Kazhdan - E. McCree, «Taxiarchos», *ODB*, σελ. 2018), αλλά χρησιμοποιείται μεταφορικά.

25. Πρβλ. εδώ παραπάνω σημ. 2. Για μια αποτίμηση των απόψεων αυτών του Fallmerayer βλ. και Κ. Παπαρηγόπουλος († 1891), *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, επιμ. Παύλος Καραλίδης († 1930), τόμ. Δ΄ 2, Αθήνα 1932, σελ. 181, Βαζζός, *Γενναλογία Κομνηνών*, ό.π., Α΄, σελ. 615 σημ. 520.

26. Έκδ. Kyriakides, 44.22-23: *πατρός εκφής δεξιού λογιζεσθαι τὰ δημόσια και έμβαθύνειν κλέμμασι.*

27. *ΤΠΒΙ*, προσωπογραφικό αρχείο, αρ. 3839.

ταία χρόνια εξουσίας του Μανουήλ Α΄, δηλαδή λίγο πριν το 1180. Και αυτό, γιατί ο Στέφανος προσπάθησε να συνάψει γάμο με μια ευγενή της αυλής (δεν γνωρίζουμε από ποια αριστοκρατική οικογένεια), θράσος απύθμενο για το οποίο τιμωρήθηκε με δημόσιο μαστίγωμα και ταπεινώθηκε με την μαρτυρική ανατολικής προέλευσης ποινή της ρινοκολής²⁸. Τα γεγονότα αυτά έλαβαν χώρα σαφέστατα πριν από την περίοδο εξουσίας του Ανδρονίκου, στα χρόνια του Μανουήλ Α΄ και όχι επί Ανδρονίκου Α΄, όπως πιστεύει ο C. Brand²⁹.

Στ' αληθινά, συνεχίζει ο Ευστάθιος, τα ειρωνικά και κausτικά σχόλια σε βάρος του πανούργου αυτού ανθρώπου έφθασαν στο σημείο να αποκαλείται ο τελευταίος χλευαστικά *Ἀντιχριστοφορίτης*, και μάλιστα από εκείνους τους ανθρώπους που σκέφτονταν σωστά (*τοις ὀρθῶ νοοῦσι*)³⁰, πληροφορία στην οποία ο Ευστάθιος συμπλπτει με τον Νικήτα Χωνιάτη, που επίσης μαρτυρεί πως το μειωτικό αυτό παρατσούκλι ήταν σε σωστή αντιστοιχία με το βίο και τα έργα του *ἀναιδεστάτου και ἀνοσιουργοῦ* αυτού υπηρέτη του Ανδρονίκου³¹.

28. Για την ποινή αυτή στο Βυζάντιο βλ. Κ. Μπουρδάρα, *Καθολίσεις και τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία, 867-1056*, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σελ. 164. Βλ. και το χωρίο του Ευσταθίου παρακάτω: σμμ. 30.

29. Brand, *ό.π.*, σελ. 60: «he was properly beaten on the spot by the guards for such a breach of etiquette, but Andronicus [*sic*] decided to give him a chance».

30. Έκδ. Kyriakides, 44.21-22 και 23-29: Ἦν δὲ καὶ τις ἀνὴρ λάμπων ἐν τοῖς τοιοῦτοις, ὡσεὶ που καὶ φρονκτὸς ὀλέθριος, μέσος ἦν ὅτε τὴν τύχην... Στέφανος μὲν τὸ κύριον, τὸ δὲ ἐπ' αὐτῷ Ἀγιοχριστοφορίτης, ὅς, μεταθήμενος ἐξ ὧν ὁ κατὰ Θεὸν διάκειται, Ἀντιχριστοφορίτης παρωνυμείτο τοῖς ὀρθῶ νοοῦσι. Τοῦτον ὁ μὲν φθᾶσας χρόνος παρεσημνήματο εἰς ἀνδριάντα φανλόδητος. Κηδεύσας γὰρ οὐ καθ' ἑαυτὸν, ἀλλὰ πανουργευσάμενος ὑπὲρ ἀξίαν γάμον εὐγενῆ, δέδωκε τιμωρίαν οὐκ ἀγεννῆ τὰς ῥίνᾶς τε γὰρ ἀπεσχίσθη, ἄτε μὴ καλῶς φριμαξάμενος καθ' ἧς οὐκ ἔπρεπε, καὶ τῶν αὐτοῦ νῶτων σωφρονηστικῆς ἱμάντες κατεχόρευσαν. Πρὸβλ. Βαζζός, *ό.π.*, Α΄, σελ. 562.

31. Έκδ. van Dieten, 293.10-294.14: ὁ δὲ Ἀγιοχριστοφορίτης Στέφανος, ὄν καὶ Ἀντιχριστοφορίτην οἱ τότε ὀνόμαζον ἄνθρωποι ἐς τὸ κατάλληλον τῶν ἔργων τὴν κλησιν μεταγόντες (ἦν γὰρ ὁ τῷ ὄντι ἀναιδεστάτος τῶν Ἀνδρονίκου ὑπηρετῶν καὶ πάσης ἀνοσιουργίας ἀνάμεστος). Πρὸβλ. Σκουταριώτης, *MB* 7, σελ. 343.11-13.

Πάντως, μετά την τιμωρία του και παρά το έντονο σε βάρος του κουτσομπολιό, ο Αγιοχριστοφορίτης συνέχισε να περιφέρεται και να προσκολλάται σαν βδέλλα στο περιβάλλον της Αυλής, σαν να μην του είχε συμβεί απολύτως τίποτε (οἷα μηδέν τι κακὸν δεδρακώς)³². Η απατεωνιά του, μάλιστα, έφθασε κατά τον Ευστάθιο σε τέτοιο σημείο, ώστε να εκτοξεύει έντονες διαμαρτυρίες και μύδρους προς τον αυτοκράτορα (Μανουήλ Α΄) έξω από τη βασιλική σκηνή, επειδή ένα πλήθος ανίκανων αξιωματούχων είχαν αναδειχθεί και αναρριχηθεί σε υψηλά αυλικά αξιώματα, ενώ ο ίδιος, αν και ο πιο ανίκανος απ' όλους μαζί (φαυλεπίφauλος... παμμίαιρος... και πονηρίας ἄδυσσοσ και οἷος διοραῖσθαι ὅσα και δαίμων), εν τούτοις δεν είχε λάβει τα αξιώματα που του άξιζαν και αναλογούσαν στα δικά του αμέτρητα ελαττώματα, που δεν είχαν αξιοποιηθεί όπως θα άρμοζε στην περίπτωσή του³³! Μάλιστα, έπαιρνε όρκο πως δεν θα ήταν δυνατόν να βρεθεί εύκολα άνθρωπος πιο κακός απ'

32. Έκδ. Kyriakides, 44.29-46.5: *Και ὅμως ἰταμὸς ὦν και τὴν αἰσχίνην ἀπὸ προσώπου θέμενος, οὐκ ἀπήγαγεν ἑαυτὸν τοῦ προφαίνεσθαι, μὴ και γελῶτο, ἀλλ' οἷα μηδέν τι κακὸν δεδρακώς περιήρχετο ἔνθα και πρώην, φιλενδεικτῶν τὸ θράσος και ἐπιδεικνύμενος τὸ μὴ αἰδεῖσθαι και οὕτω βιάζόμενος τὸ μηδέν τι φαῦλον ἢ ποιῆσαι ἢ παθεῖν. Ὡς δὲ περιωρᾶτο πρὸς πάντων και τοῦ γάμου τε τοῦ ὑψηλοῦ ἦν ἔκπτωτος και οὐδέ τινα εἶχεν ἄλλην ἀνάδοσιν, ἀλλ' ἐν κενοῖς τὰς βασιλείους θύρας ἐξέτριβε, λαγχάνει ποτὲ προηγάμενος ἔπος ἄλλως μὲν σφαλερόν, ἑαυτῷ δὲ ἀναστάσιμον.*

33. Έκδ. Kyriakides, 46.5-16 (με αναφορά στην ανάδειξη του Θεοδώρου Μαυροζώμη μετά το θάνατο του σημαντικού αυλικού Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτη): *Ὡς γάρ ὁ Μαυροζώμης Θεόδωρος, ὁ ἐκ Πελοποννήσου, ἄνθρωπος πολυμειφῆς ἐφ' οἷς ὑπὲρ τὸ δέον ἔδρα, μετὰ θάνατον τοῦ Ἀγιοθεοδωρίτου Μιχαήλ, τοῦ ἐν ὑπογραφεῦσι βασιλικοῖς μεγάλου, ἔγγιστα τῷ βασιλεῖ γεγονώς ὑπερφαίνεται, οἱ μὲν ἄλλοι ἐχεφρονοῦντες ἐπέττον εἰ τί που χόλον και εἶχον ἐφ' οἷς μὴ ἀνέβαινον, ὁ δὲ πρὸ τῆς βασιλείου σκηνῆς καθημένος ἐξεβόησεν εἰς πολλῶν ἀκοὰς λόγῳ σχετλιασμοῦ ἄδικα πάσχειν, εἴπερ ὁ δεῖνα μὲν και ὁ δεῖνα, οὐκ εἰς τοσοῦτον κακοὶ πεφηνότες, εἴτα ὑφούνται, αὐτὸς δὲ φαυλεπίφauλος ὦν, και, ὡς ἂν τις κωμικευόμενος εἶποι, μιαιρὸς και παμμίαιρος και μαρωτάτος και ἄνθος κακίας και πονηρίας ἄδυσσοσ και οἷος διοραῖσθαι ὅσα και δαίμων, ἀφίεται ζῆν εἰκὴ και οὐκ εἰς μέσον παράγεται, τὰ οἰκεία ἐπιδειξόμενος και ἀρέσων εἰς πλουτοποιίαν. Ἐπήγε δὲ ἑαυτῷ και ὄρκον μέγιστον, μὴ ἂν εὐρήσασθαι τὸν ἐπὶ κακία ἴσον.*

πορεί τόσες ταπεινώσεις. Η οχτική μαρτυρία του Ευστάθου δεν αφήνει αμφιβολίες σχετικά με τον χθονικό καθορισμό, που πόλεις αναφέραμε.

Την απόδοση της παραχώρησης του αξιώματος αυτού από τον Μανουήλ Α' τόνισε σωστά ήδη το 1912 ο F. Cognasso στη μελογραφία του για τις δυναστικές διαμάχες στο Βυζάντιο ως το θάνατο του Μανουήλ Α' Κομνηνού³⁹, ενώ απειτυχώς πρέπει να θεωρηθεί κατά την άποψή μας η προσοπάθεια του C. Brand το 1968 να μεταχρονολογήσει όλα όσα γινώσκουμε για τη δόση του Αγιοχριστοφοδότη στα χθόνια εξουσία του Ανδρονίκου Α³⁹. Το γεγονός εξάλλου, πως ο Ευστάθιος μαρτυρεί ότι με το αξίωμα αυτό (επί του στατού) έδηκε τον Αγιοχριστοφοδότη η άνοδος του Ανδρονίκου Α' προς την εξουσία (δηλ. από το Μάιο του 1182 έως το Σεπτέμβριο του 1183)⁴⁰, θα πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να σημαίνει ότι ο πρώτος θα πρέπει να το διατήρησε σε όλη τη διάρκεια της επιτροπρευομένης βασιλείας του ανηλικού Αλέξιου Β' Κομνηνού, δηλ. από το Σεπτέμβριο του 1180 έως το Μάιο του 1182.

V. Η άνοδος με την παύση του καθεστώτος του Ανδρονίκου Α'

Από την εποχή άνοδου του Ανδρονίκου Α' αρχίζει και η θεματική προώθηση του Αγιοχριστοφοδότη, ως κυρίου οργάνου του, στα κοινά, κάτι που οδήγησε σε καταστολή την Αυτοκρατορία, όπως σε περιπτώσεις από μία περιπτώσεις βρικόκει την

37. Ekd. Kyriakides, 46.24+28: οὐ μακρὸς δὲ διέωχε χρόνος καὶ ἤδυστο παρ-
 ρυποῖσθαι ὁ ἀνθρώπος καὶ, κηρῦνας αὐτὸν πονηροτάτων, εἰδῆκεν ἐπὶ πείρᾳ
 γέρας ἄμιον, ὡς εἰ καὶ δεινὸς τις κλέπτειν εἴηαι ἀνακηρῦνας προαήφθειν πο-
 θέν. Καὶ ἐκείθεν ἀρξάμενος τοῦ κατὰ θίον ὑψους γίνεται ἐπὶ τοῦ στατοῦ, καὶ
 εὐθεῖς ἐπὶ τοῦ Ἀνδρονίκου τοιοῦτος προακαμιάναται.
 38. F. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bisanzio alla morte di
 Manuele Comeno*, Torino 1912, σελ. 260.
 39. Brand, *op. cit.*, σελ. 60 καὶ ἐὼ παρατάω σελ. 29.
 40. Ekd. Kyriakides, 46.27-28.

αυτών και παροδότησε δήθεν πως ήταν πολύ προοβερβιλλήβονος και θυμητέονος!

Η δικακωμωδία αυτή και το ειρωνικό περιεχόμενό των σχο- λίων του θα του είχαν βεβαιά κοστίσει ακριβώς, ενώ επίσης και όσοι είχαν με ομοιοπαθητικό τρόπο συνδέσει μαζί του, ανισχυρό- σαν σοβάδα για την τύχη τους, αν και, όπως γράφει ο Ευστά- θιος, τελικά ο Αγιοχριστοφοδότης κατάφερε με την πανουργία και τις σαβυνοδύεις του να παταθείσει ατημώδητος¹¹ και όχι τίθ- τον αυτό, καθώς θα δοχίσει στη συνεχεία.

Αν λάβουμε υπόψη μας τη γελοιοποίηση και τη δημόσια τα- πείωση που υπέστη ο Αγιοχριστοφοδότης, η μετέπειτα αναδύ- ση του στην κοινωνική ζωή και, αλλά και στη διοικητική τε- σαρχία θα μπορούσε να θεωρηθεί εκπληκτική, τουλάχιστον αν τό- τε δεν ισχυρόταν σε παρόμοια κατάσταση ο αρχιεπίσκοπος της σουηδικής ανωνυμίας και ταγματάων σουηδικών και αμερικανικών στρατών—θεοεπί, με αποτέλεσμα την αγωγή αλλά σταθερή καταδύ- θιση του σε άκαρπες και τις πολιτικές. Η εκπληκτική σου δοκιμάσει κανείς, τίτλους, μεγάλων αν σκεφθούμε ότι το πρώτο γνωστό αξίωμα του, επί του σιγατό¹², το έλαβε ο «πρωτόκλητος» Αγιο- χριστοφοδότης πριν από τη διαίεση του Ανδρονίκου Α', πθα- νόστα από τον ίδιο τον Μανουήλ Α', από τον οποίο είχε υ-

34. Εξδ. Kyrnakides, 46.16-18: Έφη ταύτα στήλογομφών έαυτών και π- δισυτολόγων, ως άυτὸν έφραγε, και επί πάσων έοτέναξέν ως άαυτηνών και έξέπυθώδη χόλῳ τὸ πρὸσσωτον.

35. Εξδ. Kyrnakides, 46.18-24: Και οι μέν άλλοι έπαρχήσαν πρὸς τὸν λό- γον και έκασθόδοκον κανα, λογίζόμενοι ως οὐ μόνον άυτὸς δεινά πικρίαται άυτῶ, της δοής εντός άκονοθείσης και εις ύβριν τῷ θασιλεί λογισθείσης, άλλα και άυτοί πρὸς τίμηνως έσονται, ότι μη θυμὸν κατά τοιοῦτον άνδρὸς άνέλα- βον. Και άυτοί μέν ούτως. Του δέ καθ' ήμάς εἶον τὸ χρέων οἰς ήλιότροιεν τὸ- τε μέν άλλων άφήκε τίεταί τὸν άνδρα, τίετα και τὸτο δοκὸν εἶτα.

36. Για το αξίωμα αυτό, που παρατάει στην υπηρεσία του «μεγάλου δοκε- στήν» (βλ. L. Behler, *Le monde byzantin*, B: *Les institutions de l'Empire Byzantin*, Παρίσι 1948, σελ. 397. R. Guiliand, *Recherches sur les institutions byzantines*, A: *Αποστέγναι* 1967, σελ. 527 κ.εξ.) (ιδίαιτερα για την μεταγενέ- στερη παλαιολόγια περίοδο), Βαζής, *Γεωλογία Κοινωνία*, Α, σελ. 591-592 σελ. 446.

ευκαιρία να δηλώσει με θλίψη –και με υπερβολή δέβια– ο Ευστάθιος. Η διασύνδεση των δύο ανδρών σε βάρος όλων των υπολοίπων⁴¹ υλοποιήθηκε με τις ενέργειες του Αγιοχριστοφορίτη να προσεταιριστεί οπαδούς⁴², καθώς και αρκετά σημαίνοντα στελέχη ανάμεσα στα λαϊκά πλήθη, αλλά και τον ίδιο τον πατριάρχη Βασίλειο Β΄ Καματηρό (Αύγ. 1183-Φεβρ. 1186), που γνώριζε να εκμεταλλεύεται τις περιστάσεις όπως τον συνέφερε (τούς καιρούς ως τὸ παρ' αὐτῷ βουλόμενον ἔκρινεν)⁴³. Μετά την εξασφάλιση της υποστήριξης του πατριάρχη, ο Αγιοχριστοφορίτης πήρε τον τίτλο του «σεβαστού» («πανσεβάστου σεβαστού») κατά τον Κ. Βαρζό⁴⁴, αν και διόλου δεν υπήρχε κάτι το αξιόσεβαστο πάνω του για να του αποφέρει αυτό το αξίωμα, σύμφωνα με το καυστικό λογοπαίγνιο του Ευσταθίου⁴⁵.

Το γεγονός ότι αμέσως μετά την απονομή αυτήν ο Ευστάθιος στην αφήγησή του αναφέρεται στις προσπάθειες του Αγιοχριστοφορίτη και των δικών του να πείσουν τον Ανδρόνικο Α΄ να αναλάβει την εξουσία για να σώσει το κράτος⁴⁶, πιθανόν να σημαίνει ότι θρυσκόμαστε χρονολογικά ακόμη μέσα στην περίοδο της επιτροπείας του Αλεξίου Β΄, κάτι που επιτείνεται από τα αμέσως ακολουθούντα, σύμφωνα με τα οποία ο Ανδρόνικος και η παράταξή του, αν και αναγνώρισαν τη νόμιμη κληρονομική εξουσία του Αλεξίου Β΄, εν τούτοις θεώρησαν ότι δεν έπρεπε να

41. Όπ., σελ. 46.28-31.

42. Όπ., σελ. 46.31-48.1.

43. Όπ., σελ. 48.1-7.

44. Όπ., σελ. 48.11-13· πρβλ. Βαρζός, όπ., τ. 1, σελ. 609. Για τις ποικίλες διακλαδώσεις του τίτλου «σεβαστός» στο Βυζάντιο βλ. Guiland, *Recherches*, όπ., Α΄, σελ. 10 κ.εξ· Ostrogorsky, *Ιστορία*, Γ΄, σελ. 33· Angold, *Byzantine Empire*, σελ. 106, 112, 212· Αιζ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, Β΄ 2: 867-1081, Αθήνα 1988, σελ. 290· πρβλ. Α. Kazhdan, «Sebastos», *ODB*, σελ. 1862-1863· Π. Νιαβής, *ΜΓΕ* 47 (1987), σελ. 80 και Α. Σαββίδης, *ΕΠΕ* 5 (1989), σελ. 140-141 με τη διβλιογραφία.

45. Έκδ. Kyriakides, σελ. 48.11-13: οὕτω δὴ οὖν προσειληφώς καὶ τοῦτον ὁ τῶν φαύλων ῥινηλάτης λογοθέτης, τοῦτό τε γὰρ ἐτιμήθη καὶ τὸ σεβαστός κληθῆναι, οὐ δῆπου καὶ ὦν τοιοῦτος πρὸς πράγμα.

46. Έκδ. Kyriakides, σελ. 48.13-18.

λογίζεται αυτή σαν κάτι το ιερό και απαραβίαστο, ιδιαίτερα σε καιρούς ανάγκης⁴⁷. Έτσι, στις επίμονες προσπάθειες του Αγιοχριστοφορίτη και του κύκλου του να πειστεί ο Ανδρόνικος να δεχθεί να αναλάβει τη βασιλεία για να αποφευχθούν αδέξιοι χειρισμοί εκ μέρους του άπειρου νεαρού αυτοκράτορα⁴⁸, ο Ανδρόνικος τελικά δέχτηκε να αναλάβει το ρόλο αυτόν δίκην θεόσταλτου σωτήρα⁴⁹. Από τις μαρτυρίες αυτές δγαίνουν κατά τη γνώμη μας δυο συμπεράσματα:

α) ότι οι συνωμοτικές αυτές κινήσεις πρέπει να έλαβαν χώρα πριν την ανάληψη της αντιβασιλείας από τον Ανδρόνικο Α' το Μάιο του 1182, και

β) ότι ο Αγιοχριστοφορίτης, που πιθανότατα ήταν ήδη σεβαστός, διαδραμάτισε σοβαρό ρόλο στο να πεισθεί ο Ανδρόνικος να αναλάβει δράση.

Καθώς μαρτυρεί ο έτερος των διογράφων του, ο Νικήτας Χωνιάτης, ο ρόλος του Αγιοχριστοφορίτη, μαζί με τον «μέγα εταιριάρχη» Κωνσταντίνο Τρίψυχο και τον επικεφαλής των ραβδόφόρων (δηλ. ροπαλοφόρων) Θεόδωρο Δαδιβρηνό, υπήρξε βασικός στην άγρια δολοφονία με στραγγαλισμό του νεαρού Αλεξίου Β'⁵⁰, στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1183⁵¹, λίγο πριν από τις

47. *Ο.π.*, σελ. 48.18-20· πρβλ. Βαζζός, *ό.π.*, τ. 1, σελ. 563-564.

48. Έκδ. Kyriakides, σελ. 48.20-23.

49. *Ο.π.*, σελ. 48.23-25· πρβλ. Βαζζός, Α', σελ. 562 κ.εξ., 597.

50. Έκδ. van Dielen, σελ. 274.12-15: *καί νικτός έλειπεσόντων αὐτῶ του Ἁγιοχριστοφορίτου Στεφάνου, τοῦ Τριψύχου Κωνσταντίνου καί τινος Δαδιβρηνοῦ Θεοδώρου, προεσιῶτος τῶν ραβδόφόρων, τήν διά τόξου νευρᾶς καθυποδέχεται πνιγμονή*. Πρβλ. Σκουταριώτης, *MB* 7, σελ. 333.30-334.2. Ανώνυμα αναφέρει τον Αγιοχριστοφορίτη ως «συγκακούργο» στο θάνατο του Αλεξίου Β' ο Ευστάθιος, έκδ. Kyriakides, σελ. 52.3-5: *Καί τοῦ ζυγοῦ τὸν Ἀλέξιον έκπινάξας [=Ανδρόνικος Α'] εἶτε πνιγμῶ τῷ δ' ἀγρόνης, ὡς διαορρέει λόγος ὁ πλείων, εἶτε καί ἄλλως, ὡς ἐκεῖνος οἶδε καί οἱ συγκακούργοι*. Επίσης βλ. σχετικά τον νεκρικό διάλογο (εδώ παραπάνω, σημ. 16), έκδ. Μανάφης, 315.29: *ὑποδρηστήρα τοῦτον [Ἀγιοχριστοφορίτη] εἶχε [= Ανδρόνικος Α'] τῶν ἀθεμιτοργημάτων αὐτοῦ*. Βλ. σχετικά και Brand, *ό.π.*, σελ. 49, 60· Βαζζός, τ. 1, σελ. 564-565.

51. Για τη χρονολόγηση βλ. Juriewicz, *Andronikos I*, σελ. 134· Βαζζός, *ό.π.*, τ. 1, σελ. 565 σημ. 325 με τις άλλες απόψεις, που τοποθετούν το θάνατο του

24 του μήνα αυτού σύμφωνα με υπολογισμούς του Ολλανδού εκδότη και σχολιαστή του Χωνιάτη Jean-Louis van Dieten⁵².

Δεν πέρασε λίγος καιρός και ο Ανδρόνικος Α΄ έκανε τον Αγιοχριστοφορίτη, που ήταν ήδη, όπως είπαμε, σεβαστός, λογοθέτη του δρόμου, υπουργό θα λέγαμε της δημόσιας τάξης της εποχής εκείνης⁵³, καθώς και τον στενότερο των συμβούλων του. Παρόμοιας δριμύτητας πυρά με εκείνα του Ευσταθίου συγγεντρώνει πάνω του ο Αγιοχριστοφορίτης, από την αρχή της υπουργοποίησής του, και από τον Χωνιάτη, του οποίου πολλά σχετικά χωρία αντιγράφηκαν σχεδόν verbatim από τον Θεόδωρο Σκουταριώτη πάνω από 80 χρόνια αργότερα (ο Σκουταριώτης έγινε μητροπολίτης της μικρασιατικής Κυζίκου την περίοδο c.1261-c.1284)⁵⁴, ενώ επίσης παραφράστηκαν και διασκευάστηκαν από τον Εφραίμ τον Αίνιο στις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα⁵⁵. Εδώ προδίδεται μια βαθειά έχθρα του ιστοριογράφου –υψηλού αξιωματούχου και αυτού αργότερα επί Αγγέλων αυτοκρατόρων– κατά του υπερφύαλου και αδίστακτου εκείνου νεόπλουτου της βυζαντινής αυλής, που ήταν πλήρης κάθε διακρινομένης ανομίας, σε τόσο μάλιστα βαθμό, ώστε να υιοθετηθεί, όπως προείπαμε, το διαστρεβλωτικό του ονόματός του παρατσούκλι, από Άγιοχριστοφορίτης σε Άντιχριστο-

Αλεξίου Β΄ αργότερα, τον Οστρόβριο (Χριστοφιλοπούλου) ή τον Νοϊρόβριο (Ostrogorsky). Βλ. Χριστοφιλοπούλου, «Αντιβασίλεια», ό.π. (εδώ σημ. 1), σελ. 81-82· Ostrogorsky, ό.π., τ. 3, σελ. 65.

52. Σχόλιο στη σελ. 274 της έκδοσης Χωνιάτη: *paulo ante diem 24 mens. Sept. a. 1183*.

53. Για το αξίωμα αυτό, σε σχέση με τον Αγιοχριστοφορίτη, βλ. R. Guiland, «Les logothètes», *REB* 29 (1971), σελ. 63 αρ. 38 και Βαρζός, ό.π., τ. 1, σελ. 584, 598 κ.εξ., 609, 615· επίσης Cheynet, *Pouvoir et contestations*, ό.π. (εδώ στη σημ. 8), σελ. 431. Γενικά για το αξίωμα του «λογοθέτη» βλ. Ν. Οικονομίδης, «Logothetes», *DMA* 7 (1986), σελ. 642 και ειδικότερα για τον «λογοθέτη του δρόμου» βλ. Α. Kazhdan, «Logothetes tou dromou», *ODB*, σελ. 1247-1248.

54. Σκουταριώτης, *MB* 7, σελ. 343.11-13.

55. Εφραίμ, έκδ. Λαμψίδης, τ. 1, σελ. 172 στίχ. 5164-5169 = νέα χρονική έκδ. Lampsides, 187.

φορίτης, φορέας δηλαδή όχι του Χριστού, αλλά του Αντιχρίστου⁵⁶!

Χαρακτηριστικοί εδώ οι στίχοι του Εφραίμ, τμήμα των οποίων –σε συνδυασμό με το κείμενο του Χωνιάτη– έδωσαν το πρώτο τμήμα του τίτλου της σημερινής μου διάλεξης (το θερμοουργός το πήρε ο Εφραίμ από το Χωνιάτη: έκδ. van Dieten, 341.65, ενώ το «άνηρ αιμάτων» είναι δικός του χαρακτηρισμός)⁵⁷:

Ἦν Ἀνδρονίκω καὶ θρασὺς ὑπηρέτης,
ὅμοιος, ἢ λέγουσι, παραπλησίω,
θερμοουργός, αἰσχρός, ἀποφράς, μαιφόνος,
προαιρέσει σύμμορφος αὐτοῦ δεσπότη,
τῶν συμφορῶν ὄργανον, ἄνηρ αἱμάτων,
πλήρης κακίας καὶ χόλου καὶ πικρίας.

VI. Οι διώξεις του Αγιοχριστοφορίτη και οι απαρχές του τέλους του

Στις αρχές Σεπτεμβρίου 1185 οι απανωτές ατυχίες που είχαν πλήξει τον Ανδρόνικο Α' είχαν σαν αποτέλεσμα την κατακόρυφη αύξηση της λαϊκής δυσαρέσκειας. Ήταν τότε ακριβώς, στις απαρχές της κατάρρευσης του καθεστώτος του Ανδρονίκου, που ο Αγιοχριστοφορίτης προσπάθησε, με περισσό ζήλο, να σώσει την κατάσταση. Τα κινήματα και οι διάφορες συνομωσίες ήσαν πια εκτός ελέγχου, ενώ στην Αυτοκρατορία κυκλοφόρησε με

56. Βλ. εδώ παραπάνω σμμ. 31. Επίσης βλ. Χωνιάτης, έκδ. van Dieten, σελ. 314.47-50: *παρ' ὅσον εἶχε συμπλευροσόμενον αὐτῷ καὶ πρὸς τὸ ὑπερβάλλον τῆς προθυμίας ἀνθαμιλλώμενον τὸν Ἀγιοχριστοφορίτην Στέφανον καὶ τὸ μονάζον τοῦ ὑραθείου δυνάζοντα, οἷς κάκεινῳ τῆς ἀπηνείας ἐπλέκετο στέφανος.* Πρβλ. και Εφραίμ, στίχοι 5170-5174: *ἀκαμπὲς ἀμείλικτον ἦθος εἰσφέρων, / καλούμενος Στέφανος ἐξέτι νέου, / τῆς ὑδρεως στέφανος αἰσχύνῃς ἅμα, / ἐλώνημον δ' Ἀγιοχριστοφορίτης, / ἢ μᾶλλον εἰπεῖν Ἀντιχριστοφορίτης.* Για τα αντίστοιχα καυστικά σχόλια του Ευσταθίου βλ. εδώ παραπάνω, σμμ. 30, 32. Πρβλ. Παπαρηγόπουλος (εδώ σμμ. 25), Δ' 2, σελ. 166· Ἀμαντος (εδώ σμμ. 2), Β', σελ. 327· Jurewicz, *ό.π.*, σελ. 93· Brand, *ό.π.*, σελ. 60· Βαρζός, τ. 1, σελ. 562, 591 σμμ. 446, 609.

57. Εφραίμ, στίχοι 5164-5169.

επιδέξιο τρόπο μια προφητεία του ονομαστού τυφλού οιωνοσκόπου και παλαιού συμβούλου της αυλής του Μανουήλ Α΄, του μάντη Σηθ που επιλεγόταν Σκληρός και, σύμφωνα με τον ειδικό μελετητή του οίκου των Σκληρών στο Βυζάντιο, Werner Seibt, πιθανότατα ήταν εγγονός του παλαιού ονομαστού αστρολόγου Συμεών Σηθ, με χρόνια δράσης τις τελευταίες δεκαετίες του 11ου και τα πρώτα 15 χρόνια του 12ου αιώνα⁵⁸. Σύμφωνα με την προφητεία αυτή του Σηθ, τον οποίο είχε τιμωρήσει παλαιότερα ο Μανουήλ Α΄ με τύφλωση, κάποιος θεϊκό όραμά του είχε αποκαλύψει το όνομα εκείνου που θα αντικαθιστούσε τον Ανδρόνικο Α΄ στον βυζαντινό θρόνο· το όνομα αυτό άρχιζε από «ιώτα» και «σίγμα», τα οποία ο Σηθ, σύμφωνα με όσα διαδίδονταν, τα είχε διακρίνει αγνά σχηματισμένα στο νερό κάποιας πηγής⁵⁹.

58. W. Seibt, *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie*. Βιέννη 1976, σελ. 109-110 αρ. 34· βλ. και Βαζζός, τ. 1, σελ. 613 σημ. 515. Για τον Σηθ Σκληρό βλ. Χωνιάτης, έκδ. van Dieten, σελ. 147-149, 339 = Σκουταριώτης, *MB* 7, σελ. 266-267, 354. Για τον παλαιό Συμεών Σηθ (c. 1040 - c. 1115), που αναφέρεται στην *Άλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής (έκδ. Leib. Β΄, σελ. 57 κ.εξ.) με εποχή δράσης την βασιλεία του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, βλ. Βαζζός, τ. 1, σελ. 612-614 σημ. 515· πρβλ. H.-G. Beck, *Ιστορία βυζαντινής δημόσιου λογοτεχνίας*, Αθήνα 1988, σελ. 87-89· H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 1, Αθήνα 1991, σελ. 381-382, A. Kazhdan, «Seth Symeon», *ODB*, σελ. 1882-1883.

59. Χωνιάτης, έκδ. van Dieten, σελ. 339.20-340.36 (ιδίως σελ. 340.29-33: *εδώ εντός αγκυλών*): *Αὐτὸς μὲν οὖν παρεῖναι τοῖς τελουμένοις ἀπίπτατο, ἐκκλίνων, ὡς εἶοικε, τὴν κωτίλον φήμην, ἢ τὰ ἐν κρυπτῷ δρώμενα διορθᾶ καὶ τίθησι τοῖς ἅπασιν ἔκφορα, ἀνατίθειαι δὲ τὴν μισαρὰν ταύτην νικητεργασίαν τῷ Ἁγιοχριστοφορίτῃ Στεφάνῳ, οὐ πολλὰκις ἐμνήσθημεν. ὁ δὲ τὸν Σηθ παραλαβὼν, ἐκ βούλαιδος τετελεσμένον τὰ τοιαῦτα καὶ τούτων ἔνεκεν ἐκκοπέντα τὰς κόρας παρὰ τοῦ βασιλέως Μανουήλ, ὡς ἐν τοῖς περὶ ἐκείνου λόγοις εἰρήκαμεν, ἐρώτησιν τίθειαι δι' ὧν ἔδρασεν (ὅσα ἐμοὶ μὲν γινῶναι τε καὶ εἰπεῖν οὐχ ἡδύ, μαθεῖν δ' ἐτέρωθεν ἔξεστι τοῖς βουλομένοις) εἶδεναι, ὅς ἐστιν ὁ μετὰ τὸν βασιλέα ἄρξων Ἀνδρόνικον ἢ καὶ παραλύσων αὐτὸν τῆς ἀρχῆς. [τὸ δὲ πονηρὸν ἀποκρίνεται πνεῦμα, ἢ μᾶλλον ἀμυδρῶς ὡς ἐν ὕδασι, καὶ τούτοις θολεροῖς, παραδείκνυσι τῶν πρώτων γραμμάτων τινὰ Ἰσαάκιον νοεῖν ὑπεμβάλλοντα, οὐχ ἅπαν ξυνθὲν τὸ ὄνομα, ἀλλὰ σίγμα προφήναν ὅποιον τὸ τῆς σελήνης ἡμίτομον, καὶ τούτου ὀπισθεν προσδιατυπῶσαν ἰῶτα], εἰς τὸ ἀξυμφανὲς ἄγον ἐντεῦ-*

Η είδηση διασποράς τέτοιων φημών και διαδόσεων ανησύχησε σοβαρά, όπως ήταν εύλογο, τον Ανδρόνικο, αφού μάλιστα η προφητεία αυτή οριοθετούσε με αρκετή σαφήνεια το χρόνο των γεγονότων που θα ανέτρεπαν τον Ανδρόνικο εντός τῶν ἡμερῶν τῆς ὑψώσεως τοῦ σταυροῦ⁶⁰, και πράγματι, η 11η προς 12η Σεπτεμβρίου συμπεριλαμβανόταν στο χρονικό αυτό διάστημα.

Ο Ανδρόνικος στη συνέχεια πραγματοποίησε συνάντηση με τους στενούς του συνεργάτες, στη διάρκεια της οποίας ο κριτής τοῦ βήλου Ιωάννης Αποτυράς επιχείρησε να ερμηνεύσει το χρησμό, λέγοντας ότι εδώ θα πρέπει να υπονοεῖτο ὄχι ο Ισαάκιος Κομνηνός της Κύπρου –όπως μέσα στη σύγχυσή του νόμιζε ο αυτοκράτορας– αλλά μάλλον ο Ισαάκιος Ἄγγελος, ένας από τους περισσότερο γνωστούς και έχοντες μεγάλη επιρροή αριστοκράτες της βυζαντινῆς πρωτεύουσας⁶¹.

ὄθεν τὸ μάντευμα καὶ οἶον τοῦ ἐσομένου προκέντημα, ἢ ἀληθεστέρως εἰπεῖν, ὃ μὴ ἀκριβῶς ἠπίστατο, τοῦτο τῇ ἀσαφείᾳ ὑπομελαῖνον τὸ πολυμερές τὴν κακίαν νυκτινόμον δαιμόνιον, τὸν τοῦ ψεύδους ἐκτρεπόμενον ἔλεγχον. Πρὸβλ. Σκουταριώτης, MB 7, σελ. 354.10-22, Εφραίμ, ἐκδ. Λαμψίδης, τ. 1, σελ. 179, στίχοι 5379-5401 = νέα ἐκδ. Lampsides, σελ. 194-195· ἐπίσης βλ. Βαρθόλ, τ. 1, σελ. 612-613.

60. Χωνιάτης, σελ. 340.49-50 = Σκουταριώτης, MB 7, σελ. 354.24-26· πρὸβλ. Εφραίμ, στίχοι 5406-5408. Βλ. το κείμενο στην ἐπόμενη σημείωση.

61. Χωνιάτης, σελ. 340.37-44: *ὥστε καὶ Ἀνδρόνικος Ἰσαυρον ὑπετόπασεν, ἐξ ὧν ἤκουσε, τὰ ὀφθέντα σημαίνει· καὶ τοῦτον εἶναι ἰσχυρίζετο τὸν Κομνηνὸν Ἰσαάκιον, ὃς τῆς Κύπρου κατετυράννευσε καὶ ὃν ἐνήγητο ὑπολτεῦειν ἐνδελεχῶς ὡς διάδοχον τῆς ἀρχῆς, ἐπειδὴ καὶ Ἰσαυρίας ἀπάρας εἰς Κύπρον ἀφίκετο, κακοεργὸς ὡς οὐπω τις ἕτερος καὶ φθορολοῖός Τελχίν καὶ θάλασσα πελαγίζουσα συμφορὰς ἢ γούν Ἐριννὺς ἐπιμανεῖσα τοῖς πρώην εὐδαίμοσι τῆς νήσου ταύτης οἰκήτοροι· συμπλαθητιῶ γὰρ ἐν ῥήμασι τοῖς ἐν πράγμασι πεπειραμένοις τοῦ κοινῆ συμπεσόντος ἐκείνοις κακοῦ. Πρὸβλ. Σκουταριώτης, σελ. 354.22-24. Επίσης βλ. Χωνιάτης, σελ. 340.45-341.64 (ιδίως 341.55-59: ἐδὼ ἐντὸς ἀγκυλῶν): Ἀγασάμενος δ' Ἀνδρόνικος τὸν χρησιμὸν «μὴ ἐρώτα» εἶπε «μόνον τὸν διαδεξόμενον, ἀλλὰ πρόσθε καὶ τὸν καιρὸν». γενομένης οὖν καὶ περὶ τοῦ καιροῦ ἐρωτήσεως, ἐμπεσὸν καὶ φοφῆσαν τῷ ὕδατι τὸ μερικὸν καὶ γεωχαρὲς πνεῦμα ἐφοίβασε δι' ἐπασμάτων, ὅποια μὴ ἐκφαίνειν χρεῶν, ὡς ἐντὸς τῶν ἡμερῶν τῆς ὑψώσεως τοῦ σταυροῦ. ἦν δὲ ἀρχόμενος ὁ Σεπτέμβριος μῆν, ὅτε ταῦτα ἐγένετο. ὡς δὲ ἠκηκόει καὶ τὰ περὶ τῆς δευτέρας Ἀνδρόνικος πείσεως, ἀηδὲς τι καὶ διεψευσμένον μειδιάσας καὶ ἀτεχνῶς σαφρόνιον καὶ εἰπὼν*

Από τη στιγμή εκείνη (βρισκόμαστε ήδη στο απόγευμα της 11ης Σεπτεμβρίου) η απόφαση του Αγιοχριστοφορίτη να εξο-ντώσει πάση θυσία τον Ισαάκιο Άγγελο, οδήγησε όχι μόνο στο δικό του βίαιο και απρόβλεπτο οπωσδήποτε θάνατο, το βράδυ της ίδιας ημέρας, αλλά και στο κίνημα του Ισαακίου, που την επόμενη ημέρα (12η Σεπτεμβρίου) ανέτρεψε τον ίδιο τον Ανδρόνικο. Έτσι, ο πρόωρος αυτός ζήλος του Αγιοχριστοφορίτη, που σαφέστατα έδρασε χωρίς τις εντολές του Ανδρονίκου, έδωσε την αφορμή, όπως τόνισε παλιά ο Fallmerayer, «για ένα από τα πιο λυπηρά συμβάντα που έπληξαν ποτέ το ελληνικό έθνος, ένα συμβάν που οδήγησε αρχικά στη διάσπαση και μετά στην παρακμή της ρωμαϊκής κυριαρχίας (εννοείται: Βυζαντινής Αυτοκρατορίας)»⁶².

VII. Η άγρια δολοφονία του Αγιοχριστοφορίτη και η κάθαρση του δράματος

Από το ανάκτορο του Μηλουδίου, στην ασιατική όχθη του Βοσπόρου⁶³, όπου ο Ανδρόνικος είχε καταφύγει το απόγευμα της 11ης Σεπτεμβρίου για περισσότερη ασφάλεια, συνέταξε με τη βοήθεια των συνεργατών του καταλόγους προγραφών εκεί-

ως λήρος ό χρησμός ούτος (που γάρ δυνήσεται Ισαάκιος Κυρρόθεν καταπλεῦσαι διά μετρίων πάνυ τουτωνί ήμερών και καθελείν αυτόν της αρχής;) οὐδ' ὄλως προσέσχε τοῖς εἰρημένοις. [φήσαντος δὲ τοῦ Ἀποτιρᾶ Ἰωάννου (ἦν δ' οὗτος κριτῆς τοῦ βήλου παρ' Ἀνδρονίκου προβεβλημένος και θερμός διά τοῦτο τῶν αὐτοῦ θελημάτων ὑπηρέτης) ὡς δεῖ συλληφθέντα ἐξ ἀνθρώπων γενέσθαι τόν Ἰσαάκιον Ἄγγελον, μήπως εἰς τοῦτον ἀφορώσι τὰ τοῦ μαντεύματος,] αὐτοὶ δὲ τὰ πόρρωθεν φαντάζονται τὰ ἐν ποσὶν ὑπερβαίνοντες, οὐδ' οὕτω τῷ χρησμοδῆματι ἔθετο. τούναντίον μὲν οὖν και μωκίαν κατέχευε τοῦ Ἀποτιρᾶ, εἰ τοιαῦτα ὄλως φαντάζεται Ἰσαακίου ἔνεκα τοῦ Ἄγγελου, ἐξουθενῶν ἅμα ἐς μαλακότητα ἦθος τόν ἄνδρα και πρὸς οὐδὲν κατόρθωμα τοῦτον ἐνδέξιον εἶναι διατεινόμενος· ἤγγιζε γάρ τὸ μόρσιμον και ἦν τὸ θεῖον αὐτοῦ συνετώτερον. Πρὸβλ. Σκουταριώτης, σελ. 354.27-355.4· Εφραίμ, ἐκδ. Λαμπιδίης, τ. 1, σελ. 179-180 στίχοι 5401-5423 = νέα ἐκδ. Lampsides, σελ. 195.

62. Fallmerayer, *Ιστορία Αυτοκρατορίας Τραπεζούντας*, ὁ.π., σελ. 56.

63. Βλ. σχετικά R. Janin, *Constantinople byzantine*, Παρίσι 1964, σελ. 150-151.

νων που έπρεπε να εξοντωθούν· ανάμεσα στα ονόματα αυτά ήταν και εκείνο του Ισαακίου Αγγέλου, που όμως ο Ανδρόνικος εξακολουθούσε να πιστεύει πως δεν αποτελούσε άμεσο κίνδυνο ούτε κύρια απειλή για το καθεστώς του, αν και, όπως φάνηκε, τελείως διαφορετική αντίληψη είχε ο Άγιοχριστοφορίτης⁶⁴. Μια λαϊκή φήμη, πάντως, κατά την οποία είχαν παρατηρηθεί δάκρυα στην ονομαστή εικόνα του Αποστόλου Παύλου στην Κωνσταντινούπολη, πρόσθεσε περισσότερη αγωνία στην ήδη επιβαρυσμένη ατμόσφαιρα γύρω από τον ανήσυχο αυτοκράτορα, που μάλιστα έστειλε τον Άγιοχριστοφορίτη μαζί με άλλους έμπιστους του αξιωματούχους για να ελέγξουν και να πιστοποιήσουν με τα ίδια τους τα μάτια την αλήθεια αυτών των διαδόσεων⁶⁵, πράγμα που όντως έγινε, σύμφωνα με τον Χωνιάτη, και αποκαρδίωσε, καθώς φαίνεται, ακόμα περισσότερο τον Ανδρόνικο.

Όλα έδειχναν ότι, αν ο Ανδρόνικος έπρεπε να παραμείνει στην εξουσία, χρειαζόταν άμεση, ακαριαία δράση. Παρόλο ότι ο Ανδρόνικος δεν φαίνεται να έδωσε κάποιες σχετικές εντολές, εν τούτοις ο πρώτος ανάμεσα στους εμπιστους του, με υπερβάλλοντα ζήλο και ως θερμοурγός αντι-ήρωας του δράματος, έφυγε από το ανάκτορο με τους φρουρούς του, το σούρουπο της 11ης Σεπτεμβρίου, φθάνοντας στο σπίτι του Ισαακίου Αγγέλου στα νοτιοδυτικά προάστια της Βασιλεύουσας, κοντά στο μοναστήρι της Περιβλέπτου, με μοναδικό και άμεσο στόχο του την σύλληψη και εξόντωση του επικίνδυνου για τον ηγεμόνα του αριστοκράτη⁶⁶.

64. Βαζζός, ό.π., τ. 2, σελ. 808.

65. Χωνιάτης, 352.8-353.25, ιδίως σελ. 353.14-19: τοῦτο δὲ ἀκηκοῦς Ἄνδρόνικος στέλλει τοὺς ἀκριβωσομένους τὰ τῆς ἀκοῆς. ἦν δὲ μεθ' ἐτέρων εἰς τοῦτο ἐπιλεγείς καὶ ὁ Ἄγιοχριστοφορίτης Στέφανος, ὃς καὶ διὰ βαθμίδος ἀνεληθὼν (ἦν γὰρ ἡ εἰκὼν μετέωρος) ἀπέψησεν ὑφάσματι ἀκηράτῳ τὰς τοῦ Παύλου κόρας. αἱ δὲ κατὰ τὰς διασπομμένας κρήνας ἐνι πλείον τὸ δάκρυον ἐξεκένουν. καὶ θαυμάσας ὁ εὗρακεν Ἀνδρονίκῳ ἀπιὼν διηγῆσατο...· πρὸλ. Βαζζός, τ. 1, σελ. 614-615.

66. Χωνιάτης, σελ. 341.65-342.87: Πλὴν θερμοурγὸς ὢν ὁ Ἄγιοχριστοφορίτης Στέφανος καὶ τοῦ κυρίου βασιλέως παντοίως κηδόμενος τὸν Ἰσαάκιον προσέθετο συλλαβεῖν καὶ πρῶτα μὲν ἐνεῖρξαι φιλακῆ, εἶτα καὶ θανάτῳ ὑπαγαγεῖν, ᾧ ἂν Ἀνδρόνικος δοκιμάσειεν. οὐκοῦν εἰς τὴν οἰκείαν Ἰσαακίου πα-

Στο αίτημα του Στεφάνου να τον ακολουθήσει αμέσως, ο Ισαάκιος Άγγελος αντέδρασε ακαριαία και με μια τέτοια αποφασιστικότητα, που αιφνιδίασε πλήρως τον αντίπαλό του με ενστικτώδη ενέργεια απελπισίας, ανεβαίνοντας σε έτοιμο σελωμένο άλογο, έσυρε το ξίφος του και, πριν καλά-καλά προλάβουν όλοι γύρω του να καταλάβουν τι είχε συμβεί, όρμησε πάνω στον Αγιοχριστοφορίτη, που προσπάθησε να τον αποφύγει πάνω στον ημίονό του, και, με σταθερό και αποφασιστικό χέρι καιρίαν κατάγει και πλήττει κατά μέσον τὸ κρανίον τὸν δαίλαιον. Καὶ διχῆ διελὼν ἐκείνον μὲν ἐὰ κύρμα προκείσθαι κυσίν...⁶⁷.

ραγενόμενος, ἔγγις οὖσαν τῆς μονῆς τῆς Περιδλέπτου, περὶ δαίλην τῆς ἐνδεκάτης τοῦ Σεπτεμβρίου μηνὸς τοῦ ἑξακιοχιλιοστοῦ ἑξακοσιοστοῦ ἐνενηκостоῦ τετάρτου ἔτους (=6694 ἀπὸ κτίσεως κόσμου = 1.9.1185-31.8.1186), καὶ τὴν αὐλειον εἰσελθὼν ἐπέταττεν Ἰσαακίῳ κατελθεῖν καὶ ἔπεσθαι οἱ, ἔνθα ἂν προάγῃ τοῦ δὲ ὡς εἰκὸς ἀναβαλλομένου, ὅτι καὶ μόνον ὀφθεις ἐκεῖνος κακὸν ἔσχατον συλλελόγιστο, ὁ δὲ καὶ βίαν προσεπήγε καὶ τοῖς συνοῦσιν ἐπετίμα μὴ καὶ πρὸς τὴν πρώτην ἀναβολὴν ἀπτομένοις αὐτοῦ τῶν τριχῶν καὶ λαζομένοις ἐκ τοῦ γενείου καὶ ἀτίμως τοῦ δωματίου κατάγουσι καὶ ἀπάγουσιν ἐπὶ κεφαλὴν ὠθούμενον καὶ τυπτόμενον εἰς ἦν ἂν αὐτὸς καθιγήσεται κάθειρξιν.

Καὶ οἱ μὲν ὄπαδοὶ πρὸς τοῖς ἐπιτεταγμένοις ἦσαν· ὁ δ' Ἰσαάκιος τὴν θῆραν ἰδὼν ἄφυκτον καὶ ἀνυπεξάλυκτον τὴν σαγήνην, ἦν ἐφήπλωσεν ὁ ἐπελθὼν ἐκείνῳ ἀσπαλιεύς, καὶ ἤδη συνέχουσαν, οὐ δειλανδρεῖ οὔτε μὴν φιλοψυχεῖ, ἀλλ' ὡς τεθνηξόμενος προτίθεται μαχέσασθαι, εἰ πως οὐχὶ τεθνήξεται, ἢ μᾶλλον μὴ ἔχων ἄνετα κροαίνειν ὡς ὁ ἄκοστήσας ἵππος Ὀμήρειος καὶ ποδὶ κατὰ πεδίων ἐλευθέρῳ φέρεσθαι (ἢ γὰρ ἄρπη ἤδη ἐτέτατο καὶ ἡ σύλληψις οὐκ ἦν δισχερῆς) μιμεῖται τὸν πολεμιστήριον καὶ τὸ οὖς ἀναστήσας ὡς πρὸς σάλπιγγα ἠχοῦσαν τὸ ἐνυάλιον καὶ φριξας κόμην τὴν ἐπαυχένιον καὶ φριμάξας ὁμόσῃ χωρεῖ καταφρονητῆς ξιφῶν, ὑπερόπτης Ἄρεος, ἀπειλῶν οὐδ' ὀπωσοῦν ἐμπαξόμενος. Πρὸβλ. Σκουταριώτης, σελ. 355.5-12· Εφραΐμ, στίχοι 5424-5426· Βαρζός, τ. 1, σελ. 615.

67. Χωνιάτης, σελ. 342.88-5: Ἀμέλει καὶ ὡς εἶχε τὸ ξίφος σπασάμενος (εἶχε δὲ ἀπερικαλύπτως τῆς κεφαλῆς, τὸ δὲ σῶμα λωπίῳ διχρῶμῳ συνεῖχε περὶ τὴν ἰξὺν καταβαίνοντι, ἔκτοτε δὲ διαιρουμένῳ διχῆ) καὶ τὸν ἵππον ἀναβάς τὴν χεῖρα ἀνατείνει ξιφήρη κατὰ τῆς τοῦ Ἀγιοχριστοφορίτου κεφαλῆς. ὁ δὲ τὴν Ἰσαακίου ὄρμην πτοηθεὶς ἐκξίφισαμένου καὶ θανατῶντος προδῆλως μεταστρέψας τὴν ἡμίονον, ἢ ἔποχον ἦν, καὶ συχνὰ κεντρίζων τὴν ἡμίκερκον τῆς ἐξόδου ἅπας γίνεται. ἀλλ' οὐπω ἀκριβῶς τὴν πύλην διεληλύθει, καὶ Ἰσαάκιος καιρίαν κατάγει καὶ πλήττει κατὰ μέσον τὸ κρανίον τὸν δαίλαιον. καὶ διχῆ διελὼν

Ο θάνατος του Αγιοχριστοφορίτη προξένησε τόση αγαλλίαση στον Νικήτα Χωνιάτη, ώστε τον αναφέρει σε άλλα τέσσερα σημεία της αφήγησής του, θεωρώντας τον γεγονός αποφασιστικό, που σηματοδότησε τις παραπέρα εξελίξεις⁶⁸. Το άμεσο και αναπόφευκτο αποτέλεσμα, βέβαια, ήταν το ξέσπασμα ανοικτής πλέον «στάσης» εκ μέρους του Ισαακίου Αγγέλου, που κάλπασε με κατεύθυνση την Αγία Σοφία, για να ζητήσει άσυλο με την οικογένειά του, ξεσηκώνοντας παράλληλα στους δρόμους τον λαό και φωνάζοντας, επιδεικνύοντας το ματωμένο του ξίφος, ότι είχε ξεκληρίσει το μισητό συνεργάτη του τύραννου αυτοκράτορα⁶⁹. Υπενθυμίζω εδώ την σωστή παρατήρηση του Fallmerayer ότι, αν

ἐκείνον μὲν ἔᾶ κύριμα προκείσθαι κινεῖν, ὡς ὄσοκιμα σφακελίζοντα καὶ τῷ ἰδίῳ παλυνόμενον αἵματι, αὐτὸς δὲ τῶν ἐκείνου ὀπαδῶν ὃν μὲν διαθροήσας καὶ γυμνῶ μόνῳ τῷ ξίφει, ἑτέρου δὲ τὸ ὀπίον ἀφελόμενος καὶ ἄλλον ἄλλοσε διαστήσας, ὡς ἐπὶ τὰ σφῶν ἕκαστον ἀπαλλάσσεσθαι. Πρὸβλ. Σκουταριώτης, σελ. 355.12-28· Εφραίμ, στίχοι 5427-5443. Βλ. καὶ Fallmerayer, ὀ.π., σελ. 56-57· Παπαρρηγόπουλος, Δ' 2, σελ. 177· Jugiewicz, σελ. 116-117· Brand, σελ. 70· Βαρζός, τ. 1, σελ. 615-616· Καραγιαννόπουλος, Ἱστορία, τ. 3, σελ. 283, 286.

68. α) Χωνιάτης, σελ. 343.19-22: *ομιπαραγίνεται δέ οί και τήν αὐτήν στάσιν ἀσπάζεται ὁ πρὸς πατρὸς Ἰσαακίῳ θεῖος, Ἰωάννης ὁ Δούκας, καὶ ὁ τούτου υἱὸς Ἰσαάκιος, οὐχ ὅτιπερ Ἰσαακίῳ ἦσαν συμμετοχοὶ τῆς τοῦ Ἄγιοχριστοφορίτου σφαγῆς καὶ κοινωνοὶ τοῦ αἵματος τούτου.*
 β) Χωνιάτης, σελ. 344.51-53: *ἐνθεν τοι καὶ περὶ τὴν πρώτην φυλακὴν τῆς νυκτὸς τὸν τοῦ Ἄγιοχριστοφορίτου θάνατον ἐνωτισάμενος.*
 γ) Χωνιάτης, σελ. 365.67-69: *τό τε γὰρ ξίφος αὐτοῦ [=Ἰσαακίου Β'] ἐκωμώδησεν [=ο Νορμανδὸς Ἀλδουίνος] ὡς σκιατραφεῖσιν ὀξυνόμενον σώμασιν (ὑπηνίττετο δὲ τὰ γραφόμενα τὸν τοῦ Ἄγιοχριστοφορίτου θάνατον).*
 δ) Χωνιάτης, σελ. 423.28-30: *ἦν ἀνέωξεν ἐς λεωφόρον ἀντικρυς Ἰσαάκιος, ἐσπέρας τὸν Ἄγιοχριστοφορίτην ἀλεκτονῶς καὶ τῷ Μεγίστῳ Νεῷ προσρνεῖς καὶ βασιλεύσας ἐς νέωτα.*

69. Χωνιάτης, σελ. 342.5-12: *ὄλω ῥντήρι πρὸς τὸν Μέγαν ἴται Νεῶν διὰ τῆς λεωφόρου μέσης καὶ τῆς ἀγορᾶς διῶν καὶ πᾶσι διαπρυσίως φθεγγόμενος ὡς διεχρήσατο τῇ σπάθῃ ταύτῃ (ἔτι γὰρ γυμνὴν ἔφερε τῇ χειρὶ) τὸν Ἄγιοχριστοφορίτην Στέφανον.*

Καὶ ὁ μὲν ὡς εἶχε τὸν θεῖον εἰσιῶν ναοῦ ἄνεισι τὸν ἀνάσταθμον, ὃν οἱ φονεῖς ἀνερχόμενοι τὸ οἶκεῖον ἀνακεκαλυμμένοι διατρανοῦσι πλημμέλημα τὴν ἐκ τῶν εἰσιόντων τὸ ἐξιόντων τὸ ἱερώτατον τέμενος αἰτοῦντες συγχώρησιν. Πρὸβλ. Σκουταριώτης, σελ. 355.28-356.4· Εφραίμ, ἐκδ. Λαμψίδης, τ. 1, σελ.

και ο Ανδρόνικος είχε πληροφορηθεί αμέσως το ίδιο εκείνο απόγευμα (μάλλον θα πρέπει να πούμε εδώ: βράδυ) το θάνατο του δεξιού του χεριού, εν τούτοις «δεν θεώρησε το συμβάν αρκετά σημαντικό και έστειλε απλά μια σύντομη έκκληση προς τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης, με την οποία καλούσε τον λαό να επανέλθει στην τάξη... λάθος... μοναδικό που... του στοίχισε το στέμμα και τη ζωή του»⁷⁰.

Από την Αγιά Σοφιά, όπου άρχισε να συρρέει ο λαός της πρωτεύουσας για να πληροφορηθεί τα τεκταινόμενα, άναψε η φλόγα της εξέγερσης που μέσα σε ένα εικοσιτετράωρο περίπου ανέτρεψε τον Ανδρόνικο, παραδίδοντας τα βασιλικά σκήπτρα στο παρολίγον θύμα του⁷¹. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Χωνιάτης, ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος εξαγόρασε την εξουσία τῶ τοῦ Ἁγιοχριστοφορίτου αἵματι⁷². Τα γεγονότα είχαν εξελιχθεί δίληνη χιονοστιβάδος.

VIII. Οι δευτερεύουσες πηγές περί του Αγιοχριστοφορίτη

Κλείνουμε, στο τελευταίο αυτό μέρος του οκτάπρακτου δράματος, όπως χωρίσαμε χρονολογικά και θεματολογικά το βίο και την πολιτεία του Αγιοχριστοφορίτη, με μερικές πολύ σημαντικές αναφορές, οι οποίες συμπληρώνουν τα όσα μέχρις εδώ εξέθεσαν οι Ευστάθιος και Νικίτας Χωνιάτης. Το γεγονός ότι ο Ιακωβίτης πατριάρχης των Σύρων στην Αντιόχεια, Μιχαήλ, αναφέρθηκε ανώνυμα στον Αγιοχριστοφορίτη ως «στρατηγό του Ανδρο-

180-181, στίχοι 5444-5450. Βλ. επίσης Βαρζός, τ. 1, σελ. 616, 644· Cheynet, *ό.π.*, σελ. 430, 434.

70. Fallmerayer, *ό.π.*, σελ. 57.

71. Χωνιάτης, έκδ. van Dieten, σελ. 342.12 κ.εξ. - Σκουταριώτης, σελ. 356.5 κ.εξ.· Εφραίμ, έκδ. Λαμπιδής, τ. 1, σελ. 181-185, στίχοι 5451-5605 = νέα έκδ. Lampides, σελ. 196-201. Βλ. επίσης Βαρζός, τ. 1, σελ. 617 κ.εξ.· Cheynet, *ό.π.*, σελ. 119 αρ. 163.

72. Χωνιάτης, σελ. 355.3-5: Ἐπραγμόνως δ' οὕτω τὴν βασιλείαν παραλαβὼν Ἰσαάκιος ὁ Ἄγγελος καὶ τῶ τοῦ Ἁγιοχριστοφορίτου αἵματι ὡς εἶπεν αὐτὴν ὠνησάμενος ἐκ τοῦ μεγάλου παλατίου εἰς τὰ ἐν Βλαχέρναις ἀφιζνεῖται ἀνά-
ζτορα.

νίκου»⁷³, δείχνει οπωσδήποτε ότι η δράση του θα πρέπει να είχε προξενήσει εντύπωση στους συγχρόνους του, πολύ πέρα από τη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Πιο σημαντικά, βέβαια, πρέπει να θεωρηθούν τα λεγόμενα του αρχιεπισκόπου Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη (c. 1182-1204, †c. 1222), μεγαλύτερου αδελφού του ιστοριογράφου Νικήτα και πρώην ένθερμου θαυμαστή και εγκωμιαστή του Ανδρονίκου Α΄ τώρα, που ο άνεμος είχε αλλάξει κατεύθυνση, ο πρεσβύτερος των Χωνιατών σε εγκωμιαστικό μακρόσυρτο λόγο του προς τον Ισαάκιο Β΄ πανηγυρίζει για το γεγονός ότι το ξίφος του τελευταίου *τὸ νεῦρον τὸ σιδηροῦν τῆς τυραννίδος ἐξέτεμεν*⁷⁴, φράση χαρακτηριστική που επιβεβαιώνει ότι ο Αγιοχριστοφορίτης θεωρείτο το κύριο στήριγμα της τυραννίδος του Ανδρονίκου. Και αυτή την ιδιότητα, τουλάχιστον, του την αναγνώρισε ο ιεράρχης της πόλης της Παλλάδος.

Αλλά, πολύ σημαντικότερα, νομίζω, είναι τα αναφερόμενα στον μικρό νεκρικό διάλογο, που, καθώς είδαμε παραπάνω, θα μπορούσε να έχει συντεθεί από τον λόγιο Βασίλειο Πεδιάδίτη, που έγινε μητροπολίτης Κερκύρας και πέθανε το 1219. Το έργο αυτό υπαινίσσεται με γλαφυρό τρόπο πρόσωπα και γεγονότα της βασιλείας του Ανδρονίκου Α΄, όπως έδειξε ο εκδότης και σχολιαστής του, Κωνσταντίνος Μανάφης⁷⁵, παραδίδει πραγματικά καυστικότητα –αν και ανώνυμα– σχόλια για να καταδικάσει και να σατιρίσει την αποκρουστική τυραννία του διπτύχου λογοθέτη, με το κεφάλι τεμαχισμένο στα δυο (σαφής φυσικά η αναφορά στον Αγιοχριστοφορίτη, που ήταν λογοθέτης του δρό-

73. Έκδ.-γαλλ. μετάφρ. Chabot (εδώ σημ. 17), τ. 3, σελ. 393.

74. Έκδ. Λάμπρος (εδώ σημ. 15), τ. 1, σελ. 225.10-17: *Ἔσ γενναίας ἐξείνης πλιγγής, ἢ τὸν δεσμόν τῆς τυραννίδος διέσρηξε καὶ τὸν βαρὺν ζιγὸν ἢ πόλις τοῦ κράτους ἀπληγεύσατο. Ἐμὲγα ξίφος ἐκεῖνο θείῳ χαλκευθὲν πνεύματι καὶ κατὰ τῶν ἀνεπιστρόφων ἀνδρῶν στυλωθὲν, ὅπερ ὁ τρισραριστεὺς ἀνατεινόμενος βασιλεὺς τὸ νεῦρον τὸ σιδηροῦν τῆς τυραννίδος ἐξέτεμεν, εἶτα μέσης διελάσας τῆς πόλεως μετὰ τοῦ καλοῦ ξίφους ἐπόμπειε καὶ τοῦ κοινοῦ πάντων ἀλιτηρίου τὸν δίκαιον φόνον εὐηγγελίζετο. Προβλ. Βαρζός, τ. 1, σελ. 616.*

75. Βλ. εδώ παραπάνω, σημ. 16.

μου⁷⁶). Απηχούνται εδώ δηλαδή, καθώς τόνισε στη διατριβή του για τις καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία ο Στέλιος Λαμπάκης, «οι δυσάρεστες εντυπώσεις από τη σκληρή διοίκηση του Ανδρονίκου»⁷⁷.

Και, ως αν τα κακουργήματα του Αγιοχριστοφορίτη στον κόσμο των ζωντανών να μην ήσαν αρκετά, ο άθλιος αυτός ήμίτομος⁷⁸, διπλοκάρηνος⁷⁹ και δικόρυνθος⁸⁰, που έμοιαζε με το μυθικό τέρας της Ύδρας⁸¹, είχε τώρα εμφανιστεί, σύμφωνα με τον ίδιο διάλογο πάντα, στον Άδη, όπου με άκρατη πλεονεξία προσπαθούσε να αποσπάσει φόρους από τις άλλες νεκρές ψυχές, για να καταβάλει το εισιτήριό του, το «πορθμείον», για τη μεταφορά του με τη βάρκα του Χάροντα! Όταν όμως γίνονται αντιληπτές οι ενέργειές του, τον περιμένει νέα μεγάλη τιμωρία, τώρα πια στον Κάτω Κόσμο, όπως εκείνη τη φρικαλέα που είχε υποστεί ο σκληρός ηγεμόνας του⁸².

Πραγματικά, έχουμε εδώ μια από τις ελάχιστες, νομίζω, περιπτώσεις (τουλάχιστον στα πλαίσια της βυζαντινής λογοτεχνίας

76. Έκδ. Μανάφης, σελ. 315.34-36: ὁ δὲ [=Ἰσαάκιος Β'] μελάνδρον ξίφος ἔξερύσας τοῦ κολοῦ, ἀντὶ τῆς πρώην ἀπλῆς κεφαλῆς δίπτυχον ταύτην... αὐτῷ ἐφίλοτιμήσατο. Βλ. επίσης εδώ, σημ. 79.

77. Λαμπάκης (εδώ σημ. 16), σελ. 97 σημ. 113 με αναφορά στη μονογραφία του F. Tinnfeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie von Prokop bis Niketas Choniates*, Μόναχο 1971, σελ. 159-160, 174-179.

78. Έκδ. Μανάφης, σελ. 316.56-59: ἀζέραιός ἐστι νεκρός καὶ ἡμίνεκρος· ὅσος μὲν γὰρ ἐς πόδας καταβαίνων ἐκ κεφαλῆς νεκρός ἐστιν ἀκολόβωτος, ὅσος δ' ἐκ κεφαλῆς ἄχρι καὶ ἐς στέρανα προυχώρησεν ἡμίτομός ἐστι νεκροῦ. Οὐκοῦν ὁδολὸν ἀποδότω πορθμείον καὶ ἡμισυ ὁδολοῦ.

79. Ό.π., σελ. 319.112-113: ὁ δίπτυχος ἐκεῖνος, ὁ διπλοκάρηνος.

80. Ό.π., σελ. 316.61-62: ὁ δικόρυνθος οὐτοσί κονδύλους κατὰ κόρης ἀπέτριψεν.

81. Ό.π., σελ. 315.37-38: Ὑδραν εἶναι... τὸν κατάρατον, κἄν μίαν κεφαλὴν ἀποτέμνοιο, ἐξαναφύει διπλὴν.

82. Ό.π., σελ. 322.185-187: ταμειυτέον ὑπὸ δεσμοῖς καὶ τοῦτο τὸν ἀλιτήριον καὶ ὁμόπουν ἐκείνω ὁμοῦ σὺν ἐκείνω καὶ κολασθῆναι ὡς καὶ τῆς αὐτῆς αὐτῷ μοχθηρίας. Βλ. και παραπάνω, σημ. 78. Περιληπτική ανάλυση του σχετικού με τον Αγιοχριστοφορίτη στον Άδη τμήματος του διαλόγου στον Λαμπάκη, ό.π., σελ. 95-97.

με σαφείς ιστορικούς υπαινιγμούς), όπου ο συνήθως αποκριστικός Χάρων εμφανίζεται κάτι σαν παρολίγον θύμα στα πλαίσια μιας επιχείρησης εξαπάτησης και καταπίεσης των ψυχών του βασιλείου του!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Για μια συνοπτική παρουσίαση της δράσης του Αγιοχριστοφορίτη με βάση τις πηγές βλ. πρόσφατα Α. Savvides, «Notes on 12th-century Byzantine prosopography: Aaron Isaacius and Stephanus Hagiochristophorites» (In memoriam M. Ja. Sjuziumov), *Βυζαντικά* 14 (Θεσσαλονίκη 1994), σελ. 339-353, ιδίως 347 κ.εξ. (= *Βυζαντινή προσωπογραφία*, εδώ στη σημ. 4, μελέτη VI, σελ. 65-77, ιδίως 71 κ.εξ.). Η μελέτη είχε προηγουμένως μεταφραστεί (από τον Ρώσο βυζαντινολόγο Valeri Stepanenko) με τίτλο «Zametki po vizantijskoj prosopografii XII v.: Aaron Isaak i Stefan Agiohristoforit», στον συλλογικό τόμο: *Vizantija i srednekovij Krjym* (=τόμος 26 του περιοδικού *Antičnaja Drevnost i Sredine Veka / Scripta Classica, Mediaevalia et Archaeologica Sibirica*, 4 = *Venerandae memoriae Michaili Siuziumovi*), Μπαρναούλ 1992 (έκδ. 1993), σελ. 113-124, ιδίως 119 κ.εξ.

Η ΕΠΙΓΕΙΑ ΚΟΛΑΣΗ: ΤΟ ΚΥΡΩΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

1. Προδιάθεση. Συνήθως η δόμηση ενός νομικού συστήματος και η συγκρότηση του αδικού αναζητούνται στο καθιδρυμένο δέον της δικαιοταξίας που αποτελεί το αντικείμενο της έρευνας. Η κατά βάση ορθή αυτή μέθοδος, προκειμένου να περιγράψουμε την λειτουργία του κυρωτικού φαινομένου στην Εκκλησία, θα ήταν όχι μόνο εσφαλμένη, αλλά και παραπλανητική, κυρίως γιατί το ποινικό φαινόμενο στην Εκκλησία, όσες ομοιότητες και αν εμφανίζει με το αντίστοιχο «κοσμικό», έχει τόσες ιδιαιτερότητες, έτσι ώστε η περιγραφή του με βάση μόνο τους κυρωτικούς κανόνες της Εκκλησίας θα έκρυβε τις πραγματικές του διαστάσεις.

Το ίδιο παραπλανητική θα ήταν και η αναφορά σε πλήθος χωρίων για την εκκλησιαστική ποινή, συνήθης μέθοδος των συγγραφέων του Κανονικού Δικαίου, χωρίς την ιστορική έρευνα της επιβολής κυρώσεων σε συγκεκριμένο χρόνο και τόπο.

Έτσι οι δύο προκείμενες για την κατανόηση του κυρωτικού φαινομένου στην Εκκλησία είναι αφ' ενός η οντολογία του εκκλησιαστικού αδικού και αφ' ετέρου η ιστορική κατανόηση της τιμωρητικής λειτουργίας στην Εκκλησία.

Αναγκαία σε μια διάλεξη¹ για το Ποινικό Δίκαιο της Εκκλησίας η αναφορά στις παραπάνω προκείμενες και στο καθιδρυμένο δέον της εκκλησιαστικής δικαιοταξίας θα είναι αφαιρετική.

2. Η μεταφυσική διάσταση του εκκλησιαστικού αδικού. Η συγκρότηση του εκκλησιαστικού αδικού είχε εξαρχής ενυλωμένα στον πυρήνα του στοιχεία των οποίων το εννοιολογικό υπόβαθρο ήταν υπερβατικού χαρακτήρα. Το πλέον χαρακτηριστικό ήταν το στοιχείο της κόλασης το οποίο λειτούργησε καθοριστικά

1. Στο κείμενο διατηρείται ο τόνος του προφορικού λόγου.

στη συγκρότηση του εκκλησιαστικού *ἀδίκου* και μάλιστα συχνά ως σημείο αναφοράς για τη θεολογική νομιμοποίηση της επιβολής κυρώσεων.

Στην νεότερη έρευνα όμως γίνεται δεκτό ότι ο Χριστός για την κόλαση μίλησε παραβολικά, χρησιμοποιώντας ανάλογες παραστάσεις της εποχής², ενώ υποστηρίζεται πειστικά ότι το υπόβαθρο της κόλασης είναι ελληνικό³. Μεταγενέστερα η έννοια της κόλασης υπέστη μια φρικτή παραμόρφωση⁴, έγινε είδωλο με πολυσημάντη σημασία, χωρίς όμως να χάσει τον ποιμαντικό-παιδαγωγικό χαρακτήρα της⁵.

Για την κόλαση έχουμε και παραστάσεις με υπαρξιακό χαρακτήρα, όπως η γνωστή εικόνα στα αποφθέγματα του αββά Μακαρίου⁶, ενώ πολύ συχνά, στην ορθόδοξη γραμματεία, εμφανίζεται ως ο αντίθετος πόλος του παραδείσου: *ἀμεθεξία Θεοῦ*⁷.

2. Ματθ. 5, 21-26· βλ. σχετικά Σ. Χ. Αγουρίδης, «Η επί του Όρους Ομιλία», *Δελτίον Βιβλικών Μελετών* 2 (1974), σελ. 183-217 και 271-328 και 3 (1975), σελ. 47-60, εδώ 2 (1974), σελ. 292 επ· Μ. Α. Σιώτου, *Η ερμηνεία της επί του Όρους Ομιλίας εις την Εκκλησίαν των εννέα πρώτων αιώνων*, Αθήνα 1984, σποραδικά.

3. Μ. Ρ. Nilsson, *Ελληνική λαϊκή θρησκεία*, μτφρ. Ι. Θ. Κακριδής, [Η βιβλιοθήκη του φιλολόγου, 8], Αθήνα 1966, σελ. 117· για τις παλαιοδιαθηκικές αντιλήψεις βλ. Δ. Καϊμάκη, *Η ανάσταση των νεκρών στην Παλαιά Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 25 επ· Β. Π. Στογιάννου, *Η ανάστασις των νεκρών. Εισαγωγικά προβλήματα και ερμηνεία του Α΄ Κορ. 15*, Παράρτημα αρ. 20 του 20ού τόμ. της *Επιστημονικής Επετηρίδος Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ.*, Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 81 επ. Γενική θεώρηση βλ. στο άρθρο των Jean-Marie Fepasse – J. Guillet, «Κόλαση», μτφρ. Β. Στογιάννος, *Λεξικό βιβλικής θεολογίας*, Αθήνα 1980, σελ. 574-577.

4. Βλ. Ν. Ματσούκα, *Το πρόβλημα του κακού. Δοκίμιο πατερικής θεολογίας* [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 5], Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 160 επ. και 186 επ.

5. Ν. Ματσούκας, *ό.π.*, σελ. 186 επ. και του ίδιου, *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β. Έκθεση της ορθόδοξης πίστεως*, [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 3], Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 539 επ.

6. PG 34, 257 CD – 260A.

7. Ἔστι δὲ ἡ μὲν μετοχή τοῦ Θεοῦ τρυφή, ἡ δὲ ἀμεθεξία αὐτοῦ κόλασις. Ἰωάννου Δαμασκηνού, *Κατά Μανιχαίων διάλογος*, (Ν. Ματσούκα, *Ἰωάννου Δαμασκηνού, I. Κατά Μανιχαίων διάλογος. II. Προς τους διαβάλλοντες τας αγίας εικόνas*, [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 8], Θεσσαλονίκη 1988,

Ακόμη δεν πρέπει να παροράται και η θεωρία για την αποκατάσταση των πάντων: Ωριγένης, Γρηγόριος Νύσσης και Μάξιμος ο Ομολογητής, δεν δόμησαν βέβαια ένα δόγμα, αλλά έθεσαν τις προϋποθέσεις μιας άλλης προοπτικής, που σήμερα αποκτά ολοένα και περισσότερη επικαιρότητα⁸.

Στο πεδίο αντιπαράθεσης η έννοια της κόλασης χρησιμοποιήθηκε στην πλέον διαστρεβλωμένη της μορφή προκειμένου να επικαλύψει ιδεολογικά την άσκηση βίας κατά των αντιφρονούντων.

Η κυρωτική λειτουργία της κόλασης απαντά ήδη στην Καινή Διαθήκη στη γνωστή συνάφεια της Α' προς Κορινθίους, για τον πιστό που διατηρούσε ερωτικές σχέσεις με την μητριά του, ο Παύλος συμβουλεύει να του επιβληθεί η ποινή του αφορισμού: *παραδοῦναι τὸν τοιοῦτον τῷ σατανᾷ εἰς ὄλεθρον τῆς σαρκός, ἵνα τὸ πνεῦμα σωθῆ ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ κυρίου* (5,5). Το χωρίο είναι από πολλές απόψεις σημαντικό: αρχικά γιατί έχουμε την πρώτη εκδήλωση άσκησης ποινικής εξουσίας της Εκκλησίας⁹, με φορέα ολόκληρη την κοινότητα. Σημαντικό επίσης είναι ότι η παράδοση αυτή δεν σημαίνει και αμετάκλητη καταδίκη του υπαίτιου, αφού τελικός σκοπός παραμένει η σωτηρία του. Από άλλη σκοπιά πρέπει να εξαρθεί ότι το υπό συζήτηση παράπτωμα δεν θεωρεί ο Παύλος μόνο ηθικό: στην ίδια συνάφεια γίνεται λόγος και για πορνεία ως μορφή ειδωλολατρίας¹⁰. Έτσι ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής της Εκκλησίας στο εκκλησιαστικό άδικο διαδίδει κανείς την προληπτική λειτουργία της κόλασης με μια συναίρεση μεταφυσικού και νομικού στοιχείου.

Τούτο είναι ιδιαίτερα εμφανές στη σύσταση του εκκλησιαστικώς αξιολογούμενου της αποστασίας. Η αποστασία, ως εσχατολογική

σελ. 104. Για τον Ι. Δαμασκηνό βλ. Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 133 επ.

8. Ν. Ματσούκας, *Το πρόβλημα του κακού*, σελ. 198 επ.

9. Σπ. Τρωιάνος, *Η εκκλησιαστική δικονομία μέχρι του θανάτου του Ιουστινιανού*, Αθήνα 1964, σελ. 21-22.

10. Σ. Χρ. Αγουρίδης, *Αποστόλου Παύλου Πρώτη προς Κορινθίους επιστολή*, [Ερμηνεία Καινής Διαθήκης, 7], Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 96 επ.

έννοια, απαντά στο χωρίο της Β' προς Θεσσαλονικείς 2,3 όπου ο Παύλος συμβουλεύει τους παραλήπτες της επιστολής: *Μή τις ὑμᾶς ἐξαπατήσει κατὰ μηδένα τρόπον. ὅτι ἐὰν μὴ ἔλθῃ ἡ ἀποστασία πρῶτον καὶ ἀποκαλυφθῇ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀνομίας...*¹¹.

Μεταγενέστερα η απομάκρυνση από την Εκκλησία απέκτησε στίγμα εκκλησιαστικού αδικίου από τη μια¹², ενώ στην πολιτειακή νομοθεσία του βυζαντινού Κράτους θεσπίστηκε η εσχάτη των ποινών για την πραγμάτωσή της¹³.

11. Ι. Α. Γαλάνη, *Η Δευτέρα Επιστολή του Απ. Παύλου προς Θεσσαλονικείς*, [Ερμηνεία Καινής Διαθήκης, 7], Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 158 επ.

12. Βλ. τον αποστολικό κανόνα 62 (έκδ. Μ. Metzger, *Les Constitutions Apostoliques* [Sources Chrétiennes N° 336], Παρίσι 1987, σελ. 298), τον κανόνα 73 του Μ. Βασιλείου (έκδ. Υ. Courtonne, *Saint Basile. Lettres*, τ. 2, Παρίσι 1961, σελ. 213, έκδ. R.J. Deferrari, *Saint Basile. The Letters*, III, Λονδίνο-Καίμπριτζ, Μασσαχουσέτη, 1962 (=1930), σελ. 256 και έκδ. Ρ. - Ρ. Joannou, *Discipline générale antique (IVe - IXe s.)*, [Pontificia per la redazione del Codice di diritto canonico Orientale, Fonti - fasc. IX], τ. 1: *Les canons des Pères Grecs*, Ρώμη 1963, σελ. 150-151) και τον κανόνα 2 του Γρηγορίου Νύσσης (έκδ. Joannou, *Discipline générale antique* κ.λπ., σελ. 209-210). Από τους συγγραφείς βλ. Γ. Α. Πουλής, *Ο δόλος και η πλάνη για τον άδικο χαρακτήρα της πράξης στο Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 105 επ.: Π. Παναγιωτάκος, *Σύστημα του Εκκλησιαστικού Δικαίου κατά την εν Ελλάδα ισχύον αυτού*, τ. 3: *Το Ποινικόν Δίκαιον της Εκκλησίας*, Αθήνα 1962· Κ. Ράλλης, *Ποινικόν Δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήνα 1907, ανατύπωση Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 322 επ.: Σπ. Τρωιάνος, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή² 1984, σελ. 429-430.

13. Βλ. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Λιψία 1895 ανατύπωση Άαλεν 1990, σελ. 607 επ.: Σπ. Τρωιάνος, *Ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου. Σημβολή εις την ιστορίαν της εξέλιξεως του ποινικού δικαίου από του Corpus Iuris Civilis μέχρι των Βασιλικών* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6], Φρανκφούρτη 1980, σελ. 6· Κ.Ε. Zachariae v. Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Βερολίνο¹ 1892, ανατύπωση Άαλεν 1955, σελ. 337 επ.: ειδικά για την αντιμετώπιση της αίρεσης και του σχίσματος βλ. Πρωτοπρεσβύτερος Ευάγγελος Κ. Ματζουνέας, *Τα αδικήματα αιρέσεως και σχίσματος κατά τους οκτώ πρώτους αιώνας*, Αθήνα 1977, σελ. 131 επ.: Π. Ε. Χριστινάκης, *Η απόπειρα εκκλησιαστικού εγκλήματος. Μελέτη νομοκανονική και ιστορικοσυγκριτική*, Αθήνα 1978, σελ. 467 επ. καθώς και J.L. Boonjanta, «The Emperor Theodosius and the legal establishment of Christianity», *Βυζαντινά* 9 (1977), σελ. 387-407, εδώ σελ. 399 επ. [για τα μέτρα κατά των αποστα-

Είναι πρόδηλο ότι η έκπτωση από την πίστη λειτούργησε ως ιδεολογική επικάλυψη για την καθιέρωση της ποινής¹⁴, αλλά και την επιδοκιμασία από την Εκκλησία της απειλής ποινής, αφού για τον αποστάτη κόλαση αρχίζει απ' εδώ για να συνεχιστεί αιώνια. Έτσι βλέπουμε ότι στο καθιερυμένο δέον της εκκλησιαστικής δικαιοταξίας η αιωνιότητα της κόλασης λειτούργησε καθοριστικά στη διαμόρφωση κανονικού αδικού. Όπως παραπάνω αναφέρεται το πλέον χαρακτηριστικό αδίκημα είναι η αποστασία¹⁵ ακριβώς γιατί η πρώτη οντοποίηση του αδικού απαντά στην Α' Ιωάννου 5, 16-17 όπου γίνεται η διάκριση της αμαρτίας προς θάνατον και ου προς θάνατον, η οποία, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, αναφέρεται στην αποστασία¹⁶.

Με δεδομένο το υπερβατικό στοιχείο στο εκκλησιαστικό άδικο, προβαίνουμε στην περιγραφή αρχικά της μορφολογίας των κανόνων, αφού το Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο περιλαμβάνει το σύνολο των κυρωτικών κανόνων που περιέχονται στη θεμε-

τών] και σελ. 402 επ. [για τα μέτρα κατά των αρετικών]: βλ. τέλος και K.W. Harl, «Sacrifice and Pagan Beleaf in fifth -and sixth- Century Byzantium», *Past and Present* 128 (1990), σελ. 7 επ.

14. Βλ. τη χαρακτηριστική διατύπωση της νομοτυπικής μορφής του εγκλήματος στο 40.35 (Οι άξιωθέντες του αγίου δαπτίσματος, και πάλιν έλληνίζοντες, έσχάτη τιμωρία υπόκεινται) της Εισαγωγής [τέως Επαναγωγής] και στο 39.33 του Πρόχειρου Νόμου, εις *JCR*, τ. 2, σελ. 362 και 219 αντιστοίχως για τις πρόσφατες έρευνες από τις οποίες προέκυψε, ότι η Εισαγωγή εκδόθηκε το 885/886, πριν από τον Πρόχειρο Νόμο (907) και ότι δεν υπήρξε απλώς σχέδιο νόμου βλ. A. Schminck, *Studien zur mittel byzantinischen Rechtshbüchern* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 13], Φρανκφούρτη 1986, σελ. 12 επ. και 62. επ' Σπ. Τρωιάνου, «Η προβληματική της νομικής γραμματείας την εποχή του Πορφυρογενήτου κατά τη νεώτατη έρευνα», *Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του, Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί, 22-26 Ιουλίου 1987*, Αθήνα 1989, σελ. 87-102, εδώ σελ. 88 επ' για τη σημασία του δαπτίσματος στη νομοτυπική μορφή του εγκλήματος στο χωρίο 39.33 του Πρόχειρου Νόμου βλ. σχετικά I. P. Medvedev, «Η υπόθεση του αποστάτη Ιουβεναλίου», *Βυζαντινά Μελέτα* 3 (1991) σελ. 152-173.

15. Βλ. παραπάνω στο κείμενο.

16. Βλ. Σ. Αγουρίδου, *Υπόμνημα εις τας Α', Β' και Γ' Επιστολάς του Αποστόλου Ιωάννου*, Αθήνα 1973, σελ. 199 επ. και 230 επ.

λιώδη κανονική συλλογή της Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁷.

3. Η μορφολογία των κυρωτικών κανόνων της Εκκλησίας. Πρόκειται για προτάσεις, που κατά κανόνα, έχουν το σχήμα της υποθετικής δεοντολογικής πρότασης του τύπου εάν Α τότε Β. Στο Α –το πραγματικό του κανόνα δικαίου– ο εκκλησιαστικός νομοθέτης περιγράφει μια πράξη ή παράλειψη για την οποία, στο Β, τάσσει ορισμένη κύρωση για όποιον με τη στάση του (πράξη ή παράλειψη) υλοποιήσει την περιγραφόμενη στο Α συμπεριφορά¹⁸, προκειμένου ο εκκλησιαστικός δικαστής με τη διαδικασία της υπαγωγής¹⁹ αποφανθεί για την πλήρωση της νομοτυπικής μορφής του εκκλησιαστικού αδικήματος που τέθηκε –αφηρημένα– στη μείζονα πρόταση²⁰.

17. Για τη θεμελιώδη κανονική συλλογή της Ορθόδοξης Εκκλησίας βλ. Κ. Βαβούσκου, *Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη '1989, σελ. 218 επ.; Μητροπολίτου Σουηδίας και πάσης Σκανδιναβίας Παύλου Μενεβίσιου, *Ιστορική εισαγωγή εις τους κανόνες της Ορθόδοξου Εκκλησίας*, Στοκχόλμη 1990, σελ. 91 επ.; Επισκόπου Νιζοδήμου Μίλας, *Το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας*, μτφρ. Μ. Αποστολοπούλου, Αθήνα 1906, φωτοτυπική ανατύπωση Αθήνα 1972, σελ. 106 επ.; Τριωάνου, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου κ.λπ.* (σημ. 12), σελ. 46 επ.; του ίδιου, *Πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σελ. 42-43 και 88-92; Αρχιμ. Μελετίου Σακελλαροπούλου, *Εκκλησιαστικόν Δίκαιον της Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας μετά του ισχύοντος νυν εν τη Εκκλησία του Πατριαρχείου εν Ελλάδι*, Αθήνα 1898, σελ. 35 επ.; Αρχιμ. Αποστόλου (Χριστοδούλου), *Δοκίμιον Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Κωνσταντινούπολη 1896, σελ. 50 επ.

18. Ι. Π. Αραβαντινού, *Εισαγωγή στην Επιστήμη του Δικαίου*, Αθήνα 1978, σελ. 121 επ.; Κ. Engisch, *Εισαγωγή στη νομική σκέψη*, μτφρ. Δ. Δ. Σπινέλλη, Αθήνα 1981, σελ. 23 επ.; Π. Ι. Ζέπου, «Οι κανόνες δικαίου και τα είδη αυτών», *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών* 24 (1957), σελ. 689 επ.; Ι. Γιαννίδη, «Επιστήμη, επιστήμη του Δικαίου και νομική δογματική», *Νομικό Βήμα* 29 (1981), σελ. 253 επ.

19. Βλ. σχετικά Ι. Γιαννίδη, *Η αιτιολόγηση των αποφάσεων των ποινικών δικαστηρίων. Τα θεωρητικά θεμέλια*, τεύχ. Α', Αθήνα-Κομοτηνή 1989, σελ. 143 επ.

20. Μεθοδολογικά η διαδικασία της υπαγωγής ακολουθεί τους ίδιους κανόνες και στο Εκκλησιαστικό Δίκαιο, με μόνη διαφοροποίηση το προβάδισμα της υποκειμενικής ερμηνείας στην εννοιολογική επισήμανση νομικών όρων στις νομικές πηγές της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου· βλ. Αν. Χριστοφι-

Από την περιγραφόμενη στο πραγματικό του κανόνα συμπεριφορά συνάγεται ο απαγορευτικός κανόνας, ως νοητό ον²¹, στην τήρηση του οποίου απέβλεψε ο κανονικός νομοθέτης με την τυποποίηση της πράξης ως εκκλησιαστικώς αξιόποινης²².

Έτσι ο υπάιτιος εκκλησιαστικού αδικήματος δεν παραβαίνει τον γραπτό κυρωτικό κανόνα, αντίθετα τον πραγματώνει, αλλά τον πρωταρχικό κανόνα που απορρέει από τον κυρωτικό και στην τήρηση του οποίου αποσκοπεί η θέσπιση του κυρωτικού²³. Η διάκριση είναι σημαντική γιατί η επισήμανση του πρωταρχικού ή απαγορευτικού κανόνα δικαίου μας οδηγεί στην αναζήτηση του προστατευομένου εκκλησιαστικού έννομου αγαθού²⁴, το

λόπουλου, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήνα 1965, σελ. 101. Σπ. Τρωιάνου, *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου* κ.λπ., (σημ. 12), σελ. 38· 6λ. και Β. Ι. Φειδά, «Ιστορικοκανονικά και Εκκλησιολογικά προϋποθέσεις Ερμηνείας των ιερών Κανόνων», *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, Τιμητικόν αφιέρωμα εις Παναγιώτην Ι. Μπρασιώτην* 18 (1972), σελ. 233-284, εδώ σελ. 238· για την έννοια της ερμηνείας του δικαίου βλ. Εμμ. Μ. Μιχελάκη, *Εισαγωγή εις το Δίκαιον και εις την Επιστήμην του Δικαίου*, Αθήνα 1968, σελ. 65 επ.

21. Για τα παραπάνω διευκρινίζεται ότι ο γράφων αποδέχεται την «πανάρχαιη και σεβαστή στη φιλοσοφική παράδοση διάκριση μεταξύ «αισθητών» και «νοητών»» (Ε. Π. Παπανούτσου, *Γνωσιολογία*, Αθήνα 1973, σελ. 27), που έως και σήμερα κυριαρχεί όχι μόνο στη φιλοσοφία αλλά και στην περιρρέουσα πολιτιστική ατμόσφαιρα. Για το λόγο αυτό και οι κανόνες δικαίου, που απορρέουν από τους κυρωτικούς κανόνες, θεωρούνται ως νοητά όντα· βλ. Γ. Μητσόπουλου, «Ιστορική και δικανική γνώσις», *Νομικό Βήμα* 36 (1988), σελ. 273 επ. και του ίδιου, «Περί του νομικού προσδιορισμού του νομικού γεγονότος», *Επιστημ. Επετηρ. Σχολής ΝΟΕ*, τόμ. ΙΒ, δ', Θεσσαλονίκη 1968 και την «απάντηση» στη μελέτη αυτή –του Γ. Μητσόπουλου– του Ε. Παπανούτσου, «Γεγονός και αξία», *Ο λόγος και ο άνθρωπος*, Αθήνα 1971, σελ. 247 επ.: βλ. ακόμη Π. Κ. Σούρλα, *Νομοθετική θεωρία και νομική επιστήμη. Η σημασία της πρακτικής φιλοσοφίας κατά τη θέση και εφαρμογή του δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σελ. 165 επ. και 178 επ.

22. Ν. Α. Χωραφά, *Ποινικόν Δίκαιον*, τ. 1, επιμ. Κ. Σταμάτη, Αθήνα 1978, σελ. 24 επ.

23. Βλ. Ι. Π. Αραβαντινού, *Στοιχεία Μεθοδολογίας του Δικαίου*, τ. 1-2, Αθήνα 1978, σελ. 31 επ. Π. Σούρλα, *Θεμελιώδη ζητήματα μεθοδολογίας του δικαίου*, μέρος α', Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σελ. 106 επ.

24. Για το έννομο αγαθό βλ. Αθ. Λ. Κρυστάλλη, «Τελεολογική ερμηνεία και

οποίο ως προοντολογικό δεδομένο, που συναρτάται με τη θεολογία της Εκκλησίας, αποτέλεσε καθοριστικό στοιχείο για την τυποποίηση εκκλησιαστικών αδικημάτων.

4. Το κανονικό αδίκημα. Το «είναι» του κανονικού αδικήματος δεν αναδύεται στον ορίζοντα φανέρωσης των όντων ως απόρροια της βούλησης του κανονικού νομοθέτη, αλλά αποτελεί έκφανση στο επίπεδο του δέοντος της ίδιας της ζωής της Εκκλησίας με τα προοντολογικά δεδομένα ενυλωμένα στη νομοτυπική μορφή των περισσότερων εκκλησιαστικών αδικημάτων.

Για το λόγο αυτό η έννοια του κανονικού ή εκκλησιαστικού αδικήματος είναι οντολογική και όχι οντική²⁵, ακριβώς γιατί το αδίκημα του «κοσμικού» δικαίου φανερώνεται στον ορίζοντα των όντων από τη στιγμή που το αρμόδιο πολιτειακό όργανο τυποποιεί μια συμπεριφορά ως αξιόποινη· το έγκλημα ως πράξη ή παράλειψη η τέλεση του οποίου επισείει την ποινή δεν υπάρχει ως νοητό ον²⁶ πριν από την απορροή του στο καθιδρυμένο δέον της έννομης τάξης, ακριβώς γιατί δεν υπάρχει ουσία που να προκαθορίζει το «είναι» του, αν και ορισμένες περιπτώσεις, όπως και στο Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο, προϋπάρχουν τα οντολογικά δεδομένα για τη σύστασή του.

Εφ' όσον όμως η ύπαρξη προηγείται της ουσίας²⁷, έγκλημα υπάρχει μόνο αφ' ης ο νομοθέτης προσγράψει το «είναι» του στο Είναι του Πολιτειακού Δικαίου²⁸ και το έγκλημα γίνει ένα

θεωρία του εννόμου αγαθού εν τω Ποινικώ Δικαίω», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τεύχ. 2 (1939), σελ. 87-170· Ι. Μανωλεδάκη, *Η διαλεκτική έννοια των εννόμων αγαθών. Μέρος Α' (Γενικόν)*, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 17 επ.· Δ. Σπινέλλη, «Το έννομον αγαθόν και η σημασία του εις την σύγχρονον διδασκαλίαν του Ποινικού Δικαίου», *Ποινικά Χρονικά* 1971, σελ. 721 επ. και 801 επ.

25. Βλ. Πουλή, *Ο δόλος και η πλάνη για τον άδικο χαρακτήρα της πράξης* κ.λπ. (σημ. 12), σελ. 44 επ.

26. Βλ. Εμμ. Μ. Μιχελάκη, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, Αθήνα 1968, σελ. 37 επ. και του ίδιου, «Φιλοσοφία, Φιλοσοφία του Δικαίου και Νομική Επιστήμη», *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών* 34 (1967), σελ. 217 επ.· βλ. και σημ. 21.

27. Μ. Heidegger, *Sein und Zeit*, Tubingen 1963, σελ. 40 επ.

28. Πρβλ. όμως τις διεισδυτικές αναλύσεις του Π. Κ. Σούρα, *Η διαπλοκή*

«είναι» που «μες –τον κόσμο– είναι». Διαφορετικά το εκκλησιαστικό αδίκημα, χωρίς να απεκδύεται την κοσμικότητά του, επειδή στον πυρήνα του ενυλώνει έννοιες με κάθετη μεταφυσική αναφορά έχει οντολογικό –και όχι οντικό– χαρακτήρα: ο χαρακτήρας αυτός αποκαλύπτεται και έρχεται στη διανοικτότητα των όντων με το εκκλησιαστικό αγαθό που αναδεικνύεται ως έννομο²⁹ ακριβώς γιατί πρόκειται για προοντολογικό στοιχείο καθοριστικό για τη συγκρότηση του εκκλησιαστικού αδικού, το οποίο έχει μια μοναδική σημασία αφ' ενός για την ερμηνεία του τυποποιημένου αδικού³⁰, και αφ' ετέρου για την κατανόηση πρόβλεψης ποινής για πράξεις, που σε ορισμένες περιπτώσεις, φαίνεται ακατανόητο το στίγμα του εκκλησιαστικού αδικού.

5. Ιστορική κατανόηση του κυρωτικού φαινομένου στην Εκκλησία. Η τιμωρητική λειτουργία στην Εκκλησία αποτελεί πολυδιάστατο πολιτιστικό φαινόμενο με τρεις κύριες συνιστώσες: α) την επίκληση της πολιτειακής εξουσίας για την προστασία των εκκλησιαστικών εννόμων αγαθών, β) την επίδραση του πολιτειακού δικαίου στο θετικό δίκαιο της Εκκλησίας και γ) τη διήθηση πολιτιστικών στοιχείων στη συγκρότηση του αδικού. Από τις ιστορικές παραμέτρους κατανόησης του κυρωτικού φαινομένου στην Εκκλησία η πλέον ενδιαφέρουσα συνίσταται στην αλλοτρίωση του εκκλησιαστικού αδικού σε δύο επίπεδα: σε αφη-

δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, Αθήνα-Κομοτηνή 1989, σποραδικά βλ. και Α. Α. Γαζή, «Νομική σκέψις και μέθοδος αυτής», *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών* 32 (1965), σελ. 381 επ. καθώς και Π. Ι. Ζέπου, «Λογική και ερμηνεία του Δικαίου», *Εφημερίς των Ελλήνων Νομικών* 37 (1970), σελ. 693 επ.: πρβλ. και Στ. Αλεξιάδη, *Εγκληματολογία*, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 41 επ.: βλ. και σημ. 30.

29. Με την τυποποίηση του κανονικού αδικήματος.

30. Όπως παρατηρεί γενικά για το δίκαιο ο Ι. Γεωργιάκης «το φυσικό και οντολογικό υπόστρωμα του Δικαίου εναλλάσσεται... διαρκώς και αενάως, ανάλογα με τις ηθικές αρχές οι οποίες ωθούν τον νομοθέτη... πάντοτε όμως καθορίζουν **κυριαρχικά** τότε μια οντότητα γίνεται μονάδα δικαίου και τότε αυτή παραμένει εξωδικαϊκή πραγματικότητα»: «Η ελιπίστη του Ποινικού Δικαίου», *Ιδεοπολιτικοί οριζόντες του Συγχρόνου Ποινικού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σελ. 93-200, εδώ σελ. 118 (η έντονη γραφή είναι του συγγραφέα): βλ. και σημ. 28.

ρημένο επίπεδο τυποποίησης και συγκεκριμένο επιβολής κατασταλτικών μέτρων.

Ειδικά δε, ξεχωριστό ενδιαφέρον για την αλλοτρίωση του εκκλησιαστικού αδικου εμφανίζουν τα μοναστηριακά Τυπικά³¹ και τα αγιολογικά κείμενα³² με δύο σχετικές μαρτυρίες κλείνει η ενότητα αυτή.

α) Η επίκληση της πολιτειακής εξουσίας για την προστασία των εκκλησιαστικών εννόμων αγαθών. Αφότου η Ορθοδοξία καθιερώθηκε ως επίσημη θρησκεία του βυζαντινού κράτους με διάταγμα του Θεοδοσίου Α' που εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 27 Φεβρουαρίου 380³³, το βυζαντινό εκκλησιαστικό δίκαιο προσέλαβε «διττόν» χαρακτήρα: «αφ' ενός προστατευτικόν της ορθοδοξίας (=επικρατούσης θρησκείας), αφ' ετέρου εξοντωτικόν της αλλοδοξίας»³⁴.

Έτσι στην προϋπάρχουσα αίσθηση αποκλειστικότητας στην αλήθεια ενυλώθηκε και η συνείδηση αποκλειστικότητας στην κρατική προστασία, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις υπερέβαινε ακόμη και τα όρια του θετικού δικαίου.

31. Για τα μοναστηριακά Τυπικά βλ. Ι. Κονιδάρη, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών Τυπικών*, Αθήνα 1984, σελ. 29 επ.; Κ. Μανάφη, *Μοναστηριακά Τυπικά – Διαθήκαι*, Αθήνα 1979.

32. Για τη σημασία της αγιολογίας ως σημαντικότητας πηγής για τη γνώση του βυζαντινού πολιτισμού ήδη ο Α. Ehrhard επεσήμανε ότι «διανοίγει το βλέμμα εις τον πολιτιστικόν βίον των λαϊκών τάξεων... λαλεί πολλάκις την γνησίαν γλώσσαν του λαού». Α. Ehrhard εις Κ. Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τ. 1, Αθήνα 1964 (=1939), σελ. 185· για τη σημασία της αγιολογίας βλ. και Δ. Ζ. Σοφινός, *Οι βυζαντινοί άγιοι του ελληνικού χώρου μέσα από τις πηγές και τα κείμενα*, [Όψεις της βυζαντινής κοινωνίας, 7], Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1993, κυρίως σελ. 17 επ.

33. C. Th. 16.1.2 έκδ. Th. Mommsen, *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis. Voluminis I pars posterior: Textus cum apparatus*, Βερολίνο 1905, ανατύπωση Δουβλίνο-Ζυρίχη 1971, σελ. 833· βλ. Αικατερίνης Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. 1 324-610, Αθήνα 1975, σελ. 175· πρβλ. Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 185 όπου υποστηρίζεται ότι η καθιέρωση αυτή έγινε το 381.

34. Αλ. Β. Βαμβέτσου, *Εισαγωγή εις το Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον των ορθόδοξων*, Αθήνα 1911, σελ. 113.

Για την τελευταία είναι πολύ χαρακτηριστική³⁵ η διάταξη των αυτοκρατόρων Ονωρίου και Θεοδοσίου του Β', του έτους 423, για την αποτροπή άσκησης βίας από ορθοδόξους κατά Ιουδαίων και εθνικών: *Sed hoc Christianis, qui vel vere sunt vel esse dicuntur, specialiter demandamus, ut Iudaeis ac paganis in quiete degentibus nihilque temptantibus turbulentum legibusque contrarium non audeant manus inferre religionis auctoritate abusi*³⁶, που περιλήφθηκε στο χωρίο Cod. 1.11.6³⁷ και απαντά στο 1.1.11 των Βασιλικών: *Ἐπιτρέποντας τοὺς Ἰουδαίους ἐὰν οἱ Χριστιανοὶ θορυβήσωσιν καὶ διαρπάσωσιν, εἰς τὸ διπλάσιον καταδικαζέσθωσαν παραπλησιῶς τῶν ἀρχόντων καὶ ταξεωτῶν καὶ πρωτεύοντων μὴ ἐκδικούντων ἢ ἐπιτρέπόντων τιμωρουμένων*³⁸.

Οι πληροφορίες που έχουμε για την άσκηση βίας από ορθοδόξους κατά αντιφρονούντων μας παραδίδονται σε διάφορες πηγές· ευνόητο είναι ότι η παράθεση όλων εδώ είναι αδύνατη.

Έτσι ως πλέον χαρακτηριστικές για τη διαμόρφωση της υπό συζήτηση συνείδησης έχουν επιλεγεί μαρτυρίες από διάφορες πηγές· συγκεκριμένα θα αναφερθούμε: α) σε ένα χωρίο ιστορικού της Εκκλησίας Σωκράτη, β) σ' ένα αγιολογικό κείμενο³⁹ από το Βίο του Δανιήλ του Στυλίτη, γ) στη διήγηση για την καταδίκη του αιρετικού Βασιλείου στην Αλεξιάδα και δ) σ' ένα σχόλιο του Βαλασαμώνος στον Νομοκάνονα εις ιδ' τίτλους⁴⁰.

Ανεξίτηλο στίγμα στην ιστορία αντιμετώπισης των ετεροδόξων και ετεροθρήσκων παραμένει το λιντσάρισμα της Υπατίας⁴¹,

35. «... χαρακτηριστικώτατη των ενοτίκτων των τότε χριστιανών...», επεσήμανε ο Βαμβέτσος (*Εισαγωγή εις το Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον* κ.λπ., [σημ. 34], σελ. 78).

36. *C. Th.* 16.10.24 έκδ. Th. Mommsen, *Theodosiani libri XVI* κ.λπ., σελ. 904.

37. Έκδ. P. Krüger, *Corpus Juris Civilis*, τ. 2, Βερολίνο 1877, ανατύπωση Δουβλίνο-Ζυρίχη 1970, σελ. 63.

38. Έκδ. H. J. Scheltema-N. van der Wal, *Basilicorum Libri LX*, A-1, κείμενο, Γκρόνιγκεν 1955, σελ. 2.

39. Για τη σημασία της αγιολογίας βλ. σημ. 32.

40. Βλ. όμως και σημ. 53 για την καταδίκη του Ιουβενάλιου.

41. *Καὶ δὴ συμφωνήσαντες ἄνδρες τὸ φρόνημα ἐνθερμοὶ, ὧν ἡγεῖτο Πέτρος*

ενώ επιρρωνύει τη θέση για την ανάπτυξη συνείδησης βίας κατὰ των αιρετικών η απόφαση του ανωτέρου κλήρου της Κωνσταντινούπολης⁴² να καεί ο αρχηγός των Βογομίλων⁴³. Την επιδοκιμασία επιβολής θανατικής ποινής σε αιρετικούς από εκκλησιαστικό όργανο βρίσκουμε λίγο μεταγενέστερα, επί πατριαρχείας Μιχαήλ Β΄ Κουρκούα⁴⁴, στο σχόλιο του Βαλσαμώνος στο 9.25 του Νομοζάνανα εις ιδ' τίτλους⁴⁵: ... ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδος ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Ὁξείτου διέγνω, καὶ ἐπέτρεψε καυθῆναι τοὺς βωγομίλους⁴⁶. Στο ίδιο πλαίσιο αναφοράς εντάσσεται και η διήγηση στο Βίο του Δανιήλ του Στυλίτη για το μεταρριωμένο πλήθος που

τις ἀναγνώστης, ἐπιτηροῦσι τὴν ἀνθρωπὸν ἐπανοιοῦσαν ἐπὶ οἰκτίαν ποθὲν καὶ ἐκ τοῦ δόφρου ἐξβαλόντες, ἐπὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἢ ἐπιώνυμον Καιοῖριον σινέλκουσιν, ἀποδύσαντες τὴν ἐσθῆτα, ὀστράκις ἀντίλον. Καὶ μεληδὸν διασπίσσαντες ἐπὶ τὸν καλούμενον Κιναρῶνα τὰ μέλη συνάραντες πυρὶ κατηνάλωσαν. Σωκράτους, *Εκκλησιαστική Ιστορία* PG 67, 768C-769A· βλ. σχτ. Ν. Α. Ματσούκα, *Ορθοδοξία και αἵρεση στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς του Δ΄, Ε΄, ΣΤ΄ αἰώνα*, [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 23], Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 206 επ. γενικότερα βλ. Ηλ. Αναγνωστάκη, «Η θέση των ειδωλολατρῶν στο Βυζάντιο. Η περίπτωση των "Ἑλλήνων" του Πορφυρογέννητου», εις *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1993, σελ. 25 επ.

42. Επί πατριαρχείας Νικολάου Γ΄ του Γραμματικίου (1084-1111) βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικοί κ.λπ.* τεύχ. 5, Κωνσταντινούπολη 1887, σελ. 338-347, εδώ σελ. 340· βλ. Grumel-Darroutzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τ. 1, τεύχ. 2 και 3, Παρίσι 1989, αρ. 987, σελ. 445-445.

43. Τὸν μέντοι Βασιλείου, ὡς ὄντως αἰρεσιάρχη καὶ ἀμεταμέλητον παντάπασιν, ἅπαντες τῆς ἱεράς συνόδου καὶ τῶν Ναζιραίων λογάδες καὶ αὐτὸς ὁ τότε πατριάρχης Νικόλαος πυρὸς ἄξιον ἔκριναν· ἐκδ. Β. Leib, *Anne Comnene, Alexiade (Règne de l' empereur Alexis I Comnene, 1081-1118)*, III, Παρίσι 1945, σελ. 226. 9-18· βλ. και στη Σύνοψη Χρονική του Θεοδώρου Σκουταριώτη (ἐκδ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Παρίσι 1894, φωτοτυπική ανατύπωση Αθήνα 1972, σελ. 180-181) καθώς και στην *Επιτομή Ιστοριῶν του Ιωάννη Ζωναρά* (ἐκδ. Th. Buttner-Wobst, *Ioannis Zonarae epitomae historiarum*, τ. 3, *CSHB*, Βόννη 1897, σελ. 743-744).

44. 1143-1146· βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις ιστορικοί κ.λπ.* [σημ. 42], τεύχ. 5, Κωνσταντινούπολη 1887, σελ. 351-353.

ικέτευε τον αυτοκράτορα να κάψει ζωντανούς τους εχθρούς της Ορθοδοξίας⁴⁷.

Το φαινόμενο είναι σύνθετο γιατί: ενώ η Ορθόδοξη Εκκλησία, όχι μόνο στη δογματική και ηθική διδασκαλία της, αλλά και στο δίκαιό της καταδικάζει απόλυτα και αμετάκλητα κάθε μορφή βίας, καταδίκη που εκφράζεται με την πρόβλεψη της καθαίρεσης για τον κληρικό που αποκτείνει έτερον σε άμυνα και στον πόλεμο (αμυνόμενος) και με την απειλή της ποινής του τριετούς αφορισμού για τον λαϊκό που επέδειξε την ίδια συμπεριφορά⁴⁸, στην ιστορική της πορεία, αντίθετα με την δογματική και ηθική διδασκαλία της και το δίκαιό της, δέχθηκε την έννομη βία κατά των αιρετικών και σε ορισμένες περιπτώσεις άσκησαν βία, έστω έννομη, τα ίδια τα όργανά της⁴⁹.

45. Το 9.25 του Νομοκάνονα εις ιδ' τίτλους βλ. στην έκδοση J. B. Pitra, *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, τ. 2, Ρώμη 1868, σελ. 552 και Ράλλης-Ποτλής, τ. 1, σελ. 188· για τον Νομοκάνονα εις ιδ' τίτλους, που θεωρείται ο σπουδαιότερος νομοκάνοντας της βυζαντινής περιόδου, βλ. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich* [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII. 2.1], Μόναχο 1959, 2η αμετάβλητη έκδ. 1977, σελ. 146· Μητροπολίτου Σουηδίας και πάσης Σκανδιναβίας Παύλου Μενεβίσογλου, *Ιστορική εισαγωγή κ.λπ.* (σημ. 17), σελ. 71 επ· του ίδιου, «Οι πρόλογοι του συντάγματος-νομοκάνονος "εις δεκατέσσαρας τίτλους"», *Αναφορά εις μνήμην Σάραδων Μαξίμου 1914-1986*, τ. 4, Γενεύη 1989, σελ. 277 επ· Μ. Πέτροβιτς, *Ο νομοκάνων εις ΙΔ' τίτλους και οι βυζαντινοί σχολιασταί. Συμβολή εις την έρευναν των θεμάτων περί σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας και των επισκόπων Παλαιάς και Νέας Ρώμης*, Αθήνα 1970, σελ. 55 επ.

46. Ράλλης-Ποτλής, τ. 1, σελ. 191· (Grumel-Darrouzès, *Les registres des Actes du Patriarcat de Constantinople* κ.λπ. [σημ. 42], αρ. 1020, σελ. 478) βλ. σχετικά I. Medvedev, «Η θανατική ποινή στην ερμηγεία του Βαλοσαμίωνος», *Βυζαντινά Μελέτια* 4 (1992), σελ. 118-137, εδώ σελ. 129 επ.

47. Έκδ. H. Delehayc, *Les Saints Stylites*, [Subsidia Hagiographica, 14], Βρυξέλλες-Παρίσι 1923, σελ. 1-94, εδώ σελ. 78.24 (...τούς εχθρούς τής Ορθοδοξίας ζώντας καύσον...).

48. Βλ. Γ. Α. Πουλή, *Η άσκηση βίας στην άμυνα και στον πόλεμο κατά το Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 71 επ.

49. Όπως γράφει ο Beck, για τη στάση της βυζαντινής Εκκλησίας έναντι των αιρετικών, «αντιστέκεται αφορίζοντας και φυλακίζοντας, καίγοντας βιβλία και καταδικάζοντας τους αντιπάλους της για παυλικιανισμό, βογομιλιισμό και

Έτσι ενώ η καταδίκη της βίας που απορρέει από τους κανόνες της Εκκλησίας⁵⁰ και, το κυριότερο, αποτελεί ένα από τα πλέον βασικά σημεία της διδασκαλίας του Ιδρυτή της⁵¹ έπεσε στη λησμονιά του «είναι» ενώ ο φανατισμός και η μισαλλοδοξία με το προσωπείο της ποιμαντικής μέριμνας αποτέλεσαν για αιώνες μόνιμα χαρακτηριστικά της στάσης της έναντι κάθε αλλοδόξου⁵² σε ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο⁵³. Πρέπει να παρατηρηθεί δε, ότι η υπό συζήτηση συνείδηση άσκησης βίας επιβίωσε και κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Από τις σωζόμενες μαρτυρίες κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, μια από τις πλέον χαρακτηριστικές είναι η απάντηση των πατριαρχών Αλεξανδρείας Παΐσιου (1657-1677) και Αντιοχείας Μακαρίου Γ' (1647-μεσοαλιανισμό, αν είναι δυνατό και τα τρία μαζί) (*Das Byzantinische Jahrtausend*. μτφρ. Δ. Κούρτοβιζ [Η βυζαντινή χιλιετία], Αθήνα 1990, σελ. 382).

50. Βλ. τους κανόνες 13, 43 και 55 του Μ. Βασιλείου στην έκδ. Courtonne, *Saint Basile* κ.λπ. (σημ. 12), σελ. 130, 162 και 210· έκδ. Deferrari, *Saint Basile* κ.λπ. (σημ. 12), σελ. 42-44, 128, 256 και έκδ. Joannou, *Discipline générale antique* κ.λπ. (σημ. 12), σελ. 113, 135 και 144· βλ. σχετικά Πουλή, *Η άσκηση όφιας στην άμυνα και στον πόλεμο* κ.λπ. (σημ. 48), σελ. 71 επ. και 139 επ.

51. Βλ. χαρακτηριστικά Ματθ. 5, 38-42· βλ. σχετ. Σ. Χ. Αγουρίδου, «Η επί του Όρους Ομιλία», *Δελτίον Βιβλικών Μελετών* 2 (1974), σελ. 183-217 και 271-328 και 3 (1975), σελ. 47-60, εδώ 2 (1974), σελ. 299 επ.: Μ. Α. Σιώτου, *Η ερμηνεία της επί του Όρους Ομιλίας εις την Εκκλησίαν των εννέα πρώτων αιώνων*, Αθήνα 1984, σποραδικά αλλά κυρίως σελ. 59 επ. και 85 επ.: Ν. Β. Χρονοπούλου, *Η ηθική του Ιησού*, Αθήνα 1981, σελ. 109 επ.

52. Όπως επισημαίνει ο κορυφαίος ορθόδοξος δογματολόγος καθηγητής Νίκος Μασσούζας «ενώ λόγου χάρι οι Χριστιανοί δώχτηκαν από τους Ιουδαίους και τους ειδωλολάτρες, αργότερα η οργανωμένη Χριστιανοσύνη, σε Δύση και Ανατολή, κυνήγησε άγρια Ιουδαίους και ειδωλολάτρες» (*Το πρόβλημα του κακού* κ.λπ. (σημ. 4), σελ. 236-237).

53. Βλ. την επιστολή B2 του Γενναδίου Σχολαρίου (έκδ. L. Petit, X.A. Sidegides, M. Jugie, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, τ. 4, Παρίσι 1935, σελ. 476-489) στην οποία αναφέρεται η καταδίκη σε θάνατο με καταποντισμό του αποστάτη Ιουβενάλιου· βλ. σχετικά I. P. Medvedev, «Η υπόθεση του αποστάτη Ιουβενάλιου», *Βυζαντινά Μελέτα* 3 (1991), σελ. 152-173 καθώς και Θ. Ζήση, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος. Βίος-συγγράμματα-διδασκαλία* [Ανάλεκτα Βλατάδων, 30], Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 340· για τη θανατική ποινή στο βυζαντινό δίκαιο βλ. Sp. Troianos, «Die Strafen im byzantinischen Recht. Eine Übersicht», *JÖB* 42 (1992), σελ. 55-74, εδώ σελ. 64-65.

1685)⁵⁴ στο ερώτημα *ἐάν οἱ αίρετικοὶ λαοὶ οἱ ἐναντίοι τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας πρέπει νὰ παιδεύωνται καὶ πολιτικῶς ἢτοι ἐξωτερικῶς, ἢ μόνον ἐκκλησιαστικῶς*; Ἀπ.: *Ναί, πρέπει νὰ παιδεύωνται καὶ ἐξωτερικῶς, διότι εἰς τὴν Β' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον... οἱ θεοφόροι Πατέρες μετὰ τὴν καθάρσειν... ὤρισαν νὰ παιδεύωνται καὶ ἐξωτερικῶς, καὶ οὕτω κατὰ τὸν ὄρισμὸν τοῦ θεοφιλεστάτου βασιλέως Θεοδοσίου τοὺς ἔδειραν δυνατὰ μὲ βούνευρα... Εἰς τὴν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον... καὶ οὗτοι οἱ θεοφόροι Πατέρες μετὰ τοῦ εὐσεβοῦς βασιλέως ὤρισαν νὰ ἀφανίζωνται τὰ διβλία τῶν κακοδόξων ἐν πυρὶ καὶ αὐτοὺς τοὺς κακοδόξους νὰ παιδεύουν μὲ φυλακὰς καὶ πολλοὺς δαρμούς... Εἰς τὴν Ε' ἁγίαν Οἰκουμενικὴν Σύνοδον... ἁγία Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, μετὰ τὴν καθάρσειν... ὤρισεν ὁμοῦ μὲ τὸν εὐσεβέστατον βασιλέα νὰ παιδεύουν τοὺς κακοδόξους μὲ διάφορα παιδευτήρια καὶ δάσανα, καὶ οὕτως ἄλλων νὰ κόπτουν τὰς γλώσσας καὶ ἐτέρων τὰς χεῖρας, ἄλλων τὰ ὦτα καὶ μύτας...⁵⁵.*

Αὐτὴν τὴν «χρυσὴ ἐποχὴ» ἀναπολεῖ καὶ ὁ Γόρδιος: *Τὸν παλαιὸν καιρὸν ὅπου ἐξουσίαζαν οἱ ῥωμαῖοι βασιλεῖς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅταν ἤθελε φανῆ κανένας αίρετικὸς νὰ συγχύξῃ τὴν Ἐκκλησίαν, εὐθὺς μὲ ὄρισμὸν βασιλικὸν ἐσυναθροίζετο σύ-*

54. Οἱ ὁποῖοι με τοὺς λοιποὺς πατριάρχες συνεπέγραψαν τὸν Τόμο τῆς συνόδου τῆς Μόσχας τοῦ 1666-1667 (ἐκδ. Μ. Ι. Γεδεών, *Κανονικαὶ διατάξεις, ἐπιστολαί, λύσεις, θεοπίσματα τῶν αγιωτάτων Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μέχρι Διονυσίου τοῦ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1889, ἀνατύπωση Λιψία 1970 [Subsidia Byzantina lucis ore iterata, Vol. IVV], σελ. 341-368 καὶ Ἀρχιμ. Καλλινίκου Δελικάνη, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος 3ος*, ἢτοι *τα ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχιεπιφυλακείου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἐγγράφα τα ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ρωσσίας κ.λπ.*, Κωνσταντινούπολη 1905, σελ. 83-108· βλ. στο ἴδιο σελ. 127-166 [καὶ εἰς Ἀντ. Αἰμ. Ταχιάου, *Πηγές Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῶν Ὀρθόδοξων Σλάβων*, τεύχ. 1, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 234-264]· βλ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χρυσόστομου Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας (62-1934)*, Ἀλεξάνδρεια 1935, ἀνατύπωση Ἀθήνα 1985, σελ. 710 ἐπ.

55. Ἀρχιμ. Καλλινίκου Δελικάνη, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος 3ος*, κ.λπ. (σημ. 54), σελ. 166-182, ἐδῶ σελ. 176-177.

νοδος... τὸν ἀναθεματίζαν... καὶ τὸν ἐξώριζαν ἐκεῖ ὅπου τοῦ ἔπρεπεν⁵⁶.

Ὡστόσο για την επιδίωση της βυζαντινῆς συνείδησης για τη θρησκευτικὴ ἐλευθερία κατὰ τη μεταβυζαντινὴ περίοδο πρέπει να συνεκτιμηθῶν δύο σημαντικοὶ παράγοντες που ὄχι μόνο συνέτειναν στην επιδίωσή της, ἀλλὰ και ἀλλοίωσαν το περιεχόμενό της.

Ἡ Ορθόδοξη Ἐκκλησία μετὰ την υποταγή της στον οθωμανὸ κυρίαρχο⁵⁷ ἀντιμετώπισε, ἤδη ἀπὸ τα πρώτα χρόνια μετὰ την ἄλωση, την προσηλυτιστικὴ δράση της Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας⁵⁸ ἔτσι ὥστε η ἀνάμνηση των «φιλοχρίστων ορθοδόξων βασι-

56. Αναστασίου τοῦ Γορδίου Σύγγραμμα «περὶ Μωάμεθ καὶ κατὰ Λατίνων», ἐκδ. Ast. Argyriou [Ἐταιρεία Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν, Κείμενα καὶ Μελέται, 3], Αθήνες 1983, σελ. [71] 355 καὶ για τον Γόρδιο (1654-1729) βλ. την εισαγωγή του εκδότη σελ. [1 επ.] 285 επ.

57. Βλ. Th.H. Papadopoulos, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination*, Μεγάλη Βρετανία - Λευκωσία 1990, σελ. 36 επ.: βλ. καὶ Κ. Αμάντου, «Οἱ προνομιακοὶ ὀρισμοὶ του μουσουλμανισμοῦ υπὲρ των χριστιανῶν», *Ἑλληνικά* 9 (1936), σελ. 103 επ.: του ἴδιου, *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀπὸ του ἐνδεκάτου αἰῶνος μέχρι του 1821*, τ. 1, Αθήνα 1955· Ἐλένης Ε. Κούκου, *Θεσμοὶ καὶ προνόμια του Ἑλληνισμοῦ μετὰ την ἄλωση. Διαμόρφωση της ἐλληνικῆς κοινωνίας κατὰ την Τουρκοκρατία*, τ. 1, Αθήνα-Κομοτηνὴ 1984· Ν. Γ. Μοσχολάκη, *Το ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας* [Βιβλιοθήκη Ἱστορικῶν Μελετῶν, 57], Αθήνα 1882, ἀνατύπωση Αθήνα 1973, κυρίως σελ. 56 επ.: Ν. Ι. Πανταζοπούλου, «Ἐκκλησία καὶ Δίκαιον εἰς την Χερσόνησον του Αἵμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», ἀνάτυπον ἀπὸ την *Ἐπιστημ. Ἐπετηρ. Σχολῆς ΝΟΕ*, τόμ. ΙΒ. Η', Θεσσαλονίκη 1960-1963· Ἐλ. Τρ. Ράφτη, «Ο οἰκουμενικὸς θρόνος ὡς θεσμὸς δικαίου (Το νομικὸν καθεστῶς του Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου)», ἀνάτυπον ἐκ της *Κληρονομίας*, τόμ. 16, τεύχ. Α', 1984, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 25 επ.: Β. Θ. Σταυρίδου, *Ἱστορία του Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου*, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 13 επ.

58. Απ. Ε. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία του Νέου ἑλληνισμοῦ*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 171 επ. καὶ 202 επ.: Ἀρχιεπισκόπου πρ. Θυατείρων Μεθοδίου Γ. Φούγια, *Ἑλλήνες καὶ λατίνοι*, Αθήνα 1990, σελ. 372 επ.: Σταυρίδου, *Ἱστορία του Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κ.λπ.* (σημ. 57), σελ. 25 επ.: βλ. καὶ ἓνα ἔγγραφο, του ἔτους 1671, προερχόμενο ἀπὸ δυτικὸ, για την οργάνωση μιᾶς συνωμοσίας του Βατικανοῦ κατὰ του Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἰς Κ. Δ. Μέρτζιου, *Πατριαρχικά ἤτοι ἀνέκδοτοι πληροφορίες σχετικά πρὸς τοὺς πα-*

λέων» να συντηρεί τη συνείδηση αποκλειστικότητας της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην κρατική προστασία⁵⁹, της οποίας έκφρασή της αποτελεί η συναίνεση στην άσκηση βίας κατά των αιρετικών, και απ' ετέρου ο κλονισμός που υπέστη από τα ρεύματα του Διαφωτισμού⁶⁰ ενίσχυσε το σύνδρομο της απόλυτης κατοχής στην αλήθεια και την ανάγκη υπεράσπισής της και με την κρατική εξουσία φυσικά με την ανασύσταση του βυζαντινού Κράτους.

τριάρχας Κωνσταντινουπόλεως από τον 1556-1702 [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 15, αρ. 4], Αθήνα 1951, σελ. 79 επ. για τη δράση των προτεσταντών ιεραποστόλων στα νεότερα χρόνια βλ. Κυριακής Μωμώνη, «Αγώνες του Οικουμ. Πατριαρχείου κατά των μισσιοναρίων», *Μνημοσύνη* 8 (1980-1981), σελ. 179-212.

59. Εδώ πρέπει να παρατηρηθεί όμως ότι ο βυζαντινισμός της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά την Τουρκοκρατία είχε, από την πρώτη κιόλας φάση της Τουρκοκρατίας, ως κύριο στοιχείο του την απελευθέρωση του Γένους (βλ. Αθ. Ε. Καραθανάση, «Η πορεία του Γένους κατά την Τουρκοκρατία και η ενότητα του Ελληνισμού, Φορείς, Ιδεολογία, Θεσμοί», *Ξενία Ιακώβω Αρχιεπισκόπω Βορείου και Νοτίου Αμερικής επί τη 25ετηρίδι της αρχιεπισκοπείας αυτού*, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. 556-572) έτσι δύσκολα μπορεί να ξεχωρίσει ο στόχος της Εκκλησίας για τη διατήρηση της ορθόδοξης συνείδησης από την καλλιέργεια της συνείδησης για την απελευθέρωση του Γένους (βλ. Λ. Μαυρομαμάτη, «Ρωμαϊκή ταυτότητα, ελληνική ταυτότητα (ΙΓ'-ΙΕ' αι.)», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σελ. 183-191), αφού λόγω των συγκυριών η Εκκλησία ανέλαβε όχι μόνο τη θρησκευτική εποπτεία του υπόδουλου Ελληνισμού βλ. Π. Γ. Ζιώγα, *Προβλήματα παιδείας του Ελληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας. Η βυζαντινή παράδοση, το καθεστώς της δουλείας και οι ιδεολογικοί στόχοι των Ελλήνων ως ρυθμιστές της μορφής και του περιεχομένου της παιδείας*, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 38 επ. Στ. Ι. Παπαδόπουλου, «Κύρια χαρακτηριστικά των απελευθερωτικών αγώνων των Ελλήνων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Χαριστέιον Σεραφείμ Πίκα*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 433 επ. βλ. και τους συγγραφείς που αναφέρονται στη σημ. 57.

60. Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, «Εκκλησία και Επιστήμη κατά τον ΙΗ' αιώνα», «Εκκλησία και Επιστήμη κατά τον ΙΘ' αιώνα», «Η πνευματική κίνησις του Γένους ημών κατά τα πρώτα του ΙΘ' αιώνος έτη», *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα* [Νεοελληνικά μελετήματα, 1], Αθήνα 1976, σελ. 97 επ., 115 επ και 125 επ. Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, [Νεοελληνικά μελετήματα, 2], Αθήνα 1980, σποραδικά αλλά κυρίως 93 επ. G. P. Henderson, *Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού 1620-1830. Η ελληνική φιλοσοφία στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, μτφρ. Φ. Κ. Βώρου, Αθή-

6) Η επίδραση του πολιτειακού δικαίου στο δίκαιο της Εκκλησίας. Μία πολύ σημαντική παράμετρος κατανόησης του αφηρημένου δέοντος της εκκλησιαστικής δικαιοταξίας αναφέρεται στη συνάρτηση του κανονικού αδικίου με το τυποποιημένο άδικο της πολιτειακής δικαιοταξίας. Η σχέση του αφηρημένου δέοντος της εκκλησιαστικής δικαιοταξίας με το δέον της πολιτειακής δικαιοταξίας υπήρξε αμφίδρομη με κορυφαία έκφραση, αλλά και εφαλτήριο κατανόησης, της διαπλοκής των δύο δικαίων την θεσμικού χαρακτήρα αναγνώριση των κανόνων της Εκκλησίας ως νόμων του Κράτους⁶¹.

Σ' αυτό το πλαίσιο αναφοράς κατανοείται και η μερική σύμπτωση εκκλησιαστικού και πολιτειακού αδικίου⁶² με αποτέλεσμα

να 1977, οπιοραδικά αλλά κυρίως 47 επ.: Ν. Α. Ματσούκα, *Νέος Ελληνισμός και Δυτικός Διαφωτισμός*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 24 επ. και πρόσφατα Π. Μ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, μτφρ. Στ. Νικολούδη, Αθήνα, 1996 οπιοραδικά.

61. Βλ. τη διάταξη του α' κεφ. της Νευράς 131 του Ιουστινιανού: *Θεοπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων επέχειν τούς άγιους εκκλησιαστικούς κανόνας...*: έκδ. R. Schöll-G. Kroll, *Corpus Juris Civilis*, τ. 3, Βερολίνο 1895, ανατύπωση Δουβλίνο-Ζυρίχη 1972, σελ. 654-655· για τη διάταξη αυτή και τις συναφείς προγενέστερες βλ. Σπ. Τρωιάνου, «Θεοπίζομεν τοίνυν, τάξιν νόμων επέχειν τούς άγιους εκκλησιαστικούς κανόνας...», *Βυζαντινά* 13, (1985), σελ. 1191-1200· για τη σχέση κανόνων και νόμων στο Βυζάντιο βλ. Η.-G. Beck, *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz*: [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte, 384], Βιέννη 1981· Ν. Ματσούκα, «Ιερουσόνη και Βασιλεία (Ιστορική, θεολογική και νομική προσέγγιση)», *Επιστημ. Επετηρ. Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ, Τμ. Ποιμαντικής, Τμηματικό αφιέρωμα στον καθηγητή Ιωάννη Ορ. Καλογήρου*, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 237 επ.: Sp. Troianos, «Nomos und Kanon in Byzanz», *Kanon* 10 (1991), σελ. 37 επ.: του ίδιου, «Kirche und Staat. Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz», *Östkirchliche Studien* 37 (1988), σελ. 291 επ.: Αν. Χριστοφιλοπούλου, «Η σχέσις των κανόνων προς τους νόμους και ο Θεόδωρος Βαλσαμών», *Δίκαιον και Ιστορία*, Αθήνα 1973, σελ. 201 επ.: βλ. και Αμ. Αλιδίζατου, «Αι σχέσεις της εκκλησιαστικής νομοθεσίας του Ιουστινιανού προς τους εκκλησιαστικούς κανόνας», *Επιστ. Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 2 (1935-1936), σελ. 1 επ.: Π. Παναγιωτάκου, «Νόμοι και Κανόνες εν τω Δικαίω», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 26 (1942), σελ. 45 επ., 79 επ. και 116 επ.: Β. Στεφανίδου, «Τα όρια της εκκλησιαστικής νομοθεσίας των βυζαντινών αυτοκρατόρων», *ΕΕΒΣ* 25 (1955), σελ. 13 επ.

62. Βλ. χαρακτηριστικά τη διάταξη 17.32 του Εκλογαδίου: *Ὁ ἔχων γυναίκα καὶ πορνέων τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ἐπιτιμίαις ὡς πόρνος καταδικαζέσθω· εἰ δὲ*

η ίδια πράξη να έχει τυποποιηθεί και στο δίκαιο της Εκκλησίας και στο δίκαιο της Πολιτείας ως άδικη⁶³.

Η διαπλοκή αυτή μοιραία επέφερε, σε ορισμένες περιπτώσεις, ένα πλήγμα στην Ορθόδοξη Εκκλησία, ακριβώς γιατί ρυθμίσεις του «κοσμικού δικαίου» αντίθετες με το Ευαγγέλιο και το φιλόανθρωπο πνεύμα των κανόνων της Εκκλησίας⁶⁴ ενσωματώθηκαν στο δίκαιό της⁶⁵. Κλασικό παράδειγμα η ρύθμιση που απατά *ἐπιτεθροσόμενα αὐτῶ καταφρονῶν μὴ παραφυλάξῃ κανονικὰ ἐπιτίμια, τὸ ἦμισυ μέρος τῆς αὐτοῦ περιοισίας τῶ δημοσίῳ μέρει εἰσομιζέσθω* ἐκδ. D. Simon-Sp. Troianos, «Ekllogadion und Ecloga privata aucta». *Fontes Minores II*, Φρανκφούρτη 1977, σελ. 45-86, ἐδώ σελ. 73· ὅπως δε, πολὺ εὐστοχα ἐπισημαίνει ο Τρωιάνος ἡ διάταξη αὐτὴ «συνάπτει πρὸς ἀλλήλας τὰς δύο δικαιοδοσίας, κοσμικὴν δηλονότι καὶ ἐκκλησιαστικὴν, στενώτερον πάσης ἄλλης διατάξεως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου» βλ. καὶ Κ.Α. Τριανταφυλλοπούλου, «Ιεραρχία Νόμων καὶ Βυζαντινὸν Δίκαιο», *Σύμμεικτα εἰς μνήμην Ἀλεξάνδρου Σδώλου*, [Collection de l' Institut Français d' Athènes, 119], Αθήνα 1961, σελ. 475 ἐπ., κυρίως σελ. 479-480.

63. Βλ. τὴν παράλληλη τυποποίηση τῆς ἀμβλώσεως σὲς μελέτες τοῦ Σπ. Τρωιάνου, «Ἡ ἀμβλωση στο βυζαντινὸ δίκαιο», *Βυζαντινά 4* (1981), σελ. 171 ἐπ., *Ἡ ἀμβλωση κατὰ τὸ δίκαιο τῆς Ανατολικῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1987 καὶ «Τὸ ἐμβρυο στο βυζαντινὸ κανονικὸ δίκαιο», *Βυζαντινὰ Μελέται 3* (1991), σελ. 26 ἐπ. βλ. καὶ τοῦ ἴδιου, *Die Strafen im byzantinischen Recht*, Βρυξέλλες, La Peine, 1991, σελ. 187-199, ἰδιαίτερα σελ. 190-191 καὶ 197.

64. Ι. Ι. Κοτσώνη, «Τὸ χριστιανικὸν "φιλόανθρωπον" καὶ οἱ ἰ. κανόνες», *Ακτίες 18* (1955), σελ. 289 ἐπ.

65. Επειδὴ ὅμως, ὅπως πιο πάνω ἀναφέρεται, ἡ σχέση δέοντος τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοταξίας με τὸ δέον τῆς πολιτειακῆς δικαιοταξίας ὑπῆρξε ἀμφίδρομη παρατηρεῖται καὶ τὸ ἀνάστροφο φαινόμενο τῆς ευεργετικῆς ἐπίδρασης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πνεύματος στα βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα ἔτσι ἡ κλασικὴ θέση τοῦ βυζαντινοῦ Κανονικοῦ Δικαίου γιὰ τὴν ἀσκηση φιλανθρωπίας με ἢ καὶ ἀντὶ ἐπιτιμίων, που ἀποτελεῖ τὴν σπουδαιότερη ἐκφάνση τοῦ κοινωνικοῦ χαρακτήρα τῶν κανόνων τῆς Εκκλησίας (βλ. Γ. Πουλί, «Ὁ κοινωνικὸς χαρακτήρας τῶν κανόνων τῆς Εκκλησίας», *Χριστιανός 31* (1992), σελ. 49 ἐπ.), ἀπαντᾶ στο 8.43 τοῦ Prochiron auctum: *Οἱ τρίτοι ἐξαδέλφοι οὐ καλύονται ὀγδόου γὰρ εἰσι βαθμοῦ· πλὴν ἢ ἀκρίβειά τινων καὶ τούτους ἀφήσιν, ἀλλὰ προτρέπει ἐλεημοσύνη καὶ εὐποιῖαις τὸ θεῖον ἐξιλεώσασθαι* (JGR, τ. 7), σελ. 66) βλ. σχετικὰ Κ. Γ. Πιτσάκη, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐδδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στο Βυζαντινὸ Δίκαιο* [Θρακικὲς Μελέτες, 8], Αθήνα-Κομοτηνὴ 1985, σελ. 393 ἐπ. γιὰ τὴ βυζαντινὴ φιλανθρωπία βλ. τὴν κλασικὴ μελέτη τοῦ πατρὸς Δημητρίου Ι. Κωνοταντέλου, *Βυζαντινὴ φιλανθρωπία καὶ κοι-*

ντά στον κανόνα 129 της Καρχηδόνας⁶⁶, ο οποίος σε συνδυασμό με τον κανόνα 131 της ίδιας συνόδου, στερεί της ικανότητας του κατηγορείν και της μαρτυρικής ικανότητας τους δούλους⁶⁷. οι δύο αυτοί κανόνες φυσικά δεν εκφράζουν τη στάση

νωνική πρόνοια, Αθήνα 1986· για τις θέσεις των Πατέρων της Εκκλησίας για την κοινωνική δικαιοσύνη βλ. Ι. Σ. Πέτρου, *Κοινωνική δικαιοσύνη. Το πρόβλημα της κοινωνικής δικαιοσύνης στην παράδοση της Ορθοδοξίας*, [Εκκλησία-Κοινωνία-Οικουμένη, 5], Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 55 επ. γενικότερα βλ. Γ. Π. Κουσουλάκου, *Ο ένδον βίος του ανθρώπου και η Ηθική, το Δίκαιον και οι λοιποί κανόνες συμπεριφοράς*, Αθήνα 1961, σελ. 30 επ. καθώς και Αγλαΐας Τρωιάνου-Λουλά, *Θρησκεία και εγκληματικότητα*, Αθήνα 1985.

66. Έκδ. P.-P. Joannou. *Discipline générale antique (IVe-IXe s.)*, [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico Orientale, Fontifasc. IX], τ. 1, 2 *Les canons des Synodes Particuliers*, Ρώμη 1962, σελ. 402-403 και 404-405· βλ. και τα σχόλια των Ζωναρά, Βαλοσαμώνος και Αριστηνού -του Αριστηνού όμως η ερμηνεία αναφέρεται στη σύνοψη κανόνων Στεφάνου Εφεσίου- Συμεών μαγίστρου και λογοθέτη και μάλιστα στην επαυξημένη μορφή της που δημοσίευσαν οι Ράλλης-Ποτλής (για το ουλεκτικό αυτό έργο βλ. σχετικά Aem. Herman, «Introductio», εις Is. Croce, *Textus selecti ex operibus commentatorum byzantinorum iuris ecclesiastici* [S. Congregazione per la chiesa orientale. Codificazione Canonica Orientale], Fonti. Serie II, fascicolo V, Βατικανό 1939, σελ. 21-22· Μητροπολίτου Σουηδίας Παύλου, «Συνοψεις και Επιτομαί των ιερών κανόνων εν Βυζαντίω», *Μνήμη Μητροπολίτου Ικονίου Ιακώβου*, Αθήνα 1984, σελ. 77-95, εδώ σελ. 79 και 80-85· Αν. Χριστοφιλοπούλου, «Η "κανονική σύνοψις" και ο Συμεών ο Μεταφραστής», *Δίκαιον και Ιστορία*, Αθήνα 1973, σελ. 138-140· F. A. Biener, *De collectionibus canonum ecclesiae graecae schediasma litterarium*, Βερολίνο 1827, μτφρ. Π. Καλλιγά, *Μελέται νομικαί, πολιτικαί, οικονομολογικαί, ιστορικαί, φιλολογικαί κ.λπ. και Λόγοι εν τη Εθνοσυνελεύσει και τη Βουλή, υπό Γ. Π. Καλλιγά*, τ. 1, Αθήνα 1899, σελ. 299-405, εδώ σελ. 364 επ.) κάτω από το σχολιασμό των κανόνων από τους Ζωναρά και Βαλοσαμώνα, μέχρι τον κανόνα 84 του Μ. Βασιλείου· Ράλλης-Ποτλής, τ. 3, σελ. 596 επ. και 600 επ.· βλ. σχετικά Ελευθερίας Σπ. Παπαγιάννη, «Το πρόβλημα των δούλων στο έργο των κανονολόγων του 12ου αιώνα», *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα. Κανονικό Δίκαιο, κράτος και κοινωνία*, [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών. Διπτύχων - Παράφυλλα, 3], Αθήνα 1991, σελ. 405-445, εδώ σελ. 416 επ.· βλ. και την επόμενη σημ.

67. Σπ. Ν. Τρωιάνου, «Η εκκλησιαστική διαδικασία μεταξύ 565 και 1204», *Επετηρ. του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 13 (1966 έκδ. 1969), σελ. 18 επ. και 91 επ.· για την επίδρα-

των Πατέρων της Εκκλησίας στο πρόβλημα της δουλείας⁶⁸.

γ) *Η διήθηση πολιτιστικών στοιχείων στη συγκρότηση του αδικού*: Μία πολυσημαντική παράμετρος κατανόησης του εκκλησιαστικού αδικήματος είναι η απόδοση της αιτίας της πράξης, που συνιστά το κανονικό αδίκημα, σε μεταφυσικό αίτιο: στον διάβολο.

Ενώ δηλαδή, στο «κοσμικό» δίκαιο η αιτιότητα, ως σχέση αιτίου και αιτιατού, αναζητείται στη σχέση της πράξης του δράστη με το εγκληματικό αποτέλεσμα αντικειμενικά⁶⁹, στο Εκκλησιαστικό Ποινικό Δίκαιο υπάρχουν περιπτώσεις που το εκκλησιαστικώς αξιόποιο αποτέλεσμα αποδίδεται σε σατανική ενέργεια⁷⁰.

ση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στο βυζαντινό δίκαιο βλ. Μ. Α. Τουρτόγλου, «Κοινωνικά τινες επιδράσεις επί το Βυζαντινόν Δίκαιον», *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σελ. 23-52· γενικότερα για την κοινωνική διαστρωμάτωση στο Βυζάντιο βλ. Ι. Καραγιαννόπουλου, *Το βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 341 επ.· Ν. Σβορώνου, *Η ύβζαντινή επαρχία. Πέντε μαθήματα*, [Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας, 18], Αθήνα 1991, κυρίως σελ. 26 επ., 40 επ. και 68 επ.

68. Βλ. Δημητρίου Ι. Κωνσταντέλου, «Δούλοι, δουλεία και Εκκλησία εις τον μεταγενέστερον μεσαιωνικόν ελληνικόν κόσμον», μτφρ. Β. Σωτηρόπουλου, «ΦΙΛΙΑ» εις *Κωνσταντινόν Μπόνην*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 385-405 και του ίδιου, *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία στον Μεταγενέστερον Μεσαιωνικόν Ελληνικό Κόσμο*, μτφρ. Αθ. Κοντογιαννακοπούλου, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 120 επ.· για το γνωστό χωρίο της Α' προς Κορινθίους Επιστολής του Παύλου 7, 21 (...δούλος ἐκλήθης...) βλ. Αγουρίδη, *Αποστόλου Παύλου Πρώτη προς Κορινθίους επιστολή* κ.λπ. (σημ. 10), σελ. 117 επ. και για το σχετικό της Επιστολής προς Φιλήμονα 16 (...οὐκέτι ὡς δούλον...) Ι. Δ. Καραβιδόπουλου, *Αποστόλου Παύλου Επιστολές προς Εφραίους, Φιλιππησίους, Κολοσσαείς, Φιλήμονα*, [Ερμηνεία Καινῆς Διαθήκης, 10], Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 566 επ.

69. Διαφορετική είναι η έννοια της υποκειμενικής υπαιτιότητας, των υποκειμενικών δηλαδή στοιχείων που πρέπει να επικαλύπτουν τα αντικειμενικά (βλ. Ι. Μανωλεδάκη, *Ποινικό δίκαιο. Επιτομή Γενικού Μέρους*, [Εκδόσεις Ποινικού Δικαίου, 2], Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 140 επ.).

70. Έτσι ο αντικειμενικός αιτιώδης σύνδεσμος που είναι στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης και του εγκλήματος (βλ. Μανωλεδάκη, *Ποινικό δίκαιο* κ.λπ. [σημ. 69], σελ. 121 επ.) και του εκκλησιαστικού αδικήματος αποκτά μεταφυσικό χαρακτήρα και επιρρωννύει την εκδοχή της οντολογικής έννοιας του κανονικού αδικήματος.

Πρόκειται για μια ιδιόμορφη επίδραση των δυνάμεων της κόλασης στον ανθρώπινο βίο: προκαλούν το περιγραφόμενο στην αντικειμενική υπόσταση του εκκλησιαστικού αδικήματος αποτέλεσμα.

Αρχούντως χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ακουσίας ανθρωποκτονίας. Αρχικά πρέπει να παρατηρηθεί ότι την αντίληψη της μεταφυσικής αιτιότητας⁷¹ για την ακουσία ανθρωποκτονία⁷² βρίσκουμε και στην αρχαία Ελλάδα⁷³.

71. Για την ορθολογιστική έννοια της αιτιότητας στην αρχαία ελληνική σκέψη βλ. Δ. Ν. Ανδριόπουλου, *Αιτιότητα. Η Θεμελιώδης έννοια της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Ε. Καλόγερά-Γ. Ζωγραφίδη, Αθήνα 1991.

72. Για την ακουσία ανθρωποκτονία στο αττικό δίκαιο, που τυποποιήθηκε με τη νομοθεσία του Δράκοντα (IG i', 115 και τη νεότερη έκδ. των R. Meiggs-D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Οξφόρδη 1969, 86 [87], σελ. 264-26), βλ. MacDowell, *Athenian Homicide Law in the Age of the Orators*, Αγγλία 1963, σελ. 58 επ. και σελ. 117 επ.: Κ. Τσαντοάνογλου, «Φόνου φεύγειν [IG i'. 115. 11-13]», *Κέρονος. Τριμηνιαία προσφορά στον καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη*, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 170 επ.: Α. Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, μτφρ. Π. Δημάκη, Αθήνα 1981, σελ. 445 επ. και σελ. 457 επ.: Ι. Δ. Ζέπου, «Τό δίκαιον κατά τους ομηρικούς χρόνους», *Αρχαίον Ιδιωτικού Δικαίου* 1 (1943), σελ. 231 επ. εδώ σελ. 269 επ. και του ίδιου, «Νομοθεσία Σόλωνος», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεΐνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 18 (1971), Αθήνα 1973, σελ. 7-168, εδώ σελ. 69-70· βλ. ακόμη Γ. Σ. Αλεξιάδου, *Αρχαίον Ελληνικόν Δίκαιον. Θεμελιώδεις έννοιαι, πρώτοι νομοθεσίαι*, Αθήνα 1989, σελ. 117 επ. καθώς και Κ. Γ. Γαρδίκι, «Σύγκρισις του βυζαντιακού φονικού δικαίου προς τον αρχαίον ελληνικόν και μάλιστα το αττικόν δίκαιον», *Τόμος προς τιμήν Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου επί τη τεσσαρακονταετηρίδι της καθηγεσίας του*, Αθήνα 1959, σελ. 1-16, εδώ σελ. 1 επ. Υπενθυμίζεται ότι η μεταφυσική για το φόνο αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων η σχετική για την επίδραση της οργής του θύματος (βλ. χαρακτηριστικά το Ζ' 865c στους Νόμους του Πλάτωνος· έκδ. I. Burnet, *Platonis Opera*, V, σελ. 307· βλ. L. Schmidt, *Η ηθική των αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Δ. Ιωαννίδου Ολυμπίου, τ. 2, Αθήνα 1901, σελ. 165 επ.) απαντά αιώνες μετά στην κανονική γραμματεία· έτσι ο Νιζόδημος ο Αγορείτης συμβουλεύει τους πνευματικούς να λένε στους φονείς (Εἰπέ εἰς τὸν φονέα, Πνευματικέ...) να ασκούν έργα φιλανθρωπίας ...διὰ τὴν ψυχὴν τοῦ φονευθέντος... καὶ οὕτω μὲ αὐτὰ νὰ σιωπήσῃ τὴν βόην ὅπου κάμνει τὸ αἷμα τοῦ φονευθέντος καὶ ζητεῖ κατ' αὐτοῦ ἐκδίκησιν...»· *Εξομολογητάριον ἡτοι βιβλίον ψυχωφελέστατον κ.λπ.*, Αθήνα 1988, ανατύπωση της έκδ. της Βενετίας του 1818, σελ. 97.

Ξεχωριστή σημασία έχει η διήγηση του Ηροδότου για τον Άδραστο ακριβώς γιατί ο Αρέθας Καισαρείας την χρησιμοποιεί στην ερμηνεία του κανόνα 8 του Μ. Βασιλείου.

Στο χωρίο αυτό ο Αρέθας Καισαρείας⁷⁴ συναιρεί την αρχαιοελληνική και βυζαντινή αντίληψη για τη μεταφυσική αιτιότητα της ακούσιας ανθρωποκτονίας, με την από κοινού παράθεση του Ηροδότου I 43 με τα παραδείγματα ακούσιου φόνου που απαντούν στον κανόνα 8 του Μ. Βασιλείου, στην επιστολή του προς τον Κοσμά μάγιστρο, την οποία αρχικά εξέδωσε ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος⁷⁵ και μεταγενέστερα ο L. G. Weste-rink⁷⁶.

Ο Αρέθας δίνει τρία παραδείγματα ακούσιου φόνου: Τὰ μέντοι ἀκούσια, ὅσα μὲν πάντη τῷ ἀνευθύνῳ περιστοιχίζεται μετριωτέρων τυγχάνει τῶν ἱερῶν τιμημάτων καὶ ποῖα ταῦτα; εἰ κατὰ τὸν Λυδὸν τις Ἄδραστον ἀλῶ ἀτυχήματι κεχηρμένος, κατ' ἄλλου μὲν ἐπαφείς τὸ ἀκόντιον, ἑτέρου δ' ἐκ παρόδου τὴν φο-

73. Αν και στον αρχαιοελληνικό στοχασμό υπερτονίζεται η εγκληματική βούληση ως καθοριστικό για την κατάφαση της ενοχής στοιχείο· βλ. R. Maschke, *Die Willenlehre im griechischen Recht. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Interpolationen in den griechischen Rechtsquellen*, Βερολίνο 1926, σελ. 128.

74. Ο Αρέθας γεννήθηκε μάλλον το 850 και πέθανε μετά το 932· το 895 χειροτονήθηκε διάκονος και αργότερα υπηρέτησε την Εκκλησία ως Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας· βλ. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, μτφρ. Λ. Γ. Μπενάκη - Ι. Β. Αναστασίου - Γ. Χ. Μαυρή, τ. 1, Αθήνα 1977, σελ. 78 επ· P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Note et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, μτφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου (*Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*), Αθήνα 1981, σελ. 184 επ· N. G. Wilson, *Scholars in Byzantium*, μτφρ. Ν. Κονομή, Αθήνα 1991, σελ. 159 επ· κλασικό παραμένει το έργο του Σ. Κουγέα, *Ο Καισαρείας Αρέθας και το έργο του*, Αθήνα 1913, ανατύπωση Αθήνα 1985, στη σειρά «Epilecta. I», σελ. 21-188, σποραδικά αλλά ιδιαίτερα σελ. 72 επ. (για τις κανονικές πραγματείες του Αρέθα).

75. «Ελληνικά νομικά ιδέα εν τω Βυζαντινώ Ποινικῷ Δικαίῳ», *Αρχαίον Ιδιωτικῷ Δικαίῳ* 16 (1953), σελ. 161-183, το κείμενο σελ. 172-174.

76. *Arethae Archiepiscopi Caesariensis, Scripta Minora*, τ. 1, [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum], Λιψία 1968, αριθμ. 30, σελ. 260-264.

ρὰν ὑποδραμόντος, ἢ καὶ λίθῳ κατασεῖσαι φυτοῦ καρπὸν πρὸς ἀπόλαυσιν ὀριγνώμενος τὸν κατόπιν ἐστῶτα τοῦ δένδρου πληγὴν βάλοι θανάτου, μηδὲν ὄλως τοῦ συγκυρήσαντος προϊδόμενος· ὡσαύτως δὲ καὶ κατὰ θηρός.

Ἡ παράθεση του χωρίου του Ηροδότου I 43 δεν είναι τυχαία· με το χωρίο του Ηροδότου I 43 κλείνει μια διήγηση⁷⁷ αποκαλυπτική για την αρχαιοελληνική αίσθηση του ακούσιου φόνου: Ἡ συνάφεια αρχίζει μετὰ την περίφημη συζήτηση του Σόλωνος με τον Κροῖσο για τον ολδιώτατο των ανθρώπων. Ὄταν λοιπὸν ἔφυγε ο Σόλων, ἡ θεία νέμεση εκδικήθηκε τον Κροῖσο για την αλαζονεία του, να θεωρεῖ τον εαυτό του ως τον πιο ευτυχισμένο ἄνθρωπο στον κόσμο· εἶδε σε ὄνειρο⁷⁸ ὅτι ο γιος του Ἄτυς

77. Ηροδότου Ιστορίαι, I 33-45, ἐκδ. C. Hude, *Herodoti Historiae*, I, Οξφόρδη 1927· για την ενότητα αὐτή του Ηροδότου βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτη, «Φόνος, λόγος καὶ ἀλήθεια», *Ηρόδοτος. Ἐπτὰ νομβέλες καὶ τρία ἀνέκδοτα. Εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ τρία δοκίμια*, Αθήνα 1981, σελ. 165-178 καὶ τὴ θαυμάσια ἀπόδοση του ἀρχαίου κειμένου (ἀπὸ τὴν πιο πάνω ἐκδοση τοῦ Hude) σελ. 28-43.

78. Ἐδῶ αξίζει να σημειωθεῖ ὅτι καὶ στις πηγές τῆς κανονικῆς γραμματείας, σπάνια ὁμως, ἀπαντᾷ ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀλήθεια στο ὄνειρο· ἔτσι σε ἀπόκριση που ψευδῆ γράφα ἀποδίδεται στον Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Τιμόθεο (381-385) (βλ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χρυσόστομου Παπαδόπουλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας (62-1934)*, Ἀλεξάνδρεια 1935, ἀνατύπωση Αθήνα 1985, σελ. 209 ἐπ.) διαβάζουμε ὅτι *Ἀληθῆνουςιν τὰ ἐνύπνια τὰ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ γενόμενα· τινὰ δὲ καὶ οἱ δαίμονες προδεικνύουσιν*, ἐκδ. J. B. Pitra, *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, τ. I, Ρώμη 1864, σελ. 636· γιὰ τὶς ἀποκρίσεις τοῦ Τιμοθέου βλ. Μητροπολίτου Σουηδίας καὶ πάσης Σκανδιναβίας Παύλου Μενεβίσογλου, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τοὺς κανόνας* κ.λπ. (σημ. 17), σελ. 589 ἐπ· τέλος, αξίζει να σημειωθεῖ, ὅτι στην ονειροκριτικὴ γραμματεία των βυζαντινῶν βρισκόμαστε καὶ τὴν πρόγνωση τοῦ θανάτου στο ὄνειρο· βλ. χαρακτηριστικὰ τὸ ὄνειρο τοῦ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη Βέγκου (1275-1282) (βλ. Ν. Ξεξάκη, *Ἰωάννης Βέγκος καὶ αἱ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις αὐτοῦ*, Αθήνα 1981) στον Παχυμέρη γιὰ θανάτους ἐκκλησιαστικῶν που θεωρήθηκε ὅτι οφειλόταν στη θεία δίκη (ἐκδ. A. Failler, *Georges Pachymères, Relations Historiques*, [CFHB, 24/1], Π. 19, σελ. 171· βλ. σχετικὰ Στ. Λαμπάκη, «Υπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στην ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σελ. 77-100, ἐδῶ σελ. 86-87).

θα σκοτωθεί από αιχμηρό αιδηρένιο όργανο⁷⁹, για ν' αποφευχθεί το κακό δεν τον έστελνε πια σε στρατιωτικές επιχειρήσεις και έβγαλε όλα τα όπλα από τα οικήματά τους· αποφάσισε δε το γάμο του· τότε ήλθε στις Σάρδεις ο Άδραστος⁸⁰, ο οποίος ήταν ακούσιος φονεύς του αδελφού του και ζήτησε από τον Κροίσο να τον εξαγνίσει με την κάθαρση που υποβαλλόταν ο φονεύς⁸¹. έτσι ο Κροίσος διενεργεί την κάθαρση και κρατά τον Άδραστο ως φιλοξενούμενο στα ανάκτορά του. Τότε όμως ένας μεγάλος αγριόχοιρος προκαλούσε μεγάλες καταστροφές και στην επιχείρηση εξόντωσής του πήρε μέρος και ο Άτυς, παρ' όλες τις αντιρρήσεις του Κροίσου· στο κνήγι αυτό ο Άδραστος από λάθος του, ακούσια, σκοτώνει τον Άτυ⁸²· συντετριμμένος ζητά από τον Κροίσο να τον θανατώσει, αλλά ο Κροίσος πιστεύοντας ότι δεν φταίει ο ίδιος αλλά κάποιος θεός⁸³, δεν του αφαιρεί τη ζωή· αλ-

79. Για το όνειρο του Κροίσου βλ. Γ. Δ. Καραλή, *Ιστορία και Φιλοσοφία των Ονείρων από τον Όμηρο μέχρι τον Πλούταρχο*, Αθήνα 1988, σελ. 237.

80. Το όνομα αυτό σημαίνει αναπόφευκτος, αναπόδραστος και όπως υποθέτει ο Θ. Μαυρόπουλος μπορεί να είναι συμβολικό· Θ. Γ. Μαυρόπουλου, *Ηροδότου Μούσαι*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 127· βλ. και R. J. Bonner - Gertrude Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, τ. 2, Νέα Υόρκη 1968 (=1938), σελ. 194 και σελ. 201 επ.

81. Την περιγραφή του εξαγνισμού βλ. στα Αργοναυτικά του Απολλώνιου του Ρόδιου στην έκδ. H. Fränkel, *Apollonii Rhodii Argonautica*, Oxonii 1961, Δ 699 επ., σελ. 198 επ.· βλ. σχετικά R. Parker, *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Οξφόρδη 1990 (=1983), σελ. 370 επ.· για τα Αργοναυτικά σημειώνεται, ότι αν και ο συγγραφέας τους έζησε στην ελληνιστική εποχή (βλ. σχετικά A. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 995-1005), συναίρει σχεδόν το σύνολο της παράδοσης για το προκαθορισμένο του θανάτου, την αναπότρεπτη μοίρα, την κληρονομική ενοχή κ.λπ.· εξάλλου ο μύθος του έργου ήταν γνωστός στον Όμηρο και στον Ησίοδο.

82. ...ό ξείνος, ούτος δὴ ὁ καθαρθεὶς τὸν φόνον, καλεόμενος δὲ Ἄδρηστος, ἀκοντίζων τὸν ὕν τοῦ μὲν ἀμαρτάνειν, τυγχάνει δὲ τοῦ Κροίσου παιδός. Ὁ μὲν δὴ βληθεὶς τῇ αἰχμῇ ἐξέπλησε τοῦ ὄνειρου τὴν φήμην...

83. Βλ. και στην περίφημη, για τον ακούσιο φόνο, β' τετραλογία του Αντιφώντος, όπου και εκεί ο ακούσιος φόνος διαπράχθηκε από εσφαλμένη ρίψη του ακοντίου, για την οποία ρίψη δρίσκουμε μεταφορική ερμηνεία: *Ὁν δίκαιος δὲ ἀποφυγεῖν ἐστὶ διὰ τὴν ἀτυχίαν τῆς ἀμαρτίας. Εἰ μὲν γὰρ ὑπὸ μηδεμιᾶς*

λά ο Άδραστος φονεύς μὲν τοῦ ἑωυτοῦ ἀδελφεοῦ γενόμενος, φονεύς δὲ τοῦ καθήραντος αυτοκτόνησε στον τάφο του Ἄτυ⁸⁴.

Ο δράστης «πληρώνει» χωρίς προσωπικά να έχει φταιξει, είτε για τον τύφλωση η ἀτη⁸⁵, είτε γιατί είχαν προσχεδιάσει το φόνο οι θεοί. Αλλά και σε αρκετές πηγές της κανονικής γραμματείας απαντά η αντίληψη ότι ο υπαίτιος του εκκλησιαστικού

ἐπιμελείας τοῦ θεοῦ ἢ ἀτυχία γίνεται, ἀμάρτημα οὐσα τῶ ἀμαρτάντι σιμφορὰ δικαία γενέσθαι ἐστίν· εἰ δὲ θεῖα κηλὶς τῶ δράσαντι προσπίπτει ἀσέβοντι, οὐ δίκαιον τὰς θείας προσβολὰς διακωλύειν γίνεσθαι. Γρ. Δ. Ανδρουτσόπουλου - Ι. Γ. Λουκά, *Αντιφών ο Ραμνοῖσιος*, τεύχ. Α', Αθήνα 1967, σελ. 112-126, ἐδῶ σελ. 120 [το κείμενο ἀπὸ τὴν ἐκδ. L. Gerne] καὶ σσημ. 18 («...ἡ ἀρχαία κοινὴ γνώμη ἐπίστευεν ὅτι οἱ θεοὶ τυφλώνουν τὰς διανοίας τῶν ἀσεβῶν ἀνθρώπων καὶ καθιστῶσι τούτους ἐπιρρεπεῖς εἰς ποικίλα ἐγκλήματα...»). Τέλος βλ. καὶ τὴν εἰρωνικὴν κατὰκρηση τοῦ Πλούταρχου, ἀπὸ τὸν Στησίμβροτο τὸν Θάσιο, ὅτι ὁ Περικλῆς ἀφιέρωνε πολὺ χρόνον σε ἀσκοπεῖς συζητήσεις με τοὺς σοφιστῆς, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ εἶναι ὁ ἀκούσιος φόνος θὰ μπορούσε νὰ ἐρημνευεῖ μεταφυσικά: *Πεντάθλου γὰρ τινος ἀκοντίω πατάξαντος Ἐπίτιμον τὸν φαρσάλιον ἀκουσίως καὶ κτείναντος, ἡμέραν ὅλην ἀναλώσαι (sc. Περικλῆς) μετὰ Πρωταγόρου διαποροῦντα, πότερον τὸ ἀκόντιον ἢ τὸν βαλόντα μᾶλλον ἢ τοὺς ἀγωνοθέτας κατὰ τὸν ὀρθότατον λόγον αἰτίους χρῆ τοῦ πάθους ἠγεῖσθαι* ἐκδ. Η. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, II, Δουβλίνο-Ζυρίχη 1972, ἀμετάβλητη ἀνατύπωση τῆς 6ης ἐκδ. τοῦ 1951, Α 10, σελ. 257 (=Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Περικλῆς 36, Plutarque Vies, τ. 3, εἰς R. Flacelière - É. Chambry, Παρίσι 1969 [=1964], σελ. 56) βλ. σχετικὰ Μ. Untersteiner, *The Sophists*, μτφρ. ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν Κ. Freeman, Οξφόρδη 1954, σελ. 30 ἐπ.

84. Ὁ.π.

85. J.-P. Vernan, «Προσχεδιάσματα τῆς βούλησης στὴν ἐλληνικὴ τραγωδία», J.-P. Vernan - P. Vidal - Naque, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, μτφρ. Στέλλα Γεωργούδη, Αθήνα 1974, σελ. 57-101, ἐδῶ σελ. 75 ἐπ.: βλ. καὶ σελ. 98 ὅπου καὶ ἡ ἐκφραση «τραγικὴ ἐνοχία» βλ. καὶ E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, μτφρ. Γ. Πατρομανωλάκη, Αθήνα 1978, σελ. 22 ἐπ.: Α. Δ. Σκιαδά, «Γλυκὺς βίσιος - Μείλιχος αἰὼν» (Ἐρευνα εἰς τοὺς πρώτους Ἑλληνας λυρικοὺς ποιητῆς), «Χάρις Κωνσταντίνῳ Ι. Βουρβέρη». *Αφιέρωμα τῶν μαθητῶν τοῦ ἐπὶ τῆ ἐξηκονταπενταετηρίδι τοῦ βίου αὐτοῦ*, Αθήνα 1964, σελ. 25-73 σποραδικὰ ἀλλὰ κυρίως σελ. 59 ἐπ. καὶ τοῦ ἰδίου, «Τὸ παράδειγμα τοῦ Αἰγίσθου καὶ ἡ ἐνοχία τῶν θνητῶν (Ὀδύσσεια, α 32-43)», στὴ συλλογὴ ἔργων τοῦ με τίτλο *Μικρογραφίες*, Αθήνα 1985, σελ. 63-81. Βλ. καὶ Ι. Θ. Κακριδὴ, *Αραῖ. Μυθολογικὴ μελέτη*, Αθήνα 1929, σποραδικὰ, ἀλλὰ κυρίως σελ. 141 ἐπ. γιὰ τὴν κληρονομικὴν ἀρὰ, καθὼς καὶ L. Schmidt, *Ἡ ἠθικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, μτφρ. Δ. Ἰωαννίδου Ὀλυμπίου, τ. 1, Αθήνα 1901, σελ. 67 ἐπ.

αδικήματος του ακούσιου φόνου⁸⁶ τιμωρείται, γιατί «έπεσε σε φόνο» και έχυσε ανθρώπινο αίμα από την ανεξιχνίαστη θεία βούληση⁸⁷.

Έτσι το πρόβλημα που ανακύπτει είναι, αν και στις πηγές του Εκκλησιαστικού Δικαίου ο ακούσιος φόνος αποδίδεται σε κάποια υπερβατική αιτία, με την επίρεια της οποίας επήλθε ο θάνατος του θύματος. Περαιτέρω δε αν το μεταφυσικό αίτιο που αιτιακά προκάλεσε το εκκλησιαστικώς αξιόποιο αποτέλεσμα είναι ο διάβολος ως κορυφαία έκφραση των δυνάμεων της κόλασης.

Οι παρακάτω μαρτυρίες είναι απόλυτα πειστικές ότι μια σατανική ή διαβολική ενέργεια θεωρήθηκε, σε αρκετές περιπτώσεις, το αίτιο του εκκλησιαστικώς αξιόποινου αποτελέσματος.

Μια πολύ χαρακτηριστική μαρτυρία για την απόδοση του εκκλησιαστικώς αξιόποινου αποτελέσματος στον διάβολο βρίσκεται στο Βίο του Συμεών του Νέου Θεολόγου, που γράφτηκε από τον Νικήτα Στηθάτο.

86. Για τον ακούσιο φόνο στους κανόνες της Εκκλησίας βλ. Γ. Πουλή, *Ο ακούσιος φόνος κατά το Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 55 επ.

87. Το στοιχείο αυτό, ως το μόνο μάλιστα νομιμοποιητικό, για την επιβολή ποινών για ακούσιες πράξεις, τόνισε ήδη το 1872 ο Ι. Παππαλουκάς Ευταξίας: «...η κυρία όμως αιτία (sc. επιβολής ποινών) είναι, ότι η Εκκλησία καθαρώς θρησκευτικώς θεωρούσα τα πράγματα δεν παραδέχεται ουδέν γινόμενον εξ αυτομάτου ή τυχαίως, αλλά τα πάντα μετά σκοπιμότητος και κατ' ευδόκησιν ή παραχώρησιν Θεϊάν... όστις και ανουσίως συντέλεση εις κακόν τι, εγένετό πως όργανον εις κακόν και τούτο δεν είναι τυχαίον» (*Τον Κανονικόν Δικαίον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας. Τα περί ιερατικής εξουσίας*, τεύχ. 1, Αθήνα 1872, σελ. 206). Αλλά και ο Παναγιωτάκος με τον ίδιο τρόπο κατανοεί την επιβολή εκκλησιαστικών κυρώσεων για ακούσιες πράξεις: «...ουδέεις άκων αδικπραγήσας λογίζεται ανεύθυνος διά τας πράξεις αυτού... διότι ουδέν το γινόμενον εν τη ανθρωπίνη ζωή παράγεται εκ τύχης, μοιραίως, αλλά πάντα, αγαθά ή κακά, κατά δύναμιν και παραχώρησιν της ανεξιχνίαστου βουλής της Θείας Προνοίας, τίκτονται...» και λίγο παρακάτω: «...το ακούσιον αμάρτημα ανάγει την γενεσιουργόν αιτίαν αυτού εις την βουλήν της Θείας Προνοίας...» (*Σύστημα του Εκκλησιαστικού Δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχίν αυτού*, τ. 3, *Το Ποινικόν Δίκαιον της Εκκλησίας*, Αθήνα 1962, σελ. 179 και 181 [οι υπογραμμίσεις του συγγραφέα]).

Η μαρτυρία αφορά ακούσιο φόνο που τέλεσε ένας δυτικός επίσκοπος⁸⁸, ο οποίος, μετά, υπήρξε μαθητής του Συμεών, και τέθηκε στο Βίο⁸⁹ ακριβώς για να δείξει τα πνευματικά χαρίσματα του Συμεών ως πνευματικού πατέρα⁹⁰.

Τα πραγματικά περιστατικά ήταν: ο υπαίτιος ενώ διάβαζε, είπε στον ανεψιό του να του δώσει ένα ποτήρι με μίγμα κρασιού· όταν ο ανεψιός το έδωσε στον υπαίτιο (επίσκοπο), αυτός το δοκίμασε, αλλά αηδίασε από τη γεύση του· τότε πήρε τη βακτηρία του να κτυπήσει τον ανεψιό του με σκοπό σωφρονισμού, που δεν ετοίμασε σωστά το μίγμα που του παρήγγειλε· αλλά η βακτηρία έφυγε από τα χέρια του, από διαβολική ενέργεια, και προκάλεσε το θάνατο του ανεψιού⁹¹.

Μια άλλη εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μαρτυρία, με το ίδιο σχήμα σκέψης, μας παραδίδεται σε μια επιστολή του Αρχιεπισκόπου Πρώτης Ιουστινιανής Δημητρίου Χωματηνού (ή Χωματιανού)⁹² προς τον επίσκοπο Στρουμίτζης για την επιβολή επιτιμί-

88. Όταν έγινε μοναχός πήρε το όνομα Ιερόθεος.

89. *Tusculum - Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters. Dritte, neu bearbeitete und erweiterte Auflage* von W. Buchwald - A. Hohlweg - O. Prinz, Μόναχο 1982, μτφρ. Αθ. Φουόλα, *Tusculum - Λεξικόν*, τ. 1, Αθήνα 1993, σελ. 364.

90. Βλ. Β. Χριστοφορίδη, *Η πνευματική πατρότης κατά τον Συμεών τον Νέον Θεολόγον*, Θεσσαλονίκη 1977· για τη ζωή και το έργο του Συμεών βλ. Χ. Γ. Σωτηρόπουλου, *Νηπτιζοί Πατέρες*, 1, *Συμεών ο Νέος Θεολόγος (βίος-έργα-διδασκαλία)*, Αθήνα 1986, σελ. 15 επ.

91. ...ἐπίσκοπός τις... πτώματι δεινῶ τῶ τοῦ φόνου ἐκ φθόνου τοῦ διαβόλου περιέπεσε... λαβὼν οὖν ὁ ἐπίσκοπος τοῦτο καὶ γευσάμενος ἀηδίας ἐπλήσθη διὰ τὸ εἶναι χλιαρὰν τὴν κρασίν τοῦ οἴνου, καὶ κουφίσας ἦν ἐπὶ χεῖρας ἐπέφερε το βακτηρίαν ἐκ μέσου ταύτην λαβὼν τοῖς δακτύλοις αὐτοῦ ἴθυνεν αὐτὴν ὡς ἐπὶ τὸν παῖδα, ἐκδειματώσας τοῦτον βουλόμενος· ἡ δὲ - ὦ τῶν ἀνεφίκτων κριμάτων σου Χριστέ - ἐξ ἐνεργείας τοῦ διαβόλου ἐκδραμοῦσα τῶν δακτύλων τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὸν παῖδα κατὰ τοῦ μήνιγγος πλήξασα εὐθὺς ἀνάρπαστον τῆς παρουσίας ζωῆς τοῦτον πεποιήκε... (ἐκδ. Ιr. Hausheer, *Un grand mystique byzantin. Vie de Syméon le Nouveau Théologien (949-1022) par Nicéas Siéthatos* [Orientalia Christiana. 12], Ρώμη 1928, σελ. 68 και Π. Κ. Χρήστου, *Φιλοκαλία. Συμεών ο Νέος Θεολόγος* 19, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 118, 120).

92. Βλ. σχετικά Beck, *Kirche und theologische Literatur* κ.λπ. (σημ. 45), σελ. 708 επ· Herman, «Introduction», εις Croce, *Textus selecti ex operibus commen-*

ων στον Δραγάνο, ο οποίος ακούσια φόνευσε τον γιο του κατά τη διεξαγωγή αγωνίσματος⁹³· το συμβάν όμως αποδίδεται σε επηρεασμό του διαβόλου: ...ὁ σκότιος τοξευτῆς ἐκ τοῦ ἀφανοῦς τῆ ἑαυτῆ φαρέτρα σκευὴ θανάτου ἠτοιμάσασε, καὶ τὴν χαρὰν εὐθύς εἰς πένθος μετεχρωμάτισε⁹⁴. Και εδώ είναι προφανές ότι ο διάβολος, ο σκότιος τοξευτής, άλλαξε τη φορά του βέλους εναντίον του θύματος, έτσι ώστε η αντικειμενική αιτιότητα αποκτά μεταφυσική διάσταση.

Για τη μεταφυσική αιτιότητα της ακούσιας ανθρωποκτονίας, πολύτιμες μαρτυρίες απαντούν στον Νομοκάνονα που εξέδωσε ο J. B. Cotelerius⁹⁵. Στα κεφάλαια 213-214 ο συντάκτης του υπό συζήτηση έργου περιγράφει μια πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση ακούσιου φόνου: Ἐὰν εὐρεθῆ ἄνθρωπος ποιμένα βόσκοντα εἰς τὰς χώρας αὐτοῦ, ἢ τοῦ κήπου, ἢ τοῦ ἀμπελῶνος, καὶ ἀναστριγγίσῃ αὐτῷ, καὶ δόσῃ τὴν ῥάβδον αὐτοῦ ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ τυχὸν πέσῃ καὶ ἀποθάνῃ, ἢ τε μίαν, ἢ τε δευτέραν, ἢ τρίτην, ἢ ὀγδόην ἡμέραν· ἐπιτιμάσθω χρόνοις γ´ μετανοίας ρ´. Τοῦτο γὰρ δαιμονικόν ἐστὶν καὶ εὖρεμα διαβόλου. εἰ δὲ παρὰ ἰε´ ἢ καὶ κ´ ἡμέρας ἀμαρτίαν οὐκ ἔχομεν⁹⁶.

tatorum byzantinorum κ.λπ. (σημ. 66), σελ. 28-29· Α. Π. Χριστοφιλοπούλου, «Δημήτριος Χωματιανός», *Δίκαιον και Ιστορία. Μικρά μελετήματα*, Αθήνα 1973, σελ. 155-163 (= *Θεολογία* 20 [1949], σελ. 741-749)· Τρωιάνου, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου* κ.λπ. (σημ. 17), σελ. 172-173.

93. Βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. 3, Αθήνα 1949, σελ. 93 σημ. 6 και σελ. 136.

94. J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi Parata*, τ. VI, *Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*. Παρίσι-Ρώμη 1891, αριθμ. 131, σελ. 533-536 (σελ. 534). Βλ. R. J. Macrides, «Killing, Asylum, and the Law in Byzantium», *Speculum* 63 (1988), σελ. 509-538, εδώ σελ. 528 καθώς και M. V. Strazzeri, «Drei Formulare aus dem Handbuch eines Provinzbistums», *Fontes Minores III*, Φρανκφούρτη 1979, σελ. 323-351, εδώ σελ. 344.

95. *Ecclesiae Graecae monumenta*, τ. 1, Παρίσι 1677, σελ. 68-158, ανατύπωση υπό τον τίτλο *Ο Νομοκάνων του Cotelerius*, [Βιβλιοθήκη Βυζαντινού και Μεταβυζαντινού Δικαίου, 1], Θεσσαλονίκη 1992· για το έργο αυτό βλ. Herman, «Introduction», εις Croce, *Textus selecti ex operibus commentatorum byzantinorum* κ.λπ. (σημ. 66), σελ. 34-35.

96. Cotelerius, *Ecclesiae Graecae* κ.λπ. σελ. 104.

Και εδώ είναι έκδηλος ο μεταφυσικός τόνος στην περιγραφή της πράξης. Αντικειμενικά έχουμε επίπληξη του θύματος⁹⁷ και ένα πλήγμα, το οποίο επήλθε από τη ρίψη της ράβδου του υπαίτιου στο θύμα, το οποίο στη συνέχεια έπεσε και πέθανε· η πτώση και ο θάνατος του θύματος θεωρούνται δαιμονικά ευρήματα του διαβόλου.

Αν ο θάνατος επήλθε μετά από ένα εύλογο χρονικό διάστημα, η πράξη μένει ατιμώρητη από τη διατύπωση του τελευταίου χωρίου (...*ἀμαρτίαν οὐκ ἔχομεν*) συνάγεται, ότι εάν ο θάνατος συνέβη αμέσως μετά το περιγραφόμενο στο κεφάλαιο 213 επεισόδιο, θεωρείται αμαρτία, που εδώ σημαίνει εκκλησιαστικό αδίκημα, και για το λόγο αυτό τάσσεται ποινή. Συναφές, και εξίσου ενδιαφέρον, είναι και το κεφάλαιο 230, στο οποίο τυποποιήθηκε μια μορφή, όπως παραδίδεται το κείμενο, εκούσιου φόνου με την ποινή όμως του ακούσιου: *Ἐκούσιος φόνος ἐστίν, ὅστις ἐν παιγνίῳ, βουληθεὶς ῥίψει ῥάβδον ἢ ξίφος ἢ λίθον ἐν ἀλογίαστον τόπον, καὶ ἀποδράξει παρ' αὐτοῦ, καὶ πλήξει τὸν πλησίον, καὶ ἀποθάνῃ καὶ ἔστιν ὅλον δαιμονικόν, καὶ ἀκούσιον τῆς ἰδίας γνώμης· ἐπειδὴ εὖρεμα τοῦ διαβόλου ἐστίν, ὡσπερ τὰ παίγνια ἐξ αὐτοῦ προετέθησαν· διὰ τοῦτο ἀγωνίζεται τὸ ἑαυτοῦ θέλημα ἐκτελέσαι. διὰ τοῦτο προστάσσομεν, ἐπιτιμάσθω χρόνους 5'. τοῦ ἀκούσιου φόνου τάδε· δευτέραν, τετάρτην, καὶ παρασκευήν, μετανοίας, α'*⁹⁸.

Το πρώτο πρόβλημα που προκύπτει, αφορά την ένταξη της υπό συζήτηση πράξης στις περιπτώσεις εκούσιας ανθρωποκτονίας.

Εδώ σημειώνεται ότι η πράξη στη μεταγενέστερη κανονική παράδοση απαντά ως ακούσιος φόνος⁹⁹.

Στο υπό συζήτηση συλλεκτικό έργο είναι ακατανόητο, μια πράξη, ανεξάρτητη από τη βούληση του υποκειμένου τέλεσης¹⁰⁰, να θεωρείται εκούσια ανθρωποκτονία.

97. «...ἀναστριγγίση...»: για τη σημασία του ρήματος βλ. Εμμ. Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Γραμματείας, 1100-1669*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 140.

98. Cotelierius, *Ecclesiae Graecae* κ.λπ., σελ. 107.

99. Βλ. αμέσως παρακάτω στο κείμενο.

100. ...*καὶ ἀκούσιον τῆς ἰδίας γνώμης* εννοείται του υπαίτιου· παρόμοια έκφραση, για εκούσια ανθρωποκτονία, απαντά σε επιτιμακή συλλογή, που ψευ-

Έτσι προφανώς πρόκειται για εσφαλμένη παράδοση κειμένου στο υπό συζήτηση κεφάλαιο. Για το λόγο αυτό θα εξετασθεί ως ακούσιος φόνος. Είναι όντως εξαιρετικά ενδιαφέρον, ότι όπως παραδίδεται το κείμενο, στην πράξη του υπαίτιου εμφιλοχωρούν ορισμένα στοιχεία αμέλειας.

Εκείνο δε το στοιχείο που προσδίδει επικινδυνότητα στην πράξη, είναι ότι ο υπαίτιος ρίχνει ορισμένα αντικείμενα, ικανά να προκαλέσουν ακόμη και τον θάνατο, σε *άλογιαστον* τόπο κατά τη διάρκεια του αγωνίσματος¹⁰¹.

Εντούτοις ο συντάκτης του κειμένου, προδήλως για να τονίσει τον υπερβατικό χαρακτήρα του ακούσιου φόνου, καταφεύγει σε μια κατασκευή με δύο σημεία μεταφυσικής αναφοράς.

Έτσι αφ' ενός μεν το συμβάν θεωρείται *ὄλον δαιμονικόν και εὔρεμα τοῦ διαδόλου και* αφ' ετέρου η δραστηριότητα εκλαμβάνεται ως δαιμονική εφεύρεση, για να πλήττονται όσοι εμπλέκονται σ' αυτήν¹⁰².

δεπίγραφα αποδίδεται στον Ιωάννη Χρυσόστομο και Μ. Αθανάσιο: *Εἰ δέ τις ἀκουσίῳ γνώμῃ ἐν φονικῷ κρῖματι ὑποπέσει, ἔστω δ' ἔτη ἀκρινώνητος· εἰ δέ μετ' εὐποιίας, χρόνον ἕνα παραφυλαττέσθω δέ, καθὼς προεῖρηται, καὶ οὕτως κοινωνείτω*. J. B. Pitra, *Spicilegium Solesmense complectens Sanctorum Patrum Scriptorumque Ecclesiasticorum anecdota hactenus opera*, τ. 4, Παρίσι 1858, ανατύπωση Graz 1963, σελ. 457.

101. Αξίζει να σημειωθεί ότι βασικό κείμενο για την αξιολόγηση της πράξης στο Βυζαντινό Κανονικό Δίκαιο είναι ένα χωρίο του Βαλοσαμώνος στο σχολιασμό του κανόνα 13 του Μ. Βασιλείου, για την ανθρωποκτονία στον πόλεμο, όπου αναφέρει ο Βαλοσαμών ότι *πολλοὶ δὲ ἀνελόντες ἀνθρώπους ἐν τῷ καιρῷ τῆς μετὰ ῥάβδων παιγνικῆς συμβολῆς, μετὰ φονέων ἐλογίσθησαν ἐκουσιοακουσίῳν, οἷα τοῦ τοιοῦτου παιγνίου μὴ ὄντος ἀπὸ τῶν ἐπιγινωσκομένων τῷ νόμῳ πέντε παιγνίων, τῶν καὶ ἀγῶνων λεγομένων...* ὥστε οἱ ἐν τοῖς τοιοῦτοις παιγνίοις φονεύοντες, οὐ προκρηματίζονται. *Σύνταγμα*, τ. 4, σελ. 133. Βλ. και Κουκουλέ, *Βυζαντινὸν δίκαιο και πολιτισμὸς*, τ. 3 (σημ. 93), σελ. 124 και Σ. Γιάτση, «Μορφές ἀθλησης στην Πρωτοβυζαντινὴ περίοδο (325-521)», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου. Η καθημερινὴ ζωὴ στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνοιστικὴ και ρωμαϊκὴ παράδοση*, Αθήνα, Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν/Ε.Ι.Ε., 1989, σελ. 451-462.

102. Βλ. και την ἀπόφασιν του Χωματιανού 120: Pitra, *Analecta*, κ.λπ. (σημ. 94), σελ. 509-511.

Το ίδιο κλίμα μεταφυσικής αιτιότητας βρίσκουμε και στον Νομοκάνονα του Μαλαξού¹⁰³. Στο κεφ. ΧΞΕ' «περί φόνου», ενώ αποδίδεται η έννοια του ακούσιου φόνου όπως περιγράφεται στον κανόνα 8 του Μ. Βασιλείου¹⁰⁴, ο συντάκτης του υπό συζήτηση Νομοκάνονα περιέλαβε και την περίπτωση, που εξετάστηκε αμέσως παραπάνω, της ανθρωποκτονίας στα «παίγνια»: *Καὶ πάλιν φόνος ἀκούσιος νοεῖσθω, ὅστις ἐν παιγνιδίῳ βουληθῆ ῥίψαι ράβδον ἢ ξίφος, ἢ λίθον ἐν ἄλλῳ τόπῳ καὶ ἀποδράσῃ συνεργεία τοῦ δαίμονος, καὶ πλήξῃ τὸν πλησίον καὶ ἀποθάνῃ οὗτος ἐστὶν ἀκούσιος φόνος τῆς ἰδίας γνώμης· διὰ τοῦτο προστάσσομεν, ἐπιτιμάσθωσαν τὰ τρία τούτων ἔτη...*¹⁰⁵.

103. Για τον Νομοκάνονα του Μαλαξού βλ. Biener, *De collectionibus canonum ecclesiae graecae schediasma litterarium* κ.λπ. (σημ. 66), σελ. 370 επ.· Δ. Σ. Γκίνη, *Περιγραμματα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 26], Αθήνα 1966, αρ. 63, σελ. 55· Κ. Ι. Δουβουνιώτου, *Ο Νομοκάνων του Μανουήλ Μαλαξού*, Αθήνα 1916· Κ. Σάθα, *Νεοελληνική φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας*, Αθήνα 1868, σελ. 185-186· Κ. E. Zachariae von Lingenthal, «Die Handbücher des geistlichen Rechts aus den Zeiten des untergehenden byzantinischen Reiches und der türkischen Herrschaft», *Mémoire de l'Académie impériale des sciences de St. - Pétersbourg*, VII, 28, 7, 1881 (= *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, τ. 2, Λιψία 1973, εδώ σελ. 2 επ.)· Γ. Ι. Ζαβίρα, *Ανέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ελλάδα ή Ελληνικόν θέατρον, εκδοθέν υπό Γ. Π. Κρέμου*, Αθήνα 1872, ανατύπωση, Επιμέλεια-Εισαγωγή-Ευρετήριο Τ. Αθ. Γριτσόπουλου [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Επιστημονικά πραγματεία, 11. Σειρά φιλολογική και θεολογική], Αθήνα 1972, σελ. 118 επ.

104. Έκδ. Δ. Γκίνη - Ν. Πανταζόπουλου, «Νομοκάνων Μανουήλ νοταρίου του Μαλαξού του εκ Ναυπλίου της Πελοποννήσου», «*Νόμος*», 1, 1982, *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμ. Νομικής της Σχ. ΝΟΕ*, Θεσσαλονίκη 1985, κεφ. ΧΞΕ' § 7, σελ. 431. Τον κανόνα 8 του Μ. Βασιλείου βλ. στην έκδ. Courtonne, *Saint Basile* κ.λπ. (σημ. 12), σελ. 126 επ., και Deferrari, *Saint Basile* κ.λπ. (σημ. 12), σελ. 28 επ. και έκδ. Joannou, *Discipline générale antique* κ.λπ. (σημ. 12), σελ. 104-108.

105. Γκίνη - Πανταζόπουλου, «Νομοκάνων Μανουήλ νοταρίου του Μαλαξού κ.λπ.» (σημ. 104), κεφ. ΧΞΕ' § 11, σελ. 431· το ίδιο χωρίο, με ελάχιστες φραστικές διαφοροποιήσεις, βλ. και στο κεφ. ΧΞς' § 7, σελ. 433. Βλ. και Αριάδνης Γερούκη, «Από τον Νομοκάνονα του Μαλαξού: Αδικήματα, νοοτροπίες και κοι-

Ενδιαφέρον έχει ότι η υπερβατική διάσταση αφορά το θανατηφόρο αποτέλεσμα, χωρίς γενικότερη αναφορά στις δαιμονικές εφευρέσεις.

Μία πολύ σημαντική έκφραση εκκλησιαστικού αδικού, με απόδοση και πάλι του αποτελέσματος σε διαβολικές ενέργειες, είναι η θανάτωση βρέφους, που αναφέρεται συχνά στις πηγές¹⁰⁶, περισσότερες περιπτώσεις, ως ξεχωριστή μορφή παντελώς ακούσιου φόνου με υποκείμενα τέλεσης τη μητέρα, ενίοτε δε και τον πατέρα του βρέφους.

Το εκκλησιαστικό αυτό αδίκημα απαντά στη σύνοψη του Κανονικού από τον Ματθαίο Βλάσταρη¹⁰⁷, που ψευδεπίγραφα αποδίδεται στον Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Ιωάννη Δ' τον Νηστευτή (582-595)¹⁰⁸, και δημοσιεύτηκε αρχικά από τον ιερομόναχο Αγάπιο Λεονάρδο (1741-1815)¹⁰⁹, μεταγενέστερα δε στο

νωνική ιστορία», *IG' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (29-31 Μαΐου 1992), Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 231-246, εδώ σελ. 236 επ.

106. Ως μορφή ακούσιου φόνου απαντά και σε αρμενική κανονική συλλογή, στην οποία αποδίδονται οι κανόνες της Αγκύρας, όπως παραδίδεται στο χειρόγραφο Vindobonensis 810, έτους 1638 που δημοσίευσε ο Lebon, «Sur un concile de Césarée», *Le Muséon* 51 (1938), σελ. 89-132, εδώ σελ. 107-108 (η λατινική μετάφραση: *De iis, quae non voluntate sua infantem occiderunt, neque scienter; sed aut in somno incubuit mulier infanti, aut etiam non cavit et in igne infans consumptus est, iuxta testimonium domesticorum et sociorum. Priores canones...*).

107. Βλ. σχετικά Μητροπολίτου Σουηδίας Παύλου, «Οι Πατερικοί Κανόνες και έτερα "Κανονικά Κείμενα" εν ταις Κανονικαίς Συλλογαίς», *Κληρονομία* 14 (1982), σελ. 125-161, εδώ σελ. 148 επ.

108. Beck, *Kirche und theologische Literatur* κ.λπ. (σημ. 45), σελ. 423-425 και 598· V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τ. 1/1, Παρίσι 1972 (=1932), αρ. 270, σελ. 197· Μητροπολίτου Σουηδίας Παύλου, «Οι Πατερικοί Κανόνες και έτερα "Κανονικά Κείμενα" κ.λπ.» (σημ. 107), σελ. 146 επ· Τρωιάνου, *Πηγές* κ.λπ. (σημ. 17), σελ. 91.

109. Συλλογή πάντων των ιερών και θείων κανόνων των τε Αγίων Αποστόλων και Οικουμενικών Συνόδων άμα δε και Τοπικών, Συν τούτοις και των λοιπών Αγίων Πατέρων των κατ' ιδίαν οροθετησάντων, και υπό Συνόδων Οικουμενικών, ή Τοπικών θεωρηθέντων. Συλλεχθέντες επί διαφόρων βιβλίων, και τυπωθέντες κ.λπ., του Αγαπίου, εν Βενετίησι 1787, σελ. 466-486· για το έργο αυτό βλ. Μ. Ι. Γεδεών, «Αι παρ' ημίν συλλογαί των ιερών κανόνων κατά τους

Κανονικόν του Μοναχού Χριστοφόρου¹¹⁰, στο Πηδάλιον¹¹¹ και στο Σύνταγμα των Ράλλη-Ποτλή¹¹².

Η κανονική ευθύνη της μητέρας διαθλάται σε δύο επίπεδα: Στο πρώτο διαφαίνεται μια ασαφούς περιεχομένου υποκειμενική επικάλυψη: Ἡ δὲ τῶν βρέφει ἐπικοιμημένη καὶ ἀποπνίξασα, μετὰ ἔτη γ'. τῆς Κοινωνίας ἀξιοῦται, κρεῶν ῥηταῖς ἡμέραις ἀπεχομένη, καὶ τυροῦ καὶ τὰ λοιπὰ ἐμπόνως ἐπιτελοῦσα¹¹³. Από το χωρίο αυτό δεν συνάγεται η αναγκαία για τη στοιχειοθέτηση του κανονικού αδικήματος υποκειμενική υπόστασή του για το λόγο αυτό ο συ-

τελευταίους χρόνους», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 8 (1887-1888), σελ. 6-8, 15-16, 25-28 και 41-44, εδῶ σελ. 15-16· Δ. Σ. Γζίνη, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 26], Αθήνα 1966, αρ. 480, σελ. 226· Κ. Ε. Zachariae von Lingenthal, «Die Handbücher des geistlichen Rechts aus den Zeiten des untergehenden byzantinischen Reiches und der türkischen Herrschaft», *Mémoire de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg*, VII, 28, 7, 1881 (= *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, τ. 2, Ληψία 1973, σελ. 15-45, εδῶ σελ. 41).

110. *Κανονικόν, Ἦτοι οἱ θεῖοι κανόνες τῶν Ἀγίων καὶ Πανσέπτων Ἀποστόλων, τῶν τε Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος θεοφόρων Πατέρων. Ἐν ἐπιτομῇ συνειλεγμένοι κ.λπ.*, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφίῳ 1800, σελ. 312-325· γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ φιλολογία κ.λπ.* (σημ. 103), σελ. 605· Ζαβίρα, *Ἀνέκδοτα συγγράμματα. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον κ.λπ.* (σημ. 103), σελ. 553-554· Γεδεών, «Ἄν παρ' ἡμῖν συλλογαὶ τῶν ἱερῶν κανόνων κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους κ.λπ.» (σημ. 109), σελ. 25 ἐπ· Γζίνη, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου κ.λπ.* (σημ. 109), αρ. 554, σελ. 248.

111. *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς Μιᾶς Ἀγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ὑπὸ Ἀγαπίου Ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου Μοναχοῦ*, 8η ἐπιανεκδ. τῆς 3ης ἐκδ. τοῦ 1864, Αθήνα 1976, σελ. 697-716, τοῦ λοιποῦ: *Πηδάλιον*· βλ. καὶ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου, *Ἐξομολογητάριον*, Αθήνα 1988, ἀνατύπωση τῆς ἐκδ. τῆς Βενετίας τοῦ 1818, σελ. 130-159· γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ βλ. Μοναχοῦ Θεοκλήτου Διονυσιάτου, *Ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης. Ὁ βίος καὶ τὰ ἔργα του, 1749-1809*, Αθήνα 1978, σελ. 181 ἐπ.

112. *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων κ.λπ.*, τ. 4, Αθήνα 1854, ἀνατύπωση Αθήνα 1966, σελ. 432-445.

113. *Πηδάλιον*, σελ. 712 (κανόνας 23)· Ἀγαπίου, *Συλλογὴ κ.λπ.* (σημ. 109), σελ. 482· Χριστοφόρου, *Κανονικόν κ.λπ.* (σημ. 110), σελ. 321· *Σύνταγμα κ.λπ.* (σημ. 112), τ. 4, σελ. 443.

ντάκτης του υπό συζήτηση κειμένου αμέσως μετά διευκρινίζει: *Και εἰ μὲν ἐκ ῥαθυμίας ἢ ἀκρασίας τῶν γονέων τοῦτο συνέβη, φόνω ἐκουσίῳ παρεῖκασται· εἰ δὲ ἐξ ἐπιβουλῆς τοῦ ἀντικειμένου, συγγνώμης τὸ πρᾶγμα ἄξιον· πλὴν καὶ τοῦτο δεῖται μετρίων ἐπιτιμίων. Δι' ἕτερα γὰρ πταίσματα ἢ ἐγκατάλειψις αὕτη γέγονεν.*

Η ἄρση της ασάφειας που επιχειρείται με το ερμηνευτικό αυτό σχόλιο¹¹⁴ είναι αποκαλυπτική της βυζαντινῆς κανονικῆς αντίληψης για την υποκειμενική πλευρά του ακούσιου φόνου.

Χωρίς υπερβολή το υπό συζήτηση χωρίο συνοψίζει την πεμπουσία της κατανόησης του ακούσιου φόνου στο δίκαιο της Εκκλησίας: ουσιαστικά εξομοιώνεται η αμέλεια με το δόλο¹¹⁵, ενώ για την περίπτωση που λείπει και αμέλεια, το γεγονός και πάλι ερμηνεύεται μεταφυσικά¹¹⁶, με την απόδοση του θανάτου σε επήρεια του διαβόλου, έτσι ώστε αιτιολογείται η επιβολή της ποινής, για άγνωστα πταίσματα της υπαίτιας¹¹⁷.

Συνδυάζοντας τα δύο χωρία μπορούμε να σχηματίσουμε δύο νομοτυπικές μορφές.

Η πρώτη εμφανίζεται με την εξής μορφή: Η μητέρα που από ραθυμία κ.λπ. εδώ είναι πρόδηλο ότι η υποκειμενική επικάλυψη της πράξης, και κατά τη αντίληψη των βυζαντινών, δεν μπορεί να υπαχθεί στις περιπτώσεις ανθρωποκτόνου βούλησης, πολύ περισσότερο θανατηφόρου σκοπού.

114. Βλ. και την ερμηνεία του υπό συζήτηση χωρίου στο *Πηδάλιον*: *...εἰ δὲ ἠκολούθησεν, ὄχι ἀπὸ αἰτίαν τοιαύτην τῶν γονέων, ἀλλὰ ἀπὸ ἐπιβουλῆν καὶ ἐνέργειαν διαβολικὴν ἄξιον μὲν συγχωρήσεως εἶναι τὸ πρᾶγμα, ὅμως πάλιν χρειάζεται μέτρια ἐπιτίμια καὶ Κανόνα, ἐπειδὴ ἢ ἐγκατάλειψις αὕτη τοῦ Θεοῦ, ὅπου ἠκολούθησεν εἰς αὐτούς, ἐγινε δι' ἄλλας προηγουμένης, ἢ ἐνεστώσας, ἢ μελλούσας ἁμαρτίας των* (σελ. 712).

115. Πρβλ. Κ. Ράλλη, *Το Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας* κ.λπ. (σημ. 12), σελ. 214, όπου υποστηρίζεται ότι πρόκειται περὶ ἐξ ἀμελείας φόνου. Βλ. και Παναγιωτάκου, *Σύστημα του Εκκλησιαστικοῦ Δικαίου* κ.λπ. (σημ. 12), σελ. 539, όπου ασαφῶς αναφέρεται *...ἐξ ἀμελείας, ἀκουσίως ὄλως*.

116. Βλ. παραπάνω στο κείμενο.

117. Ενδεχομένως και του υπαίτιου πατέρα, αφού στο κείμενο γίνεται λόγος για την ακρασία των γονέων. Με την εξήγηση αυτή η ποινή αποκτά και ένα θεραπευτικό χαρακτήρα.

Ο συντάκτης όμως του χωρίου, προφανώς εν επιγνώσει της αδυναμίας υπαγωγής στην εκούσια ανθρωποκτονία και συνεπώς στη νομική αντίληψη της Εκκλησίας, για την υποκειμενική πλευρά του ακούσιου φόνου, εξομοιώνει την πράξη με τον εκούσιο φόνο: ...φόνω ἐκουσίω παρείχασται.

Η δεύτερη περίπτωση, στην οποία δεν υπεισέρχεται κανένα στοιχείο υποκειμενικής υπαιτιότητας, σχηματικά θα μπορούσε να σχηματιστεί ως εξής: Το βρέφος που πέθανε κ.λπ. από διαβολική ενέργεια¹¹⁸. εδώ τάσσεται πιο ήπια ποινή, παρ' όλο που δεν υπάρχει υποκειμενική υπαιτιότητα, με την μεταφυσικού χαρακτήρα αιτιολογία, ότι το συμβάν έγινε από διαβολική ενέργεια δι' ἕτερα γὰρ πταίσματα είτε της μητέρας, είτε και του πατέρα. Η μεταφυσική αντίληψη για την ενέργεια του διαβόλου στο όργανο που έπληξε το θύμα, μεταφέρεται εδώ στο βρέφος που πεθαίνει κοντά στη μητέρα του¹¹⁹.

Η πλέον άρτια διατύπωση του υπό συζήτηση κανονικού αδικήματος απαντά στο Φ.Η' του Συντάγματος κατά στοιχείον του Ματθαίου Βλάσταρη.

Αρχικά, πολύ εύστοχα επισημαίνεται, ότι η πράξη αποτελεί μορφή ακούσιου φόνου¹²⁰. Στη συνέχεια ξεχωρίζουν με σαφήνεια

118. Αυτή είναι η ερμηνεία της έκφρασης *ἐξ ἐπιβουλῆς τοῦ ἀντικειμένου*... στον κανόνα 23 της σύνοψης του Βλάσταρη· βλ. και την ερμηνεία στο Πηδάλιον, σελ. 712.

119. Βλ. και στον Νομοκόνα του Μαλαξού: *Ἡ δὲ γυνὴ ὅπου κοιμᾶται καὶ εἰς τὸ θυζίον αὐτῆς ἀποθάνῃ, ἢ πλακῶσῃ το, ἔστω ἀκοινώνητος χρόνους τρεῖς κρέατος κατὰ ἡμέρας... εἰ δὲ ἀπὸ πολυφαγίας ἢ μέθης ἢ ραθυμίας ὁ θάνατος τοῦ παιδίου, γέγονεν, τοῦ ἐκουσίου φόνου ἔναι ὅμοιον· εἰ δὲ ἐξ ἐπιβουλῆς τοῦ ἀντικειμένου Διαβόλου τοῦτο ἐγένετο, πρέπον ἔναι νὰ ἔχη συμπάθιον, πλὴν καὶ τοῦτο μετὰ ἐπιτιμίου, ἢ γουν μετρίου κανόνος· κεφ. ΧΠΓ' § 3 στην έκδ. Γκίνη – Πανταζοπούλου, «Νομοκόνων Μανουὴλ νοταρίου του Μαλαξοῦ κ.λπ.» (σημ. 104), σελ. 443-444.*

120. *Ἐν τοῖς ἀκουσίοις φόνοις ἐκεῖνο κρίνεται, ἡνίκα τῶν βρεφῶν...* πρώτη έκδοση G. Beveregius, *Συνοδικόν sive Pandectae canonum SS. Apostolorum et Conciliorum ab ecclesia graeca receptorum; nec non canonicarum SS. Patrum epistolarum : Una cum scholiis antiquiorum... et scriptis aliis...*, tomus secundus, Oxonii 1762, σελ. 257 C· *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ιερῶν κανόνων κ.λπ.*, τ. 6, Αθήνα 1959, ανατύπωση Αθήνα 1966, σελ. 493¹⁰· για τον Μ. Βλάσταρη και

τα δύο επίπεδα κανονικής ευθύνης και των δύο γονέων για το θάνατο του βρέφους· στο πρώτο αναλύεται η υποκειμενική υπόσταση της πράξης· η ευθύνη των γονέων προκύπτει γιατί, είτε *ἐκ ῥαθυμίας αὐτῶν, ἢ μέθη, ἢ γαστρὸς κόρω βαρυνομένων, καὶ ἐμπροσθέντων αὐτοῖς το βρέφος τους πέθανε*· ως ποινή ορίζεται ἐπιτίμιο ἐπτά ἐτῶν *κλαυθμῶ καὶ τῇ κατὰ δύναμιν ἐλεημοσύνη ὑποτέμνουσι...*

Εδώ πρόδηλο είναι, ότι εμφιλοχωρούν ορισμένα υποκειμενικά στοιχεία και ως εκ τούτου, η πράξη δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως παντελώς ακούσιος φόνος.

Στο δεύτερο επίπεδο όμως φανερώνεται η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση παντελώς ακούσιας ανθρωποκτονίας, στην οποία η μεταφυσική και μόνο διάσταση της πράξης αιτιολογεί την επιβολή ποινής: *Εἰ δ' ἐξ ἐπιβουλῆς τοῦ ἀντικειμένου σαφῶς τοῦτο συνέβη, μηδὲν τῶν γονέων ἐπταικότων, εἰ καὶ συγγνώμης τὸ συμβᾶν ἄξιον, ἀλλ' οὖν καὶ μετρίων δεῖ τῶν ἐπιτιμίῶν ἔοικε γὰρ δι' ἑτερά τινα ἀμετανόητα πταίσματα...*¹²¹. Το χωρίο αυτό αποτελεί μια ακόμα πολύτιμη μαρτυρία για την κατανόηση του ακούσιου φόνου ως παραχώρησης στο κακό στο δικαιοκό πνεύμα της Εκκλησίας· η μεταφυσική αιτιότητα ἀφ' ενός και η ἔλλειψη πταίσματος των γονέων για το συγκεκριμένο γεγονός ἀφ' ἑτέρου, ενώ απο-

το ἔργο του ἄλ. Biener, *De collectionibus canonum ecclesiae graecae* κ.λπ. (σημ. 66), σελ. 369· Herman, «Introduction», Croce, *Textus selecti ex operibus commentatorum byzantinorum* κ.λπ. (σημ. 66), σελ. 31-32· Π. Πάσχου, *Ο Ματθαῖος Βλάσταρης και το ὑμνογραφικόν ἔργον του* [Ίδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου του Αἴμου, 183], Θεσσαλονίκη 1978, σποραδικά, ἀλλὰ κυρίως σελ. 108-117· Γ.-Α. Πετροπούλου, *Ιστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, Αθήνα 1961, σελ. 115· Τρωιάνου, *Οἱ πηγές* κ.λπ. (σημ. 17), σελ. 166-168· N. van der Wal - J. H. A. Lokin, *Historiae juris graeco - romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*, Γζρόνιγκεν 1985, σελ. 117.

121. Η νοηματική και φραστική συγγένεια με τη σύνοψη του Κανονικοῦ, που ἀποδίδεται ψευδεπίγραφα στον Ιωάννη Νηστευτή, στη διατύπωση του Βλάσταρη, είναι προφανής· ο Ν. Π. Μάτοης μάλιστα πρότεινε για το πιο πάνω χωρίο, τη διάρθωση του «δεῖ» σε «δεῖται» ὅπως ἀπαντᾷ στο ἔργο αυτό («Περί τὴν κριτικὴν τοῦ Συντάγματος τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη. Μετὰ παρατηρήματος περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Μ. Βλάσταρη», *Βυζαντινὸν Δίκαιον*, Αθήνα 1983, σελ. 5-13, ἐδῶ σελ. 7).

κλείουν την υποκειμενική επικάλυψη της πράξης και δημιουργούν την εντύπωση, ότι το συμβάν είναι άξιο συγγνώμης, δεν αποκλείουν την επιβολή ποινής, επειδή, θεωρούνται γενεσιουργοί λόγοι του θανάτου του θρέφους για προγενέστερες αμαρτίες τους.

Στην ίδια συνάφεια ο Βλάσταρης ενέταξε και τις περί φόνου διατάξεις πολιτειακής προέλευσης¹²², στις οποίες αναφέρεται το χωρίο του Νομοκάνονα εις ιδ' τίτλους 9.26.¹²³: *ἐπί δὲ τοῦ κατὰ βλακεΐαν ἢ ἀμέλειαν φονεύσαντος, πενταετῆς ἐξορία· ἐπὶ δὲ τοῦ ἀκουσίου, συγγνώμη δέδοται*¹²⁴.

Η επανάληψη του πολιτειακού χαρακτήρα δικαίου¹²⁵, για την ατιμωρησία του χωρίς υποκειμενική υπαιτιότητα ακούσιου φονέα, από τον Βλάσταρη έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί: η από κοινοῦ παράθεση χωρίς προσπάθεια συγκερασμού των διαφορετικών αντιλήψεων που απορρέουν από το δίκαιο της Εκκλησίας και το δίκαιο της Πολιτείας τεκμαίρει μια βαθύτερη συνειδητοποίηση για τις ασύμπτωτες θεωρητικές προκείμενες των δύο δικαίων. Το κανονικό άδικο ενέχει στον πυρήνα του στοιχεία ασύμπτωτα με τα στοιχεία που ενυπάρχουν στο οντολογικό υπόβαθρο των κανόνων του «κοσμικού δικαίου».

122. Τις αναφορές του Βλάσταρη, στο Φ.Η' στις διατάξεις της πολιτειακής νομοθεσίας βλ. εις Σπ. Τρωϊάνου, «Περί τας νομικὰς πηγὰς του Ματθαίου Βλάσταρη», *ΕΕΒΣ'* 44 (1979-1980), σελ. 321-322 και 324.

123. Pitra, *Juris ecclesiastici historia* κ.λπ. (σημ. 45), σελ. 557 και *Σύνταγμα* κ.λπ. (σημ. 45), τ. 1, σελ. 200.

124. Beveregius, *Συνοδικόν* κ.λπ. (σημ. 120), σελ. 257 F· *Σύνταγμα* κ.λπ. (σημ. 120), τ. 6, σελ. 494^α.

125. Για την ακούσια ανθρωποκτονία στο βυζαντινό πολιτειακό δίκαιο βλ. Β. Sinogowitz, «Die Tötungsdelikte im Recht der Ekloge Leons III. des Isauriers», *Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abt.* 74 (1957), σελ. 316-344, εδώ σελ. 336 επ· Μ. Τουρτόγλου, *Το φονικόν και η αποζημίωσις τοῦ παθόντος* [Συμβολαί εις την έρευναν της Ιστορίας του Ελληνικού και του Ρωμαϊκού Δικαίου και των άλλων δικαίων της Αρχαιότητος, 11], Αθήνα 1960, σελ. 18 επ· Κ. Τριανταφυλλόπουλου, «Ελληνικαί νομικαί ιδέαι εν τῷ Βυζαντινῷ Ποινικῷ Δικαίῳ», *Αρχεῖον Ἰδιωτικῷ Δικαίου* 16 (1953), σελ. 161-183· Τρωϊάνου, *Ὁ «Ποινάμιος» του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξέλιξεως του ποινικῷ δικαίου ἀπό του Corpus Juris Civilis μέχρι των Βασιλικῶν*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6], Φρανκφούρτη 1980, σελ. 6 επ.

Η έλλειψη υποκειμενικής υπαιτιότητας, στο «κοσμικό» δίκαιο, είναι φυσικό να οδηγεί στην απαλλαγή του προσώπου, που αντικειμενικά και μόνο συνδέεται με την επέλευση θανάτου ενός προσώπου· διαφορετικά, στο δίκαιο της Εκκλησίας, η πράξη δεν θεωρείται ως ένα τυχαίο γεγονός, αλλά ως ένας κρίκος μιας αλυσίδας, της οποίας η αρχή και το τέλος, ανάγονται στον μετα-ιστορικό χώρο και εξυπηρετεί μια οικονομία με σωτηριολογικό προσανατολισμό, ακόμη και αν κατά παραχώρηση ο διάβολος προκαλεί θανατηφόρο αποτέλεσμα.

Τέλος, μαρτυρίες για την επιδίωξη της υπερβατικής αντίληψης του φόνου, έχουμε και σε άλλες νεότερες πηγές.

Έτσι σε μια απόφαση των επιτρόπων της Μυκόνου του έτους 1673 ο φόνος αποδίδεται σε διαβολική ενέργεια¹²⁶, ενώ σε νοταριακό έγγραφο της Πάρου του έτους 1746 αναφέρεται ότι η ακούσια ανθρωποκτονία τελέσθηκε *άπε παραχορισι διαβολικι*¹²⁷. Από τα παραπάνω φάνηκε η διαχρονική σημασία της μεταφυσικής αιτιότητας για την κατάφαση της ενοχής. Στις πηγές του βυζαντινού κανονικού δικαίου είδαμε ότι η αιτιολογία της κατάφασης ουσιαστικά ήταν ίδια με την αρχαιοελληνική, με άλλο βέβαια δογματικό περιεχόμενο. Νομική κατασκευή που προσπαθεί να απαντήσει στο αιώνιο πρόβλημα του κακού και παράλληλα αποκαλύπτει το «μυστήριο της ανομίας».

126. *...έξ ενεργείας του δαίμονος...*: Ι. Βισβίτζη, «Δικαστικά αποφάσεις του 17ου αιώνας εκ της νήσου Μυκόνου», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 7 (1957), σελ. 20 επ. εδώ σελ. 89, αριθμ. 19.

127. Μ. Α. Τουρτόγλου, *Το φονικόν και η αποζημίωσις του παθόντος* κ.λπ. (σημ. 125), σελ. 120-121· βλ. και σελ. 78 επ. (για τις διακρίσεις των φόνων κατά την Τουρκοκρατία). Βλ. και τις νοταριακές πράξεις των Παξών αριθμ. 13, έτους 1672 [*...άπο συνεργεία δαιμόνου ήλθε εις σέ λόγια...*], αριθμ. 33, έτους 1663 [*...και ό διάβολος έννέργγησε και έγινε φόνος..*], αριθμ. 39 έτους 1672 [*...άπο συνεργεία δαιμόνον ήλθε εις σέ λόγια...*], αριθμ. 44, έτους 1672 [*...άπο συνεργεία δαιμόνον ήλθε εις σέ λόγια*], αριθμ. 45, έτους 1672 [όπως οι δύο προηγούμενες], και αριθμ. 231, έτους 1713 [*...έπειδήτις και άπερασμένον καιρόν νά έφρονεύτη... μέ συνεργίαν διαβολικήν...*], έκδ. Γ. Α. Πετρόπουλου, *Νοταριακά πράξεις Παξών διαφόρων νοταρίων των ετών 1658-1810*, [Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου, 2], Αθήνα 1958, σελ. 10, 23, 25, 27-28, 28 και 146 αντιστοίχως.

Στο πρώτο κείμενο στο οποίο η προλογική λειτουργία της απαγόρευσης συνεχίζεται με το φόβο της έκπτωσης του νόμου είναι το Τυπικό που μας παραδίδεται στον βίο του οίου Αθα-
 νασιου του Μετεώρου.

Στη σχέση για την τήρηση του αβάτου διατάξι ορίζεται οι μοχαί να μη δώσουν τα αναγκαία σε όποια γυναικα πασαβιά-
 σε το άβατο ακόμα και αν από τη στέγη τους κινδυνεύοι να
 πεθάνει: *Γυναικα μη προδάνειν του τεταγμένου όδου, μη δέ
 δύναι αυτή τουτων τι των θωματων, καν συμβήι υπό λιμού
 αποθάνει*¹²⁹ και στη νεοελληνική παροχφραση του: *γυναικα να
 μη εμπανίη ήπρωτά από το διατεταγμένον όδος, μητε να την
 δώσουν τίποτε από τα φαγητά, αν και ήθελε συμβήι να άπε-
 θάνη από την πείνα*¹³⁰. Εύκολα θα κατέκρινε κανείς την απα-
 γόρευση αφού τάσσεται ως υποχρέωση των ποταμών για παά-
 λειψη λυτωσης¹³¹.

Ο υπό συζητηση απαγορευτικός κανόνας δικαιούει και προφα-
 ζες ότι τέθηκε για να αποσταθεροί το έθνος από αλώ-
 χκη της ειδηλιής στην ειδικότερη—και—παράλογον ευαλωπή του:
 την τήρηση της πασβείας. Η σημασία της, στα κείμενα της α-
 σκητικής σφαδαιτίας, συνίσταται στον κίνδυνο έκπτωσης του νό-
 μου από τη θέδια του θήεις, που πολύ συχνά, αποδίδεται σε
 δαιμονικές επεξεργείες¹³² και ο αυτην την έκπτωση ήμφι-
 λοχωθεί ο φόβος της αποστομικής απώλειας του νόμου από την
 οδό σωτηρίας, *αφ' ου γάρ τις μολάσθ, ουκεί διαίμειν του είνα
 άνθωπος, άλλ εκ των όου εν ή άγγέλως ή δάμην φανηοίται*¹³³.

129. Εκδ. Δ. Ζ. Σοφίανου, *Ο όοιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης*, Μέτωρα 1990, σελ. 146. προσηυμένη εκδ. Ν. Α. Βέη, «Συμβόλη εις την ιστορίαν των μονών των Μετεώρων», Βύζαντις Α' (6'-γ'), 1909, σελ. 191-331, εδω σελ. 251.
 130. Εκδ. Σ. Αδάμου, «Συμβόλαι εις την ιστορίαν μονών των Μετεώρων», *Νέος Ελληνογνήτων 2* (1905), σελ. 49-156, εδω σελ. 77.
 131. Βλ. την εντοχή παρατήρηση του Κοινάδη, *Νομική θεωρησι κ.λπ.* (ομη. 31), σελ. 125.
 132. Βλ. χαρακτηριστικά στην «Κατ' Αλυπτον των μοναχών Ιστορία» §§ 32-35 στην εκδ. Α.-J. Festugiere, *Historia Monachorum in Aegypto*, [Subsidia Ha-
 giographica, 53], Βρυξέλλες, 1971, σελ. 20 εν.

133. Βίος και Πολιτεία του όοιου πατρός ήμων Νείλου του Νέου, εκδ. Mo-

Μόνο σ' αυτό το συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς είναι δυνατό να κατανοηθεί η παραπάνω διάταξη, η κατανόηση της οποίας όμως δεν αίρει την αντίθεση της με το φιλόανθρωπο πνεύμα των κανόνων της Εκκλησίας. Ένα δεύτερο αποκαλυπτικό κείμενο, για την εκτροπή του κυρωτικού εκκλησιαστικού φαινομένου σε πράξεις αντίθετες με το δίκαιο της Εκκλησίας, είναι η διήγηση του αββά Δανιήλ για τον αββά Δουλά: σε μια απουσία του αββά Δουλά από τη σύναξη έτυχε να κλαπούν ορισμένα ιερά σκεύη και έτσι υποκείμενο τέλεσης της πράξης θεωρήθηκε ο αββάς Δουλάς: για τον λόγο αυτό αφού του αφήρεσαν το μοναχικό σχήμα, τον έδεσαν με σίδερα και τον παρέδωσαν στον οικονόμο της Λαύρας: αυτός γυμνώσας και βουνεύροις τυπτήσας έπυνθάνετο ει άληθῆ είσιν τὰ περι αυτού λεγόμενα... κελεύει αυτόν βληθῆναι εις τὸ κολαστήριον ξύλον έν τῇ φυλακῇ τοὺς πόδας αυτού άσφαλισάμενος¹³⁴. έπειτα, αφού τον ανέδασαν σε ζώο χωρίς σέλα, έχοντας στον τράχηλό του βαριά σίδερα, τον οδήγησαν στο αρμόδιο κρατικό όργανο, από το οποίο, αφού ξανά βασανίστηκε, με προτροπή των μοναχών αποφασίστηκε η θανάτωσή του. Εδώ η κόλαση φαίνεται να υπάρχει μόνο στη γη.

6. Συμπερασματικές κρίσεις. Τα όρια της επιστήμης κυμαίνονται από την περιγραφή έως την κατανόηση. Η υποκειμενικότητα και η αξιολόγηση, με το πρόσχημα σύλληψης της ουσίας¹³⁵ των πραγμάτων, νοθεύουν τον επιστημονικό λόγο προκειμένου να υπηρετήσουν σκοπιμότητες, ενίοτε πολύ ταπεινές.

Είναι όντως κωμικό ότι διαπρεπείς ιστορικοί, δέσμοι των

ναχής Μαξίμης, *Ο όσιος Νείλος ο Καλαβρός*, Ορμύλια 1991, σελ. 252: το σχήμα της διάστιξης απηχεί το πασίγνωστο χωρίο του Αριστοτέλη, στις αρχές των Πολιτικών (Α' 1253a), με τη διαφορά ότι στον Αριστοτέλη η υπαρξιακή τροπή του προσώπου εξαρτάται από την κοινωνία του με τους άλλους, ενώ στο Βίο από τη μετοχή του μοναχού στον Θεό.

134. Έκδ. L. Clugnet, «Vie et récit de l' abbé Daniel, de Scété (VIe siècle)», *Revue de l' Orient Chrétien* 5 (1900), σελ. 49-73, 254-271 και 370-391, εδώ σελ. 387-388, αρ. 11.

135. Η ουσία δέβαια, όπως και η πραγματικότητα, κάθε άλλο παρά αυτονόητη είναι.

προκαταλήψεων τους¹³⁶, μέμφονται τον Παρμενίδη γιατί χώρισε την πραγματικότητα σε αισθητή και νοητή, ενώ άλλοι κατηγορούν τον βυζαντινό πολιτισμό γιατί είχε διαποτισθεί έντονα από το θρησκευτικό στοιχείο.

Το Βυζάντιο αποτελεί κλασικό παράδειγμα ιστορικού μορφώματος του οποίου οι πτυχές παραμορφώθηκαν φρικτά από την ιδεολογική προκατάληψη των ερευνητών, αν και τα τελευταία χρόνια η έρευνα με βάση τις πηγές τείνει να ξεπεράσει την ιδεολογική ερμηνεία του. Το πρόβλημα στον τόπο μας έχει μια ιδιαιτερότητα: η θετική αξιολόγηση του Βυζαντίου τείνει να ταυτιστεί με την αφοσίωση στην Ορθόδοξη Εκκλησία και τη συντήρηση, ενώ η αρνητική, με αναγωγή της κλασικής Ελλάδας σε πρότυπο πολιτισμού που κατέστρεψε το «θρησκοπληκτο» Βυζάντιο, θεωρείται αντιεκκλησιαστική και προοδευτική θέση. Ατυχώς και οι δύο τάσεις στερούνται σοβαρότητας.

Αδιαφορώντας για τις ιδεολογικές επεκτάσεις της περιγραφής, με βάση τις πηγές προσπάθησα να περιγράψω το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτούργησε το κυρωτικό φαινόμενο στην Εκκλησία, κυρίως κατά τη βυζαντινή περίοδο.

136. Είναι ευρέως γνωστό το ρηξικέλευθο βιβλίο του P. Feyerabend, *Ενάντια στη μέθοδο. Για μια αναρχική θεωρία της γνώσης*, μτφρ. Γρ. Καυκαλάς - Γ. Γκουνταρούλης, εισαγωγή Γ. Γκουνταρούλης, Αθήνα 1991, στο οποίο ο συγγραφέας του απέδειξε πόσο δέσμοι είναι οι επιστήμονες σε προκαταλήψεις και ιδεολογίες, ιδιαίτερα μάλιστα αυτοί που «αφορίζουν» κάθε τι μη ορθολογικά ελέγξιμο· βλ. του ίδιου, *Γνώση για ελεύθερους ανθρώπους*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, Θεσσαλονίκη 1986 και το αφιέρωμα του περιοδικού *Δευκαλίων* στον P. Feyerabend, αριθμ. 38 (ιδιαίτερα τα άρθρα του Β. Κάλφα, «P. Feyerabend: Από την κριτική των μεθοδολογιών στην κριτική της σύγχρονης επιστήμης», σελ. 153 επ. και του Αρ. Μπαλά, «Προλεγόμενα στην ελληνική ανάγνωση του "Ενάντια στη μέθοδο"», σελ. 251 επ.)· σημειώνεται ότι η πρόσβαση στη σκέψη του P. Feyerabend προϋποθέτει, αναγκαία, τη μελέτη της «νέας Βίβλου» της σύγχρονης επιστημολογίας του Thomas S. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος - Β. Κάλφας, εισαγωγή Β. Κάλφας, Θεσσαλονίκη 1987. Κριτική αποτίμηση της σημασίας του βιβλίου του Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, βλ. στη διδακτορική διατριβή της Βασιλικής Κιντή, *Kuhn και Wittgenstein. Φιλοσοφική Έρευνα της δομής των επιστημονικών επαναστάσεων*, Αθήνα 1995, σελ. 62 επ.

Η προσπάθεια αυτή είχε ως κύριους στόχους αφ' ενός την επισήμανση της ανεπάρκειας του θετικού δικαίου της Εκκλησίας για την κατανόηση του κυρωτικού φαινομένου στην Εκκλησία κατά τη βυζαντινή περίοδο και αφ' ετέρου τη σημασιολογία της επίδρασης μιας μεταφυσικής έννοιας στη συγκρότηση του εκκλησιαστικού αδικου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ

ΖΩΟΚΛΕΦΤΕΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΠΑΤΗΤΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ*

Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των διαφόρων προβλημάτων που αναφύονταν από την οριοθέτηση της προστασίας της γενικότερης έννοιας της ιδιοκτησίας, το έγκλημα της ζωοκλοπής (απελασίας) και το αδίκημα της καταπατήσεως αλλότριων γαιών, αποτελούν εξειδικευμένες μορφές των προσβολών αυτών κατά της ιδιοκτησίας, η μελέτη των οποίων συντείνει στην ορθότερη αξιολόγησή τους.

Στόχος της περαιτέρω αναπτύξεως είναι μια πρώτη διερεύνηση της απελασίας και της καταπατήσεως, στα πλαίσια της ιστορικής πορείας του Δικαίου που αναπτύχθηκε στο ανατολικό ρωμαϊκό κράτος μέχρι την πτώση του, τονίζοντας τα ειδικότερα εννοιολογικά τους στοιχεία, που συνιστούσαν την αντικειμενική υπόσταση των προσβολών αυτών σε σχέση με την ποινική τους αντιμετώπιση, με βάση τις άμεσες πηγές-διατάξεις του βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου, που θεσπίστηκαν από τις διάφορες δυναστείες του «Βυζαντίου», οι οποίες σηματοδοτούσαν με τις κωδικοποιήσεις τους και την αλώτερη πολιτική τους. Πρακτική κατάληξη ήταν, ορισμένες φορές, οι επιβαλλόμενες ποινές να εκφράζουν την εμπεδωμένη τότε κοινωνική ανισότητα.

Για την επίτευξη του στόχου αυτού λαμβάνονται υπόψη επίσης, όπου ήταν εφικτό, στοιχεία και από τη νομολογιακή πρακτική, η οποία προσδίδει κι αυτή τη βασική συμμετοχή της στη διάπλαση του εφαρμοζόμενου τότε «ζωντανού» βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου.

* Διατηρήθηκε η έκφραση του προφορικού λόγου, με ενδεικτικές αναφορές μόνο στις βασικές πηγές.

I. Απελασία

Η έννοια του εγκλήματος της ζωοκλοπής με διαφοροποιημένα τα όρια της αντικειμενικής υποστάσεώς της ως ιδιαίτερου εγκλήματος διακρινόμενου της κοινής κλοπής (*furtum*), στην έννοια της οποίας εντασσόταν μέχρι της αυτοκρατορίας, εξαιτίας κοινωνικών και άλλων λόγων, διαμορφώθηκε σταδιακά, όπως και η κοινή κλοπή, σε δημόσιο έγκλημα, ανήκον πλέον στην ποινική διαδικασία, γιατί θεωρήθηκε ότι ο αποζημιωτικός χαρακτήρας της σχετικής αγωγής του ρωμαϊκού Δικαίου (*actio furti*), που ίσχυε μέχρι τότε δεν ικανοποιούσε το κοινό περί Δικαίου αίσθημα.

Η διακεκριμένη αυτή μορφή κλοπής με την έννοια της ζωοκλοπής (*abigeatus*), αποδιδόμενη με τον όρο «απελασία», εντάχθηκε στις σχετικές διατάξεις του *Πανδέκτη* του Ιουστινιανού (47. 14. 1 pr. κ.ε.), σε ιδιαίτερο τίτλο *de abigeis*=*περί ἀπελατῶν*, όπου οριοθετήθηκε ένα αρχικό μέτρο της εννοιολογικής διαφοράς από την κοινή κλοπή και κατ' επέκταση του προσδιορισμού της αντικειμενικής υποστάσεως της απελασίας, το περιεχόμενο της οποίας αναφερόταν στην εξειδικευμένη κλοπή, δηλαδή στην αφαίρεση όχι μεμονωμένων ζώων, αλλά ολόκληρης αγέλης ή ζώων απ' αυτή, ιδιαίτερα των μεγαλύτερων, όπως ίππους, κ.ά.

Το μέγεθος, έτσι, των αφαιρούμενων «μεγαλύτερων» ζώων αλλά και ο ελάχιστος αριθμός των μικρότερων, συντέλεσαν στον ακριβέστερο προσδιορισμό της απελασίας διακρινόμενης από την κοινή κλοπή, με τις ερμηνευτικές παρατηρήσεις των διάφορων *fragmenta* των Ρωμαίων νομικών, που περιλήφθηκαν στον ίδιο αυτό τίτλο *de abigeis* του *Πανδέκτη*, οι οποίες και σηματοδότησαν την περαιτέρω εννοιολογική εξέλιξη της διαμορφώσεως του περιεχομένου και της υποστάσεως του εγκλήματος αυτού στις μετέπειτα δικαιοκτικές κωδικοποιήσεις.

Βασικό για την εννοιολογική αυτή διαμόρφωση θεωρήθηκε το στοιχείο του αριθμού των ζώων που απάρτιζαν την «αγέλη», που παρατίθεται στο σχετικό ερμηνευτικό *fragmentum* του Καλλίστρατου (*D. 47. 14. 3*), σύμφωνα με το οποίο ανάλογα με τον

αριθμό των αφαιρεθέντων προβάτων θα θεωρούνταν ο δράστης κλέφτης ή απελάτης. Ορισμένοι προσδιόριζαν τον αριθμό αυτό των προβάτων σε δέκα, τα οποία θεωρούνταν ότι αποτελούσαν αγέλη χοίρους τέσσερις ή πέντε, ίππους, όμως, ή βόδια και ένα να αφαιρέσει τὸ ἔγκλημα [τῆς ἀπελασίας] ποιεῖ, μολονότι υποστηρίχθηκε ὅτι ο ελάχιστος αυτός αριθμός των συγκροτούντων την αγέλη ζώων δὲν ἠδύναντο νὰ ἔχουν ἀσφαλῶς ἀπολύτως δεσμευτικὸν χαρακτήρα, ἐνῶ θεωρούνταν (D. 47. 14. 3. 1 κ.ε.) επιβαρυντικές περιπτώσεις για την επιμέτρηση της ποινής, εἰάν η ἀφαίρεση των ζώων πραγματοποιήθηκε ἀπὸ κτηνοστάσιο και ὄχι ἀπὸ δάσος ἢ αγέλη, καθὼς και η επανειλημμένη υποτροπή των δρασίων, ὁπότε στην τελευταία αὐτή περίπτωση ο αριθμός των αφαιρούμενων ζώων δεν λαμβανόταν ὑπόψη, γιατί κυριαρχούσε τὸ στοιχείο τῆς υποτροπῆς κατὰ τὴ διάπραξη τῆς ἀφαιρέσεως ἔστω και ἐνὸς ζώου κάθε φορά.

Χαρακτηριστικὸ στοιχείο, ἐπίσης, που ἐνίσχυε τὴν ὀριοθέτηση τῆς ἀντικειμενικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἐγκλήματος τῆς ἀπελασίας ἦταν ἡ ἀσκησίη τοῦ ἢ ἡ διάπραξις τοῦ ἀπὸ τοὺς ἀπελάτες νὰ γινόταν κατ' ἐπάγγελμα και ὄχι ευκαιριακά, ὡστε τὸ τῆς ἀπελάσεως δ' ἔργον ὡσεὶ τέχνην μετέρχονται, ἀλλιῶς ἀν κάποιος ἀπήγαγε ἕνα ἵππο πλάνητα ἢ μοναχικό, αὐτὸς δὲν χαρακτηζόταν ἀπελάτης ἀλλὰ μάλλον, σύμφωνα με τὴν ἀπόδοση τοῦ ἀρχικοῦ ὄρου, κοινὸς κλέφτης, ὁπότε ὑπέπιπτε στις διατάξεις περὶ κλοπῆς και ὄχι στις ἀπελασίας.

Περίπτωση ῥητοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ ἀδικοῦ χαρακτήρα τῆς πράξεως ἀφαιρέσεως ζώων και μὴ ὑπαγωγῆς τῆς στις διατάξεις τῆς ἀπελασίας ὑπῆρχε μόνο ἐξαιτίας πραγματικῆς πλάνης ὡς πρὸς τὴν ἰδιοκτησίαν των ζώων αὐτῶν, ὁπότε ἡ οὐσιαστικὴ αὐτὴ ἀμφισβήτησις θεωρούνταν διαφορά ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἐξαιτίας τῆς ὑπάρχουσας στο δράστη πεποιθήσεως ἀπὸ «εὐλόγη αἰτία» ὅτι τοῦ ἀνήκαν (D. 47. 14. 1. 4).

Οἱ ἐπαπειλούμενες ποινές, ἀκολουθώντας τὴ ρωμαϊκὴ παράδοση τῆς διαφοροποιημένης ποινικῆς ἀντιμετωπίσεως των πολιτῶν ἀνάλογα με τὴν κοινωνικὴ τάξι στην ὁποία ἀνήκαν, που διαμορφώθηκε ἐπὶ ἡγεμονίας, διακρίνονταν ἀπὸ σαφῆ ἀνισότη-

τα ποινικής μεταχειρίσεως των ανηζόντων στην τάξη των ευγενών πολιτών από τους λοιπούς, με συνέπεια η διάκριση αυτή να ακολουθείται και στον *Πανδέκτη* (47. 14. 1. 3), όπου προβλέπονταν ηπιότερες ποινές για τους *honestiores*, τους «εντίμους», που διέπρατταν το έγκλημα της απελασίας, οι οποίοι απειλούνταν με τις ποινές της εξορίας ή της εκπτώσεως από το αξίωμά τους, με την έννοια της αποβολής από την κοινωνική τους τάξη, ενώ για τους λοιπούς, τους *humiliores*, τους «ευτελείς», προσδιοριζόταν η βαρύτερη ποινή του «μετάλλου», δηλαδή καταναγκαστική εργασία σε μεταλλεία, ή του δημοσίου έργου, με την έννοια της καταναγκαστικής εργασίας σ' αυτό, ή και του θανάτου διά ξίφους, με επιβαρυντικό στοιχείο και για τις δύο αυτές τάξεις στις περιπτώσεις διαπράξεως απελασίας ενόπλων, όπου και η ιδιότητα του απελάτη από την τάξη των *honestiores* αργούσε, και η προβλεπόμενη ποινή ήταν η ρίψη στα θηρία, στη γνωστή δηλαδή θηριομαχία. Το τελευταίο αυτό στοιχείο των ενόπλων απελατών, τονίζεται ιδιαίτερος στις σχετικές ιουστινιάνειες ρυθμίσεις, εξαιτίας του αυξημένου όπως ερμηνεύθηκε, κινδύνου τελέσεως κι άλλων εγκλημάτων, γι' αυτό προβλεπόταν ως ποινή η θηριομαχία, ενώ για τους υποθάλλοντες απελάτες επιβαλλόταν η ποινή της πρόσκαιρης δεκαετούς εξορίας εκτός της ιταλικής γης (*D.* 47. 14. 1. 3).

Σαφές κατά ταύτα είναι και το διατυπωμένο συμπέρασμα της παρεχόμενης δικαιοδοσίας στους δικαστές να λαμβάνουν υπόψη για την επιμέτρηση της ποινής και τη συχνότητα εμφανίσεως του εγκλήματος της απελασίας στις περιφέρειές τους, συμπέρασμα το οποίο βασίζεται στο ίδιο το κείμενο των παρατιθέμενων *fragmenta* του *Πανδέκτη* (47. 14. 1 pr.).

Η μετέπειτα νομοθεσία των Ισαύρων κατάργησε την προϋφισταμένη ιουστινιάνεια ανισότητα των επιβαλλόμενων ποινικών κυρώσεων για την απελασία, την αντικειμενική υπόσταση της οποίας οριοθέτησε σε σαφέστερη βάση, με γενίκευση του ειδικότερου περιεχομένου της, έτσι ώστε η σχετική ποινική διάταξη της *Έκλογης* (17.13) να ορίζει ότι: *Ὁ ἄλλοτρίας ἀγέλης τῆς οἰαοδήποτε ἀπελασίαν ποιούμενος, πρῶτον μὲν τοῦτο ποιῶν τυ-*

πτέσθω· δεύτερον δέ, ἐξορία παραλεμπέσθω· τρίτον δέ, χειροκοπέισθω.

Από το γραμματικό περιεχόμενο της διατάξεως αυτής, πιστεύεται ότι μορφοποιείται ουσιαστικότερα, σε σχέση με το ιουστινιάνειο Δίκαιο και με περισσότερη δικαιοκή ασφάλεια, η αντικειμενική υπόσταση της απελασίας, η οποία δεν εξαρτάται από τις ενδεχόμενες ερμηνευτικές παρατηρήσεις ως προς τον αριθμό, το είδος και το μέγεθος των αφαιρούμενων ζώων, γιατί το όλο περιεχόμενό της υποστηρίχτηκε ότι «γενικεύει» απολύτως την αιτιολογική σχέση της υπάρξεως απελασίας στην περίπτωση της αφαιρέσεως αγέλης, το περιεχόμενο της οποίας, πάντως, δεν προσδιορίζεται, και θέβαια, χωρίς να ασκεί επίδραση κατά την επιμέτρηση της ποινής το τυχόν ένοπλο των δραστών, οι οποίοι αντιμετωπίζονται με ενιαία ποινική μεταχείριση, άσχετα αν ανήκουν στις τάξεις των εντίμων ή των ευτελών, με προσδιοριζόμενες ποινές ανάλογα με την αρχική διάπραξη του εγκλήματος και το μεταγενέστερο υπότροπο του δράστη της απελασίας.

Επιτυγχάνει, έτσι, η ρύθμιση αυτή (Έ. 17. 13) μια μορφή κοινωνικής ισότητας κατά την επιβολή των ποινών, με μαστίγωση για την πρώτη φορά, με εξορία, χωρίς προσδιορισμό του πρόσκαιρου ή του διηνεκούς της, για τη δεύτερη, και με αποκοπή δηλαδή ακρωτηριασμό της χειρός για την τρίτη φορά, με συνέπεια να λειτουργεί στο πνεύμα του νομοθέτη της διατάξεως αυτής μια ουσιαστική προσαρμογή του στις επιταγές της γενικής αλλά και της ειδικής προλήψεως, η οποία ουσιαστικότερα οριοθετήθηκε στη βάση της υποτροπής των δραστών, χωρίς μνεία της ιουστινιάνειας ρυθμίσεως, η οποία αναφερόταν στην κατ' επάγγελμα και όχι ευκαιριακά διάπραξη απελασίας.

Στην εμμονή αυτή της Έκλογής να θεωρεί ως υπαγόμενη στο έγκλημα της απελασίας την αφαίρεση αγέλης, ίσως, να οφείλεται η παράθεση της αφαιρέσεως *άλoγoυ*, αναφερόμενου ακριβώς με τον όρο αυτό, από στρατιωτικό καταυλισμό, στις κοινές περικλοπής διατάξεις της (Έ. 17. 10) αλλά με ειδική για τη συγκεκριμένη αυτή περίπτωση ρύθμιση, διατυπώνοντας το ειδικότερο περιεχόμενό της ως ειδικής ή εξειδικευμένης κλοπής: *ό κλέ-*

πτων ἐν φοσσάτω ἦτοι ἐν ἐκσπεδίτω ... εἰ δὲ ἄλογον, χειροκοπέσθω, η οποία ερμηνεύθηκε ως κλοπή προφανώς από ιδιώτη, αναφερόμενη γενικότερα στα χρησιμοποιούμενα από το στράτευμα ζώα, στράτευμα το οποίο θρυσκόταν στρατοπεδευμένο ή σε πορεία, με επαπειλούμενη βαρύτατη ποινή την αποκοπή χειρός, η οποία ως ποινή ουσιαστικά διέφερε από τις απειλούμενες ποινές της κοινής κλοπής, όπου λαμβάνονταν υπόψη κι άλλα στοιχεία για τη επιμέτρησή της, όπως το υπότροπο του δράστη και η οικονομική του κατάσταση, εξαιτίας ασφαλώς της κείριας σημασίας που είχαν τα ζώα για τη λειτουργική αξιοποίηση του στρατεύματος. Ενώ, σε αντίθεση με τα παραπάνω που αφορούσαν σε ιδιώτες, για τους στρατιώτες παραθέτονταν ειδικές ποινικές ρυθμίσεις στους *Στρατιωτικούς Νόμους*, οι οποίες επαπειλούσαν, στις περιπτώσεις: *εἰ τις ἄλογον ζῶον ἢ ἕτερόν τι εἶδος μικρὸν ἢ μέγα εὐρῶν μὴ φανερώσει...*, καθώς και *εἰ τις στρατιώτης ἵππον ἢ ἕτερόν τι τῶν ἀλόγων ζῶων ἢ καὶ τῶν λοιπῶν εἰδῶν ἢ μικρὸν ἢ μέγα εὐρῶν μὴ φανερώσει...*, τις ποινές του κλέπτη: *ὡς κλέπτης σωφρονιζέσθω*.

Οι ρυθμίσεις της *Ἐκλογῆς των Ισαύρων* περί απελασίας που προπαρατέθηκαν εμφανίστηκαν στην εξελικτική πορεία του βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου με ορισμένες διαφοροποιήσεις, ειδικά στον προσδιορισμό της ποινικής αντιμετώπισης των δραστών της απελασίας, οι οποίες περιέχονται, εκτός των άλλων νομικών εγχειριδίων, ιδιαίτερα σε δύο βασικά δικαιμὰ κείμενα της περιόδου αυτής, στο *Γεωργικό Νόμο* (7ος/8ος αι.), που αποτελεί συλλογή διατάξεων με τη μορφή δικαιμικοῦ εγχειριδίου και αμφίβολη την «ελίσσημη» προέλευσή του, και στο *Ἐκλογάδιον* (*Ekloga Aucta*, έτους 802-811), το οποίο, μολοντί αποτελεί συμπληματικό έργο, υποστηρίχτηκε ότι έχει την εξωτερική μορφή αλλά και την εσωτερική δομή νομοπαρασκευαστικής εργασίας, με βάση το ισχύον τότε δίκαιο και στόχο μια «βελτίωση» ή αναθεώρηση της νομοθεσίας των Ισαύρων.

Ἔτσι, στο κεφ. *περὶ ἀγελαρίων* του *Γεωργικοῦ Νόμου* προβλέπονται δύο ειδικές διατάξεις αναφερόμενες σε δράστες που ήταν δούλοι, οι οποίοι θεωρούνταν ότι υπέπιπταν στο έγκλημα

της απελασίας στις εξής περιπτώσεις και κάτω από ορισμένες νομοτυπικές προϋποθέσεις, σύμφωνα με τις οποίες, στην πρώτη περίπτωση, αν κάποιος δούλος έχοντας πρόθεση κλοπής ζώων-προβάτων κατά τη διάρκεια της νύκτας ἀπελάσει ἐκ τῆς ποιμνῆς τὰ θρέμματα, διώξας ἐκ τῆς μάνδρας, και ἀπώλωνται ἢ θηριόδρωτα γένωνται, φουρκιζέσθω ὡς φονεύς (§μοστ'), ενώ στη δεύτερη, αν δούλος πολλάκις κλέψας κτήνη ἐν νυκτί ἢ ἀπελασίας πολλάκις ποιήσῃ ποιμνίων πάλι φουρκιζέσθω (&μζ'). Από το περιεχόμενο των διατάξεων αυτών συνάγεται ότι στην πρώτη περίπτωση ο δούλος θέλων ἐν νυκτί κλέψαι, δηλαδή με σαφή πρόθεση διαπράξεως κλοπής, από αστάθμητα γεγονότα έγινε υπαίτιος απελασίας, ενώ στη δεύτερη περίπτωση η τέλεση του εγκλήματος είναι περατωμένη και μάλιστα πολλάκις, δηλαδή η απελασία ήταν τετελεσμένη κατά υποτροπή, με επαπειλούμενες ποινές και για τις δύο περιπτώσεις τη βαριά ποινή του ανασκολοπισμού.

Συναφής εννοιολογικά με την παραπάνω πρώτη διάταξη (§μοστ') είναι και η αναφερόμενη στο ίδιο κεφ. του Γεωργικῶν Νόμου περίπτωση απελασίας (§μβ'), η οποία, μάλλον, δεν πρέπει να αφορούσε σε δούλο αλλά σε «ελεύθερο», σύμφωνα με το γραμματικό περιεχόμενο της οποίας: ἐάν τις κλέψαι θέλων ἕνα βουν ἐξ ἀγέλης, ἀπελασθεῖσα ἢ ἀγέλη θηριόδρωτος γένηται, τυφλούσθω, από το οποίο συνάγεται ότι στην προκειμένη περίπτωση (§μβ'), όπως και στην προηγούμενη (§μοστ') με το δούλο, ο οποίος ενεργούσε κι αυτός με πρόθεση διαπράξεως κλοπής μόνο, λαμβανόταν υπόψη, για την υπαγωγή της πράξεως αυτής στις ρυθμίσεις του εγκλήματος της απελασίας, το τελικό αποτέλεσμα της απώλειας της αγέλης, στην οποία οδήγησε η παράνομη αυτή ενέργεια του δράστη, ενέργεια, τελικά, η οποία είναι ενδεχόμενο να μην τελειώθηκε και να παρέμεινε στο στάδιο της απόπειρας εξαιτίας, όμως, της υπαιτιότητάς του οδήγησε σε δυσανάλογο με την αρχική του πρόθεση αποτέλεσμα, με συνέπεια την απειλούμενη βαρύτερη ποινή του ανασκολοπισμού.

Από τις διατάξεις αυτές του Γεωργικῶν Νόμου διαπιστώνεται σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις (§§μβ', μοστ') διεύρυνση ή επέ-

κταση μιας μορφής υποκειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος της απελασίας, το αντικείμενο της οποίας εξειδικεύεται με σαφήνεια στην απώλεια της αγέλης, άσχετα αν αυτή προκλήθηκε από έναρξη εκτελέσεως άλλου εγκλήματος, δηλαδή της κλοπής, η οποία αν μεν τελειωνόταν με την αφαίρεση του ζώου (*βοῦν ἢ ὄνον*) η ποινή που απειλούνταν ήταν *ἐν διπλῇ ποσότητι μαστιγωθείς δώσει αὐτό* (ξμá), ενώ *ἂν κλέψαι θέλων ἓνα βοῦν ἔξ ἀγέλης, [καί] ἀπελασθεῖσα ἡ ἀγέλη...*, *τυφλούσθω* (ξμβ').

Στην προστασία, κατά ταῦτα, ιδιαίτερα της αγέλης κατοικίδιων και άλλων ζώων στόχευε ο συντάκτης ή νομοθέτης των διατάξεων αυτών, η αφαίρεση της οποίας αποτελούσε την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος της απελασίας.

Η αντικειμενική αυτή υπόσταση της απελασίας, όπως οριοθετήθηκε με σαφή και γενικευμένο τρόπο στην *Ἐκλογή* των *Ἰσαύρων* (17.13), διατηρήθηκε και στον *«Ποινάλιο»* τοῦ *Ἐκλογαδίου* (17.10), με ορισμένες λεκτικές και νομοτεχνικά ορθότερες διαφοροποιήσεις, οι οποίες δεν αλλοίωναν την εξωτερική εννοιολογική μορφή της απελασίας ως προς το περιεχόμενό της, μετέβαλαν, όμως, ουσιαστικά τις επιβαλλόμενες ποινές επί το αυστηρότερο και μάλιστα προσεγγίζοντας τα ιουστινιάνεια πρότυπα, τα οποία, βεβαία, ουσιαστικά αποτελούσαν αμιγώς ρωμαϊκές πηγές.

Θεωρείται έτσι ότι ο δράστης, χωρίς διάκριση της κοινωνικής τάξεως στην οποία ανήκε, είναι *ἀπελάτης* όταν *ἄλλοτρίας ἀγέλης οἰωνδήποτε κτηνῶν πρῶτον μὲν τοῦτο ποιῶν τυπτόμενος ἔξοριζέσθω· δεύτερον δὲ τοῦτο ἁμαρτάνων χειροκοπεῖσθω· ἐπιμένων δὲ ξίφει τιμωρεῖσθω*.

Η ποινική αυτή αντιμετώπιση των απελατών με την κλιμάκωση αυτή των βαρύτερων ποινών στις περιπτώσεις υποτροπής των δραστών, με μαστίγωση και εξορία (χωρίς προσδιορισμό πρόσκαιρης ή διηνεκούς) για την πρώτη φορά διαπράξεως του εγκλήματος, με κοπή της χειρός για τη δεύτερη και θανάτωση διά ξίφους στην «τρίτη», την οποία η διάταξη δεν προσδιορίζει στη λεκτική της διατύπωση ως τρίτη, αλλά χρησιμοποιεί το επιγραμματικό ρήμα *ἐπιμένων*.

Η προσέγγιση αυτή του Έκλογαδίου, εξαιτίας των επαπειλούμενων ποινών, με το ιουστινιάνειο Δίκαιο, δε σημαίνει ότι η σχετική περί απελατών διάταξη προσομοίαζε απόλυτα με την αντίστοιχη ρύθμιση του Πανδέκτη σημαίνει, όμως, ότι αποδεχόταν την αυστηρότητα των ρωμαϊκών προτύπων του Πανδέκτη της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, για την οποία υποστηρίχτηκε ότι η διάταξη αυτή την υπερέκρασε σε αυστηρότητα, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές ρυθμίσεις του Πανδέκτη, σε σχέση με τη διάκριση των δραστών σε εντίμους και ευτελείς, προσαρμόζοντας στη συνέχεια τις ρυθμίσεις αυτές στο ισχύον Δίκαιο της Έκλογής, το οποίο προέβλεπε κλιμάκωση των ποινών στις περιπτώσεις των υπότροπων δραστών, η οποία υποτροπή δε λαμβανόταν υπόψη στο ιουστινιάνειο στην προκείμενη περίπτωση επίσης, το Έκλογάδιο δεν ενσωμάτωσε στις περί απελατών ρυθμίσεις του τη διαφορετική ποινική μεταχείριση ανάλογα με την κοινωνική κατάσταση του δράστη της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, ακολουθώντας το ισχύον Δίκαιο, σύμφωνα με την Έκλογη.

Μόνο την κλοπή *άλόγου*, όπως και η Έκλογη, υπήγαγε το Έκλογάδιο στις κοινές περί κλοπής διατάξεις, διατηρώντας σχεδόν αυτούσια τη λεκτική της διατύπωση και την προβλεπόμενη ποινή: *ὁ κλέπτων ἐν φορσάτῳ ἢ ἐν ἐκαπεδέτῳ..., εἰ δὲ ἄλογον χείροκοπέισθω.*

Οι διατάξεις που προαναφέρθηκαν οριοθέτησαν ήδη ένα βασικό πλαίσιο της αντικειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος της απελασίας, η οποία διαμορφώθηκε στην αρχική μορφή της με βάση τις ρωμαϊκές πηγές του Πανδέκτη και μορφοποιήθηκε στην Έκλογη των Ισαύρων, με βασικές και ταυτόχρονα ουσιαστικές διαφοροποιήσεις μόνο στις προβλεπόμενες ποινές.

Το βασικό αυτό πλαίσιο των πιο πάνω διατάξεων χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο στην κωδικοποιητική προσπάθεια της δυναστείας των Μακεδόνων, οι οποίοι, μολονότι κατάργησαν την Έκλογη των Ισαύρων και επανακωδικοποίησαν στο μεγαλύτερό της τμήμα την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση με τις διάφορες «ανακαθάρσεις» που πραγματοποίησαν, διατήρησαν πολλές από

τις ποινικές διατάξεις της Έκλογής, τις οποίες υιοθέτησαν σχεδόν αυτούσιες στην Είσαγωγή και στον Πρόχειρο Νόμο τους και διαμέσου αυτών στη μεγάλη κωδικοποίησή τους τα Βασιλικά, όπου περιλήφθηκε στην πλειονότητά του ιουστινιάνειο Δίκαιο, με ορισμένες συγκεραστικές τάσεις, να ενταχτούν δηλαδή και ορισμένες από τις ποινικές ρυθμίσεις των προηγούμενων νομοθετημένων έργων.

Ειδικότερα στην Είσαγωγή (τέως Έπαναγωγή, 40.73) η διάταξη *περί άπελατών της Έκλογής* που ήταν διατυπωμένη σε ενικό αριθμό: *ό άλλοτρίας άγέλης τής οίασδήποτε άπελασίας ποιούμενος...*, επαναλήφθηκε με το ίδιο νομοτυπικό περιεχόμενο στον πληθυντικό αριθμό και με αρτιότερη νομοτεχνική διατύπωση: *οί τας άλλοτρίας άγέλας άπελαύνοντες, άπαξ μέν τούτο ποιούντες, τυπέσθωσαν· εκ δευτέρου δέ διαπραττόμενοι, έξοριζέσθωσαν· εί δέ και τρίτον φωραθειέν τò τοιούτον κατατολμώντες, χειροκοπέισθωσαν*. Η διάταξη αυτή της Είσαγωγής αυτούσια εντάχτηκε στον Πρόχειρο Νόμο (39.56), αποδεικνύοντας, έτσι, ότι οι συντάκτες των νομοθετημένων αυτών κωδικοποιήσεων αποδέχτηκαν τον ποινικό προσδιορισμό της ρυθμίσεως της Έκλογής, γι' αυτό και την υιοθέτησαν, το λιτό και επιγραμματικό κείμενο της οποίας συμπλήρωσαν, χωρίς να αλλοιώσουν το περιεχόμενο της αντικειμενικής υποστάσεως της απελασίας και τις επιβαλλόμενες ποινές, προσθέτοντας μια μορφή αιτιολογίας του δικαιολογητικού λόγου για την επιβολή των ποινών αυτών, η οποία προσομοίαζε μόνο με την παράθεση αιτιολογίας στην αντίστοιχη διάταξη του «Ποιναλίου» του Έκλογαδίου (17.10) που προαναφέρθηκε, όπου, όμως, η κλιμάκωση των ποινών στις περιπτώσεις υποτροπής ήταν διαφορετική απ' ό,τι στην Έκλογή=Είσαγωγή=Πρόχειρος Νόμος.

Η όλη αυτή ιστορική εξέλιξη του εγκλήματος της απελασίας, ακολουθώντας την πορεία του Δικαίου της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, με τη μορφοποίηση που υπέστη η αντικειμενική του υπόσταση, είχε την τελική κατάληξη με την παράθεση των σχετικών ρυθμίσεων στον *περί άπελατών* 25ο τίτλο του 60ού βιβλίου των Βασιλικών, τα οποία σχεδόν στο σύνολό τους

επανάφεραν ή επαναβίωσαν την εποχή της συντάξεώς τους (10ος-11ος αι.) την ιουστινιάνεια νομοθεσία.

Η «βούληση», όμως, των συντακτών των *Βασιλικῶν* των Μακεδόνων για την επαναφορά του *CIC* με την ένταξη των διατάξεων του αντίστοιχου *de abigeis* (περί ἀπελατῶν) τίτλου του *Πανδέκτη* (47. 14. 1. ργ. κε.) δε συμβιβαζόταν, ούτε εναρμονιζόταν εννοιολογικά με τις υφιστάμενες σε λειτουργική ισχύ τότε διατάξεις του *Προχείρου Νόμου*=*Εἰσαγωγῆς*=*Ἐκλογῆς*, εξαιτίας της βασικής, όπως υποστηρίχθηκε, ασυμφωνίας των επαπειλούμενων ποινών, με συνέπεια την αποδοχή του αναγκαίου συγκερασμού των μη εναρμονιζόμενων και πρακτικά αδύνατο να εφαρμοστούν κειμένων του *Πανδέκτη* και του *Προχείρου Νόμου*.

Το αποτέλεσμα ήταν να ενταχτούν στα *Βασιλικά* (60.25.1-3, 5) οι κυριότερες και ουσιαστικότερες διατάξεις του *Πανδέκτη* (47.14.1-3) από τη λατινική στην ελληνική τους απόδοση, με αρτιότερη νομοτεχνική διατύπωση, καθώς και το βασικό τμήμα των επαπειλούμενων ποινών του *Προχείρου Νόμου*, έτσι ώστε να περιλαμβάνονται από τον *Πανδέκτη*: τα στοιχεία της αντικειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος, χωρίς την απαραίτητη προϋπόθεση της διαπράξεως του εγκλήματος κατ' ἐπάγγελμα: τὸ τῆς ἀπελάσεως ἔργον ὡσεὶ τέχνην μετέρχονται..., η διάκριση εντίμων και ευτελών με τη διαφοροποίηση της άνισης ποινικής τους μεταχειρίσεως, η παράλειψη ή αφαίρεση των απειλούμενων ποινών για τους ευτελείς που αναφέρονταν στην καταναγκαστική εργασία σε μεταλλεία ή στα δημόσια έργα ή στη θανάτωση διά ξίφους, που αντικαταστάθηκαν, για τον εναρμονισμό τους με τις οριζόμενες ποινές του *Προχείρου Νόμου*, με τις ποινές των βασάνων (που υποστηρίζεται ότι προστέθηκε αντίστοιχα της ποινής τῆς διά ξίφους θανατώσεως που διαγράφηκε) ή της εξορίας ή της αποκοπῆς της χειρός, ενώ διατηρήθηκαν οι ίδιες απειλούμενες ποινές για τους εντίμους (εξορία ή ἔκπτωση από το οφφικιό τους), καθώς και η ποινή της θηριομαχίας για τους ἔνοπλους απελάτες: οἱ μετὰ ξίφους ἀπελαύνοντες θηρίους ὑποβάλλονται, όπου δε λαμβανόταν υπόψη η κοινωνική τάξη του δράστη ενώ από τον *Πρόχειρο Νόμο*=*Εἰσαγωγή*=*Ἐκλογή* εντάχτη-

κε αυτούσιο (B. 60.25.4=Πρόχ. Ν. 39.56) το τμήμα της διατάξεώς του (39.56) με τις επαπειλούμενες ποινές, παραλείποντας το αντικείμενο της νομοτυπικής βάσεως της αντικειμενικής υποστάσεως της απελασίας που ήταν *οί τὰς ἀλλοτρίας ἀγέλας ἀπελάυνοντες...*, που αντικαταστάθηκε με τον όρο *οί ἀπελάται...*

Βέβαια σε ποιους δράστες θα αφορούσε η τελευταία αυτή διάταξη των *Βασιλικῶν*=*Προχείρου Νόμου* είναι ζητούμενο, αφού για τους έντιμους δράστες υπήρχε ήδη η ρύθμιση του *Πανδέκτη*=*Βασιλικά* που προσδιόριζε την επαπειλούμενη γι' αυτούς ποινή.

Πάντως η *Ἐξάβιβλος* του Αρμενόπουλου στην ΣΤ'. 5.13 διάταξή της εντάσσει αυτούσια, με ελάχιστες χωρίς καμιά σημασία διαφοροποιήσεις, την αντίστοιχη ρύθμιση (39.56) του *Προχείρου Νόμου*, ίσως και εξαιτίας του γεγονότος, ενδεχομένως, ότι όντως ήταν η πραγματικά εφαρμοζόμενη διάταξη για τους δράστες της απελασίας.

II. Καταπάτηση ξένης ιδιοκτησίας

Μια άλλη όμως μορφή προσβολής, υπαγόμενης κι αυτής στη γενικότερη έννοια της ιδιοκτησίας, ήταν το αδίκημα της καταπατήσεως αλλότριων γαιών.

Ήδη στον Κώδικα του Ιουστινιανού στον *περὶ ὄρων ἰθυντέων* τίτλο (3.39=B. 58.9) λαμβάνονται μέτρα για την αποφυγή της δυνατότητας καταπατήσεως με το πρόσχημα των ορίων, ενώ στον *Πανδέκτη* (47.21.1-4) προσδιορίζεται ως εγκληματική πράξη ἡ ἀποκίνηση... ἀλλοτρίων ὄρων, για την οποία οι επαπειλούμενες ποινές ήταν αστικές και ποινικές, οι οποίες μορφοποιήθηκαν ουσιαστικότερα στη μεταγενέστερη κωδικοποίηση των *Βασιλικῶν* (60.31).

Το αδίκημα αυτό τελειωνόταν με την υλοποίηση της καταπατήσεως, η οποία μπορούσε να διαπραχτεί με πολλούς τρόπους, όπως ενδεικτικά αναφέρεται της *παρορίσεως*, δηλαδή της διαφοροποιήσεως των ορίων, για την οποία στο *Γεωργικό Νόμο* υπάρχουν χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Οι περιπτώσεις αυτές αναφέρονται στην απαγόρευση παρορίσεως αυλάκων του πλησίον (§α'), στον άνευ ειδήσεως του κυρίου τῆς χώρας εισελθὼν νεώση ἢ σπείρη (§β') σ' αυτόν που κόπτει ἀλλοτρίαν ὕλην άνευ ειδήσεως του κυρίου αὐτῆς (§κ'), ἀλλὰ και στη λειτουργία της ἀντιτοπίας, στην περίπτωση του γεωργού που οἰκοδομῆση οἶκον καὶ φυτεύση ἀμπελῶνα ἐν ἀγρῶ ἀλλοτρίῳ ἢ τόπῳ, καὶ μετὰ τινα χρόνον ἔλθωσιν οἱ του τόπου κύριοι, οὐκ ἔχουσιν ἄδειαν τὸν οἶκον κατασπᾶν καὶ τὰς ἀμπελους ἐκρίζουν, ἀλλὰ λαμβάνειν ἀντιτοπιάν δύνανται· εἰ δὲ ἀνανεύων ὁ εἰς τὸν ἀλλότριον ἀγρὸν κτίσας ἢ φυτεύσας μὴ δοῦναι ἀντιτοπιάν, ἄδειαν ἔχειν τὸν του τόπου κύριον τὰς ἀμπελους ἀνασπᾶν, τὸν δὲ οἶκον κατασπᾶν (§κα').

Οι κυρώσεις για τις παραβιάσεις αυτές περιορίζονταν κυρίως στην αστική αποζημίωση.

Στην *Εἰσαγωγή* (τέως *Ἐπιναγωγή*) των Μακεδόνων η καταπάτηση γης μορφοποιείται ως ἐγκλημα (40.74), η αντικειμενική υπόσταση του οποίου διελάμβανε για δράστη ο οποίος *ἀρπάζων γῆν ἢ μετατιθεὶς τὰ ὄρια, διπλὴν τὴν ἀρπαγὴν ἀποδίδωσι, καὶ αὐστηρῶς τιμωρεῖται*, υπόσταση η οποία διατηρεῖται και στον *Πρόχειρο Νόμο* (39.48), με τη διαφορά ὅτι η επαπειλούμενη ποινή περιορίζεται μόνο στην αστική αποζημίωση: *διπλὴν τὴν ἀρπαγὴν ἀποδίδωσι, χωρὶς τὴν ποινικὴ κύρωση τῆς Εἰσαγωγῆς, αὐστηρῶς τιμωρεῖται*.

Η συσχέτιση αὐτὴ ἀρπαγῆς γης και μεταθέσεως ορίων που προαναφέρθηκε δίδει την ἀπώτερη βάση της υποστάσεως του εγκλήματος της καταπατήσεως ἀλλοτρίας γης, η οποία στα Βασιλικά εξειδικεύεται εἰδικότερα στον τίτλο 31 του 60οῦ βιβλίου *περὶ ὄρου ἀποκινήθέντος*, ὅπου η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος οριοθετεῖται στη μετακίνηση των ορίων των αγρῶν, χωρὶς εἰδικότερη ἀναφορά στο σκοπούμενο ἀποτέλεσμα της μετακινήσεως των ορίων αὐτῶν, που θα πρέπει να ἦταν το προσωπικό ὄφελος ἀπὸ τὴν προκαλούμενη στη συνέχεια σύγχυση των ορίων.

Η αντικειμενική υπόσταση της ἀποκινήσεως ἢ ἀνατροπῆς τῶν ὁροθεσίων τῶν ἀγρῶν εξαντλεῖται με τὴν πραγματοποίηση

της πράξεως, με διαφοροποίηση των επαπειλούμενων ποινών και κατά την αἵρεσιν και τὴν βούλησιν του δράστη, ο οποίος αν ἦταν εὐπορος, ἀποκινῶν δῆλός ἐστι θέλων ἐπιλαμβάνεσθαι τῶν ἀλλοτριῶν ὄρων, με συνέπεια ἡ επιβαλλόμενη ποινή να ἦταν ἡ πρόσκαιρη εξορία, προσδιοριζόμενη ανάλογα με τὴν ηλικία των υπαίτιων δραστῶν, μεγαλύτερη για τους νεότερους και μικρότερη για τους «γέροντες». Στη συνέχεια τέθηκε μία προϋπόθεση ἡ οποία διαδραμάτιζε ουσιαστικό ρόλο στην επιμέτρηση τῆς ποινῆς, προϋπόθεση ἡ οποία συσχετιζόταν, ἐπίσης, ἄμεσα με τὴν ουσιαστικὴ «βούληση» του δράστη, ο οποίος, αν ενεργούσε τὴν ανατροπὴ των οροθεσιῶν ὄχι διὰ ἴδιο (ατομικὸ) ὄφελος ἀλλὰ ὑπουργήσας ἑτέρω ἢ οὐχ ἑαυτοῖς πράττοντες... ἀλλὰ ἑτέροις χαριζόμενοι ὑπηρετήσαν τῇ τοιαύτῃ πράξει, ἡ επιβαλλόμενη ποινή ἦταν ἡ μαστίγωση και ἡ καταναγκαστικὴ εργασία σε δημόσιο ἔργο ἐπὶ διετία· αν ὄμως συνέτρεχε το στοιχεῖο τῆς ἀγνοίας ἢ του «τυχηροῦ», δηλαδή του τυχαίου, για το δράστη, τότε ως ποινή ἀρκεῖ τὸ μαστιγωθῆναι, μόνον.

Παράλληλα, αν ἐνυπήρχε στον ἐλεύθερο δράστη δόλος κατὰ τὴ διάπραξη τῆς πράξεως τῆς μετακινήσεως των ὄρων επιβαλλόταν και ἡ χρηματικὴ ποινή καθ' ἕκαστον ὀροθέσιον των πεντήκοντα νομισμάτων [νὰ] δίδωσι τῷ δημοσίῳ, ἐνῶ στους δούλους επιβαλλόταν κεφαλικὴ ποινή.

Το πρόβλημα πάντως των καταπατήσεων ξένης ιδιοκτησίας παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον στην ἐξελικτικὴ πορεία του κυρίως βυζαντινορωμαϊκοῦ Δικαίου, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς νομολογιακῆς πρακτικῆς τῆς τελευταίας περιόδου του Δικαίου αὐτοῦ, πρακτικῆς ἡ οποία προέρχεται βασικά ἀπὸ τα ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια, τα οποία ἐξαιτίας τῆς διευρύνσεως τῆς *audientia episcopalis* εἶχαν ἐπεκτείνει τὴ δικαιοδοσία τους και ἐπὶ διαφορῶν ἰδιωτικοῦ Δικαίου.

Ἡ ἰδιαίτερη ὄμως ἀναφορὰ στα νομολογιακὰ δεδομένα των ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων οφείλεται ὄχι μόνον στο ἐνδιαφέρον των ἐκδικαζόμενων ἀπὸ τα δικαστήρια αὐτὰ περιπτώσεων ἀλλὰ και στους λόγους του προσιτοῦ των πηγῶν αὐτῶν, οι οποίες διασώθηκαν.

Έτσι η νομολογιακή αυτή πρακτική εκφράζει μια από τις εκφάνσεις του τότε ζωντανού Δικαίου, το οποίο εξειδικεύει το κατά κυριολεξία εφαρμοζόμενο Δίκαιο της εποχής εκείνης, με όλα θέβαια τα αρνητικά δεδομένα που προέρχονται από τις όχι πάντοτε σαφείς πηγές των εκκλησιαστικών νομολογιακών στοιχείων.

Η παράθεση ορισμένων χαρακτηριστικών αποσπασμάτων από εκκλησιαστικές πηγές καταδείχνουν την τάση καταπατήσεως αλλότριων γαιών, η οποία ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες εμφανίζεται με στοιχεία δυναμικά ή υποτονικά.

Σε «εμμάρτυρο σημείωμα», έτους 1228, του μητροπολίτη Σμύρνης Γεωργίου, που αφορούσε σε καταπάτηση χωραφιού της περιοχής Βάρης από τους κατοίκους του χωριού Πρινοβάρη, αναφέρεται ότι όταν κλήθηκαν από τις αρμόδιες αρχές οι Πρινοβαρίτες να αποδείξουν την ιδιοκτησιακή τους βάση, αν δηλαδή κατέχουσι τὸ δηλωθὲν χωράφιον ἢ ἐξ ἀγορασίας ἢ ἐκ παραδόσεως δουκιῆς ἢ ἀπὸ χαριστικῆς... οὐκ ἠδυνήθησαν δεῖξαι ἢ ἐμφανίσει τι δικαίωμα ἐπ' αὐτῷ, ἀλλ' ἢ μόνω δυναστικῶ τῷ τρόπῳ καὶ βιαίῳ χειρὶ ἐκράτησε καὶ ἐξημίωσε... κάκειθεν [τελικῶς] αὐτοὺς ἐκδιώξας ἀποκατέστησε τοῦτο εἰς τὸ δηλωθὲν χωρίον τὴν Βάρην..., ενέργεια για την οποία πρόσφατα υποστηρίχθηκε ότι αποτελούσε αίτημα για δικαστική προστασία της φυσικής εξουσίας επί του πράγματος.

Σε απόφαση του πατριαρχικού δικαστηρίου, έτους 1315, αναφέρονται χαρακτηριστικά στοιχεία διεκδικήσεως κτημάτων που είχαν καταπατηθεί, όπου, πριν από την έκδοση της πατριαρχικής αποφάσεως, ο αντίδικος που διεκδικούσε νόμιμα κατεχόμενο από άλλον αμπελώνα κατέλαβε το ακίνητο και κατέστρεψε τον αμπελώνα που ήταν φυτευμένος από τον κατέχοντα το ακίνητο, με συνέπεια όταν εκδόθηκε η απόφαση η οποία δικάωσε τον κατέχοντα και καταδίκασε τον αντίδικό του, όχι μόνο για τη θετική ζημία: τὴν ἀξίαν τιμὴν ἧς ἐποίησεν λύμης για την καταστροφή του αμπελώνα αλλά και σε αποζημίωση για τα διαφυγόντα κέρδη ενός έτους, που ερμηνεύθηκε ότι αφορούσε προφανώς στο διάστημα που ήταν απαραίτητο για να ξαναγίνει καρποφόρο το κτήμα.

Τα νομολογιακά αυτά δεδομένα των εκκλησιαστικών δικαστηρίων μέχρι την πτώση της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας δίδουν λύσεις βασισμένες ιδιαίτερα στο δικαιικό συναίσθημα των εφαρμοστών του Δικαίου, τη γνώση που είχαν από το Δίκαιο της εποχής εκείνης αλλά και από τη βυζαντινορωμαϊκή νομοθεσία που ίσχυε τότε.

Γεγονός πάντως είναι ότι τα νομολογιακά στοιχεία που διασώθηκαν ενδυναμώνουν τη λειτουργική ύπαρξη του εφαρμοζόμενου ζωντανού Δικαίου, το οποίο, ανάλογα με τις συνθήκες που πραγματικά επικρατούσαν τότε, δίδει ακριβέστερη αντίληψη του Δικαίου που λειτουργούσε, ιδιαίτερα τους τελευταίους αιώνες που προηγήθηκαν της πτώσεως, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η εφαρμογή αυτή του βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου από τη νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων ανακόπηκε στη μετέπειτα περίοδο του μεταβυζαντινού Δικαίου κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, η οποία όχι μόνο δεν ανακόπηκε, αλλά ενδυναμώθηκε η σημασία του, γιατί πλέον ενσωματώθηκε στο Δίκαιο του Οικουμενικού Πατριαρχείου και απέκτησε πλέον θετικό χαρακτήρα, στα πλαίσια κυρίως του λεγόμενου «Πατριαρχικού» Δικαίου, επιβιώνοντας μέχρι τις ημέρες μας.

ΣΟΦΙΑ ΜΕΡΓΙΑΛΗ

ΛΑΘΡΕΜΠΟΡΙΟ ΠΕΠΟΙΘΗΣΕΩΝ ΣΤΑ ΥΣΤΕΡΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ

Μιά απόπειρα ρεαλιστικῆς σκιαγράφησης τῆς ὑστερης βυζαντινῆς περιόδου προβάλλει δυνατὴ μέσα ἀπὸ ἓνα δυαδικὸ πρίσμα: κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίφαση μιᾶς ἀναλλοίωτης προσήλωσης στὶς ἐπιταγὲς τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος, ἀποκαλύπτεται ἓνας κόσμος εὐάλωτος σὲ ιδέες καὶ δοξασίες ἀνοίκειες στὴν ἐπίσημη δεοντολογία τοῦ Βυζαντίου.

Σὲ συνάρτηση μὲ τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο καὶ τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τοῦ καθενὸς παρατηρεῖται μία συνειδητὴ ἢ ἀσύνειδη ἀπόκλιση ἀπὸ τὰ πατροπαράδοτα ἰδεολογικὰ στερεότυπα, ἢ ὅποια γίνεται δυναμικὰ αἰσθητὴ σὲ μία ἐξαιρετικὰ κρίσιμη περίοδο, ὅπου τὸ Βυζάντιο παλεύει πιά μόνο γιὰ νὰ ἐπιδιώσει. Δίπλα στὴ γεωγραφικὴ συρρίκνωση καὶ τὴν οικονομικὴ δυσπραγία, κοινωνικὲς ἀντιθέσεις, θεολογικὲς διαμάχες, ἰδεολογικὲς ζυμώσεις καὶ μυστικιστικὰ ρεύματα συνθέτουν τὴ φυσιογνωμία τοῦ Βυζαντίου τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων.

Ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τὴν πλευρὰ της, προκειμένου νὰ ἐξασφαλίσει τὴ δογματικὴ ὁμοφροσύνη στοὺς κόλπους της, δὲν παρέλειπε ἐπισήμως μία φορὰ τὸ χρόνο, τὴν Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας, ἀφενὸς νὰ ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη τῶν πιστῶν ἓναν ὑψηλὸ κανόνα χριστιανικῶν ἀξιῶν, ἀφετέρου νὰ ἀπειλεῖ μὲ ἀφορισμοὺς καὶ ἀναθέματα τοὺς παραβάτες τῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων τοῦ ἰδεολογικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ της ἐποικοδομήματος¹. Ὡστόσο, ἡ ἀνάγκη γιὰ διαφορετικὰ πρότυπα σκέψης, ἢ ἐπήρεια ποικίλων μορφῶν παραχριστιανικῆς πίστεως καὶ ἀποκρυσφομοῦ καὶ ἡ ἐμμονὴ σὲ παλιὰ ἔθιμα ποὺ ἀνάγονταν στὴν εἰδωλολατρία ἀποδεικνύονταν ἰσχυρότερα ἀπὸ τὴ νομιμοφροσύνη στὸ κατεστημένο

1. J. Gouillard, «Le Synodikon de l' Orthodoxie», *TM* 2 (1967), σελ. 2.

της Ὁρθοδοξίας. Πολυάριθμες ἦταν οἱ μορφές παρέκκλισης ἢ ἀποστασιοποίησης ἀπὸ τῆς βυζαντινῆ κοσμοθεωρίας καὶ ἐντοπιζόνταν σὲ κάθε στρώμα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, μὲ ιδιαίτερη ἔμφαση στὰ πιὸ εὐνοπώλητα μέλη τῆς, ἀκόμη καὶ στὸν κληρὸ καὶ τοὺς μοναχοὺς.

Ἐπιχειρώντας μία τυποποίηση τῶν κυριότερων μορφῶν παρέκκλισης παρατηροῦμε ὅτι οἱ πιὸ προκλητικὲς συμπεριφορὲς ἐντοπίζονται στὸ χῶρο τοῦ ἀποκρυφισμοῦ καὶ συνδέονται μὲ ἀνώτερους ἀξιώματούχους τῆς Ἐκκλησίας καὶ μὲ μοναχοὺς. Χαρακτηριστικὴ γιὰ παράδειγμα εἶναι ἡ περίπτωση ἑνὸς μοναχοῦ στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., ὁ ὁποῖος, προκειμένου νὰ ἐκπληρώσει τὸ ὄνειρό του καὶ νὰ καταλάβει τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο, δὲν θὰ διστάσει νὰ προστρέξει στὴ μαγεία². Τὰ παραδείγματα πολλαπλασιάζονται μέχρι τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ., ἀφοῦ ἡ Ἱερά Σύνοδος συγκλήθηκε πολλὲς φορὲς γιὰ νὰ καταδικάσει παρόμοια περιστατικά, καὶ καταδεικνύουν ὅτι ἡ εὐθεία ἐξάπλωση τῆς μαγείας σὲ ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα δὲν ἐμποδίσθηκε ἀπὸ τὴν ἐπίσημη προσπάθεια καταστολῆς τῆς³.

Τὸ πιὸ εὐγλωττο παράδειγμα ἐμφανίζεται στὴν περίπτωση τοῦ Δημητρίου Χλωροῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε καταλάβει στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία τὸ πολὺ τιμητικὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτονοταρίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Συγκεκριμένα, ὕστερα ἀπὸ μία ἔρευνα ποὺ διεξήγαγαν οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς στὰ 1371 ἀποκαλύφθηκε μία ὑπόθεση μαγείας, στὴν ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ δύο μοναχοὺς καὶ ἕνα γιατρό, ὁ κύριος ἔνοχος ἦταν ὁ Χλωρὸς ποὺ ἀνῆκε στὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ πατριάρχη⁴. Ἰδιαίτερα σκανδα-

2. Βλ. *MM*, τ. 1, Βιέννη 1860, σελ. 342-344.

3. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὸ ἄρθρο τῆς Carolina Cupane, «La magia a Bisanzio nel secolo XIV: azione e reazione. Dal registro del Patriarcato costantinopolitano (1315-1402)», *JÖB* 29 (1980), σελ. 237-262. Γιὰ τὴ μαγεία γενικότερα στὴν Παλαιολόγεια ἐποχὴ, βλ. P.H. Greenfield, «A Contribution to the Study of Palaeologan Magic», H. Maguire (ἐκδ.) *Byzantine Magic*, Οὐάσιγκτον 1995, σελ. 117-153.

4. J. Darrouzes, *Les registes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τ. 1, fasc. V: *Les registes de 1310 à 1376*, Παρίσι 1977, ἀρ. 2572· πρβλ. *MM*, τ.1, σελ. 541-546.

λιστική ἐμφανίστηκε ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τοὺς δύο μοναχοὺς, ὁ ὁποῖος κατέφυγε στὴ μαγεία προκειμένου νὰ ἱκανοποιῆσει τὸ πάθος του γιὰ γυναῖκες⁵. Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς μαγικῶν βιβλίων, μὲ ἐπικλήσεις καὶ ἐπωδὲς σὲ δαίμονες βρέθηκε στὴν κατοχὴ του, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ Κοιρανίδες, τὰ ὁποῖα, ὅπως ὁμολόγησε, εἶχε προμηθευθεῖ ἀπὸ κάποιον γιατρὸ ποὺ ἔφερε τὸ ὄνομα Συρόπουλος. Ὁ γιατρὸς μὲ τὴ σειρά του ἐπέρριψε τὴν εὐθύνη σὲ ἕναν ἄλλο μοναχό, ποὺ ἦταν μάλιστα ὀνομαστὸς γιὰ τὴν ἀσκητικὴ του ζωὴ. Τέλος, ἔγινε φανερὸ ὅτι τὰ μαγικά αὐτὰ βιβλία εἶχαν ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Χλωροῦ, ὁ ὁποῖος μάλιστα εἶχε περισυλλέξει τὸ ὑλικό τους μὲ πολὺ κόπο⁶.

Προσωπικότητα ἰδιορρυθμὴ καθὼς ἦταν ὁ Δημήτριος Χλωρὸς κατάφερε νὰ συμβιδάξει τὰ ἀντιφατικά του ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴ θεολογία, τὴν ἰατρικὴ, τὴν ἀστρολογία καὶ τὴ μαγεία διαγράφοντας μία λαμπρὴ σταδιοδρομία στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία⁷. Εἶναι βέβαια ἄξια προσοχῆς ἡ διπροσωπία του, ἂν ἀναλο-

5. *MM*, τ.1, σελ. 543.

6. *MM*, τ.1, σελ. 544: ...τὰς δὲ μαρὰς αὐτοῦ δίβλους ἀνέλκτον, ἐν αἷς καὶ τὸ πολυθρύλλητον ἐπ' ἀσεβεία ἢ Κοιρανίς ἦν, εἶτα καὶ τετραδίον τι πάσης ἀσεβείας πλήρες εὐρέθη, δαμιόνων ἐπικλήσεις ἔχον καὶ ἐπωδὰς καὶ ὀνόματα, γραφὲν παρὰ τοῦ προῦ μικροῦ γεγονότος πρωτονωταρίου τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτης τοῦ θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας, πάπα Δημητρίου τοῦ Χλωροῦ, καὶ συνταγὲν παρ' αὐτοῦ πόνω πολλῶ καὶ μόχθῳ ἀπὸ βιβλίων ἐτέρων μαγικῶν, προηγουμένως τῆς τε Κοιρανίδος αὐτῆς, καὶ πολλῶν ἄλλων ἀτόπων καὶ μαρῶν, οὐδὲ γὰρ εἶχε τὸ πρωτότυπον ἔν, ὡς αὐτὸ τὸ πρᾶγμα φανερῶς ἐμαρτύρησε. Σχετικὰ μὲ τὸ βιβλίον Κοιρανίς, τὸ ὁποῖο καταρτίσθηκε στὴ διάρκεια τοῦ 3ου καὶ 4ου αἰ. ἀπὸ συλλογὴ θεμάτων ποὺ ἀναφέρονταν στὴν ἰατρικὴ καὶ στὴ μαγεία καὶ διασώθηκε χάρις σὲ μίᾶ λατινικὴ μετάφραση τοῦ 1169, βλ. L. Delatte, *Textes latins et vieux français relatifs aux Cynanides*, Παρίσι 1942· D. Kaimakes, *Die Kyaniden*, Beiträge zur Klassischen Philologie 76, Verlag Anton Hain. Meisenheim Glan 1976· M. Wellmann, *Marcellus von Side als Arzt und die Koiraniden des Hermes Trismegistos*, *Philologus Suppl.* 27, 2, Λιψία 1934.

7. Λεπτομέρειες γιὰ τὴ σταδιοδρομία, τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς ἰδεολογικὲς παρεκκλίσεις τοῦ Χλωροῦ βλ. *MM*, τ. 1, σελ. 503-505 καὶ 541-546· ἐπίσης Fr. Cumont, «Démétrios Chloros et la tradition des Coiranides», *Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France* (1919), σελ. 175-176.

γιοτεῖ κανείς ὅτι ἐπιλέγει συνειδητὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ του καταξίωση στὸ χῶρο τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας, καλλιεργώντας παράλληλα τὶς προτιμήσεις του γιὰ τὸν ἀποκρουσμοὸ καὶ τὶς θεουργικὲς πρακτικὲς τὶς ὁποῖες οἱ ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες εἶχαν κατατάξει ἐξαρχῆς στὰ βαρύτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀδικήματα. Ἦταν ἀναμενόμενο μὲ τὴν ἀποκάλυψη ὄλων αὐτῶν νὰ τελειώσει ἀπότομα ἢ λαμπρὴ σταδιοδρομία τοῦ Χλωροῦ καὶ ὁ ἴδιος νὰ περάσει τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του ὑπὸ περιορισμὸ στὸ μοναστήρι τῆς Θεοτόκου Περιβλέπτου, στερημένος ἀπὸ τὰ βιβλία του καὶ σὲ πλήρη ἀπομόνωση. Στους ἄλλους τρεῖς ἐνόχους ἐπιβλήθηκε ἡ ποινὴ τῆς ἐξορίας⁸.

Ἡ ἐπιβαλλόμενη τιμωρία στὰ 1338 σὲ ἓναν ἀπλὸ λαϊκὸ ποῦ ἐπιδιδόταν στὴν ἄσκηση μαγείας συνίστατο στὸν ἀποκλεισμὸ του ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ στὰ θεῖα μυστήρια, στὴν ἐπιβολὴ νηστείας ἀπὸ κρέας, τυρὶ, γάλα καὶ αὐγά, στὴν ὑποχρέωση τέλεσης ἑκατὸ μετανοιῶν καθημερινά, οἱ ὁποῖες μάλιστα διπλασιάζονταν τὸ Σάββατο, τὴν Κυριακὴ καὶ τὶς δεσποτικὲς γιορτές, στὴν προσπάθεια διαβίωσης κατὰ τρόπο σώφρονα καὶ ἐγκρατὴ καὶ σὲ ὑποχρεωτικὲς ἐλεημοσύνες ἀναλόγως τῶν δυνατοτήτων του. Μετὰ ἀπὸ τὴν παρέλευση τριῶν χρόνων τὰ παραπάνω ἐπιτίμια θὰ μπορούσαν νὰ μετριαστοῦν ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιδεικνυόμενη μετάνοια, ὥστόσο τοῦ ἀπαγορεύτηκε ὀριστικὰ τὸ μυστήριον τῆς θείας κοινωνίας μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του⁹.

Στὸ πρόσωπο τῆς ἐγγαστρίμυθης Ἀμαραντίνας, οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς εἶδαν γύρω στὰ 1350 μίαν ἐπικίνδυνη μάγισσα, ἡ ὁποία ὄχι μόνο μπορούσε νὰ μιᾶ ἀπὸ τὴν κοιλιὰ της, ἀλλὰ καὶ νὰ διατυπώνει μαντεῖες καὶ διαβολικὲς προτροπὲς γιὰ ἀθέτηση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, παρασύροντας ἔτσι στὴν πλάνη ὅλους ὅσους ἐντυπωσιάζονταν ἀπὸ μιὰ τόσο θαυμαστὴ καὶ ἀνεξήγητη ἱκανότητα. Ἡ εἰλικρινὴς μετάνοιά της ἔγινε μεγαλόψυχα ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἡ ὁποία συναίνεσε ἀκόμη καὶ στὴν ἀπόφασή της νὰ ἀσπαστεῖ τὸ μοναχικὸ βίον. Ἐπιπλέον, ὁ αὐτοκράτορας τῆς ἐξασφάλισε τὴ χορηγία ἐνὸς χρηματικοῦ ποσοῦ

8. *MM*, τ. 1 σελ. 546.

9. *MM*, τ. 1 σελ. 180-181.

για να αφοσιωθεί άπερίσπαστη στην τελείωση τής ψυχής της μέσα στη μονή του Περτζέ στην Κωνσταντινούπολη¹⁰.

Παρόλο που οι έκκλησιαστικές άρχές έδειχναν ιδιαίτερη δυσπιστία και προς την άστρολογία, άφου ή πίστη στη δύναμη τών άστρων, μπορούσε να συνεπιφέρει και τη λατρεία τους ως θεοτήτων, ένω ή προσέγγισή της με μη έπιστημονικό τρόπο τή διαφοροποιούσε ελάχιστα από τη μαγεία, ή συμπεριφορά τους ήταν λιγότερο άυστηρή άπέναντι στους άστρολόγους από ό,τι στους μάγους. Βέβαια, από την πρώιμη βυζαντινή έποχή ή άστρολογία είχε ρητά άπαγορευθεί σε όλους άνεξαίρετως τους κληρικούς, με τó αιτιολογικό ότι ή πρόγνωση βάσει τών άστρων άντιμάχεται τη θεία πρόνοια. Αυτόκρατορικά διατάγματα άπέτρεπαν έπίσης την ένασχόληση με την άστρολογία για καθαρά πολιτικούς λόγους, άφου οι προβλέψεις της μπορούσαν να ύπονομεύσουν ή και να άνατρέψουν τη νόμιμη έξουσία¹¹. Οι άπαγορεύσεις αυτές δέν πτοούσαν βέβαια ιδιαίτερος τους Βυζαντινούς οι όποιοι έπείγονταν να ικανοποιήσουν την περιέργειά τους για τó μέλλον και να δώσουν διέξοδο στις καθημερινές πιεστικές τους μέριμνες. Η άφθονη παραγωγή άστρολογικών έργων και ή συνεχής έπίκληση τής άστρολογίας, έπιστημονική και μή, για την έπίλυση προβλημάτων άκόμη και από τους αυτόκράτορες, οι όποιοι άναζητούσαν εκεί τó μυστικό τής έπιτυχίας τών κρατικών ή προσωπικών τους ύποθέσεων, την έποχή τής καταδίκης του Χλωρού, άποδεικνύουν την ξεχωριστή θέση που κατείχε ή άστρολογία άκόμη και στην ύστερη βυζαντινή έποχή.

Η δραστηριότητα του Ίωάννη Άβραάμιου, του πιό διακεκριμένου άστρολόγου αυτής τής περιόδου, τοποθετείται στο χρονικό διάστημα 1371-1390 περίπου και είναι ιδιαίτερα έντονη¹².

10. *MM*, τ. 1, σελ. 301-306 και 317-318.

11. Σπ. Τρωιάνος, «Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο»*, Αθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, Αθήνα, Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών, 1989, σελ. 550-551· πρβλ. του ίδιου, «Η θέση τών μάγων στη βυζαντινή κοινωνία», *Πρακτικά ημερίδας «Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο»*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χόρν, 1933, σελ. 274-276.

12. D. Pingree, «The astrological school of John Abramius», *DOP* 25 (1971), σελ. 191-215.

Γνωστός ως αντιγραφέας, συγγραφέας και εκδότης αστρολογικών έργων, ο Άβραάμιος υπήρξε ο προσωπικός αστρολόγος του αυτοκράτορα Άνδρονίκου Δ΄ Παλαιολόγου, του οποίου την εκλογή προώθησε σέ βάρος του νόμιμου αυτοκράτορα Ίωάννη Ε΄. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι ο Άβραάμιος κατέφυγε άκόμη και στην άσκηση μαγείας προκειμένου να έκτοπίσει τὸ νόμιμο αυτοκράτορα Ίωάννη Ε΄ στα 1371 για χάρη του σφετεριστή γιου του Άνδρονίκου Δ΄¹³.

Τὸ ρόλο ὅμως του θεωρητικῆς θεμελιωτῆ τῆς αστρολογίας εἶχε ἀναλάβει μισὸ περίπου αἰῶνα πρὶν ὁ Ίωάννης Ζαχαρίας, βασιλικὸς γιατρός, συγγραφέας καὶ μέλος τοῦ στενοῦ κύκλου τῶν αστρονόμων γύρω ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Μετοχίτη. Μέσα ἀπὸ τὸ διάλογό του *Ἑρμιππος ἢ περὶ αστρολογίας*, τὸν ὁποῖο συνέγραψε κατὰ πάσα πιθανότητα προτοῦ ἐγκαταλείψει τὰ ἐγκόσμια γιὰ νὰ γίνει μοναχός, ὑποστηρίζει ἀνοιχτὰ τὴν ὑψηλὴ ἀξία τῆς ἐνασχόλησης μὲ τὴν αστρολογία καὶ τονίζει τὴν ἀναγκαιότητά της στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων¹⁴. Καταγγέλλει ὡς ἀπαίδευτους ὅλους ἐκείνους πὺν θεωροῦν τὴν πρόγνωση τοῦ μέλλοντος δαιμονική, ἀντιτάσσοντας σθεναρὰ ὅτι χάρη στὶς κινήσεις τῶν ἄστρον μποροῦμε ἀπλῶς νὰ προβλέψουμε καὶ ὄχι νὰ ἐπηρεάσουμε τὸ μέλλον. Κατὰ τὴν ἀποψή του, ἡ ἀσκητικὴ ζωὴ ἀποτελεῖ προπαρασκευαστικὸ στάδιο γιὰ τὴν πνευματικὴ τελείωση, ἡ ὁποία γίνεται ἐφικτὴ μόνο χάρη στὴν ἐπιστημονικὴ γνώση. Ἡ βασικὴ του πεποίθηση εἶναι ὅτι μόνο τὸ σῶμα ὡς ὑλικὸ ὑπόκειται στὴν ἐπίδραση τῶν ἄστρον καὶ σὲ καμιά περίπτωση ἡ ψυχὴ πὺν εἶναι ἄυλη ἔτσι, διαφυλάσσεται ἢ ἐλευθερία τῆς βούλησης καὶ ἐξαλείφεται ἢ αἰτιακὴ ἐπίδραση τῶν ἄστρον πάνω στοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι δημιουργήθηκαν κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ¹⁵. Οἱ ἀντιλήψεις

13. Βλ. σχετικὰ Pingree, ὅ.π., σελ. 196 καὶ MM, τ. 1, ἀρ. CCCV, σελ. 560.

14. G. Kroll-P. Vireck, *Anonymi Christiani Hermippus de astrologia dialogus*, Λιψία 1895, κεφ. θ', σελ. 12-14· πρβλ. Στ. Κουρούσης, *Τὸ ἐπιστολάριον Γεωργίου Λακαπηνοῦ-Ἀνδρονίκου Ζαρίδου (1299-1315 ca.) καὶ ὁ ἱατρός-ἀκτουάριος Ίωάννης Ζαχαρίας (1275-ca. 1328;)*, Ἀθήνα 1984-1988, σελ. 165-166.

15. Πὰ μιά λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τοῦ διαλόγου, βλ. Κουρούσης, *Ἐπιστολάριον*, σελ. 162-180.

του αὐτῆς προδίδουν τὴν ἀνεξαρτησία τοῦ πνεύματός του καὶ καταδεικνύουν μία τάση μοναδική γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, ἀφοῦ ὅλοι οἱ σύγχρονοι ἀλλὰ καὶ οἱ προγενέστεροί του ἀπέρριπταν τόσο τὴν ἀστρολογία ὅσο καὶ τοὺς ἀστρολόγους, παρόλο ποῦ δέχονταν τὴ σπουδαιότητα τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἀστρονομίας¹⁶. Ὁ διασημότερος ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του Θεόδωρος Μετοχίτης, ὁ ὁποῖος δεσπάζει στὴν πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του καὶ διεκδικεῖ τὸν τίτλο τοῦ ἀνανεωτῆ τῆς ἀστρονομικῆς ἐπιστήμης, εἶναι πολὺ ἐπιφυλακτικὸς στὶς διατυπώσεις του καὶ σπεύδει στὸ ἔργο του νὰ καταδικάσει τὴν ἀστρολογία δηλώνοντας κατηγορηματικὰ ὅτι: *ἀναντιρρήτως λυμαίνεται τῇ πίστει καὶ τῇ ... χριστιανικῇ θεοσεβείᾳ*¹⁷. Ἀναμφίβολα, στὴν ἐξυπνὴ προσπάθειά του νὰ συμφιλώσῃ τὰ χριστιανικὰ δόγματα μὲ τὴν ἀστρολογία, ὁ Ἰωάννης Ζαχαρίας θυσιάσῃ ἔστω καὶ γιὰ τὰ προσήματα τῆ βασικῆς ἀρχῆς τῆς ἀστρολογίας, δηλαδὴ τὴν ἀστρολογικὴ νομοτέλεια.

Βέβαια, σχεδὸν μιὰ γενιὰ ἀργότερα ὁ γνωστὸς λόγιος Νικηφόρος Γρηγορᾶς κατέφευγε στὴν ἀστρολογία προκειμένου νὰ προβλέψῃ σημαντικὰ γεγονότα, ὡστόσο τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προβλέψεων του προοριζόταν αὐστηρὰ γιὰ τὸ κλειστὸ αὐλικὸ περιβάλλον. Ἔτσι, ὁ Γρηγορᾶς προέβλεψε τὸν ἐπικείμενο θάνατο

16. Βλ. χαρακτηριστικὰ, Γεώργιος Παχυμέρης, *Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων*, ἐκδ. P. Tannery-E. Stephanou, *Quadrivium de Georges Pachymère*, Βατικανὸ 1940, σελ. 385¹²-386⁹, 391^{12 19}, 399^{8 11}. Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Τριάδες*, ἐκδ. J. Meyendorff, *Grégoire Palams. Défense des saints hésychastes*, τ. 1, Λουβὲν 1959, σελ. 5¹-7⁵.

17. Θεόδωρος Μετοχίτης, *Ἐλαινος ἀστρονομίας καὶ τὶς ὁ σκοπὸς καὶ ἡ πραγματεία ταύτης*, ἐκδ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, τ. 1, Βενετία 1872, σελ. σελ': *ἀλλ' ἴσως ἐνίους ταράττει θάτερον τῆς ἀστρολογικῆς μέρος, ὃ περὶ τὸ προγνωστικὸν τῶν ἐσομένων καὶ ἀποτελεσματικὸν καταγίνεται, καὶ τὰς κινήσεις καὶ τὰς δραστηκὰς ποιότητας τῶν ἀστέρων, καὶ τὰς ἐποχὰς ἐπὶ τοῦ ζωδίου καὶ τοῖς πρὸς ἀλλήλους σχηματισμοῦς, αἰτιά πως εἶναι τῶν γιγνομένων ἀπάντων οπουδάξει δεικνύναι καὶ συνδιατιθέναι κατ' αὐτὰς πάντα τὰ ξυμβαινόντα περὶ τὸν κόσμον καὶ τὰνθρώπινα καλὰ τε καὶ φλαῦρα, καὶ κατὰ φύσιν, καὶ κατὰ γνώμην καὶ κατὰ τύχην· τοῦτό γε μὴν προδήλως πάνυ τοι καὶ ἀναντιρρήτως λυμαίνεται τῇ πίστει καὶ τῇ καθ' ἡμᾶς χριστιανικῇ θεοσεβείᾳ.*

του Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου ἀπὸ μία ἔκλειψη ἡλίου πὸν ἀκολουθήθηκε ἀπὸ ἔκλειψη σελήνης καὶ σεισμό¹⁸. Ἐπίσης, τὴν προηγούμενη τοῦ θανάτου τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄, προσκλήθηκε γιὰ νὰ ἐξακριβώσει ἂν τὰ οὐράνια προμηνύματα συμφωνοῦσαν μὲ τις προβλέψεις τῆς ἰατρικῆς¹⁹. Στὴν ἀστρολογία κατέφυγε ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ἀκόμη καὶ γιὰ νὰ ἀποφασίσει τὴν ἀνοικοδόμησι τῶν τειχῶν τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ Μάιο τοῦ 1330²⁰. Τέλος, ὠροσκοπία πὸν μᾶς παραδίδονται καὶ προβλέπουν τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγου σὲ συναυτοκράτορα στὶς 25 Σεπτεμβρίου τοῦ 1374 καὶ τὴν εἴσοδο στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ σφετεριστῆ ἀδελφοῦ του Ἀνδρονίκου Δ΄ στὶς 12 Αὐγούστου τοῦ 1375²¹, καταδεικνύουν τὸν κεντρικὸ ρόλο τῆς ἀστρολογίας στὴ δημόσια ζωή.

Γιὰ τὴ μεγάλη ἐξάρτηση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἀστρολογία στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰῶνα στὴν Πελοπόννησο κάνει λόγο τὸ γνωστὸ σατιρικὸ κείμενο *Μάζαρις* μέσα ἀπὸ ἓνα μεμονωμένο ἀλλὰ πολὺ εὐγλωττο παράδειγμα: ἡ ρύθμιση τῆς ζωῆς κάποιου μὲ βάση τὴ θέση τῶν ἀστρῶν φθάνει στὰ ὅρια τῆς ψύχωσης, ἔτσι ὥστε νὰ τὰ συμβουλευέται ἀκόμη καὶ γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ ἀποχωρητήριό²².

Ἡ συμβίωση τοῦ ἐκχριστιανισμένου κόσμου τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μὲ διαχρονικὲς ἀντιλήψεις καὶ τρόπους συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα λειτούργησε σιωπηρὰ ἀλλὰ σταθερὰ μέχρι τοὺς τελευταίους αἰῶνες τῆς ὑπαρξῆς της. Μέσα ἀπὸ ἓνα κείμενο τοῦ Ἰωσήφ Βρυνέννιου, πὸν σκιαγραφεῖ κατὰ τρόπο

18. Νικηφόρος Γρηγορᾶς, *Historia byzantina* (ἔκδ. L. Schopen-I. Bekker, τ. 1, Βόννη 1829), IX. 14, σελ. 460⁴⁹.

19. Στὸ ἴδιο, XI. 11, σελ. 559²⁰⁻²².

20. Cumont, ὁ.π., σελ. 180 σημ. 3.

21. Στὸ ἴδιο, σελ. 181 σημ. 1.

22. *Νεκρικός διάλογος. Ἐπιδημία Μάζαρι ἐν Ἄδου ἢ πεῦσις νεκρῶν ἐνίων περὶ τινῶν τῶν ἐς τὰ βασίλεια συναστρεφομένων*, ἔκδ. Seminar Classics 609, *Mazaris journey to Hades or interviews with dead men about officials of the imperial court*, State University of New York at Buffalo 1975, σελ. 38¹⁸ 20; τοῦ τε Χρυσοεγκεφάλου Συρματθαίου, τοῦ καὶ ἐς ἀπόπατον ἄνευ διαγνώσεως ἀστρολάβου μὴ ἀνισταμένου.

καυστικό τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα ἐνὸς μέσου βυζαντινοῦ στὴ διάρ-
κεια τοῦ 14ου αἰ., καταγγέλονται παγανιστικὲς ἐπιβιώσεις μὲ
τὴ μορφὴ παλιῶν εἰδωλολατρικῶν ἐθίμων, ὅπως οἱ ἀρχαῖες Κα-
λένδες, τὰ Βρουμάλια, ὁ Κλήδονας, τὶς ὁποῖες χίλια χρόνια χρι-
στιανισμοῦ δὲν κατάφεραν νὰ ἐξαλείψουν ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ψυχὴ²³.
Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 15ου αἰ. ὅμως ἐνεργοποιοῦνται ἐστίες
ἀπροκάλυπτης ἀποστασιοποίησης ἀπὸ τὴν αὐθεντία τῆς ἀπαρέ-
γκλιτης Ὁρθοδοξίας μὲ κύριο ἐκφραστὴ τὸν πλατωνιστὴ φιλό-
σοφο Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος ἐμφορεῖται ἀπὸ μιὰ
φιλοσοφικὰ ἐδραιωμένη εἰδωλολατρία²⁴.

Γόνος οἰκογένειας ἱερωμένων τῆς Κωνσταντινούπολης, ὁ
Πλήθων ἀπαγκιστρώνεται ὀλότελα ἀπὸ τὶς παραδοσιακὲς ἀξίες
τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ ὁραματίζεται τὴν ἀναγέννηση τοῦ Βυζαντί-
ου μέσα ἀπὸ τὸ ιδεῶδες τῆς ἐπιστροφῆς στὸ πνεῦμα καὶ στὶς
παραδόσεις τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ τὸ θεμέλιο
καὶ τὸ σύμβολο τῆς σκέψης τοῦ 15ου αἰ. Ἡ ἀπομάκρυνσί του
ἀπὸ τὴν καθιερωμένη κοσμοαντίληψη τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου
φθάνει στὰ ὄρια τῆς ρήξης²⁵.

Ἡ προσχώρηση ὅμως στὴ σκέψη τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων, καὶ
συνελῶς ἡ ἀποδοχὴ τῆς αὐτονομίας καὶ τῆς ἀνωτερότητας τῆς
σοφίας τους σὲ σχέση μὲ τὶς διδαχὲς τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελοῦσε
βαρῦτατο ἀδίκημα. Μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα καὶ μὲ σκοπὸ τὴ

23. Ἰωσήφ Βρυέννιος, *Τινὲς αἰτίαι τῶν καθ' ἡμᾶς λυπηρῶν*, ἔκδ. L. Oeconomus, «L' état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVe siècle d' après une page de Joseph Bryennios», *Mélanges Charles Diehl*, τ.1, Παρίσι 1930, σελ. 225-233.

24. Πρὸς τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ-Πλήθωνα, βλ. C. M. Woodhouse, *Gemistos Plethon. The Last of Hellenes*, Ὁξφόρδη 1986· Brigitte Tambrun-Krasker, *Georgios Gemistos Plethon. Politik, Philosophie und Rhetorik im spathyzantinischen Reich (1355-1452)*, Στουτγάρδη 1988.

25. Γεώργιος Σχολάριος, *Polémique contre Pléthon: Lettre à la princesse du Péloponnèse sur le "Traité des lois" de Gemistos Pléthon (1454-1456)*, ἔκδ. L. Petit, X. Sideridès, M. Jugie, *Oeuvres complètes*, τ. 4, Παρίσι 1935, σελ. 151-155· πρβλ. F. Masai, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Παρίσι 1956, σελ. 63, 300, 305-314.

χειραφέτηση του χριστιανισμού είχε μεταγγισθεί στο Βυζάντιο στη διάρκεια της χιλιόχρονης παρουσίας του μόνο τὸ ἐπίχρισμα τῶν ἀρχαίων πολιτισμικῶν ἀγαθῶν, καὶ ἡ ἀπόκτηση παιδείας εἶχε ταυτιστεῖ μὲ τὶς ὑφολογικὲς καὶ αἰσθητικὲς ἀρετὲς τῆς κλασικῆς γραμματείας. Στὸ κείμενο τοῦ *Συνοδικοῦ* τῆς Ὁρθοδοξίας διατυπώνεται ἡ ἀπαρέγκλιτη στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὴν ἑλληνικὴ σκέψη ὡς ἑξῆς: *Ἀνάθεμα σὲ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἑλληνικὰ μαθήματα καὶ δὲν τὰ χρησιμοποιοῦν μόνο γιὰ τὴ μόρφωσή τους, ἀλλὰ καὶ ἀκολουθοῦν τὶς περιττὲς διδασκαλίαις τους καὶ τὶς δέχονται σὰν ἀληθινές, καὶ μάλιστα ὁμολογοῦν πίστιν σ' αὐτὲς σὰν νὰ εἶχαν κάποια βάση, ὥστε νὰ μνοῦν σ' αὐτὲς, πότε κρυφὰ καὶ πότε φανερά, καὶ ἄλλους καὶ νὰ τὶς διδάσκουν χωρὶς ἐπιφυλάξεις. Στὸ ἀνάθεμα ἐπίσης παραδίδονται ὅλοι ὅσοι δέχονται τὴν Πλατωνικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου καὶ τὸ ἀνθρώπινο πεπρωμένο²⁶.*

Οἱ ἀνατρεπτικὲς ἰδέες τοῦ Πλήθωνα βρῆκαν πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους στὴν αὐλὴ τῶν δεσποτῶν τοῦ Μοριᾶ χάρις στὶς εἰδικὲς συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν ἐκεῖ, οἱ ὁποῖες ἐπέτρεψαν στὸν Πλήθωνα μιὰ σχετικὴ αὐτονομία ἀπὸ πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀπόψεως²⁷. Σχεδὸν ἀνενόχλητος ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν τῆς πρωτεύουσας καὶ μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία κινήσεων, ὁ Πλήθων ἐπιδόθηκε στὸ ἔργο του, πού ἀπέβλεπε μὲ τὸ προκάλυμμα τῆς διδασκαλίας τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας, στὴν ἀντικατάσταση τῆς Ὁρθοδοξίας μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς στὸ σύνολό της²⁸.

26. Gouillard, *Le Synodikon de l' Orthodoxie*, σελ. 59²¹⁴-224.

27. Ὁ δεσπότης ἐκχώρησε στὸν Πλήθωνα στὰ 1427 κτήσεις, ὡς ἀνταμοιβὴ γιὰ τὶς μεγάλες ὑπηρεσίες πού πρόσφερε στὸ Δεσποτάτο, στὶς ὁποῖες εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία του ὡς ἀπόλυτος κυρίαρχος· σχετικὰ βλ. Masai, ὄπ., σελ. 31 καὶ D. Zakythinis, *Le despotat grec de Morée*, τ. 2, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1975, σελ. 325.

28. D. Zakythinis, *Byzance: État-société-économie*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1973, σελ. 132-139· C. Alexandre, *Traité des lois*, Παρίσι 1858, σελ. LVI.

Πιστοὶ ὀπαδοὶ τῆς πολυθεϊστικῆς θρησκείας καὶ μαθητὲς τοῦ Πλήθωνα εἶναι μεγάλες προσωπικότητες τῆς ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου. Ὁ γνωστὸς οὐμανιστὴς Βησσαρίων, ποὺ προσχώρησε ἀργότερα στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἔγινε καρδινάλιος, εἶναι ἀναμφίβολα ὁ πιὸ πιστὸς καὶ διάσημος μαθητὴς του²⁹. Ἡ φοίτηση τοῦ Βησσαρίωνα κοντὰ στὸν Πλήθωνα τοποθετεῖται στὸ χρονικὸ διάστημα 1431-1436 στὴν Πελοπόννησο καὶ συμπεριέλαβε φαινομενικὰ τουλάχιστον τὴ μετάδοσι τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν μαθηματικῶν³⁰. Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ ἀντάλλαξε ἀργότερα μὲ τὸ δάσκαλό του γύρω ἀπὸ τὰ πιὸ σοβαρὰ θέματα τῆς μεταφυσικῆς μαρτυροῦν τὶς νεοπλατωνικὲς πηγὲς τῆς σκέψης τοῦ Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖται ὡς ἐγγυητὴ τῆς ὄντολογίας του τὸν Ἰουλιανὸ τὸν Παραβάτη. Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι γράφει γιὰ ὅλα αὐτὰ μέσα στὸ καθαρὰ ὀρθόδοξο βυζαντινὸ περιβάλλον χωρὶς προφυλάξεις καὶ μὲ ἀπόλυτη φυσικότητα³¹. Στὰ κείμενα αὐτὰ μάταια θὰ ἀναζητήσει κανεὶς μιὰ κάποια ἀναφορὰ στὴ χριστιανικὴ σκέψη, δηλαδὴ στὴν Ἀποκάλυψη καὶ στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας³².

Ἐπιπλέον, ὅταν ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος θὰ καταγγεῖλει τὸν Πλατωνισμό, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Πλήθων μὲ τὸ ἔργο του *Περὶ Νόμων* ὑπονομεύει τὸ Χριστιανισμό, ὁ Βησσαρίων θὰ συν-

29. Βησσαρίων, *Ἐπιστολές*, ἔκδ. L. Mohler. *Aus Bessarions Gelehrtenkreis*, Paderborn 1942, ἀρ. 22, σελ. 469¹³: *ἐγὼ μὲν οὖν χαίρω παρὰ τοιοῦτον ἄνδρα φοιτήσας, οὐ Πλάτωνι μετὰ γε τοῖς πρώτους ἐξείνους ἄνδρας οὐκ ἔφυσε ἢ Ἑλλάς οὐ σοφία, οὐ τῇ ἄλλῃ ἀρετῇ ὁμοιότερον*. Πρὸβλ. R. Loenertz, «Pour la biographie du cardinal Bessarion», *Orientalia Christiana Periodica* 10 (1944), σελ. 133.

30. Βησσαρίων, *Ἐπιστολές*, ἀρ. 20, σελ. 463²⁶-464¹²⁻³⁴: Masai, ὁ.π., σελ. 306: Mohler, ὁ.π., σελ. 45.

31. Masai, ὁ.π., σελ. 59: «On ne s'étonnera donc pas outre mesure de retrouver Pléthon à Mistra dans les meilleurs termes avec Manuel (le despote) et ses fils. Rien ne démontre qu' ils se soient personnellement scandalisés des idées du maître. La modération des mesures prises à son endroit tend même plutôt à prouver qu' elles furent une concession de pure forme». Πρὸβλ. *στὸ ἴδιο*, σελ. 63: «Manuel ne devait guère s' être ému des critiques faites à l' hellénisme de Gémiste, puisqu' il lui donnait l' occasion, voire peut-être le mandat, d' exercer une influence sur l' esprit de son fils, le jeune despote Théodore II».

32. Masai, ὁ.π., σελ. 309.

θέσει ένα ογκώδες έργο τὸ *In Calumniatorem Platonis* (1469) γιὰ νὰ υπερασπίσει τὴ φιλοσοφία τοῦ δασκάλου του, ἀλλὰ θὰ τηρήσει σιγή σχετικά μὲ τὸν Παγανισμό τοῦ Μυστρᾶ³³. Ἡ ἐντύφηση τοῦ Βησσαρίωνα στὶς παγανιστικὲς δοξασιὲς καὶ κυρίως στὸ δόγμα τῆς μετεμψύχωσης ποὺ εἶχε μὲ σφοδρότητα καταδικασθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τὴν ὁποία μάλιστα ἐκπροσωποῦσε ὁ ἴδιος ὡς ἱεράρχης, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τόσο μὲ τὸν ἴδιο τὸν Πλήθωνα, ὅσο καὶ μὲ τοὺς γιουὺς τοῦ μεγάλου φιλοσόφου καὶ καταδεικνύει μία συνειδητὴ ὑπονόμευση τῆς ὀρθόδοξης στάσης ζωῆς³⁴.

Ὁ γνωστὸς λόγιος Μιχαὴλ Ἀποστόλης ποὺ εἶχε προσχωρήσει στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν τοῦ Πλήθωνα βρέθηκε στὰ 1449 ὑποχρεωμένος νὰ υποβάλλει στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο ὁμολογία πίστεως ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι ἔπεσε θύμα συκοφαντίας καὶ ὅτι δὲν πιστεύει στὸ Δία, στὸν Ποσειδῶνα καὶ στὸν Ἡρακλή, οὔτε ποτὲ ἀπέδωσε λατρεία στὰ ἀγάλματά τους³⁵. Ἡ προσωρινὴ ἀπάρνηση τῶν παγανιστικῶν πεποιθήσεων ἀπὸ τὸ Μιχαὴλ Ἀποστόλη ἀπέσυρε ἀπὸ πάνω του τὴ βαριὰ κατηγορία τῆς ἀποστασίας, δὲν στάθηκε ὅμως τὸ ἴδιο τυχερὸς ἕνας ἄλλος λόγιος καὶ ὀπαδὸς τοῦ παγανισμοῦ ὁ Ἰουβενάλης, ὁ ὁποῖος βρῆκε μαρτυρικὸ θάνατο στὰ 1450.

Θύμα τῆς αὐθαιρεσίας ἐνὸς τοπικοῦ ἄρχοντα, τοῦ Μανουὴλ Ῥαοῦλ Οἰσῆ, ὁ Ἰουβενάλης πετάχτηκε στὴ θάλασσα σ' ἕνα λιμάνι τῆς Πελοποννήσου μὲ τὴν κατηγορία τοῦ αἰρετικοῦ καὶ ἀποστάτη ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε ὑποστῆ ἀκρωτηριασμό στὴ

33. Masai, ὁ.π., σελ. 310.

34. Mohler, ὁ.π., σελ. 470· Masai, ὁ.π., σελ. 310-311.

35. Μιχαὴλ Ἀποστόλης, *Προσφώνημα πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον τὸν Παλαιολόγον ἐν τῷ αὐτῷ δὲ καὶ ὁμολογία τῆς αὐτοῦ πίστεως ὑποπτευομένης*, ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά*, τ. 4, Ἀθήνα 1930, σελ. 86¹⁴⁻²⁵: *Εἰς ταῦτα πιστεύω ἐπεὶ καὶ εἰς ταῦτα θεβάπτισμαι, λήρον τὰ τῶν Ἑλλήνων ἠγοούμενος καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀπίστων καὶ δυσοσεβῶν... Ἐπεὶ πῶς ἂν ὄλως οὐδὲ αἰσχύνονται ἢ πῶς οὕτω ῥαδίως τὴν ἀρχὴν πιστεύεσθαι νενομίκασι, Δί με πιστεύειν λέγοντες, Κρητῶν ἡγεμόνι, καὶ Ποσειδῶνι καὶ Ἡρακλεῖ, ... Πῶς δ' αὖ πάλιν ἀγάλματα προσκυνεῖν καὶ ὡς θεοῖς τούτοις λατρεύειν...*

γλώσσα καὶ στὸ δεξιὸ τοῦ χέρι, μένοντας ὁμως μέχρι τὸ τέλος πιστὸς στὶς πεποιθήσεις του. Ἡ ὅλη ὑπόθεση μᾶς γίνεται γνωστή μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ πού ὁ κριτὴς τοῦ δημοσίου Γεώργιος Σχολάριος ἀπηύθυνε ὡς ἀπάντησι στὸν ἄρχοντα Οἰσὴ πού τοῦ εἶχε ἐκθέσει τὸ γεγονός³⁶. Λιγότερο αὐστηρὸς ἀπὸ τοὺς Ἱεροεξεταστὲς τῆς Δύσις, ὁ Σχολάριος δείχνει ἐπιείκεια ἐναντι τῶν ἀποστατῶν πού σέβονται τὶς θρησκευτικὲς πεποιθήσεις τῶν συμπολιτῶν τους καὶ δὲν ἐπιχειροῦν νὰ τοὺς προσηλυτίσουν καὶ ἐπιφυλάσσει τὴ θανατικὴ ποινὴ στοὺς δεδηλωμένους ἐχθροὺς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ στοὺς προπαγανδιστὲς τῆς Νεοπαγανιστικῆς θρησκείας. Ἐντάσσει τὴν περίπτωσι τοῦ Ἰουβενάλη σ' αὐτοὺς τοὺς τελευταίους καὶ δικαιώνει χωρὶς κανένα ἐνδοιασμὸ τὴ σκληρότητα τῆς τιμωρίας πού τοῦ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὸν Οἰσὴ³⁷.

Ἡ περίπτωσι τῆς ἀστρολατρίας ἀνιχνεύεται στὸ πρόσωπο τοῦ Πελοποννήσιου ἄρχοντα Δημητρίου Ῥαοῦλ Καβάκη. Μέλος τοῦ κύκλου τῶν Παγανιστῶν γύρω ἀπὸ τὸν Πλήθωνα, ὁ Καβάκης πραγματοποίησε σχόλια στὸ κείμενο τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀποστάτη, ὅπου ἀποκαλύπτεται λάτρης τοῦ Ἥλιου ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν 17 χρόνων καὶ συνεχίζει νὰ εἶναι μέχρι τὴν ἡλικία τῶν 74 χρόνων³⁸. Ἡ προτίμησή του γιὰ τὸ Θεὸ Ἥλιο εἶναι τέτοια ὥστε ὁ Καβάκης φθάνει ἀκόμη νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Πλήθων ὀφείλε νὰ ἐπιδείξει μεγαλύτερη σπουδαιότητα στὸ ρόλο αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ³⁹.

Ὁ ἀπόηχος τῶν μεγάλων αἰρέσεων, πού εἶχαν ἐκδηλωθεῖ στὸ Βυζάντιο στὴ διάρκεια τῶν προηγούμενων αἰώνων ὡς ὄργανω-

36. Γεώργιος Σχολάριος, *Ὁ Γεννάδιος τῷ φρονιμοτάτῳ καὶ εὐσεβεῖ ἄρχοντι κυρῷ Μανουῆλ Ῥαοῦλ τῷ Οἰσῆ*, ἐκδ. L. Petit, X. Sideridès, M. Jugic. *Oeuvres complètes*, τ. 4, σελ. 476-489.

37. Masai, ὁ.π., σελ. 302.

38. Masai, ὁ.π., σελ. 305: «*Μάρτις μου ἥλιος ὅτι καὶ πρὸς μὲ τιούτους πόθος σενέβη οὔπο μὴ ἰζ' ἐτῶν ὄντα καὶ μηδὲ παρὰ τινος ἀκείκω* (sic) *τὸ τηχὸν πρὸς αὐτῷ τοῦτο· καὶ νῦν ὄντα με σ' καὶ δ' ἐτῶν καὶ αἰεὶ αὐξί ὁ πόθος*. Πρβλ. H. Gregoire, «*Les manuscrits de Julien et le mouvement néo-païen de Mistra: Démétrios Rhallios et Gémiste Pléthon*», *Byzantion* 5 (1929-30), σελ. 734 καὶ I. P. Medvedev, «*Solar cult in Plethon's philosophy?*», *Βυζαντινά* 13/2 (1985), σελ. 747.

39. Gregoire, ὁ.π., σελ. 733.

μένη και συλλογική έκφραση της βυζαντινής ετεροδοξίας, φθάνει άχνα ως τις άρχές του 14ου αϊ. μέσα από δύο κύρια ρεύματα που συχνά ταυτίστηκαν στο επίπεδο των αντίληψεων και της συμπεριφορής: πρόκειται για την αίρεση των Βογομίλων και αυτήν των Μεσσαλιανών, οι οποίες προσαρτούνται ιδεολογικά στους Παυλικιανούς⁴⁰. Η κάθε μορφής αίρεση αντιμετώπισθηκε από την επίσημη Έκκλησία ως πολυφυής και αυθεντική επίνοηση του διαδόλου και καταπολεμήθηκε με σφοδρότητα⁴¹. Ο Μεσσαλιανισμός, κατεξοχήν μυστικιστικό σύστημα, που πήρε το όνομά του από τη συνεχή προσευχή και που απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στην αισθητηριακή εμπειρία, πρεσβεύει ότι η ρίζα του κακού βρίσκεται όχι στο σώμα αλλά στο πνεύμα, όπου ένδημούν με τη μορφή ενός δαίμονα όλα τα πάθη. Μέσα από αυτήν τη θεώρηση για την επίτευξη της τελειότητας δεν απαιτείται νηστεία και εγκράτεια σώματος, αλλά ένα καθαρά πνευματικό μέσο, ή συνεχής προσευχής⁴². Και στο Βογομιλισμό, κοινή είναι η αντίληψη για τη ρίζα του κακού, ή προσευχή δεσπόζει κάθε δραστηριότητας και η τελείωση του ανθρώπου γίνεται έφικτη χάρη στην άμεση έπαφή με το Θεό και όχι χάρη στα μυστήρια της Έκκλησίας⁴³.

Η επιβίωση και αναζωπύρωση της παλιᾶς αίρεσης των Βογομίλων βεβαιώνεται μέχρι τον 14ο αϊ. αφού δύο σύνοδοι την καταδίκασαν διαδοχικά στα 1316 και 1325⁴⁴. Την περιφρόνηση προς τα μυστήρια της Έκκλησίας από μέρους των Βογομίλων καταδεικνύει η δεύτερη υπόθεση που εκδίκασε η Ίερά Σύνοδος στα 1325. Το περιστατικό έκτυλίσσεται στη Θεσσαλονίκη όπου

40. J. Gouillard, «L' hérésie dans l' empire byzantin des origines au XIIIe siècle», *TM* 1 (1965), σελ. 316. Σχετικά με τον Παυλικιανισμό στο Βυζάντιο, βλ. M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Πράγα 1974, σελ. 32-40.

41. Gouillard, *ό.π.*, σελ. 301.

42. J. Jarry, *Heresies et factions dans l' empire byzantin du VIIe siècle*, Κάρο 1968, σελ. 14-16.

43. Για το Βογομιτισμό βλ. D. Obolensky, *The Bogomils*, Καίμπριτζ 1948.

44. *MM*, τ. 1, αρ. XXXIV, σελ. 59-61 και αρ. LXIV, σελ. 140-143· πρβλ. Obolensky, *ό.π.*, σελ. 254-257.

κάποιος μοναχὸς τῆς μονῆς Φιλοκάλου ὑποφέρει περιοδικὰ ἀπὸ ἐπιληψία. Στὴν προσπάθειά του νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν ἀρρώστια του αὐτῆ, δέχεται τὶς συμβουλὲς ἐνὸς ὁπαδοῦ τῶν Βογομίλων καὶ μολύνει τὸ ἀγίασμα τῶν Ἁγίων Θεοφανείων τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια πίνει. Ἡ ὅλη ὑπόθεση ἀποκαλύπτεται ὅταν ὁ μοναχὸς, ἐτοιμοθάνατος μετὰ ἀπὸ μιὰ τέτοια θεραπεία, ἐξομολογεῖται τὸ συμβᾶν στὸν πνευματικὸ του.

Στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., ἀνιχνεύεται ἓνα κροῦσμα τῆς αἵρεσης τῶν Μεσσαλιανῶν. Ἡ ποινὴ ποὺ ἐπιβλήθηκε στοὺς ἱερεῖς, τοὺς διακόνους καὶ γενικὰ τοὺς κατέχοντες ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα εἶναι ἡ ἀποβολὴ τους ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ στέρηση τῶν ἀξιωμάτων τους, ἐνῶ στοὺς ἀπλοὺς λαϊκοὺς, ὁ ἀναθεματισμός⁴⁵. Στὴν παραπάνω περίπτωση διαπιστώνουμε μιὰ σαφὴ ἀμβλυνση τῆς ἐπιβαλλόμενης ποινῆς σὲ αἰρετικούς, ἂν μάλιστα τὴ συγκρίνουμε μὲ αὐτὴν ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ δύο αἰῶνες νωρίτερα στὸν ἀρχηγὸ τῶν Βογομίλων καὶ στὸ στενὸ κύκλο τῶν ὁπαδῶν του ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Α΄ Κομνηνὸ, δηλαδὴ τὸ θάνατο στὴν πυρὰ⁴⁶. Μέσα ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτῆ διαφαίνεται ὅτι ἡ ἐποχὴ τῆς σκληρῆς ἀναμέτρησης τῆς κρατικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας μὲ τὶς αἱρέσεις ἦταν πιά παρελθὸν καὶ ὅτι αὐτὲς δὲν ἀποτελοῦσαν ἀληθινὴ ἀπειλὴ γιὰ τὸ Βυζάντιο στοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες τῆς ὑπαρξῆς του.

Ἀναζητώντας στοὺς παραθρησκευτικὸς τρόπους συμπεριφορᾶς, στὶς ἐνδοεκκλησιαστικὲς δογματικὲς παρεκκλίσεις καὶ στὴ σιωπηρὴ ἢ ἀπροκάλυπτη ἀποστασία τὶς περιθωριακὲς μορφὲς ἔκφρασης μιᾶς κατεξοχὴν θεοκρατικῆς κοινωνίας, ποὺ σφραγίζεται ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα, κινούμεσθε ἀναμφίβολα στὸ χῶρο τῆς ἀντίφασης. Ἀνάμεσα στοὺς δύο πόλους τῆς βυζαντινῆς θρησκευτικότητος, τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὴν ἐπίφαση καὶ στὴν πραγματικότητα προβάλλουν ἀρκετὰ δυσδιάκριτα.

45. *MM*, τ. 1, ἀρ. CXXXIII, σελ. 296-300.

46. Ἄννα Κομνηνὴ, *Ἀλεξιάς*, τ. 3, Παρίσι 1945 (ἔκδ. B. Leib), XV, σελ. 219^ο-228^ο. Πρὸβλ. Loos, ὁ.π., σελ. 81.

ΕΡΩΣ ΚΑΙ ΝΟΜΟΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

I. Γενικές παρατηρήσεις

Η «εγκληματοποίηση» ορισμένης συμπεριφοράς προϋποθέτει ότι αυτή θίγει κάποια αγαθά, που στο πλαίσιο μας έννομης τάξης έχει κριθεί ότι πρέπει να τύχουν προστασίας. Γι' αυτό και τα αγαθά αυτά, πάντοτε άυλα, χαρακτηρίζονται ως «προστατευόμενα έννομα αγαθά». Η διαδικασία που μέσα σε κάθε δικαιοταξία ακολουθήθηκε για την επιλογή των αγαθών αυτών, αλλά και η φύση τους, ερευνώνται από την εγκληματολογική θεωρία –και όχι μόνον, γιατί και οι κοινωνιολόγοι, και μάλιστα του δικαίου αλλά και οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν γνώμη πάνω σ' αυτό. Πρέπει δε να τονιστεί, ότι οι βασικές απόψεις των ερευνητών είναι ως προς τα θέματα αυτά εκ διαμέτρου αντίθετες, λογική συνέπεια του ότι οι εκπρόσωποι των διαφόρων «σχολών» εκκινούν από διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες.

Η σφαίρα των γενετήσιων σχέσεων αποτελεί χώρο, στον οποίο πάντοτε και σε όλες τις έννομες τάξεις εκδηλώθηκε έντονη η επέμβαση του νομοθέτη, με σκοπό να «τυποποιήσει» τις σχέσεις αυτές. Ο λόγος αυτού του αυξημένου ενδιαφέροντος είναι απλός: Οι σχέσεις αυτές επηρεάζουν άμεσα τις κοινωνικές δομές σε όλα τους τα επίπεδα. Με την υπαγωγή τους λοιπόν σε ένα κανονιστικό καθεστώς επιτυγχανόταν η «νομιμοποίηση» εκείνης της μορφής των σχέσεων, που εξασφάλιζε την αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνίας.

II. Το πλαίσιο της πολιτειακής νομοθεσίας

Η βυζαντινή έννομη τάξη, υπήρξε το αποτέλεσμα της σταδιακής μεταμορφώσεως της ρωμαϊκής, κάτω από την επίδραση

δύο βασικών παραγόντων: της επικρατήσεως του χριστιανισμού και της διαιρέσεως του (ρωμαϊκού) κράτους στα τέλη του 3ου αιώνα σε ανατολικό και σε δυτικό. Ανάμεσα στα δύο τμήματα της αυτοκρατορίας παρατηρούνταν σημαντικές διαφορές. Έτσι η διαίρεση αυτή αποφασίστηκε (και πραγματοποιήθηκε) με στόχο να προσαρμοστεί το διοικητικό σύστημα στις ιδιομορφίες καθεμιάς περιοχής. Οι ποικίλες όμως ανακατατάξεις και αναδιορθώσεις που ακολούθησαν συνετέλεσαν στο να μεγιστοποιηθούν οι αλλαγές αυτές.

Η αθρόα παραγωγή νέων νόμων κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο που συγχρόνως αποτελεί και την πρώιμη βυζαντινή, οδήγησε στην εκπόνηση συλλεκτικών εργασιών που είχαν ως προορισμό να διευκολύνουν την εποπτεία του ισχύοντος δικαίου. Οι συλλογές αυτές είχαν αρχικά ιδιωτική προέλευση, αλλά δεν άργησαν να λάβουν επίσημο χαρακτήρα, πρώτα επί του Θεοδοσίου Β', του επιλεγόμενου Μικρού (Θεοδοσιανός Κώδικας, 438/9) και αργότερα επί του Ιουστινιανού. Το κωδικοποιητικό έργο του τελευταίου όμως δεν περιλάμβανε μόνο τους αυτοκρατορικούς νόμους (Ιουστινιάνειος Κώδικας, 529 η πρώτη έκδοση και 534 η δεύτερη) και τις επίσημες γνωμοδοτήσεις των μεγάλων ρωμαίων νομικών της κλασικής εποχής (Πανδέκτης, 533), αλλά και ένα διδακτικό βοήθημα για τους σπουδαστές της νομικής επιστήμης, με τις γενικές αρχές του δικαίου και τις βασικές ρυθμίσεις του σε όλους τους επί μέρους κλάδους του. Πρόκειται για τις Εισηγήσεις που εκδόθηκαν το 533.

Ένα μέρος του έργου αυτού πραγματεύεται το ποινικό δίκαιο, ένα δε κεφάλαιό του είναι αφιερωμένο στην κατηγορία των αξιόποινων πράξεων που μας ενδιαφέρουν εδώ. Ιδού η ελληνική απόδοση του κεφαλαίου αυτού στην παράφραση του αντικλήσορα, δηλαδή καθηγητή της Νομικής Σχολής, Θεόφιλου: Έστι και ο Ιούλιος ο de adulteriis τιμωρούμενος ού μόνον τούς υβρίζοντας άλλότριον γάμον και υποβάλλον κεφαλική τιμωρία, αλλά γάρ και τούς άρρεσι μινυυμένους. Ο δέ αυτός νόμος και τó άμάοτημα τού στίργυ κολάζει, ήνίκα τις βίας έκτός παρθένον ή χήραν σεμνώς ζώσαν διαφθείρη, εις τó ήμισυ δήμεισιν

ἐπάγων τῷ τὰ τοιαῦτα πλημμελήσαντι τῆς οἰκείας περιουσίας. Εἰ δέ ἐστὶν εὐτελής ὁ ταῦτα πράξας, μετὰ τὸ βασανίσει αὐτοῦ τὸ σῶμα, *relegatio* αὐτὸν ποιεῖ¹.

Σε ἄλλο κεφάλαιο του ἴδιου βιβλίου και τίτλου (4.18.8) διαβάσουμε και τα παρακάτω: *Εἰσὶ και δύο Iulioi, ὁ de vi publica και ὁ de vi privata κατὰ τῶν βίαν ἔνοπλων ἢ και χωρὶς ὄπλων πλημμελησάντων. (...) Εἰ δέ τις κατὰ βίαν παρθένον ἢ και χήραν ἢ τῷ θεῷ ἀφωρισμένην, τουτέστιν ἀσκήτριαν ἤγουν διακόνισσαν, ἀρπάσει, ἅμα τοῖς αὐτῷ συνεργήσασσι κεφαλαικὴν ὑπέχει τιμωρίαν κατὰ τὰ εἰρημένα τῆ τοῦ ἡμετέρου βασιλέως διατάξει, (...)².*

Από τα δύο αυτά κεφάλαια των *Εἰσηγήσεων* προκύπτει με σχετική ακρίβεια το περίγραμμα του ποινικού δικαίου των γενετήσιων σχέσεων κατὰ την ιουστινιάνεια εποχή, δηλαδή στις μεσαίες δεκαετίες του βου αιώνα. Η χρήση του επιθέτου «σχετική» ως προς την ακρίβεια του περιγράμματος δικαιολογείται από το ότι μία σοβαρή εγκληματική πράξη μένει ἔξω από αυτό. Πρόκειται για την αιμομιξία, της οποίας οι προϋποθέσεις καθορίζονται σε ἄλλο μέρος των *Εἰσηγήσεων*, που ἔχει ως αντικείμενο τα κωλύματα του γάμου.

1. Θεοφίλου Ἀντικλήσορος Τὰ Ἰουστινοῦτα 4.18.4 (ἐκδ. I. και Π. Ζέπου, *Jus graecoromanum*, τ. 3, Αθήνα 1931 [ανατύπ. Ἄαλεν 1962], σελ. 268 επ.). Το αυθεντικό λατινικό κείμενο ἔχει ως ἐξῆς: *Ita lex Iulia de adulteriis coercendis, quae non solum temeratores alienarum nuptiarum gladio punit, sed etiam eos, qui cum masculis infandam libidinem exercere audent. Sed eadem lege Iulia etiam stupri flagitium punitur; cum quis sine vi vel virginem vel viduam honeste viventem stupraverit. Poenam autem eadem lex irrogat peccatoribus, si honesti sunt, publicationem partis dimidiae honorum, si humiles, corporis coercionem cum relegatione.* Η παράθεση γίνεται, ὅπως και στο ἐξῆς για τα υπόλοιπα μέρη της ιουστινιάνειας κωδικοποιήσεως και νομοθεσίας, από την ἐκδοση Th. Mommsen – P. Krüger, *Corpus iuris civilis*, τ. 1, Βερολίνο 171963.

2. Ζέπος, ὁ.π., σελ. 270. Ἰδού και το λατινικό κείμενο: *Item lex Iulia de vi publica seu privata adversus eos exoritur, qui vim vel armatam vel sine armis commiserint. (...) Sin autem per vim raptus virginis vel viduae vel sanctimonialis vel aliae fuerit perpetratus, tunc et peccatores et ei, qui opem flagitio dederunt, capite puniuntur secundum nostrae constitutionis definitionem, (...).*

Το βασικό στοιχείο της αντικειμενικής υποστάσεως όλων των εγκλημάτων περί τη γενετήσια ζωή είναι η εξώγαμη συνουσία. Ως προς το «εξώγαμη» πρέπει όμως να γίνει μια διευκρίνηση. Σε μερικές περιπτώσεις μπορεί να έχει μεσολαθήσει γάμος. Δεν αποκλείεται μάλιστα να ανήκει ο γάμος αυτός στα στοιχεία της αντικειμενικής υποστάσεως της οικείας αξιόποινης πράξης (π.χ. γάμος μοναχής). Το γεγονός ωστόσο ότι έγινε γάμος δεν αίρει τον αξιόποινο χαρακτήρα της πράξης, αν ο συγκεκριμένος γάμος ήταν κατά νόμο απαγορευμένος και, επομένως, δεν μπορούσε να παραγάγει κανένα έννομο αποτέλεσμα.

Ανάλογα με τα ειδικότερα στοιχεία τους που διαφοροποιούν το βαθμό του αδικού, δηλαδή την ένταση της προσβολής του προστατευόμενου έννομου αγαθού, διακρίνονται οι επί μέρους πράξεις σε διάφορες κατηγορίες υπό διαφορετικά ονόματα, αντίστοιχα προς τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά τους.

Στη συνέχεια θα εξεταστούν οι κατηγορίες αυτές αξιόποινων πράξεων με την παρουσίαση αφενός μεν των στοιχείων που συνθέτουν την αντικειμενική τους υπόσταση και αφετέρου των συνεπειών τους στο ποινικό δίκαιο καθεμιάς περιόδου. Ως προς το θέμα των περιόδων αυτών πρέπει ευθύς εξαρχής να τονιστεί, ότι τρεις είναι οι βασικοί σταθμοί: Το ιουστινιάνειο δίκαιο, το δίκαιο της Έκλογης, με το οποίο (όπως σε άλλο σημείο αυτού του τόμου εκτίθεται)³ επιχείρησαν οι Ίσαυροι αυτοκράτορες, ουσιαστικώς δηλαδή ο Λέων Γ', μία ποινική μεταρρύθμιση, και το δίκαιο της μακεδονικής δυναστείας. Με το τελευταίο, στο πλαίσιο των κλασικιστικών τάσεων που επικράτησαν επί της δυναστείας αυτής, παρατηρείται μέχρις ενός σημείου επάνοδος στο ιουστινιάνειο δίκαιο (που οι ίδιοι οι νομοθέτες χαρακτήρισαν ως «ανακάθαρση των παλαιών νόμων»)⁴, αλλά οι βασικές αρχές του ποινικού δικαίου της Έκλογης έγιναν σεβαστές.

3. Βλ. Σπ. Τρωϊάνος, «Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο», στις σελ. 13-65 του παρόντος τόμου.

4. Πρβλ. P.E.Pieler, «Ανακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων und makedonische Renaissance», *Subseciva Groningana* 3 (1989): *Proceedings of the Symposium on the Occasion of the Completion of a New Edition of the Basilica, Groningen, 1-4 June, 1988*, σελ. 61-77.

III. Οι επί μέρους αξιόποινες πράξεις

Το βαρύτερο από τα εγκλήματα τα σχετικά με τη γενετήσια ηθική είναι η προσβολή υφιστάμενου γάμου, δηλαδή η μοιχεία. Σε αντίθεση όμως προς ό,τι ίσχυσε στα νεότερα δίκαια, μοιχεία στο Βυζάντιο (και παλαιότερα, βεβαίως, στη Ρώμη) συνιστούσαν οι εξώγαμες σχέσεις με έγγαμη γυναίκα⁵. Η αρχική ποινή της δημεύσεως (ίσως και εξορίας) γρήγορα αντικαταστάθηκε στην πράξη με ποινή κεφαλική. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο διατηρήθηκαν οι παλαιές ποινές και, επιπλέον, αναγνωρίστηκε στο σύζυγο το δικαίωμα να θανατώσει το μοιχό, αν η πράξη ήταν αυτό-

5. Πρβλ. Joëlle Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)*, τ.1: *Le droit impérial*, [Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Collège de France. Monographies, 5], Παρίσι 1990, σελ. 139 επ. Η ανισότητα αυτή στην ποινική μεταχείριση επισημάνθηκε από τους πρώτους ήδη αιώνες στην πατερική γραμματεία. Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός μάλιστα παρατηρεί ότι: άνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἡ νομοθεσία. (Ομιλία 37.6, *PG*, τ. 36, στ. 289). Αλλά ανάλογες παρατηρήσεις κάνουν και οι Μ. Βασίλειος στον καν. 9 και Ιωάννης Χρυσόστομος στην Ομιλία για την Α' Κορ. 7.2 (*PG*, τ. 51, στ. 213 επ.) Αυτή η αντίληψη όμως φαίνεται να κάμπτεται στους τελευταίους αιώνες. Έτσι σε έγγραφο του πατριάρχη Ιωάννη ΙΔ' Καλέκα προς τον μητροπολίτη Τραπεζούντος Γρηγόριο (ή Ακάκιο, έτ. 1340), με την υπόδειξη να προσπαθήσει με κάθε τρόπο να διακόψει τη σκανδαλώδη παράνομη συμβίωση με μία παλλακή του αυτοκράτορα της Τραπεζούντος Βασιλείου του Μεγάλου Κομνηνού, που είχε εγκαταλείψει τη γυναίκα του, εξώγαμη θυγατέρα του αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως Ανδρόνικου Ι' Παλαιολόγου, χαρακτηρίζεται η παλλακή ως «μοιχαλίδα». Βλ. H. Hunger - O. Kresten - E. Kislinger - C. Curnane, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, 2. Teil, [CFHB 19/2], Βιέννη 1995, αριθμ. 129 επ. στίχ. 20, 63. Στο έγγραφο γίνεται έμμεση αναφορά στον παραπάνω κανόνα του Μ. Βασιλείου, που καταλήγει με τη φράση: Εἰ μέντοι ὁ ἀνὴρ ὁ ἀποστάς τῆς γυναικός, ἐπ' ἄλλην ἦλθε, καὶ αὐτὸς μοιχός, διότι ποιεῖ αὐτὴν μοιχευθῆναι, καὶ ἡ συνοικοῦσα αὐτῷ μοιχαλὶς, διότι ἄλλότριον ἄνδρα πρὸς ἑαυτὴν μετέστησε. Πάντως, η παραπάνω περιπτώση δεν αποτελεί οπωσδήποτε υπόδειγμα λόγω του εντόνου πολιτικού παρασκήνιου της όλης υποθέσεως. Πρβλ. σχετικά E. Kislinger, «Macht und μοιχεία am Hof von Trapezunt», *JÖB* 44 (1994): *ΑΝΔΡΙΑΣ. Herbert Hunger zum 80. Geburtstag*, σελ. 245-253.

φωρη (σύμφωνα με τα αμάχητα τεκμήρια που καθιέρωνε ο νόμος)⁶. Η καταδίκη για μοιχεία συνεπαγόταν τώρα πια για τη μοιχαλίδα εγκλεισμό σε μοναστήρι (αρχικώς προσωρινό για δύο χρόνια που μετατρέποταν σε οριστικό με την τέλεση μοναχικής κουράς, αν μέχρι το τέλος της διείας δεν δεχόταν ο σύζυγος να συνεχίσει τη συμβίωση μαζί της) και βαριές περιουσιακές κυρώσεις⁷.

Κατά το δίκαιο της Έκλογης επιβαλλόταν στους δύο συννόχους η ποινή του ακρωτηριασμού της μύτης⁸. Η ίδια ποινή διατηρήθηκε και στο Έκλογάδιον, ένα νομ(οθετ)ικό κείμενο των αρχών του 9ου αιώνα (κατά τη γνώμη μου)⁹, και στη συνέχεια στις νομοθετικές συλλογές των Μακεδόνων αυτοκρατόρων, την Είσαγωγή (παλαιότερα ονομαζόμενη Έπαναγωγή) δηλαδή και τον Πρόχειρο Νόμο, επαυξημένη με μαστίγωση και κούρεμα¹⁰.

6. Βλ. το κεφ. 15 της νεαρής 117.

7. Βλ. τη νεαρά 134.10.1-2. Πρβλ. και το κεφ. 12 της ίδιας νεαρής.

8. Έ. 17.27: Ὁ εἰς γυναῖκα ὑπανδρον μοιχεύων ῥινοκοπέισθω καὶ αὐτὸς καὶ ἡ μοιχαλὶς, (...). Βλ. την έκδοση L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 10.], Φρανκφούρτη 1983, σελ. 234.

9. Βλ. το κεφ. 17.25 στους D. Simon – Sp. Troianos, «Eklogadion und Ecloga privata aucta», *Fontes Minores II*, [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 3], Φρανκφούρτη 1977, σελ. 45-86 (72). Πρβλ. και Σπ. Τρωϊάνος, Ὁ «Ποινάλιος» του Έκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξέλιξεως του ποινικού δικαίου από του *Corpus Iuris Civilis* μέχρι των Βασιλικών, [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 3], Φρανκφούρτη 1980, σελ. 70-78, όπου και αναλυτική παράθεση όλου του σχετικού πηγαίου υλικού. Για το ρόλο της υποχρεωτικής μοναχικής κουράς πρβλ. Angeliki Laiou, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*, [Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Collège de France. Monographies, 7], Παρίσι 1992, σελ. 113 ελ.

10. Βλ. Είσα. 40.51: Οἱ μοιχοὶ τυπτόμενοι σφοδρῶς καὶ κουρευόμενοι ῥινοκοπέισθωσαν, οἱ δὲ μέσοι καὶ ὑπουργοὶ τῷ τοιοῦτῳ μύσει γεγονότες τυπτόμενοι σφοδρῶς καὶ κουρευόμενοι διηνεκῶς ἐξοριζέσθωσαν. Την ίδια διάταξη (με παράλειψη του σφοδρῶς) επαναλαμβάνει και ο Πρόχειρος Νόμος 39.45 (Ζέπος, ὁ.π., τ. 2, σελ. 364 και 222, αντιτοίχως). Πρβλ. και Είσα. 40.52 / Πρ. Ν. 39.64.

Στην κωδικοποίηση του Λέοντος ΣΤ', τα λεγόμενα *Βασιλικά*, συνδυάστηκαν οι ποινές των Ισαύρων και των Μακεδόνων (αφού λήφθηκε υπόψη και η νεαρά 32 του Λέοντος¹¹, με τις λοιπές κυρώσεις του ιουστινιάνειου δικαίου¹².

Το πενιχρότατο νομολογιακό υλικό δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε, με πόση συνέπεια εφαρμόζονταν οι παραπάνω διατάξεις, κυρίως ως προς το μη περιουσιακό τους μέρος¹³. Εντύπωση όμως προκαλεί η προθυμία (ή, έστω, ευκολία), με την οποία γυναίκες ομολόγησαν τη διάπραξη μοιχείας για να επιτύχουν την έκδοση διαζυγίου από το μητροπολιτικό δικαστήριο της Ναυπάκτου, προβάλλοντας ανικανότητα του συζύγου τους (πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα)¹⁴.

Η παραπάνω εικόνα συμπληρώνεται από τις φιλολογικές πηγές. Σε ένα έμμετρο κατηγορητήριο κατά των γυναικών, στο οποίο ο μισογύνης ποιητής παρουσιάζει όλα τους τα ελαττώματα, στις συχνές αναφορές για τις μοιχείες που οι γυναίκες διαπράττουν τονίζονται μόνον οι περιουσιακές κυρώσεις:

*καὶ ὁ νέος νόμος τοῦ Χριστοῦ ἐτοῦτο βεβαιῶνει
ὅτι ἂν μοιχεύῃ μίαν φορὰν, πικρὰ σοῦ τὴν ὀρθῶνει
ἐπαίρνει ἀπὸ τὴν προῖκαν τῆς καὶ δίδει τὴν τοῦ ἀνδρός τῆς,
καὶ βασανίζεται, ὥστε ζῆ, πεινῶντας ὁ λαίμὸς τῆς,*

11. Βλ. την έκδοση P.Noailles-A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι 1944, σελ. 127 επ.

12. Σε όλο το βιβλίο 60.37 είναι εμφανής η προσπάθεια των συντακτών της κωδικοποίησης να συγκεντρώσουν το εκτεταμένο ετερόκλητο υλικό, απαλείφοντας τις αντιφάσεις μεταξύ των επί μέρους διατάξεων. Βλ. ωστόσο και το χωρίο Β. 28.7.1 με επίσης ποινικό περιεχόμενο (συνδυασμός των ιουστ. νεαρών 117.8-9 και 134.10).

13. Για τις περιουσιακές κυρώσεις υπάρχουν οπωσδήποτε περισσότερα στοιχεία. Βλ. Σπ. Τρωιάνος, «Μοιχεία και περιουσιακές συνέπειες. Μια παρερμηνεία στη βυζαντινή νομολογία του 11ου αιώνα», *ΜΝΗΜΗ Ν. Χωραφά, Η. Γάφου, Κ. Γαρδίκια*, τ. 2, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σελ. 283-289. Πρβλ. και D. Simon, «Das Ehegüterrecht der Peira. Ein systematischer Versuch», *Fontes Minores VII*, [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 14], Φρανκφούρτη 1986, σελ. 193-238 οποραδικά.

14. Πρβλ. Σπ. Τρωιάνος, «Οι λόγοι διαζυγίου στο νομολογιακό έργο του Ιωάννου Αποκαύκου», *Βυζαντινά* 16 (1991), σελ. 43-63 (46 επ., 55 επ.).

και αλλού:

ἔναι νόμος διὰ τὰ χάσῃ
τὸ προικιὸν τῆς, ἂν πλαντάξῃ
τότες ἀπομένει γδοῦρια,
καὶ πηδοῦν τῆ τὰ γαδοῦρια¹⁵.

Βέβαια το ποίημα αυτό προέρχεται από τις αρχές του 16ου αιώνα, αλλά οπωσδήποτε απηχεί τις εμπειρίες των τελευταίων δυζαντινών αιώνων. Ίσως λοιπόν στους αιώνες αυτούς να είχε περιοριστεί η δίωξη της μοιχείας στην επιβολή των περιοριστικών μόνο κυρώσεων σε συνδυασμό με τα κατασταλτικά μέτρα της Εκκλησίας.

Πέρα από το καθαυτό έγκλημα της μοιχείας υπήρχαν και άλλες πράξεις που, χωρίς να ταυτίζονται με αυτήν, εξομοιώνονταν από το νόμο με μοιχεία ως προς την ποινή. Πρόκειται για τις περιπτώσεις συνάψεως ερωτικών σχέσεων με μοναχές ή άλλες γυναίκες αφιερωμένες στη θεία λατρεία. Ενώ προβλεπόταν στα πρώτα χρόνια του Ιουστινιανού θανατική ποινή και για τους δύο συνενόχους (έστω και αν είχε προηγηθεί γάμος)¹⁶, που αργότερα διατηρήθηκε μόνο για τον άνδρα και ως προς τη γυναίκα αντικαταστάθηκε από έγκλειση σε (άλλο) μοναστήρι σε συνδυασμό με την επιβολή και πρόσθετων κυρώσεων περιοριστικού περιεχομένου υπέρ της Εκκλησίας¹⁷, από τους Ισαύρους και ύστερα επέσυρε η πράξη την ποινή της μοιχείας, δηλαδή ακρωτηριασμό της μύτης¹⁸. Η ποινή αυτή είναι προφανώς απόρροια της αντιλήψεως ότι οι μοναχές ως «νύμφαι Χριστού»¹⁹, παρα-

(15) Βλ. Κ. Krumbacher, «Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel», *Sitzungsberichte der philos.-philol. und hist. Klasse der K.B. Akademie der Wissenschaften zu München*, έτ. 1905, Μόναχο 1906, σελ. 378 στίχ. 103-106 και 400 στίχ. 797-800.

16. Βλ. τη νεαρά 6.6 (έτ. 535).

17. Βλ. τη νεαρά 123.43 (έτ. 546).

18. Έ. 17.23-24 (έκδ. Burgmann, ό.π., σελ. 232), *Εισ.* 40.59 / *Πρ.* Ν. 39.62 (Ζέπος, ό.π., τ. 2, σελ. 365 και 224, αντιστοίχως).

19. Βλ. τους κανόνες 18 του Μ. Βασιλείου και 4 της Πενθέκτης συνόδου στην έκδοση Ρ.-Ρ. Joannou, *Discipline générale antique (IVe-IXe s.)*, [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico orientale. Fonti,

διάζουν την οφειλόμενη πίστη προς τον Νυμφίο. Την ποινή της μοιχείας (χωρίς όμως και να εξομοιώνεται με αυτήν) επισύρει και ο γάμος μεταξύ χριστιανών και Ιουδαίων²⁰.

Όπως είδαμε, μοιχεία στοιχειοθετούσε η εξώγαμη ερωτική δραστηριότητα μόνο των έγγαμων γυναικών. Αν ένας άνδρας, ακόμη και έγγαμος, δημιουργούσε ερωτικό δεσμό με μη έγγαμη γυναίκα, η σχέση αυτή χαρακτηριζόταν γενικώς ως πορνεία²¹. Μία πορνική σχέση δεν ήταν όμως οπωσδήποτε αξιόποινη. Αξιόποινη ήταν η πορνεία, αν στην εξώγαμη συνάφεια είχε ο άνδρας ως σύντροφο μία ελεύθερη, μη δούλη δηλαδή, «έντιμη» και ανύπαντρη γυναίκα. Έξω λοιπόν από την έννοια αυτή παρέμεναν η παλλακεία, η συνουσία με δούλη (εκτός αν συνιστούσε παράβαση άλλων απαγορεύσεων) και ο κατ'επάγγελμα εταιρισμός. Ως αιτία για την τελευταία αυτή εξαίρεση πρέπει να σημειωθεί, ότι η έννομη τάξη για λόγους κοινωνικούς δεν στρεφόταν ούτε εναντίον των γυναικών που αποξούσαν από το επάγγελμα αυτό, ούτε εναντίον των πελατών τους, αλλά μόνο κατά των προαγωγών και των μαστροπών (πορνοβοσκών)²².

Αυτά όριζε ένας από τους Ιούλιους νόμους, η *lex Iulia de adulteriis coercendis*²³, που είδαμε πιο πάνω στο κείμενο των *Εισηγήσεων*. Μετά όμως την ιουστινιάνεια εποχή, στη διάρκεια των επόμενων αιώνων, εκδηλώθηκε έντονη η επίδραση της Εκ-

fasc. IX], τ. 2, Ρώμη 1962-1963, σελ. 118 επ. και τ. 1/1, σελ. 130, αντιστοιχώς = Γ. Ράλλης-Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τ. 4, Αθήνα 1852 επ., σελ. 141 και τ. 2, σελ. 315, αντιστοιχώς. Πρβλ. και καν. 60 του Μ. Βασιλείου (Joannou, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 146 = Ράλλης-Ποτλής, *ό.π.*, τ. 4, σελ. 217 επ.).

20. *C.J.* 1.9.6 (ét. 388).

21. Πρβλ. παραπάνω σημ. 5.

22. Βλ. παραπομπές στις πηγές στον Τρωιάνο, *Ο «Ποινάλιος» κ.λπ.*, σελ. 78 επ. και στην Stavroula Leontsini, *Die Prostitution im frühen Byzanz*, [Dissertationen der Universität Wien, 194], Βιέννη 1989, σελ. 171 επ.

23. Βλ. για τους νόμους αυτούς τελευταία Angelika Mette-Dittmann, *Die Ehegesetze des Augustus. Eine Untersuchung im Rahmen der Gesellschaftspolitik des Princeps*, [Historia Einzelschriften, 67], Στουτγάρδη 1991.

κλησίας, που έλαβε περισσότερο συγκεκριμένη μορφή στους κανόνες της Πενθέκτης συνόδου («εν Τρούλλω») το 691/692, πολλοί από τους οποίους αφορούσαν άμεσα ή έμμεσα τη γενετήσια ηθική. Η επίδραση αυτή γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στο δίκαιο της Έκλογής²⁴. Έτσι, στο νομοθέτημα αυτό των Ισαύρων, διευρύνθηκε σημαντικά η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος της πορνείας. Τώρα περιλαμβάνεται και η συνουσία τόσο με δούλη όσο και με γυναίκα που εκδίδεται κατ' επάγγελμα. Σε αντιστάθμιση όμως προβλέφθηκαν ηπιότερες ποινές, κλιμακωμένες ανάλογα με την ιδιότητα της συναυτουργού. Αν δηλαδή η συνεύρεση πραγματοποιήθηκε με γυναίκα ελεύθερη, η ποινή ήταν δώδεκα ραβδισμοί για τον έγγαμο δράστη και έξι για τον άγαμο, ανεξάρτητα από την κοινωνική του θέση²⁵.

Αν η ερωτική σύντροφος ήταν όμως δούλη, τότε οι συνέπειες ήταν κατά βάση περιουσιακές. Έτσι, αν η δούλη ανήκε στην κυριότητα του δράστη και αυτός ήταν έγγαμος, προέβλεπε ο νόμος την (αναγκαστική) εκποίηση της δούλης σε άλλη επαρχία, ώστε να αποχωριστεί οριστικά από τον κύριο-εραστή και το τίμημα περιερχόταν στο Δημόσιο. Εξίσου πολυδάπανη ήταν η ερωτική προσέγγιση και ξένης δούλης. Ο «έντιμος» δράστης υποχρεωνόταν να πληρώσει στον κύριο της δούλης 36 νομίσματα (που αντιστοιχούσαν σε μισή λίτρα χρυσού και αντιπροσώπευαν περίπου το μέσο όρο της αγοραίας τιμής ενός δούλου), ενώ ο ευτελής κατέβαλλε στον κύριό της ένα μέρος των 36 νομισμάτων –ανάλογα με την οικονομική του επιφάνεια– και για τη διαφορά υποβαλλόταν σε σωματική ποινή (μαστίγωση)²⁶.

24. Πρόβλ. Sp. Troianos, «Die Wirkungsgeschichte des Trullanum (Quinisextum) in der Kaisergesetzgebung», *Annuaire Historiae Conciliorum* 24 (1992), σελ. 95-111.

25. Έ. 17.19-20: Ό έχων γυναίκα και πορνείων τυπέσθω πρός σωφρονισμόν άλλακτά δώδεκα, κάντε πλούσιός έστι κάντε πένης.- Ό μη έχων γυναίκα και πορνείων τυπέσθω άλλακτά έξι (έκδ. Burgmann, ό.π., σελ. 230).

26. Έ. 17.21-22: Ό έχων γυναίκα και τη ίδια συγγινόμενος δούλη διαγνωσκομένου τοῦ πράγματος ταύτην υπό τοῦ κατά τόν τόπον άρχοντος έπαιρέσθαι και παρ' αὐτοῦ υπέρ έπαρχίαν πιπράσκεσθαι τῶν τιμῶν αὐτῆς εισκομιζο-

Οι παραπάνω διατάξεις επαναλαμβάνονται με μικρές αλλαγές στα παράγωγα της *Ἐκλογῆς*. Πέρα όμως από αυτά, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια διάταξη του *Ἐκλογαδίου* (βλ. πιο πάνω) με έναν μάλλον ασυνήθιστο συνδυασμό: εκκλησιαστική και κοσμική ποινή, όπου η δεύτερη προβλέπεται ως υποκατάστατο της πρώτης σε περίπτωση μη συμμορφώσεως του υπαιτίου. Η διάταξη (17.32) αφορά τον έγγαμο δράστη πορνείας: *Ὁ ἔχων γυναῖκα καὶ πορνεύων τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ἐπιτιμίαις ὡς πόρνος καταδικαζέσθω· εἰ δὲ τὰ ἐπιτεθησόμενα αὐτῷ καταφρονῶν μὴ παραφυλάξῃ κανονικὰ ἐπιτίμια, τὸ ἡμῖσι μέρος τῆς αὐτοῦ περιουσίας τῷ δημοσίῳ μέρει εἰσκομιζέσθω*²⁷.

Η *Εἰσαγωγή* και ο *Πρόχειρος Νόμος* σε εποουσιώδη μόνο σημεία απομακρύνθηκαν από τις διατάξεις της *Ἐκλογῆς*²⁸, παρά την αποδοκιμασία της νομοθεσίας των Ισαύρων από τους Μακεδόνες. Η διατύπωση δε αυτή, αφού υιοθετήθηκε από τη συντακτική επιτροπή της μεγάλης κωδικοποίησεως, με τελική μορφή τα *Βασιλικά*, εδέσποσε σε όλες τις συλλογές της ύστερης περιόδου²⁹.

Εδώ ωστόσο εμφανίζεται και πάλι το φαινόμενο της άνισης μεταχειρίσεως των δύο φύλων. Ενώ για τους άνδρες η απαγόρευση αναζητήσεως συντρόφου μεταξύ των προσώπων «δουλικής τύχης» δεν ήταν στεγανή –αν επρόκειτο για δούλη που τους ανήκε κατά κυριότητα και αυτοί δεν είχαν σύζυγο ή παλλακή³⁰–

μένων τῷ μέρει τοῦ δημοσίου.- Ὁ πορνεύων εἰς δούλην ἀλλοτριαν ἐντιμος ὦν παρεχέτω ὑπὲρ τοῦ τοιοῦτου πταίσματος τῷ αὐθέντη τῆς δούλης νομίσματα τριακονταεξ' εὐτελής δὲ ὦν τυπτέσθω καὶ εἰς ὅσον εὐπορεῖ πρὸς ἀναλογίαν τῶν τριακονταεξ' νομισμάτων δίδότω (ἐκδ. Burgmann, ὁ.π., σελ. 232). Πρὸς και τὴ διήγησι ἀπὸ τοῦ βίου Ἀνδρέου τοῦ Σαλοῦ (*PG*, τ. 111, στ. 649 AB), ὅπου περιγράφεται ἡ σύλληψι ἀπὸ νυχτερινῆ περιπόλου καὶ ἡ μαστίγωσι ομάδας ἀνδρῶν που ἐβγαίναν ἀπὸ πορνείου.

27. Βλ. τὴν ἐκδόσιν Simon – Troianos, ὁ.π., σελ. 73.

28. Βλ. *Εἰα.* 40.57-58 / *Πρ. Ν.* 39.59-61 (*Ζέπος*, ὁ.π., τ. 2, σελ. 364 επ. καὶ 223 επ., ἀντιστοιχῶς).

29. Βλ. *B.* 60.37.82.

30. Ἄλλωστε ἡ μονιμότητα μιᾶς τέτοιας σχέσεως οδηγούσε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κυρίου σε ἀπελευθέρωσι τῆς δούλης. Βλ. *C.J.* 7.15.3 (=B. 48.19.3).

για τις γυναίκες, αντιθέτως, η σύναψη ερωτικών σχέσεων με δούλο τους, ανεξάρτητα από το αν ήσαν έγγαμες ή άγαμες, είχε μοιραίες συνέπειες. Η ποινή για μεν την ίδια τη γυναίκα ήταν στο ιουστινιάνειο δίκαιο μία από τις κεφαλικές και για το δούλο θάνατος στην πυρά³¹. Αντίστοιχη διάταξη δεν εμφανίστηκε στην Έκλογή, αλλά αργότερα, στη νομοθεσία των Μακεδόνων ορίστηκε ότι αν μεν η υπαίτια της πράξης ήταν έγγαμη, τιμωρείτο με την ποινή της μοιχείας (δηλαδή με ακρωτηριασμό της μύτης) επαυξημένη με εξορία και δήμευση όλης της περιουσίας της, αν δε όχι, δηλαδή, αν ήταν άγαμη ή χήρα, τότε με μαστίγωση και κούρεμα. Ο δούλος συναυτουργός στην μεν πρώτη περίπτωση θανατωνόταν, ενώ στη δεύτερη υποβαλλόταν στην ίδια ποινή με την κυρία του. Επιπλέον, για να εξασφαλιστεί ο χωρισμός του ζευγαριού, προέβλεπε ο νόμος την υποχρεωτική εκποίηση του δούλου προς όφελος του Δημοσίου³².

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η βυζαντινή έννομη τάξη διέθετε ένα ολοκληρωμένο σύστημα κυρώσεων για την αποτελεσματική προστασία της (προεπιλεγμένης) γενετήσιας ηθικής. Φαίνεται όμως, ότι η προστασία αυτή δεν ήταν σε όλα τα επίπεδα εξίσου δραστική. Αν επρόκειτο για το αυλικό περιβάλλον, πολύ περισσότερο για τον ίδιο τον αυτοκράτορα, το σύστημα παρέλυε. Μερικές φορές τέθηκαν σε κίνηση άλλοι μηχανισμοί αντιδράσεως, κυρίως εκείνοι της Εκκλησίας (μάάλιστα όταν το θέμα αφορούσε σύναψη γάμου απαγορευμένου από τους κανόνες), όπως στην περίπτωση του Κωνσταντίνου ΣΤ' («μοιχική έρις») και του Λέοντος του Σοφού (τετραγαμία)³³. Άλλοτε όμως όχι. Έτσι σώζονται στα ιστορικά έργα πολύ γραφικές διηγήσεις

31. Βλ. *C.Th.* 9.9.1 = *C.J.* 9.11.1 (έτ. 326).

32. Βλ. *Εισ.* 40.49-50 / *Πρ.* Ν. 39.43-44 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 364 και 221 επ., αντιστοίχως).

33. Βλ. βιβλιογραφικές παραπομπές για τις δύο αυτές περιπτώσεις στους Fr. Tinnfeld, «Leon VI. der Weise» και Sp. Troianos, «Moiichianischer Streit», στο *Lexikon des Mittelalters* 5 (1991), στ. 1891 και 6 (1993), στ. 719, αντιστοίχως. Πρβλ. και την περίπτωση του αυτοκράτορα της Τραπεζούντος Βασιλείου πιο πάνω στη σημ. 5.

για την ερωτική ζωή ορισμένων αυτοκρατόρων. Ας περιοριστούμε σε έναν από τους ιστορικούς που περιγράφει με πολλή ακρίβεια, αλλά και γλαφυρότητα τα γεγονότα του 12ου αιώνα, τον Νικήτα Χωνιάτη³⁴.

Αναφερόμενος στον Μανουήλ Α΄ γράφει ο Νικήτας, ότι ο αυτοκράτορας, έχοντας γυναίκα Αλαμανή που φρόντιζε όμως περισσότερο το ψυχικό κάλλος από το σωματικό, έδειχνε καταφανή προτίμηση προς άλλες με θηλυκότερη εμφάνιση. Έτσι, λόγω της ακάθεκτης ορμής του για ερωτικές απολαύσεις, προτιμούσε να «διαπερνά» τα εγχώρια προϊόντα³⁵. Για τον Αλέξιο Β΄ που σπατάλησε σε ακολασίες πολύ δημόσιο χρήμα:

34. Η επιλογή του Χωνιάτη οφείλεται τόσο στη γλαφυρότητα του ύφους του όσο και στο εξεζητημένο λεξιλόγιό του, ιδιαίτερα κατάλληλο για την περιγραφή «λεπτών» καταστάσεων. Άλλοι ιστορικοί παρουσιάζουν ανάλογα περιστατικά με πολύ περισσότερο συγκρατημένο τρόπο, όπως π.χ. ο Μιχαήλ Ψελλός, τον 11ο αιώνα, για τις ερωτικές συνήθειες του Αλεξάνδρου ή του Ρωμανού Β΄ και, κυρίως, για τις διαδοχικές περιπέτειες του Κωνσταντίνου Θ΄ του Μονομάχου (*Ιστορία σύντομος* 101 και 103, *Χρονογραφία* 6.50-56 και 151-155). Βλ. (αντιστοίχως) W.J. Aerts, *Michaelis Pselli: Historia Syntomos*, [CFHB, 30], Βερολίνο κ.α. 1990, σελ. 90 επ., 96 και *Michaele Psello: Imperatori di Bisanzio (Cronografia)*, Introduzione di D. Del Corno, testo critico a cura di S. Impellizzeri, commento di U. Criscuolo, traduzione di R. Ronchey, τ. 1 [Βιτσέντζα] 1984, σελ. 296 επ., τ. 2 σελ. 98 επ. = E. Renauld, *Michel Psellos: Chronographie*, τ. 1, Παρίσι 1967, σελ. 141 επ., τ. 2, σελ. 45 επ. Μετριοπαθής στη διήγησή του για τον Κωνσταντίνο Θ΄ είναι και ο Ιωάννης Ζωναράς (*Σύνοψις ιστοριών* 17.21.10-28). Βλ. την έκδοση του Th. Büttner-Wobst, τ. 3, Βόννη 1897, σελ. 618 επ. Άλλοι ιστορικοί περιορίζονται σε γενικές περιγραφές, όπως ο Κωνσταντίνος Μανασσιός στο *Χρονικό* του (έκδ. I. Bekker, Βόννη 1837, σσ. 6044-6947) σε σχέση με τον Κωνσταντίνο Η΄. Γι' αυτό το αντικείμενο κριτικής πρβλ. πάντως Fr. H. Tinnfeld, *Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie. Von Prokop bis Niketas Choniates*, Μόναχο 1971, σελ. 69 επ.

35. *Ἠγάγετο δὲ γυναῖκα ὁ βασιλεὺς οὗτος ἐξ Ἀλαμανῶν, γένους τῶν ἐπὶ δόξης καὶ πάνυ λαμπρῶν. Αὕτη μέντοι οὐ τοσοῦτον τοῦ σωματικοῦ κάλλους ἐφρόντιζεν, ὅσον τοῦ ἔνδον καὶ περὶ ψυχὴν ἐπεμέλετο. (...) Ὅθεν οὐδ' ὁ βασιλεὺς προσεῖχεν αὐτῇ τὰ πολλὰ, ἀλλὰ τιμῆς μὲν καὶ δορυφορίας καὶ τῆς λοιπῆς λαμπροφορίας βασιλικωτάτης μετείχε, τὰ δ' ἐς τὴν κοίτην ἠδίκητο. Νέος γάρ ὢν ὁ Μανουὴλ καὶ ἐρωτικὸς τῷ τε ἀνεμῆνῳ βίῳ καὶ ταῖς τρυφαῖς προσανέ-*

εἰς ἔντερον πόρνης πολλάκις μεταρρυῖσκεσθαι τὰ χρόνω καὶ πόνω συλλεγέντα μακρῶ³⁶. Τέλος, για τον Ανδρόνικο Α', ότι έφευγε μακριά από την πρωτεύουσα μετὰ χορείας ἑταιριδῶν καὶ παλλακῶν, ὡς ὄρνιθας κατοικιδίους ἀλεκτροῦν ἢ αἶγας τράγος ἠγούμενος αἰπολίου καὶ ὅτι προσπαθώντας να μιμηθεῖ ατεχνῶς τον Ηρακλή κατὰ τὴν τῶν πενήτην καὶ μόνον τοῦ Θεέστου θυγατέρων φθοράν, για να επαυξήσει τις δυνατότητες του, ἔκανε ἀφθονή χρήση ἀφροδισιακῶν παρασκευασμάτων³⁷.

Ἡ κριτικὴ δεν ἀφῆνε ὁμῶς ἀθικτες οὔτε τις αυτοκράτειρες, ὅταν παρείχαν ἀφορμές. Το «κακό παράδειγμα» ἔδωσε ὁ Προκόπιος που στα Ἀνέκδοτά του παρουσίασε με πολὺ παραστατικὸ τρόπο τὴν ἐρωτικὴ δραστηριότητα τῆς Θεοδώρας τόσο πριν ὅσο καὶ μετὰ το γάμο τῆς με τον Ιουστινιανό³⁸. Ἀλλὰ καὶ ἀργότερα ὁ Ἰωάννης Ζωναράς, παρὰ το συγκρατημένο ὕφος του, περιγράφει με ζωηρὰ χρώματα τους ἔρωτες τῆς Ζωῆς με τον μετέπειτα αυτοκράτορα Μιχαήλ τον Παφλαγόνα, ὅταν ἦταν ἀκόμη θαλαμηπόλος στα ἀνάκτορα: *Τούτου τῶ ἔρωτι ἀλοῦσα ἡ βασιλις ἐπυρπολεῖτο τὴν ψυχὴν καὶ τὸ πῦρ τὸ ἐκείνου κάλλος καθ'*

κειτο (...) καὶ ὅσα τὸ νεότησιον ἄνθος ὑπέβαλλε καὶ ἐμύουν οἱ πάνδημοι ἔρωτες διεπράττετο. Καὶ πρὸς τὰς μίξεις ἀκάθεκτος ὢν καὶ πολλαῖς θηλυτέρας ἐπιθορνύμενος ἔλαθε καὶ δι' ὁμογνίου τρυμαλιᾶς ἀθεμίτως ἐμπερονῶν. Βλ. τὴν ἔκδοση I.A. van Dielen, *Nicetae Choniatae Historia*. [CFHB, 11/1], Βερολίνο κ.α. 1975, σελ. 53 επ.

36. Ὁ.π., σελ. 230 στίχ. 84-85.

37. *Οὐκ ἔχων δὲ τὴν ἴσῃν πρὸς τὸ ἀκολασταίνειν ἰσχύν, ὡς Ἰόλεων ἐκείνος κατὰ τῆς παλιμψυοῦς Ἰόδρας συνέριθον, οὔτω καὶ οὗτος τὰ ὑπὸ γαστρός πρὸς συνουσίαν ἀλοισφαῖς καὶ περιτοῖς σκευάσμασιν ἀνερωρῶννευεν. Ἦσθιε δὲ καὶ ζῶων Νειλῶων, κροκοδείλω πάνυ τι ἐμφορές, ἀπόσιτον μὲν τοῖς μὴ τὰ τοιαῦτα ὄρωτῆα κρίνουσι, διερεθίζον δ' ὁμῶς καὶ διανιστῶν ἐν ταῖς ὁμιλίαις πρὸς ἀπουσιασμόν (ὁ.π., σελ. 322 στίχ. 35-41).*

38. Ἰδοὺ μερικὰ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα: *Ἡ δὲ κακὰ τριῶν τρυπημάτων ἐργαζομένη ἐνεκάλει τὴ φύσει, δυσφορομένη ὅτι δὴ μὴ καὶ τοὺς τιτθοὺς αὐτῇ εὐρύτερον ἢ νῦν εἰσι τρυπῶν, ὅπως καὶ ἄλλην ἐνταῦθα μίξιν ἐπιτεχνᾶσθαι δυνατὴ εἶη (...). Οὔτω δὲ ἀκολάστως ἐς τὸ σῶμα τὸ αὐτῆς ὕβριζεν, ὥστε τὴν αἰδῶ οὐκ ἐν τῇ τῆς φύσεως χώρα κατὰ ταῦτα ταῖς ἄλλαις γυναίξιν, ἀλλ' ἐν τῶ προσώπῳ ἔχειν ἐδόξει (IX 18 καὶ 24, ἐκδ. O. Veh, Μόναχο 1981, σελ. 80 καὶ 82).*

ἐκάστην ὀρώμενον ὑπανέφλεγε. Προφανώς θα είχε ο νεαρός Μιχαήλ κάποιους δισταγμούς που ο αδελφός του (για ευνόητους λόγους) προσπαθούσε να τον πείσει να υπερνικήσει, γιαυτό τον παρακινούσε να μην αποφεύγει την αυτοκράτειρα (που, σημειωτέον, είχε τότε ήδη περάσει τα πενήντα) *ἀλλὰ καὶ ἄψασθαι καὶ φιλήσαι καὶ προσφῶναι αὐτῇ*. Οι συμβουλές έπιασαν τόπο, ώστε *μέχρι καὶ συνουσιασμοῦ τὰ τοῦ ἔρωτος κατηντήκεσαν καὶ προϋόντος τοῦ χρόνου εἰς προϋπτον σχεδὸν τὸ περὶ τὸν Μιχαήλ ἐξερράγη φίλτρον καὶ ἦν ὑποψιθυριζόμενον οὐ τοῖς περὶ τὰ θασιλεία μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐν ταῖς τριόδοις, μόνῳ δ' ἡγνοεῖτο τῷ αὐτοκράτορι*³⁹.

Στα νομικά κείμενα τόσο της πρώιμης όσο και της μέσης περιόδου εμφανίζεται συχνά και ο όρος *φθορά*. Το σημασιολογικό περιεχόμενό του θα μπορούσε να οδηγήσει στη σκέψη, ότι η *φθορά* συνίσταται σε αφαίρεση της παρθενίας. Μολονότι η πράξη θα είχε σε πολλές περιπτώσεις αυτό το αποτέλεσμα, δεν αποτελεί ωστόσο το στοιχείο αυτό μέρος της αντικειμενικής υποστάσεως της φθοράς, γιατί μία διάταξη του *Πανδέκτη* που πέρασε και στα *Βασιλικά* μάς πληροφορεί ότι *φθορά* μπορεί να διαπραχθεί και σε *ἄρως χήρας*⁴⁰. Ούτε όμως και με το σημερινό διασμό μπορεί να εξομοιωθεί, γιατί από άλλες διατάξεις προκύπτει, ότι *φθορά* είναι νοητή και σε περιπτώσεις, όπου υπάρχει συναίνεση της γυναίκας. Τελικά, *φθορά* υπήρξε ο νομικός όρος για τη δήλωση της *αξιόποινης πορνείας*. Μέχρι και τον Ιουστινιανό οι έννοιες αυτές συνέλιπταν απολύτως. Από τους Ισαύρους και μετά όμως προκλήθηκε *σύγχυση*, γιατί, όπως είδαμε, ποινικοποιήθηκε και η πορνεία με *δούλη*, ενώ η *φθορά* *προϋποθέτει* ως *θύμα* μόνον *ελευθέρη γυναίκα*⁴¹. Έτσι στη *νομοθεσία*

39. *Σύνοψις ἱστοριῶν*. 17.13.10-14 (ἐκδ. Büttner-Wobst. ὁ.π., τ. 3, σελ. 582, 11-583,7).

40. *B.* 60.37.8.1: *Λέγεται μὲν μοιχεία καὶ ἡ πρὸς παρθένον ἢ χήραν φθορά· κυρίως δὲ μοιχεία μὲν ἐστὶν ἡ τῆς ὑπάνδρου, φθορά δὲ τῆς παρθένου καὶ χήρας* (= *D.* 48.5.6.1).

41. *B.* 60.37.8 pr.: *Ἡ μοιχεία καὶ ἡ φθορά τῆς παρθένου εἰς ἐλευθέρως γίνονται* (...) (= *D.* 48.5.6 pr.).

των Ισαύρων και των Μακεδόνων η (αξιόποινη) πορνεία είναι έννοια ευρύτερη από τη φθορά.

Αλλά και η τελευταία αυτή δεν ήταν πάντα στον ίδιο βαθμό αξιοποινη. Γενικά απαγορευόταν η ερωτική προσέγγιση των κοριτσιών πριν από την ήβη τους, δηλαδή πριν από τα 12 χρόνια τους. Η φθορά άνηθης κόρης («παιδοφθορία» ήταν ο τεχνικός όρος) επέσυρε στο ιουστινιάνειο δίκαιο, αν ο δράστης ήταν «έντιμος», περιορισμό σε νήσο ή εξορία, κι αν ήταν «ευτελής», καταναγκαστικά έργα⁴². Αξιοποινη ήταν η φθορά παρθένου και μετά την είσοδο στην ήβη, αλλά οι κυρώσεις ήταν στην περίπτωση αυτή κάπως ηπιότερες⁴³.

Στο δίκαιο των Ισαύρων επιβαλλόταν στο φθορέα άνηθης κόρης ακρωτηριασμός της μύτης και υποχρέωση να αποζημιώσει την παθούσα με τη μισή περιουσία του. Την ίδια ποινή προέβλεπε ο νόμος και στην περίπτωση, κατά την οποία το θύμα είχε συμπληρώσει τα 12 χρόνια, αλλά η πράξη είχε τελεσθεί με τη χρήση βίας (βιασμός). Αν, αντίθετα, η γυναίκα είχε συναινέσει, τότε το θέμα αντιμετωπιζόταν σε οικονομική βάση⁴⁴. Το ίδιο σύστημα κυρώσεων διατηρήθηκε με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις και από τους Μακεδόνες αυτοκράτορες⁴⁵.

Ως προς το χρονικό όριο της ήβης πρέπει να προστεθούν και τα εξής. Μετά τη συμπλήρωση του 12ου έτους η γυναίκα δεκτική τυγχάνει άνδρός, όπως γράφουν τα νομικά κείμενα⁴⁶, γι

42. *D.* 48.19.38.3. Πρβλ. και Μ. Τουρτόγλου, *Παρθενοφθορία και εύρεσις θησαυρού*, Αθήνα 1963, σελ. 20 επ. (με παραπομπές σε παραπέρα πηγές).

43. *Inst.* 4.18.4. Βλ. το κείμενο της ελληνικής παραφράσεως του Θεοφίλου παραπάνω.

44. *Ε.* 17.29-32 (έκδ. Burgmann, *ό.π.*, σελ. 236).

45. *Εισ.* 40.53-56 / *Πρ.* Ν. 39.65-68 (*Ζέπος, ό.π.*, τ. 2, σελ. 364 και 224 επ., αντιστοίχως). Πρβλ. και *B.* 60.37.78-81.

46. Έτσι αποφάνθηκε η πατριαρχική σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα με πληροφορία που παρέχει ο Θεόδωρος Βαλοσαμών στην απόκρισή του με αριθμό 50: *Εἶπε γὰρ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἁγία σύνοδος, τὴν ἐπταετὴ γυναῖκα δεκτικὴν ἔρωτος εἶναι κἀντεῦθεν καὶ φθορὰν ὑφίστασθαι, καὶ τῆς πορνείας τοῖς λογιμοῖς ἀλίσκεσθαι* (Ράλλης – Ποτλής, *ό.π.*, τ. 4, σελ. 485,1-3). Βλ. επίσης το σχόλιό του στο κεφ. 13.4 του Νομοκάνονα σε 14 Πίτλους (*ό.π.*, τ. 1, σελ. 301, 2-3).

αυτό και επιτρέπεται η σύναψη γάμου (και πολύ περισσότερο η ιερολογία μνηστείας) μετά την ηλικία αυτή.

Το φαινόμενο όμως των «παιδικών γάμων» δεν πρέπει να ήταν σπάνιο. Παραπονείται γι' αυτό ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος (περίπου 1155-1233) στις αποφάσεις του και το χαρακτηρίζει ως «ναυπάκτιον αρρώστημα»⁴⁷. Ασφαλώς θα παρετηρείτο και σε άλλες περιοχές εκτός από τη Ναύπακτο, αλλά οι δικαστικές αποφάσεις του Αποκαύκου συνέδεσαν το φαινόμενο με την πόλη αυτή. Σε μια μάλιστα περίπτωση ξεχύλισε από αγανάκτηση ο μητροπολίτης, όταν είδε έναν τριαντάχρονο άνδρα να κρατάει στα γόνατά του ένα κοριτσάκι έξι χρονών που δεν ήταν άλλο από τη γυναίκα του: *Εἶδον ἀνομίαν ὑπὸ τὸν ἥλιον, ἄνδρα τριακοντούτη γυναικὶ ἔξαετῆ συναφθέντα*⁴⁸. Φυσικά ο γάμος ακυρώθηκε⁴⁹, αλλά για ποινικές κυρώσεις δεν γίνεται κανένας υπαινιγμός.

Αυτή όμως η παρατήρηση νομίζω ότι μπορεί να γενικευθεί σε όλο το πεδίο των εξώγαμων σχέσεων που κατά το νόμο συνιστούσαν πορνεία, και μάλιστα όχι μόνο των ευκαιριακών, αλλά και αυτών που συνάπτονταν σε επαγγελματικό επίπεδο. Η Εκκλησία δεν έδειχνε ιδιαίτερο ζήλο για την εφαρμογή και των πολιτειακών νόμων, με επιβολή (εξυπακούεται από τα αρμόδια όργανα) και των κοσμικών ποινών.

Στη νομολογία του πατριαρχικού δικαστηρίου αρκετές φορές εμφανίστηκαν περιπτώσεις, στις οποίες η πορνεία έπαιξε σημαντικό ρόλο. Περιορίζομαι στην παρουσίαση μίας μόνο (από τα μέσα περίπου του 14ου αιώνα, το 1352) που είναι ιδιαίτερα γραφική, αλλά συνάμα και διαφωτιστική. Δύο μοναχοί, ο ένας

47. (...) οὐδείς ἐπὶ θυγατρὶ τὸν νόμιμον καιρὸν ἐκαρτέρησεν, μαρτυροῦμεν ἡμεῖς, καὶ ὡς αἰσχύνῃ τάχα δοκεῖ τοῖς Ναυπακτίοις τοκεῦναι, εἰ μὴ παρ' ἡλικίαν αἱ θυγατέρες αὐτῶν τὴν παρθενικὴν ὑπανοιγῶσιν πυλῖδα. Βλ. την έκδοση της αποφάσεως από την E. Bees-Seferli. «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien) από τα κατάλοιπα του N.A. Bees (Βέη)», *B-NJ* 21 (1971-1976), Παράρτημα σελ. 67 στίχ. 19-22 (αριθμ. 9).

48. *Ο.π.*, αριθμ. 2.

49. Πρὸβλ. Τρωιάνος, «Οἱ λόγοι διαζυγίου κ.λπ.», *ό.π.* (σημ. 14), σελ. 53 επ.

μάλιστα ιερομόναχος της γνωστής μονής της Περιβλέπτου στην Κωνσταντινούπολη, σύχναζαν στο σπίτι μιας μοναχής, πρώην μαστροπού, που είχε μεταβάλει το κατάλυμά της σε πορνείο, όπου εξέδιδε νεαρές μοναχές. Φαίνεται ότι ο άσωτος αυτός βίος τους δεν ήταν τελείως άγνωστος στο πατριαρχείο και ότι τους είχαν γίνει συχνά παραινήσεις, χωρίς όμως –προφανώς– αποτέλεσμα, μέχρις ότου κάποια μέρα μερικοί αγανακτισμένοι γείτονες τους έπιασαν επ' αυτοφώρω και τους παρέδωσαν στον δικαιοφύλακα της Μεγάλης Εκκλησίας. Από το κείμενο της σχετικής πατριαρχικής πράξης, φαίνεται ότι η όλη ιστορία σταμάτησε στην καθάρηση του ιερομονάχου⁵⁰.

Αλλά και από τα γραφόμενα του μισογύνη ποιητή, που είδαμε πιο πάνω, προκύπτει –παρ' όλες του τις υπερβολές– ότι τα χαμαιτυπεία ήσαν ανθούσες επιχειρήσεις που δεν δυσκολεύονταν πολύ να βρουν ανθρώπινο υλικό, και μάλιστα «πλήρους αλλά μη αποκλειστικής απασχολήσεως», ακόμα και στρατολόγωντας το ανάμεσα από νοικοκυρές:

*Και άλλες ὅταν παντρευτοῦν,
θέλουν διὰ νὰ ποπευτοῦν,
δοκιμάζουν καὶ ἄλλους θέλουν,
νὰ σχολάσουν πλέο δὲ θέλουν.
Φαίνεταιί της ὡσὰν τὸ μέλι
καὶ γοργὰ πάει εἰς τὸ μπουρδέλι·
νέον, γέρον, δὲν τὴν μέλει·
βάνει καὶ μικρὸν κοπέλι·
καὶ τὸν ἄνδρα της οὐ θέλει,
ἐπειδὴ τὸν ἔχει ὡς τρέλι⁵¹.*

Εννοιολογική συγγένεια με τη φθορά παρουσιάζει το έγκλημα της αρπαγής, γιατί –τουλάχιστον από ένα χρονικό σημείο και ύστερα– η αντικειμενική του υπόσταση περιλάμβανε και την προσβολή της τιμής της γυναίκας. Η αρπαγή προϋπέθετε τη

50. Βλ. το κείμενο στους *MM*, τ. 1, σελ. 323-325 (J. Darrouzès, *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople*, τ.1: *Les actes des patriarches*, fasc. 5, Παρίσι 1977, αρθμ. 2339).

51. Βλ. Krumbacher, *ό.π.*, σελ. 396 επ. στίχ. 683-692.

χρήση βίας υπό την ευρύτερη έννοια του όρου, χωρίς όμως και να ταυτίζεται με το διασμό, όπως αυτός σήμερα προβλέπεται στις ποινικές νομοθεσίες. Η βία δεν ήταν απαραίτητο να έχει ασκηθεί σε βάρος της αρπαγείσας –που δεν αποκλείεται να είχε συναινέσει στην αρπαγή–, αλλά κατά του εξουσιαστή της (σε περίπτωση που ήταν υπεξούσια) και των οικείων της.

Η αρπαγή έγινε ιδιώνυμο αδίκημα επί του Μ. Κωνσταντίνου με διάταξη που απειλούσε κατά του δράστη, αλλά και κατά της γυναίκας, αν η αρπαγή ήταν εκούσια, θάνατο στην πυρά⁵². Στο ιουστινιάνειο δίκαιο προβλεπόταν για τους άρπαγες γυναικών (ανεξάρτητα από την κοινωνική ή τη νομική τους θέση) κεφαλική ποινή που συνοδευόταν από την παρεπόμενη ποινή της δημεύσεως⁵³. Παράλληλα καθιερώθηκε απαλλαγή των θυμάτων από κάθε ευθύνη, ακόμη κι αν αποδεικνυόταν η συναίνεσή τους/Οι Ίσαυροι επέφεραν με την Έκλογή ορισμένες σημαντικές μεταβολές. Μία από αυτές υπήρξε το ότι από τότε έγινε, με ρητή μνεία στο νόμο, η φθορά του θύματος, δηλαδή η γενετήσια πράξη με αυτό, αναγκαίο στοιχείο της αντικειμενικής υποστάσεως της αρπαγής. Άλλη μεταβολή υπήρξε, ότι την κεφαλική ποινή του ιουστινιάνειου δικαίου αντικατέστησε για μεν τους αυτουργούς ο ακρωτηριασμός της μύτης, για δε τους συνεργούς η εξορία⁵⁴.

Στα νομοθετήματα των Μακεδόνων αυτοκρατόρων καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση της αρπαγής έπαιξε ένα νέο στοιχείο: η χρήση όπλων. Για την ένοπλη αρπαγή προβλεπόταν κατά του αυτουργού η ποινή της θανατώσεως με ξίφος, ενώ στην αρπαγή χωρίς όπλα αρκούσε για την ικανοποίηση της ποινικής αξιώσεως της πολιτείας ο ακρωτηριασμός του χεριού. Διαφορε-

52. *C.Th.* 9.24.1 (έτ. 320).

53. *C.J.* 9.13.1 (έτ. 533). Πρβλ. και τις νεαρές 123.43 (έτ. 546) και 143=150 (έτ. 563). Βλ. σχετικάς F. Gorla, «Ratto (Diritto romano)», *Enciclopedia del Diritto*, τ. 38, Μιλάνο 1987, σελ. 707-724· Lucetta Dessanti, «Giustiniano e il ratto», *Annali dell' Università di Ferrara, N.S., Sez. V: Scienze giuridiche* 1 (1987), σελ. 187-201 και R. Haase, «Justinian I. und der Frauenraub (raptus)», *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 111 (1994), σελ. 458-470.

54. *E.* 17.24 (έκδ. Burgmann, ό.π., σελ. 232).

τική μεταχείριση επιφύλαξε ο νόμος και στους συνεργούς: σφοδρή μαστίγωση και κούρεμα με αποκοπή της μύτης στην πρώτη περίπτωση, το ίδιο με εξορία στη δεύτερη⁵⁵.

Η αρπαγή καταλεγόταν πάντα στα πολύ σοβαρά εγκλήματα. Αλλά η διαφοροποίηση της ποινικής μεταχείρισεως με κριτήριο τη χρησιμοποίηση όπλων (και μάλιστα με διάκριση των όπλων, αν είναι ικανά να επιφέρουν το θάνατο ή όχι⁵⁶), σε συνδυασμό με την παράλειψη κάθε μνείας σχετικά με φθορά, τοποθετεί την αρπαγή στο περιθώριο των αξιόποινων πράξεων που αφορούν τη γενετήσια ζωή. Συνάγεται δηλαδή ότι πρωταρχική σημασία για το νομοθέτη δεν είχε τόσο η προστασία της γενετήσιας ελευθερίας του θύματος (σύμφωνα με τη σύγχρονη ορολογία) όσο η προστασία του κοινωνικού συνόλου από ένα δράστη με υψηλό βαθμό επικινδυνότητας. Εκτός από τις βαριές ποινές, στη δραστηριοποίηση της παραπάνω προστασίας απέβλεπε και η θέσπιση απόλυτης απαγορεύσεως για σύναψη γάμου ανάμεσα στο δράστη και το θύμα. Το μέτρο αυτό στόχευε στο να απογοητεύσει τους επίδοξους άρπαγες⁵⁷.

Οι ερωτικές σχέσεις ανάμεσα σε πρόσωπα αρσενικού φύλου δεν ήταν ηθικά αδιάφορες για τους Ρωμαίους, γι' αυτό και οι σχετικές πράξεις με τέτοιας μορφής σχέσεις διώκονταν σύμφωνα με την έκτακτη διαδικασία και συνεπάγονταν ορισμένες ανικανότητες στον τομέα του δημόσιου βίου⁵⁸. Εντατικότερη έγινε όμως η δίωξη γύρω στα μέσα του 4ου αιώνα, όταν με νόμο του αυτοκράτορα Κωνσταντίου προβλέφθηκε η ποινή της θανατώσε-

55. Βλ. *Εία.* 40.45 / *Πρ. Ν.* 39.40 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 363 και 220, αντιστοιχώς), νεαρά 35 του Λέοντος ΣΤ' (έκδ. Noailles-Dain, *ό.π.*, σελ. 141 επ.), *Β.* 28.5.14(13) και 60.58.1-7. Πρβλ. και Τρωϊάνος, *Ο «Ποινάλιος» κ.λπ.*, σελ. 12 επ.

56. Η διάκριση αυτή προκύπτει με περισσή σαφήνεια από το κείμενο της νεαράς 35 του Λέοντος (έκδ. Noailles-Dain, *ό.π.*, σελ. 143), όπου αναλύεται η ρύθμιση της *Εισαγωγής* 40.45.

57. *C.J.* 9.13.1.2, νεαρά Ιουστ. 143=150, *Εία.* 17.29 / *Πρ. Ν.* 7.27 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 280 και 139, αντιστοιχώς), *Β.* 28.5.14(13) και 60.58.4 και 7.

58. Πρβλ. J.-M. David, *Le patronat judiciaire au dernier siècle de la république romaine*, [Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome, 277], Ρώμη 1992, σελ. 65 και σημ. 41.

ως με ξίφος⁵⁹. Σε αυτήν την απότομη σκλήρυνση της έννομης τάξης δεν είναι ίσως αμέτοχη και η Εκκλησία. Η διάταξη αυτή διατήρησε την ισχύ της επί πολλούς αιώνες, τουλάχιστον τυπικά, γιατί στην πράξη, κατά τις μαρτυρίες των ιστορικών, οι ένοχοι παιδεραστίας δεν θανατώνονταν πάντοτε. Συχνά τους επιβαλλόταν η ποινή της «καυλοτομής», της αποκοπής δηλαδή του πέους, πιθανότατα κάτω από την επίδραση μιας ιδέας ειδικής προλήψεως⁶⁰.

Στη νομοθεσία των Ισαύρων διατηρείται μεν η θανατική ποινή, αλλά συγχρόνως λαμβάνεται πρόνοια για τα ανήλικα θύματα των παιδεραστών, που χωρίς την ειδική ρύθμιση θα έπρεπε να υποστούν κι αυτά την ίδια ποινή. Έτσι, κάτω από τα 12 χρόνια εισάγει η νομοθεσία αμάχητο τεκμήριο για έλλειψη διακρίσεως⁶¹. Η ειδική αυτή μεταχείριση διατηρήθηκε (με μικρές διαφοροποιήσεις ως προς την ηλικία) και στις επόμενες δεκαετίες⁶², ακόμη και στη νομοθεσία των Μακεδόνων⁶³.

Το πολιτειακό ποινικό δίκαιο δεν προσδιορίζει από ποιο σημείο των ερωτικών επαφών αρχίζει η ποινική ευθύνη των υπαιτίων. Τα σχετικά νομοθετικά κείμενα εκφράζονται με γενικό τρόπο, χρησιμοποιώντας όρους όπως *ο ποιών και ο πάσχων* ή *ο ύπομένων*, που μάλλον δικαιολογούν την υπόθεση ότι ο νομοθέτης προϋποθέτει πλήρη διενέργεια της γενετήσιας πράξης. Είναι επίσης ενδιαφέρον να παρατηρηθεί, ότι οι ομοφυλοφιλικές

59. *C.Th.* 9.7.3 (έτ. 342) = *C.J.* 9.9.30(31). Πρβλ. και *C.Th.* 9.7.6.

60. Βλ. παραπομπές στις πηγές, καθώς και σχετική βιβλιογραφία στον Sp. Troianos. «Kirchliche und weltliche Rechtsquellen zur Homosexualität in Byzanz», *JÖB* 39 (1989), σελ. 29-48 (34 επ.).

61. *Ε.* 17.38.: *Οί άσελγεῖς, ὃ τε ποιῶν καί ὁ ὑπομένων, ξίφει τιμωρεῖσθωσαν εἰ δέ ὁ ὑπομένων ἡττων τῶν δώδεκα ἐτῶν εὐρεθῆ, συγχωρεῖσθω, ὡς τῆς ἡλικίας δηλοῦσης μὴ εἰδέναι αὐτόν, τί ὑπέμεινεν* (Burgmann, *ό.π.*, σελ. 238).

62. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διάταξη του κεφ. 17.6 του *Ἐκλογαδίου* που ανεβάζει μεν το όριο ηλικίας για τον ανήλικο παθητικό ομοφυλόφιλο στα 15 χρόνια, αντικαθιστά όμως παράλληλα την πλήρη απαλλαγή με μία μάλλον ελαφρά ποινή (ραβδισμό) και εγκλεισμό σε μονή. Βλ. σχετικώς Τρωιάνος, *Ο «Ποινάλιος» κ.λπ.*, σελ. 16 επ.

63. *Εία.* 40.66 / *Πρ. Ν.* 39.73 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 365 και 225 επ., αντιστοίχως).

σχέσεις ανάμεσα σε γυναίκες δεν θεωρήθηκαν από τον πολιτειακό νομοθέτη ως ποινικώς αξιόλογες, έτσι ώστε δεν βρίσκουμε διατάξεις αφιερωμένες στην πρόβλεψη αυτών των πράξεων⁶⁴.

Ορολογική συγγένεια προς την ομοφυλοφιλία παρουσιάζει η κτηνοδοσία, γιατί μερικές φορές χρησιμοποιείται στις πηγές και για τις δύο αυτές έννοιες ο όρος *ἀσελγεία* και πολύ πιο συχνά για τους δράστες οί *ἀσελγεῖς*⁶⁵. Η χρησιμοποίηση ζώων για την πρόκληση γενετήσιας απολαύσεως ήταν ποινικώς αδιάφορη στο παλιό ρωμαϊκό δίκαιο. Στο ιουστινιάνειο δίκαιο προβλέφθηκε για πρώτη φορά η επιβολή ποινής, «εσχάτης τιμωρίας», και μάλιστα γενικώς για τους ασελγαίνοντες χωρίς ρητή μνεία των κτηνοδοτών⁶⁶. Η απειλή ποινής οφείλεται αναμφίβολα στην επίδραση του κανονικού δικαίου, στο οποίο το πρόβλημα είχε πολύ ενωρίς αντιμετωπιστεί με τη θέσπιση συγκεκριμένων διατάξεων⁶⁷.

Την πρώτη ρητή διάταξη για την κτηνοδοσία συναντάμε στην *Ἐκλογή*, με ποινή την αποκοπή του πέους, ποινή που από τη φύση της μόνο σε άνδρες μπορεί να επιβληθεί⁶⁸. Από το περιεχόμενο της ποινικής αυτής προβλέψεως καταλήγουμε στο συμπέρασμα, ότι η κτηνοδοσία στις γυναίκες έμενε ατιμώρητη. Σε ένα παράγωγο ωστόσο της *Ἐκλογῆς* εμφανίζεται μία μεμονωμένη διάταξη, εκκλησιαστικής μάλλον προελεύσεως από το χωρίο *Λευιτ. 20.16*, η οποία προβλέπει για τις γυναίκες που συνουσιάζονται με ζώα θανατική ποινή ή, κατ' άκρα επιείκεια,

64. Άλλως έχει το πράγμα στο χώρο του δικαίου της Εκκλησίας. Βλ. Troianos, «Kirchliche...», σελ. 46 επ. Πρβλ. για όλα τα θέματα των σχέσεων αυτών και Κ. Πιτσάκης, «Η θέση των ομοφυλοφίλων στη βυζαντινή κοινωνία», *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σελ. 171-269 (στα ανάτυπα και με προσθήκες στις υποσημειώσεις).

65. Βλ. τα χωρία που παραπέμπονται στις σημ. 61 και 63.

66. Βλ. τη νεαρά 77 (έτ. 535-539). Πρβλ. και τη νεαρά 141 (έτ. 559).

67. Πρβλ. από την *Παλαιά Διαθήκη* τις απαγορεύσεις στην *Πεντάτευχο* (*Ἐξοδ. 22.16* και *Λευιτ. 20.15-16*) και τους κανόνες 16 και 17 της συνόδου της Αγκύρας (Joannου, *ό.π.*, τ. 1/2, σελ. 67 επ. = Ράλλης-Ποτλής, *ό.π.*, τ. 3, σελ. 53 επ.).

68. *Ἐ. 17.39: Οἱ ἀλογευόμενοι ἤγουν κτηνοδάται καυλοκοπέισθωσαν* (έκδ. Burgmann, *ό.π.*, σελ. 238).

απώλεια της ελευθερίας, δηλαδή υποδούλωση⁶⁹. Για τους άνδρες διατηρήθηκε σε όλη την υπόλοιπη βυζαντινή περίοδο η ποινή της Έκλογής που επαναλήφθηκε και στα νομοθετήματα των Μακεδόνων⁷⁰.

Στην αρχή της παρούσας έρευνας αναφέρθηκε, ότι τα δύο κεφάλαια από τις *Εισηγήσεις* που παρατέθηκαν εκεί παρέχουν με σχετική μόνο πληρότητα την εικόνα της παρεμβάσεως του ποινικού νομοθέτη στη σφαίρα των γενετήσιων σχέσεων των ανθρώπων, γιατί δεν κάνουν καμία νύξη για αιμομιξία.

Το πολιτειακό δίκαιο τιμωρούσε με αυστηρές ποινές τη σύναψη ερωτικών σχέσεων (όχι μόνο εξώγαμων) ανάμεσα σε στενούς συγγενείς εξ αίματος ή εξ αγχιστείας σε βαθμό που να κωλύεται ο γάμος. Οι ποινές αυτές αρχικά ήσαν θάνατος, αργότερα εξορία. Στα τέλη του 3ου αιώνα οι κυρώσεις περιορίστηκαν σε περιουσιακό επίπεδο⁷¹, μετά δυόμιση όμως αιώνες, επί του Ιουστινιανού⁷², η στάση του νομοθέτη απέναντι στους αιμομίκτες έγινε και πάλι πολύ σκληρή.

Με το πέρασμα των αιώνων η Εκκλησία όλο και περισσότερο επέβαλλε την αξίωσή της για αποκλειστικότητα στον τομέα της ρυθμίσεως των γαμικών σχέσεων. Έτσι, στα τέλη του 7ου αιώνα, με τους κανόνες της συνόδου του Τρούλλου επεκτάθηκαν

69. Βλ. *Ectoga ad Prochiron mutata* 19.26: Γυνή άλογευομένη ξίφει τιμωρείσθω, φιλανθρωπίας δέ άξιουμένη καταδουλούσθω (Ζέπος, ό.π., τ. 6, σελ. 269). Φαίνεται όμως να κάνει την εμφάνισή της η διάταξη οσοραδικά και σε χειρόγραφα άλλων παραγώγων της Έκλογής (βλ. π.χ. στον ίδιο, τ. 6, σελ. 44 σημ. 35).

70. Βλ. *Εισ.* 40.67 / *Πρ. Ν.* 39.74 (Ζέπος, ό.π., τ. 2 σελ. 365 και 226, αντιστοίχως), *Β.* 60.37.84. Πρβλ. και Λαίου, ό.π., σελ. 78 επ. (με υλικό από κανονικές και ιστορικές πηγές).

71. Βλ. γενικώς *C.J.* 5.4.17 (έτ. 295). Πρβλ. και Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Λιψία 1899 (ανατύπ. Γκράτς 1955), σελ. 685 επ. και J. Zhishman, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*, Βιέννη 1864, σελ. 215 επ. = του ίδιου, *Το δίκαιον του γάμου της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, μετάφρ. Μ. Αποστολοπούλου, τ. 1, Αθήνα 1912, σελ. 416 επ. (με παραπομπές στις πηγές).

72. Βλ. τις νεαρές 12.1 και 154. Πρβλ. Β. Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ekloge*, [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 21], Αθήνα 1956, σελ. 99 επ.

τα γαμικά κωλύματα⁷³. Στην επέκταση αυτή ανταποκρίθηκε ο πολιτειακός νομοθέτης μισόν αιώνα αργότερα. Με τις διατάξεις δηλαδή της *Ἐκλογῆς* των Ισαύρων θεωρήθηκε αιμομιξία κάθε γενετήσια σχέση ανάμεσα σε συγγενείς εξ αίματος μέχρι και τον 6ο βαθμό ή σε συγγενείς εξ αγχιστείας μέχρι και τον 4ο ή σε πρόσωπα συνδεόμενα με δεσμούς πνευματικής συγγένειας από το βάπτισμα. Παράλληλα υπήγαγε ο νομοθέτης στην έννοια της αιμομιξίας και κατέστησε με τον τρόπο αυτό αξιόποινες ορισμένες «τριγωνικές» σχέσεις, όπως π.χ. τη σχέση του ίδιου άνδρα (συγχρόνως ή διαδοχικώς) με δύο αδελφές ή με μάνα και κόρη⁷⁴.

Οι ποινές της αιμομιξίας διαφοροποιούνταν στο δίκαιο της *Ἐκλογῆς* ανάλογα με τη στενότητα της συγγένειας και κυμαίνονταν από θάνατο, στις πιο βαριές περιπτώσεις, μέχρι ακρωτηριασμό της μύτης ή ραβδισμό στις πιο ελαφρές. Η ποινική αυτή μεταχείριση των αιμομικτών διατηρήθηκε και από τους Μακεδόνες αυτοκράτορες στην νομοθεσία τους, ώστε –θεωρητικώς τουλάχιστον– εξακολούθησε να ισχύει μέχρι την κατάλυση του βυζαντινού κράτους⁷⁵.

Βέβαια και στο θέμα της αιμομιξίας ανακύπτει το ίδιο ερώτημα, όπως και στη μοιχεία και την πορνεία, σε ποια δηλαδή έκταση και σε ποιους κύκλους εφαρμόζονταν οι διατάξεις αυτές. Επειδή οι γαμικές ενώσεις στην αυτοκρατορική οικογένεια και στην αριστοκρατία γενικότερα αποτελούν μέρος της πολιτικής ιστορίας, είναι οι πληροφορίες που μας δίνουν οι ιστορικοί και οι χρονογράφοι αρκετά πλουσιότερες από εκείνες για χώρους πολύ περισσότερο προσωπικούς. Έτσι φαίνεται ότι οι αιμομικτικές σχέσεις στους παραπάνω κύκλους δεν ήσαν κάτι το ιδιαίτερα σπάνιο⁷⁶.

73. Πρβλ. Σπ. Τρωϊάνος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα 1992, σελ. 28 επ.

74. Έ. 17.25-26, 33-34 και 37 (έκδ. Burgmann, ό.π., σελ. 232, 236 επ.). Πρβλ. και Τρωϊανος, «Die Wirkungsgeschichte κ.λπ.», ό.π. (σημ. 24), σελ. 96 επ.

75. Βλ. *Εισ.* 40.60-62 / *Πρ. Ν.* 39.63, 69 και 72 (Ζέπος, ό.π., τ. 2, σελ. 365 και 224 επ., αντιστοίχως), *Β.* 60.37.74-75 και 77.

76. Πρβλ. Λαίου, ό.π., σελ. 21 επ. (με πλούσιο υλικό).

Είδαμε μέχρις εδώ το πλαίσιο των περιορισμών ως προς τη γενετήσια ζωή, που ο κοσμικός νομοθέτης επέβαλλε στους κατοίκους της βυζαντινής επικράτειας. Μερικές από τις σχετικές απαγορεύσεις αποτελούσαν επανάληψη παλαιότερων ορισμών, άλλες πάλι υπήρξαν αποτέλεσμα, άμεσο ή έμμεσο, της ηθικής διδασκαλίας του χριστιανισμού. Πέρα από τους περιορισμούς αυτούς ίσχυαν και άλλοι που απέρρεαν όχι από λόγους ηθικούς υπό στενή έννοια, αλλά μάλλον διοικητικούς ή/και κοινωνικούς. Γι' αυτό και η παράβαση των σχετικών απαγορεύσεων δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί ως αξιόποινη πράξη από το γενετήσιο χώρο. Σ' αυτούς τους περιορισμούς εντάσσεται η απαγόρευση του γάμου επιτρόπου και επιτροπευομένης, πριν η πρώτη συμπληρώσει τα 25 χρόνια και ο δεύτερος λογοδοτήσει επί της διαχειρίσεώς του⁷⁷ ή η αδυναμία των αρχόντων, να συνάψουν γάμο με γυναίκα από την επαρχία που διοικούσαν, ενόσω διαρκούσε η αρχή τους⁷⁸. Εδώ ανήκουν επίσης οι απαγορεύσεις λόγω διαφοράς θρησκείματος⁷⁹.

Το συμπέρασμα από όσα αναφέρθηκαν μέχρις εδώ είναι ότι κατά την πολιτειακή έννομη τάξη επιτρέπονταν οι γενετήσιες σχέσεις μεταξύ ετερόφυλων προσώπων του ίδιου κατ' αρχήν κα-

77. Βλ. *Εία.* 16.18-19 / *Πρ. Ν.* 4.16 (Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 276 και 126, αντιστοίχως).

78. Βλ. *C.J.* 5.2.1 (έτ. 380). Στη νομοθεσία των Μακεδόνων αποδόθηκε η διάταξη ως εξής: *Ὁὐ χρηί τοὺς ἄρχοντας ἐξ ἐκείνης τῆς ἐπαρχίας, ἧς ἄρχουσι, μνηστεύεσθαι. Εἰ δὲ τοῦτο ποιήσωσιν, ἐξεστί τῆ κόρη καὶ τοῖς γονεῦσιν αὐτῆς ἢ ἐπιτρόποις ἢ κουράτορι παραιτεῖσθαι τὸν γάμον καὶ κερδαίνειν τοὺς ἄρραβῶνας. Τοῦ αὐτοῦ κρατοῦντος καὶ ἐπὶ υἱῶν καὶ ἐγγόνων καὶ συγγενῶν καὶ δομεστικῶν καὶ συγκαθέδρων καὶ ἐπὶ πάντων τῶν οἰκείων αὐτοῦ, ἐὰν κατὰ σπουδὴν τοῦ ἄρχοντος ἐμνηστεύσαντο. Εἰ μέντοι καὶ μετὰ τὴν ἀρχὴν βούλεται ἢ κόρη συναφθῆναι αὐτῶ, ἐρρωταὶ ὁ γάμος* (*Εία.* 15.6 / *Πρ. Ν.* 2.8· Ζέπος, *ό.π.*, τ. 2, σελ. 273 και 123, αντιστοίχως). Ανάλογη διάταξη περιέχεται και στον *C.J.* 5.7.1 (=B. 28.5.39). Πρβλ. ακόμη και *D.* 23.2.42.1 (=B. 28.5.7.1).

79. Βλ. τη σημ. 20. Πρβλ. Sp. Troianos. «Der "Andere" im kanonischen Recht der Ostkirche: Die Mischehen», *"Identité et Droit de l' Autre"*, [Studies in Comparative Legal History. A Robbins Collection Publication], Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο Μπέρκλεϊ 1995, σελ. 89-102 (99 επ.).

θεστώτος από πλευράς ελευθερίας, εφόσον οι σχέσεις αυτές εμφάνιζαν τα στοιχεία της μονιμότητας, υπήρχαν δηλαδή τα χαρακτηριστικά γάμου ή παλλακείας. Βλέπουμε ότι το πολιτειακό δίκαιο αρκέσθηκε σε περιορισμούς αναφερόμενους στο προσωπικό επίπεδο των σχέσεων, χωρίς να προχωρεί σε εξειδικεύσεις που αφορούν άλλους τομείς των γενετήσιων σχέσεων. Ο λόγος υπήρξε πιθανότατα ότι τέτοιου είδους εξειδικεύσεις αφήνουν αδιάφορη την πολιτειακή έννομη τάξη. Πέρα όμως από αυτό λείπουν σε τόσο ευαίσθητες περιοχές και τα μέσα ελέγχου για τη διαπίστωση τυχόν παραβάσεων.

IV. Η κανονική νομοθεσία

Τελείως διαφορετική είναι η εικόνα που παρέχει ο χώρος της Εκκλησίας. Εκεί από πολύ ενωρίς εκδηλώθηκε έντονο ενδιαφέρον, ως γινόμενο πολλών παραγόντων που δεν είναι εύκολο να αναλυθούν στο πλαίσιο αυτής της μελέτης⁸⁰.

Το αποστολικό χωρίο *Τίμος ὁ γάμος ἐν πᾶσιν καὶ ἡ κοίτι ἀμίαντος*⁸¹ δεν άφηνε πολλά περιθώρια για το χαρακτηρισμό των ερωτικών περιπτώσεων επάνω στη συζυγική κλίση ως ηθικώς επιψόγων. Για την τιμιότητα όμως του γάμου οι απόψεις του εκκλησιαστικού νομοθέτη ήσαν αρκετά διαφορετικές από εκείνες του πολιτειακού. Πρώτον, δεν ήταν διόλου διατεθειμένος να δεχθεί απεριόριστο αριθμό γάμων και για την παλλακεία ας μη γίνεται καλύτερα λόγος. Δεύτερον, για την καθαρότητα του θεσμού του γάμου και, επομένως, των γενετήσιων σχέσεων, που μόνο σε αυτό το πλαίσιο επιτρέπονταν, ιδιαίτερα επέμεινε η Εκκλησία στην όσο το δυνατό μεγαλύτερη επέκταση των γαμικών κωλυμάτων. Τα προβλήματα γύρω από τους διαδοχικούς γάμους⁸² και τα

80. Πρβλ. Σπ. Τρωιάνος, «Τύποι ερωτικής “επικοινωνίας” στις βυζαντινές νομικές πηγές», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο»*, Αθήνα 1993, σελ. 237-273 (249) και E. Kislinger, «Sexualität. II. Byzanz», στο *Lexikon des Mittelalters* 7 (1995), στ. 1813-1816.

81. *Έβρ.* 13.4.

82. Το θέμα του αριθμού των επιτρεπόμενων γάμων ρυθμίστηκε οριστικά με

γαμικά κωλύματα⁸³ είναι λίγο ως πολύ γνωστά και δεν θα επεκταθώ σ' αυτά.

Εξυπακούεται ότι όσες πράξεις ήσαν αξιόποινες κατά το κοινό ποινικό δίκαιο αποτελούσαν και κανονικά αδικήματα για την Εκκλησία. Επιπλέον όμως και όλες οι παραβάσεις των ειδικών απαγορεύσεων που θέσπισαν οι ιεροί κανόνες. Με τις απαγορεύσεις αυτές προσδόθηκε αξιόποινος χαρακτήρας και σε άλλες μορφές γενετήσιας ικανοποιήσεως, άγνωστες –ή μάλλον αδιάφορες– στο πολιτειακό δίκαιο. Πιο πρόσφορο παράδειγμα είναι ο αυνανισμός τόσο ανδρών όσο και γυναικών⁸⁴.

Σε άλλες περιπτώσεις οι ειδικές απαγορεύσεις των κανόνων εξυπηρετούσαν την πρόληψη και όχι την καταστολή. Έτσι, για παράδειγμα, απαγορεύονταν γενικώς (δηλαδή όχι μόνο για κληρικούς και μοναχούς) τα κοινά λουτρά ανδρών και γυναικών, τα άσεμνα θεάματα και οι αισχρές απεικονίσεις, ώστε να αποφεύγεται η πρόκληση γενετήσιας διεγέρσεως⁸⁵.

Ανέφερα ήδη ότι οι σαρκικές σχέσεις των συζύγων ήσαν απολύτως ανεκτές από την Εκκλησία. Δεν αφέθηκε ωστόσο στην απόλυτη διάκριση των συζύγων η διαμόρφωση αυτών των σχέσεων. Επιβλήθηκαν λοιπόν πολλοί περιορισμοί τόσο ως προς το χρόνο όσο και ως προς τον τρόπο πραγματοποιήσεως των επαφών. Πρώτα ως προς το χρόνο: Απαγορεύτηκε η συνεύρεση κα-

τον «Τόμο της Ενώσεως» (έτ. 920) που απαγόρευσε απολύτως τον τέταρτο γάμο και επέτρεψε υπό προϋποθέσεις τον τρίτο. Βλ. την έκδοση του τόμου στον L.G. Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writings*, [CFHB, 20], Dumbarton Oaks 1981, σελ. 58-68.

83. Όλη η εξέλιξη της διαδοχικής επεκτάσεως των κωλυμάτων παρουσιάζεται πολύ αναλυτικά από τον Κ. Πιτσάκη, *Το κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας εβδόμου βαθμού εξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο*, [Θρακικές νομικές μελέτες, 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1985, σποραδικά.

84. Βλ. παραπομπές στον Τρωιάνο, «Τύποι κ.λπ.», σελ. 258 επ.

85. Βλ. τους κανόνες 30 της συνόδου της Λαοδικείας, 60 της συνόδου της Καρχηδόνας, 51 και 100 της Πενθέκτης συνόδου και 22 της Ζ' Οικουμενικής συνόδου (Joannou, *ό.π.*, τ. 1/2, σελ. 143, 297 επ., και τ. 1/1, σελ. 188 επ., 236 επ., 282 επ., αντιστοίχως = Ράλλης – Ποτλής, *ό.π.*, τ. 3, σελ. 197 και 465, τ. 2, σελ. 424 επ., 545 και 642 επ., αντιστοίχως).

τά τις ημέρες των νηστειών (Τετάρτες και Παρασκευές όλων των εβδομάδων και τις μακρές περιόδους νηστείας), επιπλέον δε τα Σάββατα και τις Κυριακές, επειδή κατά τις ημέρες αυτές, αφιερωμένες στην ψυχική ανάταση, πρέπει η ικανοποίηση των αναγκών της σάρκας να περιορίζεται στο ελάχιστο⁸⁶. Ένας πρόχειρος υπολογισμός όμως δείχνει, ότι μόλις υπολείπονται 100 μέρες το χρόνο, από τις οποίες πρέπει βέβαια να αφαιρεθούν και οι κρίσιμες για τις γυναίκες μέρες⁸⁷.

Το ότι οι σύζυγοι καθίστανται με το γάμο «σαρξ μία» εμφανίζεται συχνά στα κανονικά κείμενα. Το γεγονός όμως αυτό δεν τους παρέχει καμιάς μορφής «ασυδοσία» στον ερωτικό τομέα. Τόσο οι Πατέρες της Εκκλησίας όσο και οι ερμηνευτές των ιερών κανόνων, περιορίζοντας τις δυνατότητες των συζύγων, δίδαξαν ότι επιβάλλεται η «δικαία χρήση» των συζυγικών μελών.

Λιγότερο οι κανόνες και περισσότερο τα διάφορα εξομολογητικά εγχειρίδια προσδιορίζουν με πολλή κατηγορηματικότητα (ώστε να μην υπάρξουν περιθώρια παρανοήσεων) τα πλαίσια αυτής της *δικαίας χρήσεως*. Η γενετήσια πρακτική που συγκεντρώνει τα περισσότερα πυρά είναι η λεγόμενη *παρά φύσιν*, και η αιτιολογία είναι απλή: Επειδή θεωρείται προσβολή του Δημιουργού, να γίνεται χρήση οργάνων του σώματος για την εξυ-

86. Βλ. παραπομπές στους κανόνες και τα ερμηνευτικά έργα στον Τρωιάνο, «Τύποι κ.λπ.», σελ. 262 επ.

87. Επίσημη κανονική απαγόρευση για τις ημέρες αυτές δεν υπήρχε, εκτός από την αποδοκιμασία στα διάφορα εξομολογητήρια, στα οποία περιέχονται ερωτήσεις των πνευματικών προς τις γυναίκες, όπως η παρακάτω: *Μήπως όταν έχης τὰ καταμήνιά σου (...) κοιμᾶσαι με τὸν ἄνδρα σου καὶ σμίγεται, καὶ δὲν φυλάττεσαι ἕως ἑπτὰ ἡμέρας τοῦ καθαρισμοῦ σου;* Βλ. Α. J. Almazon, «Pri-loženie, I-II, k. Tajnoj isповedi v Pravoslavnoj Vostočnoj Cerkvi», *Zapiski imperatorskago novorossijskago Universiteta*, έτ. 1895. Η διάχυτη ωστόσο πεποίθηση (που ενισχυόταν και με την παρακανονική φιλολογία), ότι τα παιδιά που συλλαμβάνονται στη διάρκεια των ημερών αυτών είναι θνησιγενή ή πάσχουν από βαριές ασθένειες (λόγω της «ακαθαρσίας» της μητέρας τους) αποτελούσε έναν πολύ ισχυρό ανασχετικό παράγοντα. Πρβλ. Ελευθερίας Παπαγιάννη – Σπ. Τρωιάνου, «Τα “γυναικεία πάθη” και οι νομοκανονικές πηγές», *Πρακτικά του Θ’ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1988, κυκλοφ. 1991, σελ. 29-46.

πηρέτηση σκοπού άλλου από εκείνο, για τον οποίο πλάσθηκαν. Το ίδιο περίπου ισχύει και για το στοματικό έρωτα που επίσης αποδοκιμάζεται έντονα στις πηγές του κανονικού δικαίου⁸⁸.

Από την παραπάνω έκθεση συνάγεται ότι η επέμβαση του εκκλησιαστικού νομοθέτη σε ένα πεδίο προσωπικών σχέσεων ιδιαίτερα ευαίσθητο υπήρξε όχι μόνο πολύ εντονότερη από εκείνη του κοσμικού (πολιτειακού) νομοθέτη, αλλά και ποιοτικά διαφορετική. Το τελευταίο αυτό οφείλεται, μεταξύ άλλων, στο ότι τα όργανα της Εκκλησίας είχαν μέχρι ενός σημείου τη δυνατότητα –μέσω της εξομολόγησως– να ελέγξουν την τήρηση των επιταγών και απαγορεύσεων της κανονικής νομοθεσίας. Έτσι ερμηνεύεται και το φαινόμενο που επισημάνθηκε αρκετές φορές πιο πάνω, ότι πολλών αξιόποινων πράξεων γύρω από τη σεξουαλική ζωή είχε πολύ περιοριστεί η δίωξη, σε τρόπο ώστε όχι σπάνια να παρατηρείται αντικατάσταση της ικανοποίησως της ποινικής αξιώσως της Πολιτείας από εκείνη της Εκκλησίας.

88. Πρβλ. Τρωιάνος, «Τύποι κ.λπ.», σελ. 266 επ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ

ΕΚ ΓΥΝΑΙΚΟΣ ΕΡΡΥΗ ΤΑ ΦΑΥΛΑ
Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

*Τρία κακά εἰσίν, τὰ διώχνουν τοὺς ἀνθρώπους
καὶ ἐβγαίνουν ἀπὲ τὰ σπίτια τους καὶ ἔχουν πικρίες
μεγάλες:*

*ἦγγουν ὁ καπνὸς καὶ ἡ βροχὴ καὶ ἡ σκληρὴ γυναῖκα·
διὰ τοῦτο, ὅσον ἠμπορεῖς, κτύπα τὴν πέντε δέκα!
διὰ τοῦτο ποτὲ μηδὲν τῆ πῆς ποτὲ σου τὴν ἀλήθειαν,
καὶ ὕστερα θανατώσῃ σε καὶ χάσῃς τὴν ζωὴν σου.
(...) Ἡ γυνὴ οὐδὲν δύνεται, νὰ κτίσῃ
σπίτι μεγάλον ἢ μικρόν, ἀμμὴ νὰ το ἀφανίσῃ!*

Με αὐτὰ τα μελανὰ χρώματα, Κυρίες και Κύριοι, ανώνυμος ποιητὴς του 16ου αἰώνα περιγράφει τις γυναῖκες και τις πράξεις τους. Και δεν εἶναι ο μόνος. Η φράση του αυτοκράτορα Θεόφιλου, που αποτελεί και μέρος του τίτλου της σημερινῆς διαλέξεως δεν ἀφίσταται και πολύ ἀπὸ τις ἀπόψεις αὐτές. Και δεν εἶναι καθόλου τυχαῖο, το ὅτι σχεδόν ὅλοι οἱ βιογράφοι των ἀγίων, ὅταν ἠθελαν να περιγράψουν το διάβολο, που εμφανίζονταν για να βάλει σε πειρασμό τους βιογραφούμενους, τον περιέγραφαν ως γυναῖκα. Πέρα ὅμως ἀπὸ τις ακραίες ἀπόψεις, δεν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία για το ὅτι οἱ γυναῖκες –ἢ μάλλον καλύτερα και οἱ γυναῖκες– ἐγκληματούσαν και ἐγκληματούν. Φαντάζομαι ἀλλωστε ὅτι θα γνωρίζετε ὅλοι τον Ηρακλῆ Πουαρώ και θα ἔχετε διαβάσει ἢ θα ἔχετε δει σε κάποια ταινία, πως τὴν ὥρα της ἀνακαλύψεως ἐνὸς πτώματος, ἀπλά και μόνο ἀπὸ τον

1. Βλ. Κ. Krumbacher, «Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel», *Sitzungsberichte der philosophischen-philologischen und der historischen Klasse der K. B. Akademie der Wissenschaften zu München*, ἐτ. 1905, σελ. 384.

τρόπο τελέσεως του εγκλήματος δηλώνει ότι αυτός ο φόνος είναι ή δεν είναι έγκλημα γυναίκας.

Το φύλο, ως γνωστόν, ασκεί μεγάλη επίδραση στην εγκληματικότητα. Οι άνδρες και οι γυναίκες διαφέρουν και κατά τη ψυχική και κατά τη σωματική κατασκευή. Στο πρόσφατο δε παρελθόν διέφεραν επίσης και κατά το είδος της διαβίωσης. Οι γυναίκες ζούσαν κλεισμένες στο σπίτι, φρόντιζαν την οικογένεια και συμμετείχαν πολύ λίγο στον κοινωνικό βίο². Επομένως η κοινωνική και η οικονομική τους θέση ήταν διαφορετική από αυτή των ανδρών. Το συναίσθημα της αδυναμίας και η διαβίωση μέσα στο σπίτι είναι λοιπόν ένας από τους λόγους, για τους οποίους διαμορφώθηκε μια ιδιόμορφη γυναικεία εγκληματικότητα, αλλά όχι ο μοναδικός. Μερικά εγκλήματα δηλαδή από άποψη νομική και φυσική είναι δυνατόν να τελεσθούν μόνο από αντιπρόσωπο του ενός ή του άλλου φύλου³. Η κύρια διαφορά μεταξύ ανδρών και γυναικών, που δεν μπορεί να καταργηθεί, εί-

2. Βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Α'-ΣΤ', εν Αθήναις 1948-1955 (στο εξής Κουκουλές, Α'-ΣΤ', εδώ Κουκουλές, Β' Π), σελ. 155, 166 επ., 170 επ. Για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία γενικά βλ. μεταξύ άλλων Georgina Buckler, «Women in Byzantine Law about 1100 A.D.», *Byzantion* 11 (1936), σελ. 391-416· J. Grosdidiers de Matons, «La femme dans l'empire byzantin», *Histoire mondiale de la femme*, τ. 3, Παρίσι 1967, σελ. 11-43· Joëlle Beaucamp, «La situation juridique de la femme à Byzance», *Cahiers de Civilisation Médiévale* 20 (1977), σελ. 145-176· Angeliki Laiou, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981), σελ. 233-260 και «Addendum to the Report on the Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 32/1 (1982), σελ. 198-203· K. Fledelius, «Woman's position and possibilities in byzantine society, with particular reference to the Novels of Leo VI», *JÖB* 32/2 (1982), σελ. 425-432· Κωνσταντίνα Μέντζου-Μεϊμάρη, «Η παρουσία της γυναίκας στις ελληνικές επιγραφές από τον Δ' έως τον Ι' αιώνα», *JÖB* 32/2 (1982), σελ. 433-444 και *Παρουσία* 1 (1982), σελ. 232-253· Angeliki Laiou, «Observations on the Life and Ideology of Byzantine Women», *BF* 9 (1985), σελ. 59-102· Κατερίνα Νικολάου, «Η γυναίκα στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία*, τεύχ. 21 (1986), σελ. 28-31· Joëlle Beaucamp, *Le status de la femme à Byzance (4e-7e s.). I. Le droit Impérial*, Παρίσι 1990· Κατερίνα Νικολάου, *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα 1993· Την ίδια, «Οι γυναίκες στο βίο και τα έργα του Θεόφιλου», *Σύμμεικτα* 9 (1994), σελ. 137-151.

3. Βλ. σχετικά Κ. Γαρόζια, *Εγκληματολογία*, τ. Α', Αθήνα 1959, σελ. 597 επ.

ναι το φύλο. Για το λόγο αυτό θα εξετασθούν πρώτα τα εγκλήματα που σχετίζονται με τη διαφορά αυτή.

Το βασικό στοιχείο που διακρίνει το γυναικείο από το ανδρικό φύλο είναι η τεκνοποιΐα. Έτσι το πρώτο έγκλημα, που αναφέρεται σ' αυτό ακριβώς το θέμα και το οποίο διέπρατταν αποκλειστικά οι γυναίκες –ήταν μάλιστα από τα συχνότερο διαπραττόμενα εγκλήματα των γυναικών⁴– είναι η διακοπή της κύησης ή άμβλωση⁵.

Στο ρωμαϊκό δίκαιο η άμβλωση δεν ήταν αξιόποινη πράξη, διότι οι ρωμαίοι νομικοί θεωρούσαν ότι το έμβρυο αποτελούσε συστατικό στοιχείο του σώματος της μητέρας και ότι δεν είχε δική του ξεχωριστή οντότητα. Για πρώτη φορά θεσπίσθηκε διάταξη για την τιμωρία της αμβλώσεως στο τέλος του 2ου ή αρχές του 3ου αιώνα, επί Σεπτιμίου Σεβήρου και Αντωνίνου Καρακάλλα. Η διάταξη όμως αυτή τιμωρούσε την πράξη όχι ως ανθρωποκτονία ή γενικότερα ως έγκλημα κατά της ζωής, αλλά διότι θεωρήθηκε ως εξαπάτηση του άνδρα και διάφρευση των προσδοκιών του για απόκτηση διαδόχου⁶. Αν η απόφαση για τη διενέργεια της αμβλώσεως είχε παρθεί από τον άνδρα ή αν είχε γίνει με τη συγκατάθεσή του, η πράξη δεν ήταν αξιόποινη⁷. Η γυναίκα που διέκοπτε την εγκυμοσύνη της με φάρμακα τιμωρείτο με την ποινή της πρόσκαιρης

4. Βλ. Σπ. Τρωιάνο, *Η άμβλωση κατά το δίκαιο της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα 1987 (στο εξής: Τρωιάνος, *Η άμβλωση*), σελ. 51 σημ. 89.

5. Βλ. για την άμβλωση κατά το βυζαντινό δίκαιο, Σπ. Τρωιάνο, *Ο "Ποινάλιος" του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξέλιξεως του ποινικού δικαίου από του Corpus Iuris Civilis μέχρι των Βασιλικών*. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6]. Φρανκφούρτη 1980 (στο εξής: Τρωιάνος, *Ο Ποινάλιος*), σελ. 91 επ.· Τον ίδιο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», *Βυζαντινά 4* (1984) (στο εξής: Τρωιάνος, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο»), σελ. 169-189· Τον ίδιο, *Η άμβλωση*· Τον ίδιο, «Το έμβρυο στο βυζαντινό κανονικό δίκαιο», *Βυζαντινά Μελέται 3* (1991) (στο εξής: Τρωιάνος, «Το έμβρυο»), σελ. 21-48.

6. Βλ. *D.* 25.4.1.1, 35.2.9.1. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 91· Τον ίδιο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 171· Τον ίδιο, *Η άμβλωση*, σελ. 7 επ.· Τον ίδιο, «Το έμβρυο», σελ. 22 επ. και τις παραπομπές στη βιβλιογραφία.

7. Βλ. *D.* 47.11.4. Πρβλ. Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 171· Τον ίδιο, *Η άμβλωση*, σελ. 8· Τον ίδιο, «Το έμβρυο», σελ. 23.

εξορίας⁸. Όταν όμως με τη διακοπή της κηίσεως, είχαμε ματαίωση γεννήσεως κλυφορούμενου κληρονόμου, της επιβαλλόταν κεφαλική ποινή⁹. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η πράξη διωκόταν και με τις διατάξεις περί φαρμακείας, σύμφωνα με τις οποίες τιμωρείτο, όποιος παρασκευάζε και χορηγούσε παρασκευάσματα, τα οποία προκαλούσαν την άμβλωση¹⁰. Το «όποιος» δεν χρησιμοποιείται εδώ με ακριβολογία, γιατί από τη διατύπωση του συνόλου σχεδόν των νομικών –πολιτειακών και εκκλησιαστικών– πηγών προκύπτει, πως αυτουργοί και συμμετοχοί στο έγκλημα της αμβλώσεως πρέπει να ήσαν αποκλειστικά γυναίκες¹¹. Μια εξήγηση αυτού του φαινομένου θα μπορούσε, κατά τη γνώμη μου, να είναι το ότι με τις γυναικολογικές ασθένειες και ειδικότερα με τις αμβλώσεις ασχολούνταν, αποκλειστικά σχεδόν, γυναίκες γιατροί ή μαίες¹². Εδώ πρέπει

8. Βλ. *D.* 47.11.4, 48.8.8, 48.19.39.

9. Βλ. *D.* 39.6.12, 48.19.39. Για τη σημασία του όρου «κεφαλική ποινή», βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 13 σημ. 5.

10. Βλ. *D.* 48.8.3.2, 48.19.38.5.

11. Βλ. π.χ. καν. 21 Αγκύρας καθώς και τα σχόλια στον κανόνα αυτό του Ζωναρά (Ράλλης-Ποτλής, τ. 3, σελ. 63 επ.), του Βαλοσαμώνος (Ράλλης-Ποτλής, τ. 3, σελ. 64) και Αριστινού (Ράλλης-Ποτλής, τ. 3, σελ. 64 επ.)· καν. 2 του Μεγάλου Βασιλείου και τα σχετικά σχόλια του Ζωναρά (Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 96 επ.), του Βαλοσαμώνος (Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 97 επ.) και του Αριστινού (Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 99)· καν. 8 του Μεγάλου Βασιλείου και τα σχόλια του Ζωναρά (Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 115) και Αριστινού (Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 119)· Κανονικόν Ιωάννη Νηστευτή, Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 443· Εκλογή των νόμων (...), έκδ. L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10]. Φρανκφούρτη 1983 (στο εξής: *E.*), 17.36· *Appendix Eclogae*, έκδ. L. Burgmann - Sp. Troianos, *Fontes Minores III*, Φρανκφούρτη 1979 (στο εξής: *E.App.*), V. 6· Εκλογάδιον, έκδ. D. Simon - Sp. Troianos, *Eklögadion und Ecloga privata aucta*, *Fontes Minores II*, Φρανκφούρτη 1977 (στο εξής: *EA*), 17.29· Είσαγωγή (= Επαναγωγή) του νόμου, (*JGR*, τ. 2, 40.7) (στο εξής: *Είσαγ.*)· Πρόχειρος Νόμος, *JGR*, τ. 2 (στο εξής: *Πρόχ.*), 39.71.

12. Βλ. σχετικά Καλλιόπη Μπουρδάρα, «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο 15-17 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1989, σελ. 122, 124, 126, 127, 131· E. Kislinger, «H

επίσης να σημειωθεί ότι η ποινικοποίηση αυτή της αμβλώσεως δεν σήμαινε ότι είχε και το χαρακτήρα της ανθρωποκτονίας. Ανθρωποκτονία όμως θεωρείτο η χορήγηση παρασκευασμάτων στη μητέρα για τη διακοπή της κύησης μόνον αν είχε ως συνέπεια το θάνατο της μητέρας και όχι επειδή πέθαινε ο κυοφορούμενος¹³.

Πριν προχωρήσουμε στην αντιμετώπιση της αμβλώσεως από άποψη πολιτειακού δικαίου, ας σταθούμε λίγο στον τρόπο αντιμετώπισής της από τη μεριά της Εκκλησίας, για την οποία θα πρέπει να τονισθεί ότι στα πρώτα χρόνια –ίσως καλύτερα στους πρώτους αιώνες– του βίου της είχε θεσμούς πολύ πιο προοδευτικούς και πολύ πιο ανοιχτούς ορίζοντες από αυτούς του χρονικά αντίστοιχου πολιτειακού δικαίου.

Στις χριστιανικές πηγές γίνεται για πρώτη φορά λόγος για άμβλωση στο έργο «Διδαχή Κυρίου διά των δώδεκα Αποστόλων τοις έθνεσιν» στις αρχές του 2ου αιώνα¹⁴, ενώ πρώτη φορά εξομοίωση αμβλώσεως και ανθρωποκτονίας απαντά στο έργο του απολογητή Αθηναγόρα. Ο τελευταίος απαντώντας στις κατηγορίες των εθνικών ότι οι χριστιανοί σφάζουν και τρώγουν μικρά παιδιά, διερωτάται πώς είναι δυνατόν να συμβαίνει κάτι τέτοιο, όταν οι χριστιανοί θεωρούν φόνισσες τις γυναίκες, που προβαίνουν σε άμβλωση¹⁵. Ο δε σύγχρονός του Τερτυλλιανός γράφει ότι η παρεμπόδιση της γεννήσεως αποτελεί φόνο, διότι «άνθρωπος είναι και ο μελλοντικός (άνθρωπος)»¹⁶.

γυναικολογία στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου», ό.π., σελ. 141· Καλλιόπη Μπουρδάρα, «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από την γυναίκα στις ελληνικές πόλεις και στο Βυζάντιο», *Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου*, τ. 2, Αθήνα 1994, σελ. 13 επ.

13. Βλ. *D.* 48.19.38.5.

14. Βλ. Kl. Wengst, *Didache (Apostellehre) - Barnabasbrief - Zweiter Klemensbrief - Schrift an Diognet.* [Schriften des Urchristentums, 2. Teil], Darmstadt 1984, σελ. 68, 76.

15. Βλ. Πρεσβεία περί Χριστιανών, κεφ. 35, στην έκδοση: *Athenagoras Legatio and De Resurrectione*, ed. and transl. by W.R. Schoedel. [Oxford Early Christian Texts], Οξφόρδη 1972, σελ. 84.

16. Apologeticum 9.8, *Corpus Christianorum, Series latina I. Terulliani opera*, pars I, Turnholt 1954, σελ. 103.

Οι πατέρες της Εκκλησίας δεν αποδοκίμασαν την άμβλωση και γενικότερα τη θανάτωση του εμβρύου σε μια περίπτωση: Όταν δηλαδή αυτή αποτελούσε αναγκαίο μέτρο, κατά την ιατρική της εποχής εκείνης, για να σωθεί η ζωή της μητέρας. Γράφει σχετικά ο Τερτυλλιανός: «Αν η θέση του εμβρύου μέσα στη μήτρα καθιστά αδύνατο τον τοκετό, τότε το παιδί, εφόσον δεν θανατωθεί, θα γίνει μητροκτόνος»¹⁷. Η άποψη όμως αυτή –πολύ προοδευτική για την εποχή εκείνη και η οποία δελτιωμένη επαναλαμβάνεται στο άρθρο 304 § 4 του Ποινικού Κώδικα, όπως έχει αντικατασταθεί από το άρθρο 2 του Ν. 1609/1986– δεν επαναλαμβάνεται σε κανένα από τα μεταγενέστερα κείμενα του κανονικού δικαίου.

Η πρώτη διάταξη κανονικού δικαίου, που αναμφισβήτητα αναφέρεται στην άμβλωση, είναι αυτή του κανόνα 21 της συνόδου της Αγκύρας, από το κείμενο του οποίου προκύπτει ότι υπήρχε και μια προγενέστερη διάταξη –«πρότερος όρος»¹⁸ αναγράφει ο κανόνας– που τιμωρούσε τις υπαίτιες αμβλώσεως με ισόδιο αφορισμό. Σύμφωνα λοιπόν με τον κανόνα 21 Αγκύρας επιβάλλεται η ποινή της δεκαετούς ακοινωνησίας στις γυναίκες, που διέπραξαν άμβλωση. Ο κανόνας στρέφεται μόνο κατά των «εκπορνεουσών» γυναικών, οι οποίες είτε σκοτώνουν το εξώγαμο παιδί τους μετά τη γέννησή του είτε προβαίνουν σε άμβλωση. Γίνεται όμως γενικά αποδεκτό ότι έτσι αντιμετώπιζονταν τα πιο συνηθισμένα περιστατικά, δηλαδή παιδιά που προέρχονταν από εξώγαμες σχέσεις, χωρίς βεβαίως αυτό να σημαίνει ότι στις άλλες περιπτώσεις η ένοχη αμβλώσεως έμενε ατιμώρητη¹⁹. Όπως μάλιστα έχει υποστηριχθεί από τον Τρωιάνο, η μείωση της ποινής του καν. 21 Αγκ. αφορά αποκλειστικά και μόνο τις γυναίκες που προσπαθούν να απαλλαγούν από τις συνέπειες μιας εξώγαμης σχέσης²⁰. Εφόσον δεχθούμε την άποψη αυτή, τότε στις

17. De anima 25, *Tertulliani opera* (βλ. προηγ. σημ.), pars II, σελ. 839.

18. Για το τι σημαίνουν αυτές οι δύο λέξεις βλ. Τρωιάνο, *Η άμβλωση*, σελ. 22 με παραμπομπές.

19. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, *Η άμβλωση*, σελ. 23 επ.

20. Βλ. Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 172 επ. Τον ίδιο,

υπόλοιπες, εκτός της πορνείας, περιπτώσεις αμβλώσεως η ποινή που επιβαλλόταν από την Εκκλησία, εξακολουθούσε να είναι ο ισόβιος αφορισμός²¹. Άσχετα όμως από το αν ο καν. 21 Αγκ. κάλυπτε όλες τις περιπτώσεις αμβλώσεως ή μόνο εκείνες, που είχαν σκοπό να συγκαλύψουν μια οποιαδήποτε εξώγαμη σχέση, η Εκκλησία δεν αντιμετώπισε ομοιόμορφα την ανθρωποκτονία και την άμβλωση²².

Οι επόμενες εκκλησιαστικές διατάξεις σχετικά με το θέμα μας είναι οι κανόνες 2 και 8 του Μεγάλου Βασιλείου. Στον κανόνα 2 ο Βασίλειος θεωρεί ένοχη φόνου, και μάλιστα διπλού, τη γυναίκα που καταφεύγει στην άμβλωση, διότι εκτός από τον κυοφορούμενο, συνήθως πεθαίνει και η ίδια: *...ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐναποθνήσκουσι ταῖς τοιαύταις ἐπιχειρήσεσιν αἱ γυναῖκες*. Σύμφωνα δε με τον κανόνα 8 θεωρούνται ένοχοι φόνου τόσο οι γυναίκες που καταφεύγουν στην άμβλωση, όσο και αυτές που προμηθεύουν στις πρώτες τα «αμβλωθρίδια» φάρμακα. Δεν γίνεται όμως αναφορά στο είδος των σχέσεων που προκάλεσαν την ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη²³. Ως προς το θέμα της ποινής ο καν. 2 –ο καν. 8 Βασ. δεν αναφέρει καμία ποινή– επιβάλλει επίσης, όπως ο καν. 21 Αγκ., δεκαετή ακοινωνησία²⁴. Η ποινή δε αυτή επιβαλλόταν στην υπαίτια ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα της πράξης, θάνατο δηλαδή του εμβρύου ή τυχόν θάνατο της γυναίκας λόγω λήψεως του «αμβλωθριδίου»²⁵.

Η άμβλωση, σελ. 24 και σημ. 41, όπου παρατίθεται και η αντίθετη άποψη των Carolina Cupane και Ewald Kislinger, «Bemerkungen zur Abtreibung in Byzanz», *JÖB* 35 (1985), σελ. 31 επ. σημ. 21.

21. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 172 επ. Τον ίδιο, *Η άμβλωση*, σελ. 24 επ.

22. Πρβλ. Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 173 επ. Τον ίδιο, *Η άμβλωση*, σελ. 26 επ.

23. Για το δικαιολογητικό λόγο της παραλείψεως αυτής βλ. Τρωιάνο, *Η άμβλωση*, σελ. 28.

24. Για την επιμέτρηση της ποινής, σύμφωνα με τον καν. 2 του Βασιλείου, βλ. Τρωιάνο, *Η άμβλωση*, σελ. 29 επ.

25. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 175. Τον ίδιο, *Η άμβλωση*, σελ. 30.

Στην άμβλωση επανέρχεται η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος, η οποία θέσπισε με τον κανόνα 91 τα εξής: Τόσο αυτές που χορηγούν όσο και αυτές που λαμβάνουν τις διάφορες ουσίες για την πραγματοποίηση της αμβλώσεως, υπόκεινται στις ποινές του φόνου. Στον κανόνα αυτό δεν αναφέρεται τίποτε για την επιβλητέα ποινή, γίνεται όμως δεκτό ότι παραπέμπει σιωπηρά σε άλλες κανονικές διατάξεις σχετικές με τους βαθμούς υπαιτιότητας²⁶. Ο Ζωναράς μάλιστα και ο Βαλασαμών στα σχόλιά τους στον καν. 91 Πενθ. ως προς την επιβολή της ποινής παρέπεμπαν στις διατάξεις των καν. 21 Αγκ. και 2 Βασ.²⁷.

Στο ίδιο χρονικό διάστημα από άποψη πολιτειακού δικαίου έχουμε τις εξής ρυθμίσεις: Με εξαίρεση την «κωδικοποίηση» όλων των παλιών διατάξεων των σχετικών με τη δίωξη των αμβλώσεων στον Πανδέκτη, νέα ρύθμιση ως προς το θέμα αυτό έχουμε στη Ν. 22.16.1 του έτους 536 του Ιουστινιανού, με την οποία θεσπίσθηκε ότι η διενέργεια αμβλώσεως εν αγνοία του συζύγου συνιστά λόγο διαζυγίου σε βάρος της γυναίκας. Η διάταξη όμως αυτή καταργήθηκε λίγο αργότερα από τον ίδιο τον Ιουστινιανό το έτος 542 με τη Ν. 117, που στο κεφάλαιο 8 ρύθμισε τα του διαζυγίου χωρίς να επαναλάβει τα περί αμβλώσεως²⁸.

Η Εκλογή με τη διάταξη 17.36 εισάγει νέα ρύθμιση, σύμφωνα με την οποία προβλέπεται ποινή δαρμού και εξορίας για όποια γυναίκα *πορνεύση και γένηται έγκυος και έπιβουλεύση τή ίδια γαστρι προς τὸ έκτρῶσαι...* Κατά τη διάταξη αυτή η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος περιλαμβάνει μόνο τις περιπτώσεις, που η σύλληψη προέρχεται από πορνική σχέση²⁹. Επίσης από

26. Βλ. Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 176. Τον ίδιο, *Η άμβλωση*, σελ. 31.

27. Βλ. Ράλλης-Ποτλής, τ. 2, σελ. 519. Πρβλ. και Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 176. Τον ίδιο, *Η άμβλωση*, σελ. 31 επ.

28. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, *Η άμβλωση*, σελ. 32 επ.

29. Για τους λόγους για τους οποίους έγινε αυτός ο περιορισμός της αντικειμενικής υποστάσεως του εγκλήματος βλ. Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 177 επ.

τη διατύπωσή της εξάγουμε ότι δεν περιλαμβάνεται και η επίτευξη του αποτελέσματος, διότι εδώ προβλέπεται και η απόπειρα της αμβλώσεως³⁰. Στην *Appendix Eclogae* υπάρχει μία ελληνική επιτομή του χωρίου *D. 48.19.39*, σύμφωνα με το οποίο επιβάλλεται κεφαλική ποινή στη χήρα που έναντι ανταλλάγματος εκ μέρους των υποκαταστάτων κληρονόμων προδίνει σε έκτρωση, για να εξαφανίσει τον κυφορούμενο εγκατάστατο κληρονόμο³¹. Στο Εκλογάδιο (17.29), το οποίο τιμωρεί με ποινή δαμού και εξορίας τη γυναίκα που υποβάλλεται σε άμβλωση, δεν υπάρχει ο όρος περί πορνείας και έτσι εφαρμόζεται σε κάθε γυναίκα, έγγαμη ή άγαμη, και ανεξάρτητα από το είδος των σχέσεων που προκάλεσαν την εγκυμοσύνη –εντός ή εκτός γάμου. Σύμφωνα επίσης με το Εκλογάδιο έπρεπε να υπάρχει και δόλος και μάλιστα άμεσος³², και επιπλέον να διευκρινίζεται ότι είναι αδιάφορο το μέσο, με το οποίο θα γινόταν η άμβλωση (μηχανικό ή χημικό)³³.

Και φθάνουμε στη νομοθεσία των Μακεδόνων, όπου έχουμε τις εξής ρυθμίσεις. Με την Εισαγωγή (21.5) επανέρχεται η διάταξη περί αμβλώσεως ως λόγος διαζυγίου, που όπως είδαμε είχε καθιερωθεί και αργότερα καταργηθεί από τον Ιουστινιανό³⁴. Η κύρωση επίσης της Εισαγωγής στη διάταξη 40.65 πλήττει οποιαδήποτε γυναίκα –έγγαμη ή άγαμη– ενώ περιέλαβε και το χωρίο του Πανδέκτη (*D. 48.19.39*) περί του εγκαταστάτου κληρονόμου (40.7). Η Εισαγωγή (40.83), όπως και η Εκλογή (17.42) άλλωστε, δεν περιέχει ειδική διάταξη, που προβλέπει ποινές εναντίον όσων χορηγούν τα μέσα για την επίτευξη της αμβλώσεως. Και στα δύο νομοθετήματα γίνεται παραπομπή στη γενική περί φαρμακείας διάταξη³⁵.

30. Βλ. Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 179 επ.

31. *EApp.* V.6.

32. Βλ. Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 181.

33. Βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 95· Τον ίδιο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 181.

34. Για τους λόγους επαναφοράς αυτής της διατάξεως βλ. Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 183.

35. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 182.

Ο Πρόχειρος Νόμος (39.71) τιμωρεί με δαρμό και εξορία κάθε γυναίκα που επιχειρεί άμβλωση, λείπει όμως απ' αυτόν, όπως εξάλλου και από την Εισαγωγή, το στοιχείο του δόλου. Η διάταξη περί της άμβλώσεως ως λόγος διαζυγίου παραλείπεται εδώ, επαναφέρεται όμως με τη Ν. 31 του Λέοντος ΣΤ'³⁶, με την οποία ορίσθηκε ότι η έκτρωση, τελούμενη εν αγνοία του συζύγου, αποτελεί λόγο διαζυγίου.

Στα Βασιλικά (60.22.4 = D. 47.11.4) υπάρχει αφενός μεν η βασική διάταξη περί εκτρώσεως, η οποία προβλέπει δαρμό και εξορία εναντίον των γυναικών που διαπράττουν από πρόθεση το αδίκημα και αφετέρου μια άλλη διάταξη (B. 60.51.35 = D. 48.19. 39) η οποία περιέχει δύο εξαιρέσεις στον πιο πάνω κανόνα. Με την πρώτη εξαίρεση, την αυστηρότερη, προβλέπεται κεφαλική ποινή για τη γυναίκα που διέπραξε άμβλωση κατόπιν χρηματικού ανταλλάγματος, με τη δεύτερη δε, την επιεικέστερη, τιμωρείται με πρόσκαιρη εξορία η γυναίκα που έκανε έκτρωση, για να εκδικηθεί το σύζυγό της επειδή την είχε εκδιώξει από τη συζυγική οικία. Επομένως προκύπτει μετά από τα προηγούμενα ότι η μη διαζευγμένη γυναίκα, όταν επιχειρήσει άμβλωση, τιμωρείται με την πρώτη διάταξη³⁷.

Ας επιστρέψουμε τώρα να δούμε τι γινόταν από πλευράς Εκκλησίας. Στο κεφάλαιο 13.10 του Νομοκάνονα σε 14 Τίτλους υπάρχουν όλοι οι κανόνες και οι πολιτειακοί νόμοι περί άμβλώσεως³⁸. Ο συντάκτης δε του Νομοκάνονα συνδέει την άμβλωση με την πορνεία, ευθυγραμμιζόμενος απόλυτα με τον κανόνα 21 Αγκύρας³⁹. Στην Επιτομή κανόνων του Συμεών Μεταφράστη υπάρχουν περιλήψεις των 4 κανόνων που έχουν αναφερθεί -21 Αγκ., 2 και 8 Βασ. και 91 Πενθ.- με τις προβλεπόμενες σ' αυτούς ποινές⁴⁰.

36. Βλ. την έκδοση P. Noailles - A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι 1944, σελ. 123 επ.

37. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 183.

38. Νομοκάνων ΙΔ' Τίτλων 13.10, Ράλλης-Ποτλής, τ. 1, σελ. 312-313.

39. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, «Η άμβλωση στο βυζαντινό δίκαιο», σελ. 176 επ. Τον ίδιο, *Η άμβλωση*, σελ. 35 επ.

40. PG 114, στ. 253, 276 και 292 (αντίστοιχα).

Στις Συλλογές επιτιμίων, που αποδίδονται στον Ιωάννη Νηστευτή, έχουμε σημαντική μείωση των ποινών της αμβλώσεως. Δηλαδή από τα 10 χρόνια, σε 5 ή 3 ανάλογα με τις περιστάσεις. Επιπλέον τιμωρείται με την επιβολή ποινής ενός έτους ακοινωνησίας η γυναίκα που απέβαλε ακούσια⁴¹. Με την επιεική μεταχείριση των γυναικών σύμφωνα με τα πιο πάνω διαφανεί ο Νικηφόρος χαρτοφύλαξ τον 11ο αιώνα⁴², καθώς και ο μοναχός Αρσένιος στη συλλογή του⁴³. Ακόμη πιο αυστηρός είναι ο Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος στην Επιτομή κανόνων, ο οποίος αναφέρει ότι η πράξη συνεπάγεται τις ποινές του φόνου, χωρίς καμιά διάκριση⁴⁴.

Παρ' όλα αυτά όμως εξακολούθησαν να υπάρχουν τάσεις για μεγαλύτερη μείωση των επιτιμίων, ενώ παράλληλα απαντά, ολοένα και συχνότερα, η προσπάθεια αποκαταστάσεως του συνδέσμου μεταξύ πορνείας και αμβλώσεως⁴⁵. Απ' αυτό όμως δεν πρέπει να συμπεράνουμε ότι εγκαταλήφθηκε η άποψη πως η αμβλωση ισοδυναμούσε με ανθρωποκτονία. Αντίθετα μάλιστα μερικοί είχαν την άποψη ότι είναι ανθρωποκτονία ακόμη και η χρήση αντισυλληπτικών⁴⁶.

Ένα άλλο έγκλημα των γυναικών συναφές με την αμβλωση και μάλιστα τόσο συναφές ώστε πολλές φορές στους κανόνες δι-

41. Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 443. Πρβλ. και Επιτομή κανόνων Αρμενοπούλου, *PG* 150, στ. 163. Βλ. και απόκριση του πατριάρχη Νικολάου Γ' Γραμματικού, σύμφωνα με την οποία θεωρούνται φόνισσες οι γυναίκες που απέβαλαν τυχαία, Eleutheria Papagianne - Sp. Troianos, «Die kanonischen Antworten des Nikolaos III. Grammatikos an den Bischof von Zetunion», *BZ* 82 (1989), σελ. 236.

42. Βλ. P. Gautier, «Le chartophylax Nicéphore: oeuvre canonique et notice biographique», *REB* 27 (1969), σελ. 172.

43. Βλ. καν. ρκθ', έκδ. G. Voelli - H. Justelli, *Bibliotheca iuris canonici veteris*, τ. 2, Παρίσι 1661, σελ. 780 επ.

44. Βλ. *PG* 150, στ. 165.

45. Βλ. π.χ. J.B. Pitra, *Spicilegium Solesmense*, τ. 4, Παρίσι 1858 (ανατ. Γκρατς 1963), σελ. 460: *Εἴ τις γυνὴ ἐκ πορνείας συλλαβοῦσα ἐν γαστρὶ, καὶ αἰσχυνομένη πνίξει τὸ θρέφος ἐνδον τῆς γαστροῦς αὐτῆς, γ' ἔτη μετανοήσῃ· εἰ δὲ μετ' εὐποιίας, χρόνον ἕνα.*

46. Βλ. N. Suvorov, «Verоятnyj sostav drevnejšago isповednago i pokajannago ustava v vostčnoj cerkvi», *Из. Урем.* 8 (1901), σελ. 401, 407.

καίου –αλλά και σε άλλες πηγές⁴⁷– δεν είναι σαφές αν γίνεται μνεία του ενός ή του άλλου, είναι η παιδοκτονία. Παιδοκτονία κατά το βυζαντινό δίκαιο είναι η θανάτωση του παιδιού από τη μητέρα ή από κάποιον άλλο αμέσως μετά τον τοκετό.

Πρώτες ασαφείς μνείες για το έγκλημα αυτό των γυναικών περιέχονται στη Διδαχή του Κυρίου διά των δώδεκα Αποστόλων τοις έθνεσιν, για τις οποίες μιλήσαμε ήδη⁴⁸. Βέβαιες όμως αναφορές σε παιδοκτονία κάνουν δύο κανόνες της συνόδου της Ελδίδρας το έτος 306, ο 63 και ο 68. Ο κανόνας 63 αναφέρει ότι, αν μια γυναίκα διέπραξε μοιχεία κατά τη διάρκεια της απουσίας του συζύγου της και συνέλαβε από τη σχέση της αυτή, στη συνέχεια δε φόνευσε το παιδί της, της απαγορεύεται η μετάληψη των θείων μυστηρίων ακόμη και στην επιθανάτιο κλίνη, επειδή διέπραξε διπλό έγκλημα, μοιχεία και φόνο. Ο κανόνας 68 προβλέπει τα ίδια με μόνη τη διαφορά ότι αναφέρεται σε κατηχούμενη. Σ' αυτήν την περίπτωση η γυναίκα βαπτίζεται στα τέλη του βίου της. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η θανάτωση του νεογέννητου είναι ο πνιγμός⁴⁹. Προφανώς αυτός ήταν ο συνηθέστερος τρόπος, αν και όχι ο μόνος, για τη διάπραξη αυτού του εγκλήματος, διότι και κείμενο, που συνδέεται με το «Κανονάριον» του (Ψευδο)Ιωάννη Νηστευτή και το οποίο έχει ήδη αναφερθεί, κάνει λόγο για γυναίκες, οι οποίες: ...τέλειον βρέφος γεννηθέν οίκείαις... χερσὶ προστάξει ἀποπνίγουσι...⁵⁰.

Παιδοκτονία, εκτός από άμβλωση, προβλέπει και ο κανόνας 21 Αγκ. Ο κανόνας αυτός, όπως είπαμε, στρέφεται κατά των

47. Βλ. π.χ. Προκοπίου, Ανέκδοτα 10, έκδ. J. Haury, *Procopii Caesariensis Opera omnia*, τ. 3, *Historia quae dicitur Arcana*, Λιψία 1963, σελ. 66: ὁ δὲ... (δηλαδή ο Ιουστινιανός) καὶ γυναῖκὶ πληραΐζειν ἄλλα τε περιδεδλιμένη μεγάλα μιάσματα καὶ παιδοκτονίας πολλὰς ἐθελουσίων ἀμβλώσεων.

48. Βλ. πιο πάνω σημ. 14.

49. Βλ. καν. 68 της Συνόδου της Ελδίδρας: *Catechumena si per adulterium conceperit et praefocaverit, placuit eam in fine baptizari*. Πρδλ. και Τρωιάνο, *Η άμβλωση*, σελ. 21.

50. Βλ. πιο πάνω σημ. 46. Βλ. για το κείμενο αυτό, Ελευθερία Παπαγιάννη, «Οι κληρικοί των βυζαντινών γυναικείων μονών και το άβατο», *Βυζαντινά 6* (1986), σελ. 89 σημ. 57.

«εκπορνεουσών» γυναικών, που είτε σκοτώνουν το παιδί αμέσως μετά τη γέννησή του είτε προκαλούν άμβλωση⁵¹. Με παιδοκτονία, σύμφωνα με το Κανονάριο του (Ψευδο)Ιωάννη Νηστευτή, ισοδυναμεί και ο θάνατος του βρέφους από τη μητέρα, η οποία το έπνιξε τυχαία στη διάρκεια του ύπνου⁵².

Στο πολιτειακό δίκαιο το έγκλημα αυτό άρχισε να τιμωρείται κάπως αργότερα. Το αξιόποino της παιδοκτονίας καθιερώθηκε για πρώτη φορά το έτος 374 με διάταξη του Θεοδοσιανού Κώδικα⁵³, που επαναλήφθηκε στον Ιουστινιάνειο⁵⁴. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή δράστης του εγκλήματος ήταν άνδρας ή γυναίκα και δεν αναφέρεται τίποτε για το χρόνο τελέσεώς του. Πιστεύω ότι η αντικειμενική υπόσταση που περιγράφεται στη διάταξη των δύο κωδίκων, δεν είναι η ίδια μ' αυτή των κανόνων, γιατί το έγκλημα του πολιτειακού δικαίου, κατά τη γνώμη μου, αφενός μεν εννοεί και τη θανάτωση μεγαλύτερου παιδιού και αφετέρου δράστης του εγκλήματος μπορεί να είναι είτε άνδρας είτε γυναίκα⁵⁵.

Ένα συναφές έγκλημα των γυναικών, το οποίο όμως προβλέπεται μόνο σε κανονικές διατάξεις, –η ποινική πρόβλεψη της Πολιτείας περιλαμβάνει και άνδρες δράστες⁵⁶– είναι η έκθεση του βρέφους⁵⁷. Κατά τον καν. 33 λοιπόν του Μεγάλου Βασιλείου, αν κάποια γυναίκα γεννήσει καθ' οδόν και δεν

51. Βλ. και Τρωιάνο, *Η άμβλωση*, σελ. 25.

52. Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 443. Βλ. και στην απόκριση του Νικηφόρου χαρτοφύλακος, Gautier, *ό.π.* (σημ. 42), όπου θεωρούνται φονείς οι γονείς –όχι ειδικά η μητέρα– αν, λόγω αμελείας τους, π.χ. επειδή κοιμήθηκαν μεθυσμένοι, δρεθούν νεκρά τα βρέφη που κοιμούνταν μαζί τους. Βλ. και *Επιτομή κανόνων Αρμενοπούλου*, PG 150, στ. 164.

53. *C. Th.* 9.14.1.

54. *C.* 9.16.7.

55. Βλ. *Είσαγ.* 40.14· *B.* 60.39.20. Πρβλ. και *Επιτομή Νόμων* 45.8 *JGR.* τ. 4, σελ. 573.

56. Βλ. *D.* 25.3.4· *C. Th.* 5.7.2 = *C.* 8.51.2· *N.* 153 (έτ. 541)· *B.* 33.2.2. Πρβλ. και *Επιτομή Νόμων* 45.7, *JGR.* τ. 4, σελ. 573.

57. Βλ. Κ. Ράλλη, *Ποινικόν δίκαιον της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, εν Αθήναις 1907 (ανατ. Θεσσαλονίκη 1985), σελ. 219-221.

φροντίσει το παιδί της, θεωρείται ένοχη φόνου. Στον καν. δε 52 πάλι ο Βασίλειος, προσδιορίζοντας επακριβέστερα την αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος, θεωρεί φόνισσα τη γυναίκα που γέννησε το παιδί της καθ' οδόν και δεν το φρόντισε στις εξής περιπτώσεις: Αν μπορούσε να το σώσει και το αμέλησε, αν ήθελε να συγκαλύψει τη γέννηση, διότι η εγκυμοσύνη προερχόταν από επίμεμπτη σχέση και αν το εγκατέλειψε, επειδή *ὄλως θηριώδει και ἀπανθρώπων λογισμῶ χρησαμένη*. Απαλλάσσεται δε αν πέθαινε το παιδί λόγω της ερημιάς και επομένως ελλείψεως των αναγκαίων πόρων. Ερμηνεύοντας αυτούς τους δύο κανόνες οι ερμηνευτές του 12ου αιώνα θεωρούν ότι δεν απαλλάσσονται οι γυναίκες που προέβησαν σ' αυτή την πράξη, ακόμη και αν κάποιος τρίτος έσωσε το παιδί⁵⁸. Επιπλέον τιμωρείται ως φόνισσα και η γυναίκα που εκθέτει το δρέφος της στις εισόδους των ναών, ακόμη και αν το παιδί σωθεί από κάποιον τρίτο⁵⁹. Μ' αυτήν την τελευταία μορφή εμφανίζεται το έγκλημα και σε άλλα κανονικά κείμενα⁶⁰.

Και μετά τα θλιβερά ας έρθουμε και στα ευχάριστα, δηλαδή στο έγκλημα της μοιχείας⁶¹, που παρά τις βαριές συνέπειες που είχε για την αποδεδειγμένα μοιχευόμενη γυναίκα, η τέλεσή του πρόσφερε και κάποιες απολαύσεις.

Θυμίζω ότι για τον καθορισμό της αντικειμενικής υποστάσεως της μοιχείας –όσον αφορά τις γυναίκες– στο βυζαντινό πολιτειακό δίκαιο επικράτησε ο στενότερος ρωμαϊκός ορισμός, ότι μοιχεία είναι μόνο η από τη σύζυγο παράβαση της σχετικής απαγορεύσεως με άνδρα έγγαμο ή άγαμο. Ο ορισμός αυτός αν και κατακρίθηκε λόγω της ανισότητας που καθιερώνει μεταξύ

58. Βλ. ερμηνείες Ζωναρά και Βαλασαμῶνος στον καν. 33 του Μεγάλου Βασιλείου, Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 175 και 176 αντίστοιχα· ερμηνεία Βαλασαμῶνος στον καν. 52 του Μεγάλου Βασιλείου, Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 208.

59. Βλ. ερμηνεία Βαλασαμῶνος στον καν. 33 του Μεγάλου Βασιλείου, Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 176.

60. Βλ. Κανονάριο (Ψευδο)Ιωάννη Νηστευτή, Ράλλης-Ποτλής, τ. 4, σελ. 443· Επιτομή κανόνων Αρμενοπούλου, PG 150, στ. 164.

61. Για τη μοιχεία γενικά βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάκιος*, σελ. 70-78 με τις σχετικές παραπομπές στις πηγές και στη βιβλιογραφία.

των συζύγων και από τον Ιωάννη Χρυσόστομο⁶² και από το Γρηγόριο το Ναζιανζηνό —ο τελευταίος μάλιστα τόνισε σχετικά μ' αυτόν τον άδικο νόμο "Άνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἡ νομοθεσία"⁶³— ίσχυσε και στην εκκλησιαστική πρακτική.

Σύμφωνα με τις νομικές πηγές του 3ου αιώνα⁶⁴ το έγκλημα της μοιχείας ήταν μεταξύ αυτών που τιμωρούνταν με κεφαλική ποινή. Η πρακτική αυτή θεσμοθετήθηκε και νομοθετικά με διάταξη του Μ. Κωνσταντίνου⁶⁵. Ο Ιουστινιανός θεώρησε τη μοιχεία βαρύτερο έγκλημα και την περιέλαβε στους λόγους διαζυγίου⁶⁶. Επίσης θέσπισε και ποινικού περιεχομένου διατάξεις, με τις οποίες επήλθαν σημαντικές μεταβολές στο δίκαιο που ίσχυε μέχρι τότε. Καθιερώθηκε λοιπόν με τη Ν. 117.8.2 ως προϋπόθεση της λύσεως του γάμου λόγω διαπράξεως της μοιχείας, η προηγούμενη ενώπιον ποινικού δικαστηρίου απόδειξη τελέσεως της πράξεως, που ήταν βεβαίως δύσκολη. Η τάση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας ήταν σαφώς υπέρ της διατηρήσεως του γάμου⁶⁶. Παρ' όλα αυτά δεν αποκλείονταν, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, η θανάτωση του μοιχού από τον προσβληθέντα σύζυγο (Ν. 117.15 πρ.), η δε μοιχαλίδα κλεινόταν σε μοναστήρι. Δόθηκε όμως το δικαίωμα στο σύζυγο να μπορεί μέσα σε δύο χρόνια να την πάρει από το μοναστήρι⁶⁷. Στο σημείο αυτό παρατηρούμε μια ευνοϊκότερη μεταχείριση της γυναίκας μοιχαλίδας, η οποία κλεινόταν σε μοναστήρι, σε σχέση με το μοιχό συ-

62. Βλ. Ιωάννη Χρυσόστομου Ομιλία Εἰς τὸ Ἀποστολικόν ρητόν «Διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἔχεται», PG 51, στ. 214.

63. Γρηγορίου Ναζιανζηνού Λόγος 37.6, ἐκδ. Cl. Moreschini - P. Gallay, *Grégoire de Nazianze discours 32-37*. [Sources Chrétiennes, 318], Παρίσι 1985, σελ. 284.

64. Βλ. *C. 9.9.29 § 4* (ἐτ. 326) (= *C.Th.* 11.36.4). Βλ. σχετικά Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 70 επ.

65. Βλ. Ν. 8 πρ., 1· Ν. 13.3 πρ· Ν. 17.5 πρ., 7 πρ· Ν. 22.15.1-2· Ν. 24.2· Ν. 25.2.2· Ν. 115.3.6, 4.3· Ν. 117.8.2, 9.5· Ν. 134.4. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 71.

66. Βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 71.

67. Ν. 134.10.1.

ναυτουργό της, ο οποίος θανατωνόταν. Αν όμως περνούσαν αυτά τα δυο χρόνια ή αν εν τω μεταξύ πέθαινε ο σύζυγος, τότε σύμφωνα με το νόμο (N. 134.10.1), διατασσόταν η κουρά της σε μοναχή. Είχε όμως και περιουσιακές κυρώσεις η μοιχαλίδα. Την περιουσία της την έπαιρναν κατά τα 2/3 οι κατιόντες της, κατά το δε 1/3 το μοναστήρι. Αν δεν υπήρχαν κατιόντες αλλά ανιόντες, τότε ένα μέρος της περιουσίας της έπαιρναν αυτοί και ένα η μονή. Αν όμως οι ανιόντες είχαν συμπράξει στη μοιχεία, τότε όλη την περιουσία της μοιχαλίδας την έπαιρνε το μοναστήρι⁶⁸.

Η Εκλογή (17.27) ρύθμιζε διαφορετικά τα της μοιχείας και προέβλεπε ως ποινή και για τους δύο δράστες την αποκοπή της μύτης, η οποία μάλιστα παραμένει στο εξής η βασική ποινή για την τιμωρία του εγκλήματος. Σε μερικές όμως διατάξεις υπάρχουν και άλλες επιβαρυντικές κυρώσεις για τις μοιχαλίδες, δηλαδή περιουσιακές συνέπειες ανάλογες με αυτές του ιουστινιάνειου δικαίου. Οι συνέπειες αυτές συνοψίζονται στη Ν. 32 του Λέοντος του Σοφού, σύμφωνα με την οποία τη μεν προίκα της μοιχαλίδας παρακρατούσε ο σύζυγος, η δε υπόλοιπη περιουσία της περιερχόταν στους κατιόντες ή στους ανιόντες ή και σε άλλους ενδεχομένως συγγενείς της, καθώς και στη μονή στην οποία έπρεπε να εγκλεισθεί⁶⁹.

Νομίζω πως θα ήταν σκόπιμο να γίνει επίσης μνεία και μιας διατάξεως της *Ecloga Privata Aucta*⁷⁰, που προέβλεπε υποχρεωτικό διαζύγιο για τη μοιχαλίδα. Επιπλέον έκανε και την επιμέλεια

68. N. 134.10.2. Παρά την αυστηρότητα της ιουστινιάνειας νομοθεσίας όσον αφορά τη μοιχεία, βλ. τα αναγραφόμενα από τον Προκόπιο, *Ανέκδοτα* 17 ό.π. (σημ. 47), σελ. 108, σύμφωνα με τον οποίο αυτήν ακριβώς την εποχή, όσες μοιχαλίδες συνελαβάνοντο, εμφανίζονταν στην αυτοκράτειρα Θεοδώρα και παρέμεναν αιμώρητες· αντίθετα τιμωρούνταν οι άνδρες, στους οποίους επιβαλλόταν η απόδοση της προίκας στο διπλάσιο, μαστίγωση και πολλές φορές και φυλάκιση. Για τις περιουσιακές συνέπειες που υφίστατο η μοιχαλίδα, βλ. Σπ. Τρωιάνο, «Μοιχεία και περιουσιακές συνέπειες», *ΜΝΗΜΗ Ν. Χωραφά, Η. Γάφρου, Κ. Γαρθία*, τ. 2, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σελ. 283-289.

69. Βλ. την έκδοση της Νεωράς ό.π. (σημ. 36), σελ. 126 επ.

70. *Ecloga Privata Aucta*, JGR, τ. 6 (στο εξής: EP4) 17.25.

των παιδιών της, μπορούσε όμως να αναλάβει την προίκα της. Στο ίδιο έργο αντίθετα αναφέρεται πως ο μοιχός *ἐκ τῆς ἰδίας γυναικὸς μὴ χωρίζεσθαι, εἰ καὶ ἐρόνικοσήθη*. Το κατά πόσο βέβαια αυτό μπορούσε να θεωρηθεί ευνοϊκή μεταχείριση των ανδρῶν, που έχαναν τη μύτη τους, αλλά εξακολουθούσαν να παραμένουν δεμένοι με τη σύζυγό τους, της οποίας τα θέλγητρα είχαν ήδη έμπρακτα αποδοκιμάσει, είναι μια άλλη ιστορία.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η διάπραξη μοιχείας από ελεύθερη γυναίκα με δούλο της, που προβλέπεται στην Εισαγωγή και στον Πρόχειρο Νόμο. Στην περίπτωση αυτή η γυναίκα έχανε την περιουσία της και με κοιμένη τη μύτη έπαιρνε το δρόμο της εξορίας. Η θέση του ανδρός – αν μπορούσε βέβαια υπό τις τότε συνθήκες να υπαχθεί στην έννοια του ανδρός ένας δούλος – ήταν χειρότερη, γιατί έχανε την ίδια του τη ζωή⁷¹. Στα Βασιλικά συγκεντρώθηκαν όλες οι διατάξεις για τη μοιχεία, τόσο της Ιουστινιάνειας κωδικοποιήσεως όσο και των μεταγενέστερων αυτοκρατόρων. Συνοψίζοντας λοιπόν όλες τις σχετικές διατάξεις και πάντα με την επιφύλαξη του κατά πόσο αυτές εφαρμόζονταν με συνέπεια στην πράξη, καταλήγουμε στο συμπέρασμα, πως η μοιχαλίδα κλεινόταν σε μοναστήρι αφού προηγουμένως είχε υποβληθεί στην ποινή της αποκοπής της ρινός⁷².

Ελαφρότερο αδίκημα από τη μοιχεία ήταν η πορνεία⁷³, που διέπρατταν οι άγαμες γυναίκες ή οι χήρες, όταν είχαν σαρκική σχέση με άνδρες. Στην πορνεία όμως έχουμε μια ιδιαίτερη, δυσμενή, μεταχείριση μιας ορισμένης κατηγορίας γυναικών. Ήδη από τους προ του Χριστιανισμού αυτοκράτορες τιμωρούνταν οι γυναίκες, που ήσαν ιέρειες και παραβίαζαν την επαγγελία περί αγνείας. Η συγκεκριμένη διάταξη δεν έχει σωθεί αλλά μαθαίνουμε γι' αυτή από τη Ν. 6.6 του Ιουστινιανού. Κατά τη νεορά αυτή επιβάλλεται η ποινή του θανάτου στη διακόνισσα, η οποία συνήπτε γάμο ή είχε εξώγαμη σαρκική σχέση. Την ίδια ποινή

71. Βλ. Εισαγ. 40.49· Πρόχ. 39.43.

72. Β. 60.37. Βλ. και Β. 28.7.1. Βλ. σχετικά και Τρωιάνο, Ο Ποινάλιος, σελ. 77 επ.

73. Βλ. γενικά για το έγκλημα αυτό, Τρωιάνο, Ο Ποινάλιος, σελ. 78-86.

και επιπλέον δήμευση υφίστατο και ο συναυτουργός. Ειδικά για τις μοναχές, σύμφωνα με μεταγενέστερη διάταξη, τη Ν. 123.43, έχουμε επιεικέστερη μεταχείριση, διότι επιβάλλεται η ασφαλής φύλαξή τους στο μοναστήρι.

Η νομοθεσία των Ισαύρων θεωρεί τα σαρκικά παραπτώματα των μοναχών ως μοιχεία, διότι βλέπει τις μοναχές ως νύμφες του Χριστού και επομένως επιτάσσει για τις παραβάτιδες την ποινή της μοιχείας, δηλαδή το κόψιμο της μύτης και για τους δύο συναυτουργούς⁷⁴. Το Εκλογάδιο ρύθμισε το θέμα αυτό κατά παρόμοιο τρόπο με το ιουστινιάνειο δίκαιο, με μια αλλαγή ως προς την ποινή του δράστη⁷⁵, ενώ δεν προέβλεψε ποινές για την τιμωρία της μοναχής, ίσως διότι κρίθηκε ότι είναι αρκετή η επιβολή των ποινών που προβλέπονταν από την εκκλησιαστική νομοθεσία (π.χ. καν. 16 Αγκ., 18 και 60 Βασιλείου)⁷⁶.

Κατά την Εισαγωγή (40.59) και τον Πρόχειρο Νόμο (39.62) η μοναχή, η διακόνισσα ή η ασκήτρια, που διέπραξε πορνεία, τιμωρείται με αποκοπή της μύτης. Το ίδιο επιτάσσει για τα ίδια πρόσωπα και η διάταξη 60.37.76 των Βασιλικών.

Η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος της πορνείας, σύμφωνα με την Εκλογή και με πολλά από τα μεταγενέστερα νομοθετήματα, περιέλαβε και τη διάπραξη πορνείας με δούλη⁷⁷. Οι συνέπειες για τη γυναίκα δούλη –ελαφρότερες από αυτές της πορνείας της μοναχής– διέφεραν ανάλογα με το σε ποιον ανήκε η δούλη. Αν έγινε με την «ιδίαν» δούλη, ο νόμος (Ε. 17.21) επέτασσε την πώληση της δούλης επ' ωφελεία του Δημοσίου σ' άλλη επαρχία, για να αποχωρισθεί τον κύριό της⁷⁸. Στη διάπραξη πορνείας με δούλη τρίτου τις συνέπειες τις υφίστατο ο άνδρας συναυτουργός⁷⁹. Επομένως στην περίπτωση αυτή προκύπτει ότι η δούλη παρέμενε ουσιαστικά ατιμώρητη. Εδώ πρέπει να πα-

74. Ε. 17.23.

75. ΕΑ 17.26. Βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 83.

76. Βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 83.

77. Βλ. Ε. 17.21, 22· Εισαγ. 40.58· Πρόχ. 39.60, 61· Β. 60.37.82.

78. Πρβλ. και Εισαγ. 40.58· Πρόχ. 39.60· Β. 60.37.82.

79. Ε. 17.22· Εισαγ. 40.58· Πρόχ. 39.61· Β. 60.37.82.

ρατηρηθεί, ότι κατά το δίκαιο της Εκλογής και η ελεύθερη γυναίκα που διέπραττε πορνεία παρέμενε ουσιαστικά ατιμώρητη, αφού καθαρά προκύπτει ότι στην ποινή του ξυλοδαρμού υποβαλλόταν μόνο ο άνδρας. Βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι υπήρχε πάντοτε και ο ποινικός κολασμός από την Εκκλησία, που την εποχή για την οποία μιλάμε είχε πολύ μεγαλύτερη σημασία απ' αυτή που έχει σήμερα.

Αν η βυζαντινή έννομη τάξη προέβλεπε τον ποινικό κολασμό των γενετήσιων σχέσεων εκτός γάμου, είναι αυτονόητο ότι θα κολαζόταν ποινικά η σεξουαλική συνεύρεση με ζώα⁸⁰. Ο ποινικός αυτός κολασμός άρχισε από την Εκκλησία, η οποία με τους κανόνες 16 και 17 Αγκύρας επέβαλλε βαρύτατα επιτίμια στους παραβάτες. Η Πολιτεία ασχολήθηκε πολύ αργότερα με το θέμα αυτό. Έτσι επί Ιουστινιανού για πρώτη φορά θεσπίστηκαν κανόνες δικαίου όχι όμως ειδικά εναντίον των κτηνοδατών αλλά γενικά εναντίον των ασελγαινόντων. Πρώτη ρητή διάταξη με την οποία τιμωρείτο η κτηνοδοσία βρίσκεται στην Εκλογή⁸¹. Η διάταξη αυτή, που προβλέπει ακρωτηριασμό – αποκοπή του πέους – επαναλήφθηκε αυτούσια σε όλα τα μεταγενέστερα νομοθετήματα. Όπως είναι φυσικό, η ποινή αυτή δεν ήταν δυνατόν να εφαρμοσθεί στις γυναίκες. Δεν μπορούμε όμως και να θεωρήσουμε ότι η κτηνοδοσία, όταν διαπραττόταν από γυναίκα, έμενε ατιμώρητη. Το ότι δεν υπάρχει νομοθετική πρόβλεψη για το συγκεκριμένο αδίκημα με δράστη γυναίκα, δεν θα πρέπει να αποδοθεί στο ότι οι γυναίκες δεν διέπρατταν κτηνοδοσία. Είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση ότι συνέβαινε αυτό και το μαρτυρούν οι κάθε είδους κανονικές απαγορεύσεις και οι μύδροι που εξαπέλυαν οι πατέρες της Εκκλησίας⁸². Το πιο πιθανό είναι, όπως υπο-

80. Για το έγκλημα της κτηνοδοσίας βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 36-38.

81. *E.* 17.39.

82. Βλ. π.χ. Κλήμεντος Αλεξανδρείας Παιδαγωγός III.4.30, έκδ. Cl. Mondésert - Ch. Matray - H.I. Μαιτου, *Clément d'Alexandrie Le Pédagogue*. [Source Chrétienne, 158], Παρίσι 1970, σελ. 66· Ιωάννη Νησιτευτή Επιτίμια, αρ. 13, έκδ. J.B. Pitra, *Spicilegium Solesmense*, τ. 4, Παρίσι 1858 (ανατ. Γκρως 1963), σελ. 431· Κανονικόν (Ψευδο)Ιωάννη Νησιτευτή, Ράλλης-Ποτλής, τ. 4,

στηρίζεται, ότι είχε διαμορφωθεί ιδιαίτερο εθνικό δίκαιο και ό-
τι η τιμωρία ποίκιλλε από τόπο σε τόπο⁸³. Έτσι βλέπουμε σε χω-
ρίο της *Ecloga ad Prochiron Mutata* (19.26)⁸⁴ να τιμωρείται με θά-
νατο η γυναίκα που είχε γενετήσιες σχέσεις με ζώο.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προστεθεί και ένα άλλο αδι-
κλημα που διέπρατταν και οι γυναίκες. Ενώ όμως για τους άν-
δρες δράστες υπάρχουν βαρύτερες κυρώσεις, για τις γυναίκες
δεν προβλέπεται καθόλου στην πολιτειακή ποινική νομοθεσία
της εποχής. Είναι η ομοφυλοφιλία⁸⁵. Υπήρχε γυναικεία ομοφυλο-
φιλία αλλά για κάποιους λόγους ήταν ποινικά αδιάφορη για
την Πολιτεία. Ίσως επειδή, όπως υποστήριξε ο Πιτσάκης, είναι
πρακτικά λιγότερο εμφανής από την ανδρική⁸⁶. Πάντως είναι α-
ναμφισβήτητο ότι υπήρχε και απόδειξη αυτού είναι οι πολυά-
ριθμες απαγορεύσεις στα πατερικά κείμενα⁸⁷.

Αν οι εξώγαμες σχέσεις και τα τελευταία χρόνια και η μοι-
χεία δεν ενδιαφέρουν το σύγχρονο νομοθέτη, υπάρχει ένα έγκλη-
μα κατά των ηθών, που κολαζόταν αλλά και κολάζεται ποινι-
σελ. 446. Βλ. και Krumbacher, *ό.π.* (σημ. 1), σελ. 400. Πρβλ. Κουκουλέ, ΣΤ',
σελ. 516 επ.

83. Βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 38.

84. *JGR*, τ. 6, σελ. 269.

85. Βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 16-19. Τον ίδιο, «Kirchliche und weltliche Rechtsquellen zur Homosexualität in Byzanz», *JÖB* 39 (1989), σελ. 29-48. Κ. Πιτσάκη, «Η θέση των ομοφυλοφίλων στη βυζαντινή κοινωνία», *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993, σελ. 171-269 με τις παραπομπές στις πηγές και στη βιβλιογραφία.

86. Βλ. Πιτσάκη, *ό.π.*, σελ. 199 επ.

87. Βλ. π.χ. Κλήμεντος Αλεξανδρείας Παιδαγωγός III.3.21, *ό.π.* (σημ. 82), σελ. 50. Ιωάννη Νηροτευτή Επιτιμία, αρ. 5, 6, *ό.π.* (σημ. 82), σελ. 429. A.J. Almazon, εις *Priloženija tu Zapiski Imperator: Novorossijskago Universiteta* (1895), σελ. 19, 38, 40, 194 σημ. 90. Υποτύπως... μονής... Προδρόμου του εν Μοναχείω, έκδ. Α. Parapopoulos-Keramieus, *Noctes Petropolitanae*, S. Petersbourg 1913, σελ. 81. Βλ. επίσης Βίο αγίου Βασιλείου του Νέου, έκδ. A.N. Veselovskij, «Razyskanija v oblasti Russkago duchovnago sticha», *Sbornik Otdelenija Russkago Jazyka i Slovenosti* 46 (1889-1890), σελ. 31. Πρβλ. Τρωιάνος, «Kirchliche und weltliche κ.λπ.», *ό.π.* (σημ. 85), σελ. 46 και σημ. 76 καθώς και Πιτσάκη, *ό.π.* (σημ. 85), σελ. 248 επ. όπου υπάρχουν και άλλες παραπομπές στις πηγές.

κά: Η διγαμία⁸⁸. Η διγαμία τιμωρείτο με βαριές ποινές και από την Πολιτεία και από την Εκκλησία. Ορισμένες όμως φορές ο κολασμός της γυναίκας είναι ελαφρότερος.

Η Εκλογή αντιμετώπισε με επιείκεια τη διγαμία. Έτσι, ο μεν δίγαμος άνδρας υφίστατο την ποινή του δαρμού, διότι ο νομοθέτης θεώρησε τη διγαμία ως διακεκριμένη πορνεία, η δε συναυτουργός γυναίκα είχε μόνο αστικές κυρώσεις, που συνίσταντο στην άμεση εκδίωξη από το συζυγικό οικο αυτός και των τέκνων της⁸⁹. Την ίδια αντιμετώπιση είχε η συναυτουργός γυναίκα και σύμφωνα με το Εκλογάδιο (17.13), καθώς και την *Ecloga Privata Aucta* (17.31).

Η Εισαγωγή επίσης θεσπίζει την εκδίωξη της γυναίκας και των παιδιών της από την οικία⁹⁰. Το ίδιο νομοθέτημα καθώς και ο Πρόχειρος Νόμος, ακολουθώντας την κανονική νομοθεσία, θεωρούν τη διγαμία μοιχεία και απειλούν με ποινή όχι μόνο τον άνδρα αλλά και τη γυναίκα, την οποία όμως απαλλάσσουν σε περίπτωση πραγματικής πλάνης⁹¹. Στα Βασιλικά υπάρχουν δύο σχετικές διατάξεις. Με τη μία, την 60.37.58, δεν έχει ποινική ευθύνη η γυναίκα, που αγνοούσε ότι ο άνδρας της ήταν δίγαμος. Με την άλλη, την 60.37.83, στο μεν δίγαμο άνδρα επιβάλλονται οι ποινές της μοιχείας ενώ απαλλάσσεται η γυναίκα που διατελούσε σε πραγματική πλάνη.

Ανάλογη είναι και η αντιμετώπιση της αιμομιξίας⁹², η οποία και σήμερα κολάζεται ποινικά. Κατά το ρωμαϊκό δίκαιο ποινικά κολάσιμη ήταν τόσο η σύναψη γάμου με πρόσωπα, για τα οποία υπήρχε το κώλυμα της συγγένειας εξ αίματος ή αγχιστείας όσο και η διατήρηση εξώγαμων σχέσεων με τα πρόσωπα αυτά. Η ποινή για το έγκλημα αυτό, πάντα κατά το ρωμαϊκό δίκαιο, στην αρχή ήταν ο θάνατος, αντικαταστάθηκε αργότερα από αυτήν της εξορίας, στα τέλη δε του 4ου αιώνα οι δράστες

88. Βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 38-40.

89. *Ε*. 17.35.

90. *Εισαγ.* 40.63.

91. *Εισαγ.* 40.64· *Πρόχ.* 39.70. Πρβλ. και Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 40.

92. Βλ. για την αιμομιξία Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 29-36.

είχαν μόνο περιουσιακές κυρώσεις⁹³. Όπως είναι φυσικό, δράστες του εγκλήματος είναι και άνδρες και γυναίκες. Ο νόμος στις περισσότερες περιπτώσεις δεν κάνει διάκριση φύλου. Άλλες φορές όμως αναφέρει ρητά και τις γυναίκες ως υπαίτιες διαπράξεώς του και συνήθως θεωρεί ότι πρέπει να τονίσει, ότι υποβάλλονται στις ίδιες, με τους άνδρες δράστες, ποινές⁹⁴.

Γενικότερα η αντιμετώπιση της γυναίκας στο έγκλημα της αιμομιξίας, τουλάχιστον από τον πολιτειακό νομοθέτη, υπήρξε επιεικέστερη απ' ό,τι του άνδρα, γιατί σε διάφορες μορφές διαπράξεως του εγκλήματος –π.χ. σύναψη σαρκικών σχέσεων από έναν άνδρα με μητέρα και κόρη, για να τιμωρηθεί η γυναίκα απαιτείται δόλος⁹⁵. Εμφανίζεται λοιπόν η θυξαντινή έννομη τάξη να θεωρεί τη γυναίκα ως άτομο με περιορισμένη κοινωνική δραστηριότητα, που εκ των πραγμάτων της απέκλειε τη γνώση όχι μόνο των νόμων, αλλά και πραγματικών γεγονότων που μπορεί να διαδραματίζονταν, κατά το κοινώς λεγόμενο, πίσω από την πλάτη της.

Σε όλες τις μέχρι τώρα περιπτώσεις η γυναίκα είτε εν γνώσει είτε εν αγνοία της συνέπραττε σε κάποιο έγκλημα. Υπάρχει όμως και ένα αδίκημα, για το οποίο εκ πρώτης όψεως η γυναίκα αποτελούσε ένα είδος «οργάνου» τέλεσης και αυτό είναι το έγκλημα της αρπαγής⁹⁶. Η πρώτη διάταξη για την αρπαγή είναι μια διάταξη του Μ. Κωνσταντίνου, η *C.Th.* 9.24.1. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή επιβάλλεται η ποινή του θανάτου στην πυρά όχι μόνο στον άρπαγα αλλά και στην αρπαγείσα, εφόσον αυτή είχε συναινέσει στην αρπαγή. Αλλά ακόμη και αν η γυναίκα δεν συναινούσε στην αρπαγή, πάλι υπέκειτο σε, περιουσιακές όμως,

93. Βλ. *C.Th.* 3.12.3 (=C. 5.5.6).

94. Βλ. π.χ. *N.* 12.1 (έτ. 535): *καί τῆς γυναικός, εἰ τὸν νόμον ἐπισταμένη τούτου μὲν ἀμελήσειεν, ἀθεμίτοις δὲ ἑαυτὴν ἐπιδοίη γάμοις, ὑπὸ τὴν αὐτὴν γινομένης ποινῆν*. Βλ. και *E.* 17.25, 26· *Εἰσαγ.* 40.60, 61· *Πρόχ.* 39.63, 69· *B.* 60.37.75, 76, 78.

95. *E.* 17.34. Πρβλ. και *ΕΡΑ* 17.17. Για την προέλευση της διατάξεως αυτής της *ΕΡΑ*, βλ. Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 34.

96. Βλ. για το έγκλημα αυτό Μ. Τουρτόγλου, *Παρθеноφθορία και εύρεισι θησαυρού*, Αθήνα 1963, σελ. 63 επ.· Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 12-16.

κυρώσεις, αν παρέλειπε να ζητήσει δοήθεια με κραυγές. Βλέπουμε λοιπόν ότι τόσο το «τρυφερό έγκλημα», όπως αποκαλούσε ο δάσκαλός μας ο Χωραφάς την εκούσια απαγωγή, όσο και η λιγότερο τρυφερή παραλλαγή του, δηλαδή η ακούσια απαγωγή, ήταν βαρύτατα αδικήματα. Η πιο πάνω διάταξη αφορούσε τις κοσμικές γυναίκες. Έτσι επί Κωνσταντίνου Β' το έτος 354 εκδόθηκε η διάταξη *C. Th.* 9.25.1, με την οποία επεκτάθηκαν οι συνέπειες της αρπαγής και στις γυναίκες που ήσαν αφιερωμένες στο Θεό.

Ο Ιουστινιανός με τη διάταξη *C.* 9.13.1 κατάργησε όλες τις προηγούμενες διατάξεις και δείχνοντας επιείκεια στις γυναίκες, τόσο τις κοσμικές όσο και τις καθιερωμένες, τις απάλλαξε από κάθε ευθύνη ακόμη και αν είχαν συναινέσει στην αρπαγή, ενώ στους άνδρες επιβάλλει τη θανατική ποινή⁹⁷.

Από τις μεταγενέστερες νομοθετικές ρυθμίσεις πρέπει να σημειωθούν τα εξής: Καμιά από τις σχετικές διατάξεις δεν τιμωρεί την αρπαγείσα γυναίκα. Ο αυτοκράτωρ μάλιστα Λέων ΣΤ' στη *N.* 35 μετά την απαρίθμηση των ποινών, στις οποίες υπόκεινται οι άρπαγες, στη συνέχεια ρητώς επιτάσσει την απαλλαγή της γυναίκας ακόμη και αν είχε ακολουθήσει τον άρπαγα με τη θέλησή της⁹⁸. Το ίδιο ακριβώς επιτάσσει και η διάταξη 60.58.1 των Βασιλικών.

Στο έγκλημα της αρπαγής η γυναίκα μάγευε με τα θέλητρά της τον άνδρα. Όταν όμως δεν είχε τέτοια τύχη, κατέφευγε σε μαγικές τέχνες με τη στενή έννοια του όρου. Έτσι στο χώρο της μαγείας⁹⁹ η παρουσία γυναικών για λόγους κοινωνικούς, ψυχολογικούς και φυσιολογικούς, όπως παρατηρήθηκε¹⁰⁰, είναι εν-

97. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 13 σημ. 6.

98. Βλ. την έκδοση της Νεαράς, *ό.π.* (σημ. 36), σελ. 141-142.

99. Βλ. για τη μαγεία Τρωιάνο, *Ο Ποινάλιος*, σελ. 54-60· Τον ίδιο, «Μαγεία και δίκαιο στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία*, τεύχ. 20 (1986), σελ. 41-44· Τον ίδιο, «Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα», *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο* (βλ. σημ. 12), σελ. 549-572.

100. Βλ. σχετικά Τρωιάνο, *Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα*, *ό.π.* (σημ. 99), σελ. 557.

τονότατη. Οι περιορισμένες δυνατότητές τους να αναλάβουν κάποια, φανερό τουλάχιστον, πρωτοβουλία στην επιλογή του ερωτικού συντρόφου, τις ανάγκαζε να καταφεύγουν σε μεθόδους, όπως αυτές που αναφέρονται στον καν. 8 του Μ. Βασιλείου. Στον κανόνα αυτό ο Βασίλειος ασχολείται με τις διάφορες κατηγορίες φόνου σύμφωνα με το βαθμό υπαιτιότητας και τονίζει τι είναι ο εκούσιος φόνος. Τελειώνοντας γράφει ότι, αν κάποιος δώσει φάρμακο –εννοεί μαγικό φίλτρο– σε κάποιον άλλο και αυτός πεθάνει, θεωρείται ότι τελέσθηκε εκούσια ανθρωποκτονία. Αυτό ακριβώς, συνεχίζει ο Βασίλειος, πράττουν οι γυναίκες πολλές φορές, οι οποίες δίνουν διάφορα καταπότια στους άνδρες, για να τις αγαπήσουν. Αν ο άνδρας πεθάνει, μολονότι η γυναίκα καθόλου δεν επεδίωκε κάτι τέτοιο, θεωρείται ότι αυτή διέπραξε εκούσιο φόνο.

Η χρήση μαγικών φίλτρων από τις γυναίκες μαρτυρείται και από τον Κλημέντα τον Αλεξανδρέα, ο οποίος γράφει ότι οι γυναίκες μαθαίνουν από τους μάγους να παρασκευάζουν διάφορα φίλτρα¹⁰¹ και από τον Ιωάννη Χρυσόστομο, ο οποίος μνημονεύει τις γυναίκες, που, για να προσελκύσουν τον έρωτα κάποιου: *μαγγανείας ἐκίνησαν, καὶ φίλτρα κατεσκευάσαν, καὶ πολλὰς γοητείας ἔρραψαν*¹⁰². Ο δε ιστορικός Προκόπιος γράφει ότι η Θεοδώρα είχε κάνει υποχείριό της τον Ιουστινιανό με τη χρήση διάφορων μαγικών τεχνασμάτων¹⁰³. Συναφές είναι και το αναφερόμενο σε απόφαση του πατριαρχικού δικαστηρίου Κωνσταντινουπόλεως το 14ο αιώνα, σύμφωνα με την οποία κάποια γυναίκα: *ἄνδρα λαβεῖν ἐβούλετο τῶν ἐνδόξων, κάπειδήπερ οὐκ ἐτύγχανε τοῦ ποθουμένου, ἐπωδαῖς καὶ μαγείαις ἐλκύσαι τοῦτον ὑπενοήσατο...* Πρέπει πάντως στο σημείο αυτό να τονισθεί ότι στην περίπτωση αυτή, τα μάγια θα τα έκανε άνδρας και μάλιστα πρεσβύτερος¹⁰⁴!

101. Βλ. Κλήμεντος Αλεξανδρείας Παιδαγωγός III.4.28, *ό.π.* (σημ. 82), σελ. 64.

102. Ιωάννη Χρυσοστόμου Λόγος ΙΔ', *PG* 63, στ. 657- 6λ. και την «Έρμηνεία εις την προς ρωμαίους επιστολήν. Όμιλία ΚΔ'», *PG* 60, στ. 627.

103. Βλ. Προκοπίου, *Ανέκδοτα* 22, *ό.π.* (σημ. 47), σελ. 138 *ελ.*

104. *MM*, τ. 1, σελ. 549.

Στο Βυζάντιο υπήρχαν διάφορα είδη μαντικής, όπως αλεκτορομαντεία, αλευρομαντεία, βιβλιομαντεία, γεωμαντεία, εικονομαντεία, θεοκρισία, κατοπτρομαντεία κ.ά.¹⁰⁵ Απ' όλα αυτά τα είδη οι γυναίκες ασχολούνταν κυρίως με την εικονομαντεία και ισχυρίζονταν ότι με αυτή μπορούσαν να προλέγουν τα μέλλοντα¹⁰⁶. Πάντως δεν είναι γνωστό πώς προέλεγαν τα μέλλοντα μ' αυτόν τον τρόπο.

Ο θάνατος κάποιου υποψήφιου ή εν ενεργεία εραστή από υπερβολική δόση μαγικού φίλτρου ήταν ουσιαστικά ένα ατύχημα τιμωρούμενο ως έγκλημα. Οι γυναίκες όμως εμφανίζονται εξαιρετικά ενεργητικές και στην τέλεση αυτού καθ' αυτού του εγκλήματος της φαρμακείας, δηλαδή του φόνου με ύπουλη χορήγηση δηλητηρίου¹⁰⁷. Ήδη από την αρχαιότητα –σημειωτέον ότι από τους 4 φόνους που τέλεσε η Μήδεια, οι τρεις ήσαν με φαρμακεία¹⁰⁸– οι γυναίκες έρρεπαν προς τη φαρμακεία, διότι δεν ήταν ανάγκη να κάνουν χρήση σωματικών δυνάμεων, που πολλές φορές δεν είχαν¹⁰⁹.

Η έννοια βέβαια της φαρμακείας μπορεί να διευρυνθεί πάρα πολύ αν συμπεριλάβει κανείς σ' αυτή και την ακούσια μορφή της, που εν μέρει συμπίπτει με τη μαγεία, όταν πρόκειται για φίλτρο ερωτικό¹¹⁰ και εν μέρει με την άμβλωση που γίνεται με

105. Βλ. για τα είδη της μαγείας στο Βυζάντιο, Κουκουλέ, Α' II, σελ. 156 επ.

106. Βλ. σχόλιο Βαλασαμώνος στον καν. 61 της Πενθέκτης, Ράλλης-Ποτλής, τ. 2, σελ. 446: *Τοιαῦταί εἰσι καὶ αἱ λεγόμεναι κρίτριαι, αἱ ταῖς ἐγκλησίαις καὶ ταῖς ἀγίαις εἰκόσι προσεδρεύουσαι, καὶ κηρύσσουσαι ἐκ τούτων μανθάνειν τὰ μέλλοντα, καὶ προλέγουσαι, ὡσεὶ τινες ἔχουσαι Πύθωνος πνεῦμα, τὰ μέλλοντα*. Βλ. και Ματθαῖο Βλάσταρη, Ράλλης-Ποτλής, τ. 6, σελ. 357. Βλ. Κουκουλέ, Α' II, σελ. 160 επ. και Τρωιάνο, «Μαγεία και δίκαιο», ό.π. (σημ. 99), σελ. 43.

107. Βλ. Γαρδίκια, ό.π. (σημ. 3), σελ. 611. Βλ. επίσης για το έγκλημα Τρωιάνο, *Ο Ποινάκιος*, σελ. 60-64.

108. Βλ. σχετικά Γαρδίκια, ό.π. (σημ. 3), σελ. 611 σημ. 3.

109. Πρβλ. Γαρδίκια, ό.π. (σημ. 3), σελ. 611 επ.

110. Βλ. Ιωάννη Χρυσοστόμου Λόγος ΙΔ', *PG* 63, στ. 657: *Φιλονεικοῦσαι γὰρ ἐκεῖνα τῷ αὐτῶν ἔρωτι προσδήσαι τέλεον τὸν ταῦταις προσέχοντα, μαγγανείας ἐκίνησαν, καὶ φίλτρα κατεσκευάσαν, καὶ πολλὰς γοητείας ἔρρασαν. Εἶτα οὕτως αὐτὸν εἰς ἀρρώστιαν ἐμβαλοῦσαι χαλεπὴν, καὶ φθορὰ παραδοῦσαι καὶ τηρεδὸν μακρὰ, καὶ μυρίοις περιβαλοῦσαι κακοῖς ἀπήνεγκαν τῆς παρούσης ζωῆς*.

τη χορήγηση χημικών ουσιών, οδηγεί δε στο θάνατο του εμβρύου και καμιά φορά και της γυναίκας¹¹¹.

Δεδομένου λοιπόν ότι και η ελαφρότερη μορφή της φαρμακείας συνδέεται είτε με προσπάθεια εκμαυλισμού των ανδρών, είτε με συμμετοχή σε άμβλωση, ο βυζαντινός νομοθέτης δεν λαμβάνει υπόψη του ως ελαφρυντικό την έλλειψη δόλου, αλλά τιμωρεί με θάνατο αυτή καθ' αυτή τη χορήγηση φίλτρου¹¹². Σύμφωνα δε με τη διάταξη 60.50.24 των Βασιλικών, αν μια γυναίκα ήταν ύποπτη για το θάνατο του συζύγου της με δηλητήριο, μπορούσαν να καταθέσουν ως μάρτυρες κατηγορίας εναντίον της και δούλοι, δικοί της ή ξένοι, κατά παράβαση της αρχής ότι δούλοι δεν γίνονταν δεκτοί ως μάρτυρες ούτε ως κατήγοροι.

Όλα αυτά τα εγκλήματα, τα οποία αναφέρθηκαν πιο πάνω, είναι αυτά, τα οποία, βάσει της κειμένης νομοθεσίας, πολιτειακής και εκκλησιαστικής, μπορούσε να διαπράξει γυναίκα. Όπως διαπιστώνουμε οι Βυζαντινοί δεν προέβλεπαν για τις γυναίκες τα λεγόμενα σήμερα εγκλήματα βιαιότητας, δηλαδή τραύματα, άδικες επιθέσεις, αυτοδικίες, φθορές ξένης ιδιοκτησίας, ληστείες κ.λπ. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι οι Βυζαντινές δεν μπορούσαν να είναι δράστιδες τέτοιων εγκλημάτων. Απλά δεν το προέβλεψε ο νομοθέτης και επίσης στις πηγές δεν έχουμε πολλές μαρτυρίες για διάπραξη τέτοιων πράξεων από γυναίκες. Θα ήθελα λοιπόν να σταθώ σε μερικά αδικήματα, που περιλαμβάνονται σ' αυτή την ομάδα –στα εγκλήματα βιαιότητας δηλαδή– τα οποία δεν προβλέπονται στο νόμο και για τα οποία οι πληροφορίες μας είναι πενιχρές. Είναι όμως πέρα από κάθε αμφιβολία ότι δράστες ήσαν και οι γυναίκες: σε δύο μάλιστα περιπτώσεις μαρτυρούνται μόνο γυναίκες. Είναι τα λεγόμενα εγκλή-

111. Πρβλ. Τρωιάνο, «Η μαγεία στα βυζαντινά νομικά κείμενα», ό.π. (σημ. 99), σελ. 557.

112. Οι επόμενες διατάξεις δεν αφορούν αποκλειστικά τις γυναίκες αλλά αναφέρουν μεταξύ των δραστών του εγκλήματος της φαρμακείας και τις γυναίκες, τις οποίες δεν εξαιρούν από την επιβολή της ποινής του θανάτου (Ε. 17.42· Είσαγ. 40.83· Πρόχ. 39.77· Β. 60.39.3).

ματα του όχλου¹¹³. Σε περιόδους δηλαδή πολιτικών και άλλων κοινωνικών ταραχών, που δεν έλειπαν από το Βυζάντιο, οι γυναίκες συμμετείχαν σ' αυτές με μανία και πάθος και έγιναν μάλιστα και πρόξενοι σοβαρών εγκλημάτων και αντίστοιχα και αυτές υπέστησαν τις συνέπειες –βαρύτατες θα πρέπει να τονισω– των πράξεών τους.

Βλέπουμε λοιπόν σ' επιστολή του πάπα Γρηγορίου Β' προς τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ' την εξής πληροφορία: 'Όταν ο σπαθαροκανδιδάτος Ιουβίνος πήγε κατά διαταγή του εικονομάχου αυτοκράτορα να καταστρέψει την εικόνα του Σωτήρος του Αντιφωνητή στα Χαλκοπρατεία, οι γυναίκες που ήσαν μαζεμένες εκεί, *μη φέρουσαι την παρανομίαν, σύραντες την σκάλαν και αποτυμπανίσαντες αυτόν, εκεί τόν τάφον αυτού έποιήσαντο*. Στη συνέχεια το χωρίο αναφέρει ότι οι γυναίκες θανατώθηκαν κατά διαταγή του αυτοκράτορα¹¹⁴. Δεν παραδίδεται όμως με ποιον τρόπο.

Σ' άλλη περίπτωση, το 10ο αιώνα, κατά τη διάρκεια συμπλοκών μεταξύ Βυζαντινών και Αρμενίων, κάποια γυναίκα με την κόρη της πήρε πέτρες και τις έρριξε στον αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά, που είχε πάει να προσκυνήσει στο ναό της Θεοτόκου στην Πηγή. Και οι δύο ένοχες, όπως αναφέρει ο Λέων Διάκονος, δικάσθηκαν την άλλη μέρα από τον πραιτόρα και καταδικάσθηκαν στο διά πυρός θάνατο¹¹⁵.

Εκεί όμως που είναι εντονότατη η παρουσία των γυναικών, είναι στη στάση που εξεργάγη στην Κωνσταντινούπολη, όταν ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Ε' εκθρόνησε τη Ζωή την Πορφυρογέννητη. Όλοι οι ιστοριογράφοι μιλούν για το ξεσηκωμό των κατοί-

113. Βλ. σχετικά Γαρδίκια, *ό.π.* (σημ. 3), σελ. 403 επ.

114. J. Gouillard, «Aux origines de l' iconoclasme: Le témoignage de Grégoire II?», *TM* 3 (1968), σελ. 293 επ. (= J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. 12, Φλωρεντία-Βενετία 1787 (ανατ. Γκράτς 1960), στ. 970). Για τη γνησιότητα της παλικής επιστολής βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ. Β' 1 610-867, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 97.

115. Βλ. Λέοντα Διάκονο, έκδ. B. Hasei, *Leonis Diaconi Caloensis Historia*, *CSHB*, Βόννη 1828, σελ. 65.

κων της Πόλης¹¹⁶. Εκείνος όμως που μας δίνει μια λεπτομερέστατη περιγραφή είναι ο σύγχρονος και παρών κατά τις ταραχές Μιχαήλ Ψελλός. Κατ' αυτόν λοιπόν ξεσηκώθηκε *ξύμπασα Πόλις, λέγω δὲ πᾶν γένος καὶ τύχην καὶ ἡλικίαν...*¹¹⁷. Για τις γυναίκες δε γράφει ότι βγήκαν όλες στο δρόμο και ξεχωρίζει από τη μια μεριά αυτές που δεν είχαν βγει ποτέ από το γυναικωνίτη, οι οποίες *...δημοσία τε προϊούσας καὶ βοώσας τε καὶ κοπτομένας καὶ δεινὸν ἀπολοφυρομένας ἐπὶ τῷ πάθει τῆς βασιλίδος...* και οι υπόλοιπες –δεν κατονομάζει ποιες ἦσαν αυτές, υποθέτω όμως εταίρες, χορεύτριες, εμπόρισσες κ.λπ.– *Μαινάδων δίκην ἐφέροντο καὶ τάγμα οὐ τι μικρὸν ἐπὶ τὸν ἀλιτήριον συνεστήκασαν...* και ούτε λίγο ούτε πολύ όλες αυτές οι γυναίκες ξεκίνησαν να κάψουν τα ανάκτορα¹¹⁸. Είναι επίσης πέρα από δέβαιο ότι στις καταστροφές που ακολούθησαν πήραν μέρος και γυναίκες.

Επίσης, όταν ο Ανδρόνικος Α' Κομνηνός εκθρονίστηκε από τον Ισαάκιο Άγγελο, παραδόθηκε στο πλήθος, που είχε μαζευτεί για να γιορτάσει την εκθρόνισή του. Ανάμεσα στο πλήθος υπήρχαν και γυναίκες, για τις οποίες αναγράφει ρητώς ο Νικήτας Χωνιάτης ότι τον χτύπησαν με τις γροθιές τους στο στόμα. *Μία δὲ τις πορνικὴ γυνὴ καὶ ἀκόλαστος κεράμιον θερμοῦ ὕδατος πλήρες ἀρπασαμένη ἐξ ὀπτανείου τῶν ἐκείνου κατεκένωσε παρεϊῶν...*¹¹⁹. Πιθανότατα να υπάρχουν και άλλα ανάλογα παρα-

116. Βλ. Σκυλίτζη, ἐξδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*. CFHB, Βερολίνο 1973, σελ. 418 επ. Ζωναρά, ἐξδ. L. Dindorf, *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum cum Caroli Ducangii suisque annotationibus*, τ. 4, Λιψία 1871, σελ. 152 επ. Ατταλειάτη, ἐξδ. I. Bekker, *Michaelis Ataliothae Historia*. CSHB, Βόννη 1853, σελ. 13 επ.

117. Μιχαήλ Ψελλού Χρονογραφία, ἐξδ. E. Renauld, *Michel Psellos Chronographie ou histoire d' un siècle de Byzance (976-1077)*, τ. 1, Παρίσι 1926, σελ. 101.

118. Βλ. Μιχαήλ Ψελλού Χρονογραφία, ὁ.π. (σημ. 117), σελ. 102 επ. Βλ. για τα γεγονότα αυτά Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Β' 2, 867-1081, Αθήνα 1989, σελ. 207 επ.

119. Βλ. Νικήτα Χωνιάτη, ἐξδ. I.A. Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*. [CFHB 11/1 - Series Berolinensis], Βερολίνο 1975, σελ. 350· Βλ. και σελ. 349: *εἰς κοινὸν ἐκδίδεται παίγνιον πᾶσι τοῖς συνελθοῦσιν, ἐμπαροινεῖται καὶ ὑπὸ γυναικῶν καὶ τύπτεται πυγμαῖς κατὰ στόματος...*

δείγματα, αλλά μέσα στα πλαίσια αυτής της διαλέξεως δεν ήταν δυνατόν να αναφερθούν όλα.

Μια διάλεξη για την εγκληματικότητα των γυναικών στο Βυζάντιο θα ήταν, πιστεύω, ελλιπής αν δεν στεκόμαστε για λίγο σε εγκληματικές πράξεις –βαρύτατες μάλιστα– που τέλεσαν οι αυτοκράτειρες. Σίγουρα δεν μπορούμε να πούμε ότι τα εγκλήματατά τους ανήκουν σ' αυτό που λέμε εγκληματικότητα των γυναικών στο Βυζάντιο. Συνήθως ξεκινούσαν από άλλους λόγους. Έχει όμως ενδιαφέρον να δούμε τη δράση τους.

Η αυτοκράτειρα, που κατά κόρον κατηγορήθηκε ότι διέπραξε πλείστα όσα από τα εγκλήματα, που ρητώς ο νόμος τιμωρούσε στις γυναίκες, ήταν η Θεοφανώ. Κατηγορήθηκε ότι ήταν ηθικός αυτουργός για το θάνατο με δηλητήριο του Στεφάνου, γιου του Ρωμανού Α' Λακαπηνού¹²⁰. Ηθικός αυτουργός λοιπόν φαρμακείας. Ήταν επίσης ένοχος αιμομιξίας, σύμφωνα με τη βυζαντινή ποινική νομοθεσία, διότι παντρεύτηκε το Νικηφόρο Φωκά, ο οποίος κατά πολλούς, ήταν ανάδοχος ενός από τα παιδιά της¹²¹. Για το έγκλημα αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι η Πολιτεία δεν αντέδρασε καθόλου. Αντέδρασε όμως η Εκκλησία διά του πατριάρχη Πολυεύκτου, ο οποίος θεώρησε το γεγονός αυτό πολύ μεγάλο αμάρτημα. Τελικά το θέμα λύθηκε, όταν ο πρωτοπαπάς των ανακτόρων Στυλιανός, ο οποίος, προφανώς λόγω της υπηρεσίας του στους ανακτορικούς ναούς, είχε τελέσει τη βάπτισμα και γνώριζε πολύ καλά αν ο Νικηφόρος Φωκάς ήταν ή όχι ο ανάδοχος, εμφανίστηκε στην πατριαρχική σύνοδο και στη σύγκλητο και κατέθεσε ενόρκως, πως δε θυμόταν αν ανάδοχος ήταν ο Νικηφόρος ή ο Βάρδας Φωκάς. Ο δε πατριάρχης *...καίπερ φανερώς επιορκούντα ειδώς τόν Στυλιανόν, τὸ τῆς συντεκνίας συγκεχώρηκεν ἔγκλημα*¹²². Τέλος, και το σπουδαιότερο, η Θεοφανώ διέπραξε μοιχεία με τον Ιωάννη Τζιμισκή¹²³ και ἡ-

120. Βλ. Σκυλίτζη, *ό.π.* (σημ. 116), σελ. 255.

121. Βλ. Σκυλίτζη, *ό.π.*, σελ. 261.

122. Σκυλίτζης, *ό.π.*, σελ. 261.

123. Σκυλίτζης, *ό.π.*, σελ. 279· Λέων Διάκονος, *ό.π.* (σημ. 115), σελ. 84 επ· Ζωναράς, *ό.π.* (σημ. 116), σελ. 89-92.

ταν ηθικός αυτουργός και συνεργός στη δολοφονία του συζύγου της Νικηφόρου Φωκά¹²⁴.

Η αυγούστα Ζωή, μητέρα του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, κατηγορήθηκε ότι προσπάθησε να δηλητηριάσει το Ρωμανό Α΄ Λακαπηνό¹²⁵. Η δε Ζωή η Πορφυρογέννητη, για την αποκατάσταση της οποίας, όπως είδαμε, ξεσηκώθηκε όλη η Πόλη, ήταν κοινό μυστικό πως ήταν ένοχη διαπράξεως μοιχείας με τον μετέπειτα Μιχαήλ Δ΄, προς τον οποίο *...ή βασιλῆς ἔρωτα δαιμονιώδη σχοῦσα καὶ μανικόν, καὶ κρυφίους ἐντυχίας ποιησάμενη, σκοτίως ἐπεμίγνυτο...*¹²⁶. Εξαιτίας αυτού του λόγου υπήρξε πιθανότατα και συμμετοχος στη φαρμακεία του συζύγου της Ρωμανού Γ΄ Αργυρού¹²⁷. Για την ίδια αυτοκράτειρα λέγεται ότι αποπειράθηκε να δηλητηριάσει και τον Ιωάννη ορφανοτρόφο¹²⁸. Και δεν είναι αυτά τα μόνα παραδείγματα διαπράξεως εγκληματικών πράξεων από τις αυτοκράτειρες.

Σε μια κοινωνία λοιπόν, που πρώτες οι αυτοκράτειρες έδιναν «το καλό παράδειγμα» για την τέλεση εγκλημάτων και για την οποία μαρτυρείται μια πολυσχιδής, πρωτότυπη και ευφάνταστη εγκληματικότητα, είναι βέβαιο ότι και *ἐκ γυναικῶν* δεν πή-

124. Βλ. σχετικά, Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Β΄ 2*, σελ. 133 επ.

125. Λέων Γραμματικός, έκδ. I. Bekker, *Leonis Grammatici Chronographia*, CSHB, Βόννη 1842, σελ. 303· Θεοφάνους Συνεχιστής, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, CSHB, Βόννη 1838, σελ. 397· Συνεχιστής Γεωργίου μοναχού, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus* κ.λπ. (ό.π.), σελ. 889-890· (Ψευδο)Συμεών, έκδ. I. Bekker, *Theophanes Continuatus* κ.λπ. (ό.π.), σελ. 731· Σκυλίτζης, ό.π. (σημ. 116), σελ. 211.

126. Σκυλίτζης, ό.π. (σημ. 116), σελ. 390.

127. Σκυλίτζης, ό.π. (σημ. 116), σελ. 390 επ., σελ. 417· βλ. και Μιχαήλ Ψελλό ό.π. (σημ. 117), σελ. 49 επ., ιδίως σελ. 50 επ., ο οποίος αφού περιγράφει τα συμπτώματα της νόσου του αυτοκράτορα, γράφει πολύ προσεκτικά στη συνέχεια: *Εἰ μὲν οὖν ἐδεδράκεισάν τι περὶ αὐτὸν τῶν ἀτοπωτάτων αὐτὴ τε ἡ ἔρωτικὴ συζυγία καὶ οἱ τοῦ πράγματος κοινῶν, ἐγὼ μὲν οὐκ ἂν εἶποιμι· οὐ γὰρ ῥαδίως οἶδα καταγινώσκειν ὧν οὕτω κατάληψιν εἴληφα· τοῖς δὲ ἄλλοις κοινὸν τοῦτο τέθειται ὁμολόγημα, ὡς τὸν ἄνδρα πρότερον φαρμάκοις καταγοητεύσαντες, μετὰ ταῦτα καὶ ἑλλέβορον ἐκεράσαντο...*

128. Ζωναράς, ό.π. (σημ. 116), σελ. 142

γαζαν τὰ κρείττω, αλλά θα είναι άδικο να πούμε ότι μόνο *έκ γυναικῶν* πήγαζαν τὰ φαῦλα. Δεν πρέπει όμως να φθάσουμε και στο άλλο άκρο και με γνώμονα την τόσο μοντέρνα σήμερα θεωρία του πολιτικώς ορθού, να αρχίσουμε να αναζητούμε τις δυσμενείς κρίσεις για τις γυναίκες μόνο στο μισογυνισμό, που χαρακτήριζε την τότε εποχή πολύ περισσότερο απ' ότι σήμερα. Είτε άλλωστε είναι είτε δεν είναι αρεστό σε πολλές από μας, οι γυναίκες είχαν ευνοϊκότερη μεταχείριση στον τομέα του ποινικού δικαίου με βάση το ευεξαπάτητο του χαρακτήρα τους και την τεκμαιρόμενη αφέλειά τους.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΣΠ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ

«ΑΓΟΡΑΙΑ» ΠΑΡΑΣΤΡΑΤΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΜΠΟΡΩΝ

Ἡ ἔρευνα τῆς ὀργάνωσης τῆς ἀγορᾶς στὸ Βυζάντιο γίνεται στὸ μέγιστο μέρος τῆς μετὰ βίβασιν μίᾳ μόνο πηγῇ, αὐτὴ ὅμως ἀποτελεῖ λεπτομερῆ ἀγορανομικὸ κώδικα καὶ δίνει μιὰ πολὺ καθαρὴ εἰκόνα τουλάχιστον γιὰ τὰ ἰσχύοντα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας. Πρόκειται γιὰ τὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ¹, πού –παρὰ τὸ γεγονός ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἀκριβοῦς του φύσης καὶ τῆς πληρότητάς του δὲν θεωρεῖται ὡς ὀριστικὰ λυμένο²– περιέχει τόσο πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ βυζαντινοῦ ἐμπορίου, ὥστε ἡ χρησιμοποίησή του ὡς μοναδικῆς πηγῆς γιὰ θέματα ἀγορᾶς νὰ μὴ θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτησιν τὴν ἀντιπροσωπευτικότητά μιᾶς σχετικῆς μελέτης. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς θεωρῶ ὅτι ἡ προσπάθειά μου νὰ παρουσιάσω περιπτώσεις ἐγκληματικῆς συμπεριφορᾶς τῶν βυζαντινῶν ἐμπόρων, ὅπως αὐτὲς παραδίδονται στὸ παραπάνω ἔργο, μπορεῖ νὰ ἀποδεῖ ἀρκετὰ διαφωτιστικὴ γιὰ διαφόρων εἰδῶν

1. Βλ. J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, [CFHB, 23-Series Vindobonensis], Βιέννη 1991. Στὸ ἐξῆς: *EB*. Κατὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ ἐκδότη τὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον ἐκδόθηκε μᾶλλον τὴν ἀνοίξιν τοῦ 912 (βλ. *EB*, σελ. 31-32).

2. Γιὰ τὶς διαφορὰς σχετικὰς ἀπόψεις βλ. Ἐλευθερία Παπαγιάννη, «Μοναχοὶ καὶ “μαύρη ἀγορὰ” στὸν 12ο αἰῶνα. Παρατηρήσεις σὲ προβλήματα τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου», *Βυζαντινὰ* 8 (1988), σελ. 61-75 (ἐδῶ: σελ. 74-75), ὅπου ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία: J. Koder, «Überlegungen zu Aufbau und Entstehung des “Eparchikon Biblion”», *ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ. Essays presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, Camberley 1988, σελ. 85-97 (στὸ ἐξῆς: Koder, «Überlegungen»); *EB*, σελ. 23· Σπ. Τρωιάνος, Ἡ θέσις τοῦ νομικοῦ/δικαστῆ στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, [Ἴδρυμα Γουλιανδρῆ-Χόρν. Ὁψεις τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας, 9], Ἀθήνα 1993, σελ. 20-21 καὶ σημ. 13, ὅπου τὰ νεότερα πορίσματα τῆς ἔρευνας.

«ἀγοραῖα παραστρατήματα», δηλαδή ποινικά κολάσιμες παραβιάσεις τῶν κανόνων τῆς ἀγορᾶς³.

Ποιοὶ ἦταν ὁμως οἱ ἔμποροι τῶν ὁποίων τὰ «κατορθώματα» θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης; Τὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον κάνει λόγο γιὰ εἰκοσιένα ἐπαγγέλματα –ἢ ὁμάδες συγγενῶν ἐπαγγελμάτων– ποὺ εἶχαν συντεχνιακὴ ὀργάνωση καὶ βρισκόνταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ Ἐπάρχου τῆς πόλεως⁴. Τὴν πρώτη θέση στὸ ἔργο καταλαμβάνει ἡ συντεχνία τῶν ταβουλλαριῶν, δηλαδή τῶν συμβολαιογράφων⁵. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ συντεχνία αὐτὴ δὲν σχετίζεται μὲ τὸ θέμα μας, ἔχει δὲ περιληφθεῖ στὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον, γιὰτὶ αὐτὸ ἀποτελεῖτο ἀπὸ διατάξεις ποὺ ἐπεδίωκαν τὴ ρύθμιση τῶν σχέσεων καὶ τῆς οικονομικῆς δράσης τῶν συντεχνιακῶν ὀργανωμένων ἐπαγγελματιῶν τῆς πρωτεύουσας⁶. Λιγότερο σαφὴ ἐμφανίζονται τὰ πράγματα σχετικὰ μὲ τὰ ἐπαγγέλματα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολοῦνται τὸ τρίτο καὶ τὸ εἰκοστὸ δευτέρου κεφάλαιο τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου, τοὺς τραπεζίτες καὶ τοὺς ἐργολάβους.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς πρώτους ὁ νομικὸς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ τοὺς ἀναγνωρίσει, κατὰ τὸ σύγχρονο δίκαιο, ἐμπορικὴ ιδιό-

3. Ἀνάλογο ἀντικείμενο ἔχει καὶ ἡ μελέτη τοῦ J. Koder, «Delikt und Strafe im Eparchenbuch. Aspekte des mittelalterlichen Korporationswesens in Konstantinopel», *JÖB* 41 (1991), σελ. 113-131 (στὸ ἐξῆς: Koder, «Delikt»). Σ' αὐτὴν ἐξετάζονται ὁμως ἰσομερῶς, ἢ περίπου ἰσομερῶς, τόσο ἡ ἐγκληματικὴ συμπεριφορὰ ὅσο καὶ ὁ κολασμὸς τῆς, ἐνῶ ἀντικείμενο τῆς παρούσας ἐργασίας ἀποτελεῖ κυρίως τὸ «ἐγκλημα» καὶ ὄχι ἡ «τιμωρία».

4. Τὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον ἀποτελεῖται συνολικὰ ἀπὸ 22 κεφάλαια, τὸ 20ὸ κεφάλαιο ὁμως δὲν ἀναφέρεται σὲ συντεχνία, ἀλλὰ στὸν Λεγατάριο, ποὺ ἦταν ἀξιωματοῦχος διοριζόμενος ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ Ἐπάρχου τῆς πόλεως. Γιὰ τὴ διάρθρωση τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου βλ. *EB*, σελ. 32-33, γιὰ τὸν Ἐπαρχο τῆς πόλεως καὶ τὸν λεγατάριο βλ. πρόχειρα P. Schreiner, «Eparch». *Lexikon des Mittelalters*, τ. 3, Μόναχο-Ζυρίχη 1986, στ. 2041 καὶ Ἄ. Χριστοφιλόπουλος, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνία ἐν Βυζαντίῳ*, Ἀθήνα 1935 (στὸ ἐξῆς: Χριστοφιλόπουλος), σελ. 42-46. Γιὰ τὶς βυζαντινὲς συντεχνίες καὶ τὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον βλ. Παπαγιάννη, ὁ.π. (σημ. 2), σελ. 63 σημ. 14 καὶ *EB*, σελ. 13-19.

5. Βλ. Χριστοφιλόπουλος, σελ. 77-80 καὶ πρόσφατα Τρωιάνος, ὁ.π. (σημ. 2) σελ. 20-24.

6. Βλ. Χριστοφιλόπουλος, σελ. 6-8 καὶ Koder, «Überlegungen», σελ. 93.

τητα, ἐφόσον οἱ τραπεζικὲς –ἐν προκειμένῳ μᾶλλον κολλυβιστικὲς– ἐργασίαι ἀποτελοῦν πράξεις ἐμπορικῆς. Ἡ παρούσα ἐργασία δὲν ἔχει ὅμως ὡς στόχο τὴν πραγματοποίησιν νομικῶν ἀκροδασιῶν, σὲ ἀπρόσφορα μάλιστα πεδία, οὔτε τὴν διερεύνησιν τῶν παθολογικῶν φαινομένων τῆς τότε ἀγορᾶς μὲ τὴν εὐρεία καὶ οὐσιαστικὰ τεχνικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀλλὰ τὴν παρουσίασιν τῶν ποινικῶν κολάσιμων καταστάσεων ποὺ θὰ ἀντιμετώπιζε ἕνας Κωνσταντινουπολίτης τοῦ 10ου αἰῶνα, ὅταν –γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω μιὰ κάπως «ἀγοραία» ἔκφραση– «πήγαινε στὴν ἀγορὰ γιὰ νὰ ψωνίσει»⁷. Μὲ βάση τὴν ὀριοθέτησιν αὐτὴ πρέπει νὰ ἀποκλειστοῦν ἀπὸ τὴν ἔρευνα καὶ οἱ ἐργολάβοι τοῦ εἰκοστοῦ δευτέρου κεφαλαίου, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται⁸ οἱ ξυλουργοί, οἱ γυψαδόροι, οἱ μαρμαράδες, οἱ ἀσκοθυράριοι⁹ καὶ οἱ ζωγράφοι, οἱ ὁποῖοι παρεῖχαν

7. Στὴν ἔννοια «ἀγορὰ» ὑποβάλλονται ἐδῶ τόσο τὰ καταστήματα –συνήθως χαρακτηριζόμενα ὡς «ἐργαστήρια»– ἢ ἄλλης μορφῆς μόνιμες ἐγκαταστάσεις –π.χ. οἱ *καμάρες* τῶν ἰχθυοπρατῶν, βλ. *EB* 17.1– ὅσο καὶ οἱ *φόροι*, ἐμπορικῆς συναθροίσεως ἀνάλογες μὲ τὶς σημερινῆς «λαϊκῆς ἀγορῆς» ποὺ φαίνεται ὅτι γίνονταν ἀρχετὰ συχνά, βλ. Χριστοφιλόπουλος, σελ. 71-72. Γενικὰ γιὰ τὶς βυζαντινῆς (ἐμπορο)πανηγύρεις βλ. Φ. Κουκουλῆς, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς*, τ. 1-6, [Collection de l' Institut Français d' Athènes. 10-13, 43, 73, 76, 90], Ἀθήνα 1948-1955 (στὸ ἐξῆς: Κουκουλῆς), τ. 3, σελ. 270-283 καὶ Angeliki Laiou, «Händler und Kaufleute auf dem Jahrmarkt», G. Prinzing-D. Simon, *Fest und Alltag in Byzanz*. Μόναχο 1990, σελ. 53-70 (κείμενο), 189-193 (σημειώσεις).

8. *EB* 22 (ἐπικεφαλίδα): *Περὶ πάντων τῶν ἐργολάβων ἦτοι λεπτοργῶν, γυψοπλαστῶν, μαρμαραρίων, ἀσκοθυραρίων, ζωγράφων καὶ λοιπῶν.*

9. Ὁ ὄρος ἀποδίδεται στὶς παλαιῆς μεταφράσεις τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου* ὡς «κλειδαρᾶς» (βλ. ἀνατύπωσή τους μὲ πρόλογο τοῦ I. Дујβєν, *Τὸ Ἐπαρχικὸν Βιβλίον. The Book of Eparch. Le Livre du Préfet*, Λονδίνο 1970). Τὴν ἴδια ἐρμηνεία δίνουν ὁ A. Stöckle, *Spätromische und byzantinische Zünfte. Untersuchungen zum sogenannten Ἐπαρχικὸν Βιβλίον Leos des Weisen*. [Klio. Beiheft 9], Λιψία 1911, σελ. 54 καθὼς καὶ, μὲ ἐπιφυλάξεις, ὁ Κουκουλῆς, τ. 2/1, σελ. 184-185, τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ ὁ Ἐ. Κριαρᾶς, *Λεξικὸ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδους Γραμματείας*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 259. Νομίζω ὅμως, κυρίως μὲ βάση τὶς ἄλλες πηγές ποὺ παραθέτει ὁ Κουκουλῆς, πὼς ὁ ὄρος ἀναφέρεται μᾶλλον σὲ ἐπαγγελματίες ποὺ κάλυπταν τὶς πόρτες μὲ δέρμα, ὅπως δέχεται καὶ ὁ Koder, *EB*, σελ. 139 μὲ τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου «Türbelederer».

τις υπηρεσίες τους με βάση σχέση που μπορεί να χαρακτηριστεί ως σύμβαση έργου¹⁰.

Νομίζω πώς ένας καλός τρόπος για να δοθεί ζωντανή εικόνα της αγοράς της Κωνσταντινούπολης –όπως τουλάχιστον την παραδίδει το *Ἐπαρχικὸ Βιβλίον*– είναι η παρουσίαση της εμπορικής δραστηριότητας των σαλδαμαρίων:

Οἱ σαλδαμάριοι ἀνά πᾶσαν τὴν πόλιν εἰς τε τὰς πλατείας καὶ ἀμφοδούς ἐργαστήρια ἀνοιγέτωσαν, ὡς εὐχερῶς τὰς ἀναγκαίας τῶ βίῳ εὐρίσκεισθαι χρείας.

Ἐμπορευέσθωσαν δὲ κρέας, ἰχθύας τεταριχευμένους, νεῦρον, τυρόν, μέλιν, ἔλαιον, ὄσπριων πᾶν εἶδος, βούτυρον, ξηρὰν πίσσαν καὶ ὑγράν, κεδραίαν, κἀνάβιν λινάριον, γύψον, σκαφίδια, βουττία, καρφία καὶ τᾶλλα ὅσα καμπανοῖς ἀλλὰ μὴ ξυγοῖς διαπιπράσκονται. μὴ ἐχέτωσαν δὲ ἐξουσίαν ἐτέραν μεταχειρίζεσθαι πραγματείαν μυρεψικὴν εἴτε σαπωνοπρατικὴν ἢ μιθανικὴν ἢ καπηλικὴν εἴτε καὶ μακελαρικὴν καθ' οἷονδῆποτε τρόπον. εἰ δέ τις εὐρεθῆ παρὰ τὰ διατεταγμένα διαπραττόμενος, τυπτόμενος καὶ κουρευόμενος ἐξοριζέσθω¹¹.

Τὸ παραπάνω χωρίο δὲν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ἐμπορίου πού ασκοῦσαν οἱ σαλδαμάριοι. Ἡ διατύπωσή του εἶναι τόσο γλαφυρή, πού μεταφέρει ὄχι μόνο τὴν εἰκόνα, ἀλλὰ καὶ τὴ μυρωδιὰ ἐνὸς παλαιοῦ «παντοπωλείου»· ἔχει ὅμως παράλληλα ἐνδιαφέρον καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ποινικοῦ δικαίου. Μὲ κούρεμα, δαρμό καὶ ἐξορία¹² τιμωρεῖτο ὁ σαλδαμάριος πού θὰ πωλοῦσε ἀρώματα, σαπούνι, λινὰ ὑφάσματα¹³, κρασί καὶ νωπὸ κρέας, δηλαδή προϊόντα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο τοῦ κύκλου ἐργασιῶν ἄλλων ἐμπόρων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπο-

10. Βλ. γι' αὐτοὺς Χριστοφιλόπουλος, σελ. 92-95.

11. *EB* 13.1.

12. Γιὰ τὴ φύση ὅλων τῶν ποινῶν πού θὰ ἀναφερθοῦν στὴν παρούσα μελέτη βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Σπ. Τριφιάνου, «Οἱ ποινὲς στὸ Βυζαντινὸ δίκαιο» πού δημοσιεύεται στὶς σελίδες 13-65 τοῦ τόμου αὐτοῦ.

13. Στὰ λινὰ ὑφάσματα ἀναφέρεται ἡ *μιθανικὴ πραγματεία*, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος στὸ κεφάλαιο αὐτό. Γιὰ τοὺς *μιθανεῖς* βλ. *EB* 9 καὶ στὴ συνέχεια τῆς ἐργασίας.

ροῦσε λοιπόν νὰ διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση, ὅτι θρῖσκόμεστε ἐνώπιον ἐνὸς μέτρου μὲ στόχο τὴν προστασία τῶν ὑπόλοιπων ἐπαγγελματιῶν ἀπὸ τὸν σκληρὸ ἀνταγωνισμὸ τῶν σαλδαμαρίων, ποὺ ὄντας ἐλεύθεροι νὰ ἀνοίγουν κατάστημα σὲ ὅποιοδήποτε μέρος τῆς πόλης, ἀλλὰ καὶ ἐμπορευόμενοι πλῆθος προϊόντων, θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν στὴν ἐξαφάνιση ἐμπόρων μὲ ἐξειδικευμένο ἀντικείμενο.

Εἶναι πράγματι γεγονός, ὅτι ἡ ρητὴ μνεία τῆς δυνατότητας τῶν σαλδαμαρίων νὰ ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμα τους χωρὶς κανένα τοπικὸ περιορισμὸ εἶναι ἡ μοναδικὴ στὸ *Ἐπαρχικὸ Βιβλίον*. Δὲν ἀποκλείεται θέβαια, λόγῳ τῆς ἀπουσίας σχετικῶν ἀναφορῶν, ἡ ἐλευθερία αὐτὴ νὰ ἴσχυε καὶ γιὰ ἄλλους ἐπαγγελματίες¹⁴. Ὁ κανόνας πάντως εἶναι πὼς ὑπῆρχε στὴν πρωτεύουσα καθορισμένος τόπος γιὰ τὴν ἄσκηση κάθε μορφῆς ἐμπορίου ἢ ἄλλου ἀνάλογου ἐπαγγέλματος¹⁵, συχνὰ δὲ ἡ πηγὴ μας κάνει λόγο γιὰ τὶς ποινὲς ποὺ ἐπιβάλλονταν σὲ ὅσους παρέβαιναν τὶς σχετικὲς διατάξεις¹⁶. Ὅπως ὅποτε λοιπὸν ὑπῆρχε προνομιακὴ μεταχείριση τῶν σαλδαμαρίων ὡς πρὸς τὸ ζήτημα αὐτό, ἀλλὰ –ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ *Ἐπαρχικὸ Βιβλίον*– οἱ περιορισμοὶ στὴν ἄσκηση τοῦ ἐμπορίου τους δὲν ὀφείλονταν οὔτε σ' αὐτήν, οὔτε στὸν εὐρὸν χαρακτήρα του, ποὺ μπορούσε νὰ γίνῃ ἐπικίνδυνος γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐπιβίωση τῶν ἄλλων ἐμπόρων. Συγκεκριμένα στὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τοὺς μυρσῶνους διαβάζουμε: *...μήτε μὴν σαλδαμαρικὴν ἢ ἑτέραν τινὰ συρφετώδη πραγματεῖαν ἀποτίθωνται· οὐ γάρ ἐστι δυσωδίας πρὸς εὐωδίαν κοινότης. Ἄλλ' ἐμπορευέσθωσαν πεπέρι, στάχος, κινάμων, ξυλαλῶνη, ἄμβρα, μόσχον, λίβανον, σμύρναν, βαρζὴν, λουλάκην, λαχάν, λαζούρην, χρυσόξυλον, ζυγαίαν καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα εἰς μυρσ-*

14. Π.χ. τοὺς ἀρτοποιοὺς καὶ τοὺς κατήλους· βλ. *EB* 18, 19. Ὁ Χριστοφιλόπουλος, σελ. 71 θεωρεῖ ὅτι τὸ «προνόμιον» αὐτὸ ἴσχυε καὶ γιὰ τοὺς μακαρίους καὶ τοὺς πωλητὲς τοῦ χοιρινοῦ· γι' αὐτοὺς πάντως ἀναφέρεται τουλάχιστον ὁ τόπος, στὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ προμηθεύονται τὸ ἐμπόρευμά τους (βλ. *EB* 15.1, 16.2).

15. Βλ. π.χ. *EB* 2.10, 9.7, 10.1, 15.5, 16.2,3, 17.1, 21.3,8.

16. Βλ. π.χ. *EB* 9.7, 10.1, 16.2,3.

ψικὴν καὶ βαφικὴν συντελῶσιν. (...) ὅσοι δὲ παρὰ τὰ διατεταγμένα φωραθῶσι διαπραττόμενοι, τυπτόμενοι καὶ κουρευόμενοι ἐξορία καταδικαζέσθωσαν¹⁷. Βρισκόμαστε λοιπὸν ἐνώπιον δύο συντεχνιῶν¹⁸, ἡ δευτέρα ἀπὸ τὶς ὁποῖες –σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν πρώτη– ἐμπορευόταν ἰδιαίτερα εὖσομα προϊόντα. Πληροφορούμαστε δὲ περαιτέρω, πὼς οἱ μυρεψοὶ εἶχαν ἀρκετὰ εὐρὸ κύκλο ἐργασιῶν, ἀφοῦ δὲν πωλοῦσαν μόνον ἀρώματα, ἀλλὰ καὶ τὰ γνωστά στοὺς παλαιότερους ὡς «ἀποικιακά» προϊόντα, εἶδη βαφικῆς καὶ γενικὰ πράγματα ποὺ τὸ βάρος τους δὲν ὑπολογιζόταν μὲ τὸ καντάρι, ποὺ ἔπρεπε νὰ μεταχειρίζονται οἱ σαλδαμαριοί, ἀλλὰ μὲ τὴ ζυγαριά¹⁹. Σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς τελευταίους, γιὰ τοὺς μυρεψοὺς, ἰσχύει ὁ κανόνας τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου νὰ ἀσκοῦν τὸ ἐμπόριό τους σὲ συγκεκριμένα σημεῖα τῆς πρωτεύουσας²⁰. Ἀπὸ πλευρᾶς ποινικοῦ δικαίου καὶ αὐτοὶ τιμωροῦνται μὲ ξυλοδαρμό, κούρεμα καὶ ἐξορία, ὅταν ἀσκοῦσαν τὴ σαλδαμαρική ἢ ἄλλη ἀνάλογη ἐμπορία. Μιὰ δὲ ἀκόμα παράγραφος τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου τονίζει: *Τῷ μυρεψῷ καὶ σαλδαμαρίῳ τυγχάνοντι μιᾶς ἐκλογῆς δίδεται τέχνης, κωλυμένῳ περὶ τὴν ἑτέραν*²¹.

17. *EB* 10.1.

18. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ, πὼς ἡ ἄποψη τοῦ B. Malich, «Wer Handwerker ist, soll nicht Kaufmann sein -ein Grundsatz des byzantinischen Wirtschaftslebens im 8./9. Jahrhundert», Helga Köpstein-F. Winkelmann, *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz*, [Berliner byzantinistische Arbeiten, 51], Βερολίνο 1983, σελ. 47-59 (ἐδῶ: σελ. 50, 52), ὅτι οἱ σαλδαμαριοί –ἀντίθετα μὲ τοὺς μυρεψοὺς– ἀσκοῦσαν μικρεμπόριο καὶ ἔπρεπε νὰ προστατεύονται ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό τῶν τελευταίων, δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα.

19. *EB* 10.5: *...Μὴ ἐχέτω δὲ τις ἐξ αὐτῶν ἐξουσίαν καμπανικὸν ἢ σαλδαμαρικὸν ἐξωνεῖσθαι εἶδος πλὴν τὰ μετὰ ζυγίων πιπρασκόμενα...*

20. *EB* 10.1: *...Ἔστωσαν δὲ τὰ τούτων ἀββάκια μετὰ καὶ τῶν καθιῶν ἀπὸ τῆς πανσέπτου εἰκόνης Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν τῆς ἐπὶ τῇ Χαλκῇ στοιχηδὸν ἰστάμενα μέχρι τοῦ Μιλίου... Μὲ τὸν ὄρο ἀββάκια δηλώνονται οἱ πάγκοι γιὰ τὴν ἐκθεση τῶν ἐμπορευμάτων, γιὰ τὰ καθία βλ. J. Koder, «“Problemwörter” im Eparchikon Biblion», W. Hörandner-E. Trapp, *Lexicographica Byzantina*, Βιέννη 1991, σελ. 185-197 (ἐδῶ σελ. 187-188).*

21. *EB* 10.6.

Με τὸ δεδομένο λοιπὸν τῆς ἀμοιβαίας ἀπαγορεύσεως καὶ τῆς ἐκτεταμένης ἐμβέλειας τοῦ ἐμπορίου τῶν μυρεψῶν –καὶ μάλιστα σὲ εἶδη πολυτελείας– μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ποινικὰ διωκόμενο «ἀγοραῖο παραστράτημα» τῶν παραπάνω ἐμπόρων ἀποτελοῦσε ὁ ἀνταγωνισμός, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ὑπερβάσεως τῶν αὐστηρὰ προκαθορισμένων πλαισίων ἀσκήσεως ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητος²². Ἀνάλογα εἶναι τὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῶν πληροφοριῶν καὶ γιὰ τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἐμποροβιοτεχνικῆς δραστηριότητες ποὺ ἀναφέρει τὸ *Ἐπαρχικὸ Βιβλίον*²³, μὲ ἀποκορύφωμα ἴσως τὴ διακίνηση καὶ ἐπεξεργασία τοῦ μεταξιοῦ, μὲ τὴν ὁποία ἀπασχολοῦνταν πέντε τουλάχιστον συντεχνίες μὲ αὐστηρὰ καθορισμένες ἀρμοδιότητες²⁴. Ἡ οἰκειοποίηση ξένων ἔργων καὶ γιὰ τὶς τόσο συγγενεῖς τελευταῖες αὐτὲς ὁμάδες ἐπαγγελματιῶν τιμωρεῖτο μὲ διάφορες ποινὲς σωματικῆς καὶ περιουσιακῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀποβολὴ ἀπὸ τὴ συντεχνία καὶ ἐξορία²⁵.

Γιὰ ἄλλη μορφή ἀνταγωνισμοῦ, ποὺ ὀπωσδήποτε ἔχει ἐντονότερο τὸ στοιχεῖο τῆς ἀντίθεσης πρὸς τὰ χρηστὰ ἦθη, κάνουν λόγο τὰ κεφάλαια γιὰ τοὺς δεστιοπράτες²⁶, τοὺς ὀθωνιοπράτες –ἢ μιθανεῖς, ποὺ κατασκεύαζαν καὶ πωλοῦσαν λινὰ ὑφάσματα²⁷– τοὺς μυρεψοὺς, τοὺς κηρουλάρους, τοὺς σαλδαμαρίους, τοὺς

22. Βλ. Koder, «Delikt», σελ. 117· G. Mickwitz, *Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens*, Ἀμστερνταμ 1968, σελ. 208-216.

23. Βλ. π.χ. *EB* 2.1, 11.2, 14.2, 15.1,6, 18.5 καὶ τὶς παραπομπὲς στὴ σσημ. 24. Ἡ διάταξη *EB* 18.5 εἶχε κατὰ τὸν Koder, «Delikt», σελ. 118 γενικὴ ἰσχὺ, βλ. γι' αὐτὴν ἀναλυτικὰ παρακάτω.

24. Βλ. ἀναλυτικὰ γι' αὐτὲς καὶ τὴ διάκριση τῶν ἀρμοδιοτήτων τους D. Simon, «Die byzantinischen Seidenzünfte», *BZ* 68 (1975), σελ. 23-46.

25. Βλ. π.χ. *EB* 4.7, 5.1, 6.1,14, 7.1, 8.6.

26. Γιὰ τοὺς δεστιοπράτες βλ. Μάρθα Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, «Μία παρατήρηση στὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον γιὰ τοὺς δεστιοπράτες», *Βυζαντικὰ* 13 (1993), σελ. 27-35.

27. Γι' αὐτοὺς πρέπει πάντως νὰ παρατηρηθεῖ, ὅτι ἡ μόνιμη ἐπαγγελματικὴ τους ἐγκατάσταση ἀφοροῦσε μᾶλλον μόνον τὸ «βιοτεχνικὸ» μέρος τῆς δραστηριότητάς τους, γιατί κατὰ τὴ ρητὴ ἐπιταγὴ τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου* τὸ, μὲ στενὴ ἔννοια ἐμπόριό τους, ἔπρεπε νὰ τὸ ἀσκοῦν ...ἐν τοῖς ὤμοις βαστάζοντες ἐν ἡμέρα ἀθροί-

άρτοποιούς και τούς καπήλους. Έκει αναφέρεται, πώς όποιος προσέφερε κρυφά ή φανερά στον ιδιοκτήτη ενός καταστήματος υψηλότερο από το καταβαλλόμενο ένοίκιο με σκοπό να επιτύχει την έξωση του άλλου επαγγελματία μισθωτή για να εγκατασταθεί στο κατάστημα ο ίδιος, διωκόταν ποινικά. Η προβλεπόμενη κύρωση συνίστατο για κάθε περίπτωση σε άτιμωτικές σωματικές ποινές, που κατά κανόνα συνέτρεχαν με οικονομικές, όπως άποβολή από τη συντεχνία, κατάσχεση και πρόστιμο, μία δέ φορά γίνεται λόγος και για ισόβια έξορία²⁸.

Το πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από τις πληροφορίες αυτές είναι, πώς παρά τον έντονο κρατικό έλεγχο που χαρακτηριζε τη βυζαντινή οικονομία τα ένοίκια πρέπει να διαμορφώνονταν κατ' αρχήν ελεύθερα. Δεν μπορεί όμως και να μη διαγνωσεί κανείς μία έστω πρωτόγονη προστασία της επαγγελματικής στέγης. Το γεγονός ότι άπουσιάζει κάθε μνεία κυρώσεων για τούς ιδιοκτήτες που συνεργούσαν στις παραπάνω μεθοδεύσεις, είναι δυνατό να οφείλεται σε δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι αυτοί δεν θα είχαν καμιά ευθύνη και ο δεύτερος, πώς δεν υπήρχε λόγος να αναφερθούν οι σχετικές διατάξεις στις τυχόν ευθύνες τους, γιατί αντικείμενό τους ήταν μόνον οι πράξεις των επαγγελματιών. Όπως και να είχαν πάντως τα πράγματα, με τον τρόπο αυτό ή επαγγελματική στέγη προστατευόταν, έφόσον ή δυνατότητα του ιδιοκτήτη να πάρει μεγαλύτερο ένοίκιο μηδενιζόταν. Κανένας έμπορος δηλαδή δεν θα διακινδύνευε όχι μόνον να ύποστει τις άτιμωτικές σωματικές ποινές του ξυλοδαρμού και του κουρέματος, αλλά και να «σβύσει» επαγγελματικά λόγω της δήμευσης ή της άποβολής από τη συντεχνία, ή ακόμα περισσότερο να έξορισθεί δια βίου, μόνο και μόνο για να έξασφαλίσει ένα, ένδεχομένως μεγαλύτερο ή κεντρικότερο, κατάστημα.

Οι διατάξεις αυτές παρουσιάζουν όμως και περαιτέρω ένδιαφέρον. Το παραπάνω άδίκημα αναφέρεται μόνο σχετικά με έπτα συντεχνίες, πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί πώς για τις υπόλοιπες

αμου του φόρου... (EB 9.7). Για το φόρο βλ. παραπάνω σημ. 7. Για τη «βιοτεχνική» πλευρά της δραστηριότητας των μισθωτών βλ. Χριστοφιλόπουλος, σελ. 87. 28. Βλ. EB 4.9, 9.4, 10.3, 11.7, 13.6, 18.5, 19.2.

δὲν ἴσχυε ἡ προστασία; Ἄν μποροῦσε νὰ δοθεῖ στὸ ἐρώτημα αὐτὸ μιὰ καλὰ θεμελιωμένη ἀπάντηση θὰ λυνόταν ἴσως καὶ τὸ πρόβλημα τῆς νομικῆς φύσης καὶ τῆς πληρότητας τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου*, πού δυστυχῶς δὲν ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση πολλῶν ὑποθέσεων χωρὶς τὸν κίνδυνο τῆς ἀθαιρεσίας. Παρόλα αὐτὰ νομίζω, πὼς ἡ παλαιὰ θεωρία τοῦ Ἀναστασίου Χριστοφιλόπουλου, ὅτι αὐτὸ ὑπῆρξε συλλογὴ τῶν διατάξεων πού εἶχαν κατὰ καιροὺς ἐκδοθεῖ σχετικὰ μὲ συντεχνίες καὶ πού στόχευαν στὴ θεραπεία συγκεκριμένων κάθε φορὰ προβλημάτων, μπορεῖ νὰ φανεῖ χρήσιμη ἐδῶ²⁹. Εἶναι δυνατὸ δηλαδὴ νὰ διατυπωθεῖ ἡ σκέψη, πὼς ἡ παραπάνω προστασία ἴσχυε γιὰ ὅλους τοὺς ἐμπόρους πού βρισκόνταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Ἐπάρχου τῆς πόλεως, ἀλλὰ εἶχε μόνο οσοραδικὰ λάβει γραπτὴ διατύπωση.

Γιὰ τὴν ἐπίρρωση τῆς ἀποψῆς αὐτῆς θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμεύσει ἡ σκέψη τοῦ Johannes Koder³⁰, πὼς τὸ χωρίο 18.5 πού ἀναφέρεται στοὺς ἀρτοποιοὺς ἀποτελοῦσε διάταξη, προερχόμενη μᾶλλον ἀπὸ κάποιο ἄγνωστο νομοθέτημα, ἢ ὅποια εἶχε γενικὴ ἐφαρμογὴ. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν εἶναι βέβαια καθόλου ἀβάσιμη, ἂν λάβει μάλιστα κανεὶς ὑπόψη ὅτι τὸ χωρίο δὲν ἀφορᾷ μόνο τὴν κακόβουλη αὔξηση τοῦ ἐνοικίου, ἀλλὰ γενικότερα τὸν ἀνταγωνισμό μὲ κάθε ἔννοια τοῦ ὄρου, ἔχει δὲ μιὰ τόσο γενικόλογη διατύπωση, ὥστε εὐλόγα νὰ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἀναφερόταν μόνο στοὺς ἀρτοποιοὺς³¹. Ἄλλὰ –παρόλο πού ὅπως ἤδη τονίσθηκε τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσας ἐργασίας εἶναι πολὺ πεζότερο ἀπὸ τὴ διερεύνηση τῶν θεωρητικῶν νομικῶν προβλημάτων πού παρουσιάζει τὸ κείμενο τοῦ *Ἐπαρχι-*

29. Βλ. Χριστοφιλόπουλος, σελ. 7. Πρὸβλ. ὅμως τὴν κάπως διαφοροποιημένη θεωρία τοῦ Koder. «Überlegungen», σελ. 93.

30. Koder, «Delikt», σελ. 118.

31. *ΕΒ* 18.5: Ὑποκείσθω δὲ ἐν πᾶσιν ἡ κεφαλαιωδέστερα διάταξις, ὡς ἂν εἴ τις φωραθῆ ἀπὸ τῆς δεῦρο ἐργαστήριον ἐπαύξων ἢ εἰς ἑτέρου πραγματεῖαν ὑπεισερχόμενος καὶ ταύτην ὑποδεεστέραν τοῦ στοιχήματος ποιῶν καὶ ἐξωνούμενος, εἴτε ἕτερος εἰς ἑτέρου ἐπιστήμην εἰσερχόμενος ἐν ἀμφοτέροις ἐνεργεῖ μὴ τὴν ἑτέραν καταλιμπάνων, οἷαν ἂν βουληθῆ, εἰδήσει τοῦ ἐπάρχου, ὁ τοιοῦτος τὴν διὰ δαρμού καὶ κουράς καὶ θριάμβου καὶ διηνεκοῦς ἐξορίας ὑπομέντω τιμωρίαν. Γιὰ τὸν θριάμβο βλ. στὴ συνέχεια τῆς μελέτης.

κοῦ Βιβλίου— θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω στὸ σημεῖο αὐτὸ μία ἀπορία. Ἄν ἡ σκέψη τοῦ Koder εἶναι ὀρθή, γιὰ ποῖο λόγο ἡ διάταξη αὐτὴ περιλήφθηκε στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς ἀρτοποιοὺς καὶ ὄχι σὲ κάποιον ἀπὸ τὰ πρῶτα, στὰ ὁποῖα δὲν ἀπαντοῦν διατάξεις γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐπαγγελματικῆς στέγης; Ἀκόμα θὰ μπορούσε νὰ «φιλοξενηθεῖ», ὡς «ἀκροτελεύτιο ἄρθρο», στὸ τέλος τοῦ κεφ. 19 (*Περὶ καπῆλων*), ποὺ μᾶλλον ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τῆς πηγῆς τὸ ὁποῖο ἀφορᾷ τὴ λειτουργία τῶν συντεχνιῶν μὲ τὴ στενὴ τῆς ἔννοια, καὶ ὄχι θέματα ποὺ ἡ ρύθμισή τους παρουσίαζε γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν κρατικὴ ἐξουσία³². Ἡ βιασύνη ποὺ ἴσως χαρακτήρισε τὴ σύνταξη τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου*³³ μπορεῖ βέβαια νὰ ἐξηγήσει καὶ αὐτὸ τὸ «παράδοξο», καὶ ὅπωςδήποτε δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι κανεὶς νομικὸς γιὰ νὰ γνωρίζει πῶς ἡ τεχνικὴ ἀριότητα δὲν ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο χαρακτηριστικὸ τῶν νομοθετικῆς φύσης κειμένων!

Ὅπως εἶναι ἐπόμενο, ἓνα σύστημα κανόνων ποὺ ποινικοποιῶσε συμπεριφορὰς ποὺ σήμερα φαίνονται φυσιολογικῆς, δὲν ἄφηγε ἀτιμώρητες τὶς «κλασικὲς» μεθόδους παράνομου πλουτισμοῦ, ὅπως εἶναι δηλαδὴ οἱ τεχνητὲς ἐλλείψεις, ἡ αἰσχροκέρδεια καὶ ἡ πώληση προϊόντων ἐλλειποδαρῶν, νοθευμένων ἢ κακῆς ποιότητος. Μὲ ξυλοδαρμό, κούρεμα καὶ ἔξορία τιμωροῦνταν οἱ μυρεψοὶ ποὺ ἀπέκρυπταν ἐμπόρευμα *εἰς καιρὸν ἐνδείας* ἢ ἀνέβαζαν ὑπερβολικὰ τὶς τιμές, ἐνῶ ἡ ἴδια τιμωρία περιμένε καὶ τοὺς Χαλδαίους καὶ Τραπεζούντιους ἐμπόρους, οἱ ὁποῖοι εἰσήγαν τὰ μυρεψικὰ προϊόντα, ὅταν παρέμεναν πάνω ἀπὸ τρεῖς μῆνες στὴν πρωτεύουσα καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ γίνονταν προφανῶς ὑποπτοὶ γιὰ αἰσχροκέρδεια³⁴. Μὲ τὶς ἴδιες σωματικὲς ποινὲς καὶ κατάσχεση τιμωροῦνταν οἱ κηρουλάριοι ποὺ ἀπέκρυπταν λάδι³⁵ καὶ μόνο μὲ ξυλοδαρμό καὶ κουρὰ οἱ χοιρέμποροι ποὺ κρατοῦσαν κρέας ὅταν ἔσφαζαν τοὺς χοίρους³⁶. Στούς ὑπόλοι-

32. Βλ. Koder, «Überlegungen», σελ. 86-87.

33. Βλ. Koder, «Überlegungen», σελ. 96-97.

34. Βλ. *EB* 10.2.

35. Βλ. *EB* 11.3.

36. Βλ. *EB* 16.5.

πους κρεοπώλες, όταν παρανόμως αγόραζαν χοίρους για να αποθηκεύουν το κρέας τους, επιβαλλόταν όμως εκτός από τις σωματικές ποινές και εξορία³⁷. Ήμμεση πληροφορία για προσπάθεια πάταξης του παραπάνω φαινομένου σχετικά με το εμπόριο των ψαριών προκύπτει από το 17ο κεφάλαιο του *Έπαρχικου Βιβλίου*, όπου αναφέρεται ότι οι προϊστάμενοι της συντεχνίας των ιχθυοπρατών τυπτόμενοι και κουρευόμενοι εκδιώκονταν από αυτήν, εάν δεν δήλωναν καθημερινά στον Έπαρχο πόσα ψάρια είχαν πιαστεί την προηγούμενη νύκτα³⁸. Λίγο διαφορετικά εμφανίζονται τα πράγματα για τους σαλδαμαρίους, για τους οποίους η πηγή μας αναφέρει πως έπρεπε οι ίδιοι να προσέχουν πόσα από τα εισαγόμενα γι' αυτούς έμπορεύματα κυκλοφορούσαν ...*ἴνα εάν τις μὴ ὦν τῶ αὐτῶν συναριθμημένος συστήματι ἀποθησαυρίζει ταῦτα καιρὸν ἐνδείας ἐπιτηρῶν...* και να τὸν καταγγέλλουν στὸν ἑπαρχο πὸν θὰ τὸν τιμωροῦσε, χωρὶς ὅμως νὰ προσδιορίζεται με ποιά ποινή³⁹.

Ἡ ἔλλειψη μνείας γιὰ συγκεκριμένη κύρωση μπορεῖ νὰ καλυφθεῖ ἀπὸ μιά, ἀναμφισβήτητα, γενικὴ διάταξη πὸν περιέχει τὸ *Έπαρχικὸ Βιβλίον* ὡς πρὸς τὸ ἀδίκημα τῆς ἀποκρυβῆς προϊόντων και ἡ ὁποία προβλέπει τὶς γνωστὲς σωματικὲς ποινὲς και κατάσχεση τῶν ἀποθηκευμένων ἀγαθῶν⁴⁰. Ἡ παρουσία τῆς διάταξης αὐτῆς στὸν 20ὸ τίτλο, συνδυασμένη με τὶς εἰδικὲς ρυθμίσεις πὸν προαναφέρθηκαν, ἑναρμονίζεται πλήρως με τὴ θεωρία τοῦ Χριστοφιλόπουλου γιὰ τὸν συμπληματικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου⁴¹, ἀλλὰ και με τὶς ἀπόψεις τοῦ Koder γιὰ τὴν προέλευση τῶν τριῶν τελευταίων τίτλων ἀπὸ τὸ «νομοθέτη»⁴². Πὰ νὰ γίνω σαφέστερη, οἱ εἰδικὲς μνεῖες ἀναφέρονται σὲ προϊόντα εἰσαγόμενα και μα-

37. Βλ. *EB* 15.6.

38. Βλ. *EB* 17.4.

39. Βλ. *EB* 13.4.

40. *EB* 20.3: *Ὁφείλει ὁ λεγατάριος, ἐπειδὰν ἐφεύρει τινὰς ἀποθησαυρίζοντας τὰ εἰσερχόμενα εἰς καιρὸν ἐνδείας και καταπραγματευόμενος τοῦ κοινοῦ, ἐμφανίζειν αὐτοὺς τῶ ἑπάρχῳ, ὡς ἂν τυπτόμενοι και κουρευόμενοι τὰ ἀποτεθέντα εἰσκομιζώνται. Πὰ τὸν λεγατάριο βλ. παραπάνω σημ. 4.*

41. Βλ. σημ. 29.

42. Βλ. σημ. 32.

κράς διάρκειας, καθώς και βασικά είδη διατροφής τα όποια είχαν την ιδιότητα αυτή, όπως το λάδι και το χοιρινό κρέας, που διατηρείται καπνιστό. Επίσης τα ψάρια ταριχεύονται, καπνίζονται και παστώνονται. Ακριβώς μάλιστα για την πρόληψη αυτού του φαινομένου υπάρχει χωρίο του κεφαλαίου για τους ιχθυοπράτες, το οποίο απαγορεύει να ταριχεύονται ψάρια εκτός από εκείνα που περισσεύαν από την καθημερινή πώληση και υπήρχε κίνδυνος να πεταχθούν⁴³. Φαίνεται λοιπόν, ότι κατά τη σύνταξη του *Επαρχικού Βιβλίου* έγινε άφενος μὲν κωδικοποίηση ὄσων κανόνων είχαν ήδη προκύψει από τις ανάγκες της πρακτικής, αφετέρου δὲ θεσπίσθηκε μιὰ νέα γενική διάταξη, με την οποία θὰ κολαζόταν τὸ ἀδίκημα σὲ ὅποιον ἄλλο τομέα ἐκδηλωνόταν.

Αναφορὰ γιὰ ποινικὸ κολασμὸ σὲ περίπτωσι ὑπερβολικῆς αὔξεσις τῶν τιμῶν γίνεται ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς μυρεψοὺς καὶ γιὰ τὶς συντεχνίαι τῶν χοιρεμπόρων καὶ τῶν σαλδαμαριῶν, σὶς περιπτώσεις δὲ αὐτὲς ἡ αἰσχροκέρδεια ἀναφέρεται καὶ ὡς κατὰ κάποιον τρόπο «αὐτοτελὲς» ἀδίκημα καὶ ὄχι μόνο συνδυασμένη μετὴν ἀποκρυβῆ ἐμπορευμάτων. Γιὰ τοὺς πρώτους, αὐτὴ συνδέεται μετὴν προμήθεια τοῦ χοιρινοῦ ἔξω ἀπὸ τοὺς προκαθορισμένους χώρους καὶ τιμωρεῖται μετὴν γνωστὲς σωματικὲς ποινὲς καὶ ἀποβολὴ ἀπὸ τῆ συντεχνία⁴⁴. Γιὰ τοὺς δευτέρους σημειώνεται, ὅτι ἂν ἐξαπατοῦσαν τοὺς πελάτες καὶ ἀπαιτοῦσαν τίμημα ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ συμφωνημένο θὰ πλήρωναν πρόστιμο 10 νομίσματα⁴⁵. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ χωρίο γίνεται λόγος γιὰ ἀπλὴ συμφωνία. Ὑπῆρχε ἐπίσης ἡ δυνατότητα νὰ εἶχε παράλληλα καταβληθεῖ ἀπὸ τὸν πελάτη καὶ ἀρραβῶνας (καπάρο) καὶ ὁ ἔμπορος νὰ μὴ τηροῦσε τὰ συμφωνηθέντα. Γιὰ τέτοιου εἶδους διαγωγὴ τῶν κηρουλαριῶν προβλέπεται καταβολὴ προστίμου 12 νομισμάτων⁴⁶, ἐνῶ οἱ μεταξοπράτες καὶ οἱ μυρεψοὶ θὰ κατέβαλλαν ὡς πρόστιμο τὸ ποσὸ τοῦ ἀρραβῶνα⁴⁷. Ἡ αὐστηρότερη ρύθμιση

43. Βλ. *EB* 17.2.

44. Βλ. *EB* 16.2.

45. Βλ. *EB* 13.3.

46. Βλ. *EB* 11.5.

47. Βλ. *EB* 6.11, 10.5.

ἀφορᾶ τοὺς ὀθωνιοπράτες (μιθανεῖς) ποὺ ὑποβάλλονταν σὲ σωματικὲς ποινὲς καὶ δήμευση τοῦ ἐμπορευμάτος τους⁴⁸. Μὲ βάση τὴ διατύπωση τοῦ κεφαλαίου γιὰ τοὺς μυρεψοὺς μπορεῖ πάντως νὰ διατυπωθεῖ καὶ ἡ ὑπόθεση, ὅτι ἡ ἐπιβολὴ ποινῆς προστίμου ἴσου μὲ τὸ ποσὸ τοῦ ἀρραβῶνα ποὺ εἶχε τυχὸν εἰσπραχθεῖ⁴⁹ ἀποτελοῦσε ρύθμιση μὲ γενικότερο χαρακτῆρα καὶ ἐφαρμοζόταν στὶς περιπτώσεις ποὺ ἔλλειπε κάποια εἰδικὴ πρόβλεψη⁵⁰.

Τὸ φαινόμενο τῆς αἰσχροκέρδειας ὅμως δὲν συνδέεται μόνον μὲ ἀπάτες σχετικὰ μὲ τὴν τιμὴ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πώληση ἐλλειποδαρῶν προϊόντων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐπιβαλλόταν τὰ ὄργανα μέτρησης ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ διάφοροι ἐπαγγελματίες νὰ εἶναι σφραγισμένα μὲ τὴν ἐπαρχικὴ σφραγίδα. Ὅσοι ἔμποροι παραβίαζαν τὸν κανόνα αὐτὸν τιμωροῦνταν μὲ τὶς συνηθισμένες σωματικὲς καὶ περιουσιακὲς ποινές⁵¹, ἐνῶ εἰδικὰ γιὰ τοὺς σαλδαμαρίους ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ξυλοδαρμὸ καὶ τὸ κούρεμα προβλεπόταν καὶ ἐξορία ἢ ἀπαγόρευση ἄσκησης τοῦ ἐπαγγέλματος⁵². Ἀντίθετα ὅμως μὲ ὅ,τι παρατηρήθηκε παραπάνω –καὶ παρόλο ποὺ ἡ χρησιμοποίησις παραπονημένων μέτρων καὶ σταθμῶν πρέπει νὰ ἐνδιέφερε τὸ Κράτος περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀντισυμβατικὴ συμπεριφορὰ– δὲν προβλέπονται σχετικὲς ρυθμίσεις γιὰ ὅλες τὶς συντεχνίες, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καὶ κάποια διάταξη, ποὺ νὰ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση πὼς μποροῦσε νὰ χρησιμεύσει στὴν κάλυψη τῶν σχετικῶν κενῶν⁵³.

Ποινικὰ διωκόταν ἀκόμα –ὅπως εἶναι ἄλλωστε εὐνόητο– καὶ ἡ παρασκευὴ καὶ διάθεση νοθευμένων προϊόντων. Μὲ πολὺ βαριὰ

48. Βλ. *EB* 9.2.

49. Γιὰ τὸ ὅτι οἱ διάφορες σχετικὲς διατάξεις δὲν ἀναφέρονται σὲ ἀποξημίωση τοῦ πελάτη, ἀλλὰ σὲ χρηματικὲς ποινὲς μὲ δημόσιο χαρακτῆρα βλ. Χριστοφιλόπουλος, σελ. 67-68.

50. *EB* 10.5: *Εἰ τις μυρεψὸς ἢ τῶν ἐν ἑτέρῳ τις ἐπιστήμη εἰ φωραθῆ δελεάζων τὸν προστοιχίσαντα καὶ ἀρραβῶνα δεδωκότα ἐπαύξων τὴν τοῦ εἶδους τιμὴν, ζημιούσθω ἐξ οἰκειᾶς ὑποστάσεως τὸ παρὰ τοῦ πρώην ἐστοιχηκότος καταβληθὲν τίμημα.*

51. Βλ. *EB* 6.4, 11.9, 12.9, 16.6, 19.4.

52. Βλ. *EB* 13.2,5.

53. Βλ. καὶ Koder, «Delikt», σελ. 118-119.

ποινή, κόψιμο τοῦ χεριοῦ, κολάζονταν οἱ ἀργυροπράτες –τοὺς ὁποίους θὰ χαρακτηρίζαμε σήμερα ὡς κοσμηματοπῶλες ἢ χρυσοχόους– ὅταν νόθευαν τὸ ἀσήμι ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὶς ἐργασίες τους⁵⁴. Νομίζω πὼς στὸ σημεῖο αὐτὸ εὐλόγα μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς, ὅτι ἡ ἴδια τουλάχιστον τιμωρία θὰ προβλεπόταν καὶ γιὰ ὅσους νόθευαν χρυσὸ ἢ ἄλλα πολύτιμα μέταλλα. Ξυλοδαρμός, κούρεμα καὶ δήμευση περιέμεναν τοὺς κηρουλαρίους, ὅταν κατέβλαπταν τὸ κερί μὲ ἄλλο κακῆς ποιότητος, εἴτε χρησιμοποιοῦσαν μούργα λαδιοῦ ἢ ζωϊκὸ λίπος⁵⁵. Δεδομένου δὲ ὅτι τὰ κεριά ἦταν ἓνα εἶδος ποὺ πρέπει νὰ θρισκόταν σχεδὸν σὲ κάθε σπίτι καὶ σχετικὰ εὐκόλα ἀνασκευάζονταν, τὸ *Ἐπαρχικὸ Βιβλίον* προέβλεπε, πὼς τιμωροῦνταν ἀπὸ τὸν Ἐπαρχο, μὲ μὴ κατονομαζόμενη ποινή, τόσο οἱ πλανόδιοι πωλητῆς⁵⁶ ὅσο καὶ ἐκεῖνοι ποὺ δὲν κατήγγελλαν *...τοὺς δι' ἐπινοίας ἀπὸ ἐκκαύσεως καινουργοῦντας κηρία*⁵⁷.

Πὰ νόθευση τοῦ προϊόντος τους μὲ ζωϊκὸ λίπος κάνει λόγο ἡ πηγὴ μας ἀναφερόμενη καὶ στοὺς σαπυνοπράτες: *Ὁ εὐρισκόμενος ἐκ στέατος ζῶων σαπώνιον ἐργαζόμενος ἐν τῇ ἀγίᾳ τεσσαρακοστῇ εἴτε ἐν ταῖς λοιπαῖς ἡμέραις καὶ μαιίνων τοὺς ἀνθρώπους, τυπτόμενος καὶ κουρευόμενος ἀποπανέσθω τῆς πραγματείας*⁵⁸. Τὸ χωρίο αὐτὸ ὅμως παρουσιάζει ἓνα μικρὸ πρόβλημα ἐρμηνείας. Ἄν ἀκολουθήσουμε τὴ μετάφραση τοῦ Koder καὶ δεχθοῦμε ὅτι μὲ τὶς ἄλλες ἡμέρες ὑπονοοῦνται ἑορτές⁵⁹, τότε ἡ ρύθμιση φαίνεται μᾶλλον ἀκατανόητη. Μὲ βάση ὅμως τὶς παλαιότερες ἐρμηνεῖες⁶⁰, στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν γίνεται λόγος γιὰ ἑορτές, ἀλλὰ γιὰ νηστεῖες καὶ ἔτσι ἡ ἔννοια τοῦ μiasμοῦ εἶναι ὁπωσδήποτε σαφέστερη. Ἡ ἀπαγόρευση δηλαδὴ πρόσμειξης ζω-

54. Βλ. *EB* 2.5.

55. Βλ. *EB* 11.4.

56. Βλ. *EB* 11.1.

57. Βλ. *EB* 11.6.

58. *EB* 12.8.

59. «Wenn festgestellt wird, daß jemand aus tierischem Fett in den heiligen vierzigstägigen (Fastenzeit) oder an den übrigen (geheiligten) Tagen Seife erzeugt und so die Menschen befleckt...» (*EB*, σελ. 119).

60. Βλ. καὶ Χριστοφιλόπουλος, σελ. 70 καὶ τὶς ὑπόλοιπες μεταφράσεις τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου* στὸν Dujčev, ὁ.π. (σημ. 9).

ικοῦ λίπους δὲν ἀφοροῦσε τὴν ποιότητα τοῦ σαπουνιοῦ, ἀλλὰ τὴν ἀποφυγὴ ἀθέλητου μiasμοῦ τῶν ἀνυποψίαστων καταναλωτῶν κατὰ τὶς νηστείες⁶¹. Εἶναι δέβια γεγονός, ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ λείπει κάποιος προσδιορισμὸς ποῦ θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἀποσαφήνιση τοῦ ποιὲς ἦταν τελικὰ οἱ λοιπὲς ἡμέρες. Ἡ ἀπουσία του μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν ἀπώλεια κάποιας λέξης κατὰ τὴν, οὕτως ἢ ἄλλως, περιορισμένη, χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου, ἢ ἀκόμα καὶ στὴν μᾶλλον βιαστικὴ καὶ κάπως ἄτεχνη σύνταξί του, γιὰ τὴν ὁποία ἔχει γίνει ἡδη λόγος.

Κλείνοντας τὴν ἐξέταση διατάξεων τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου*, ποῦ περιέχουν ρυθμίσεις σχετικὲς μὲ ὅ,τι, ἀρκετὰ ἐλεύθερα, θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς «προστασία τῶν καταναλωτῶν», κρίνω χρήσιμο νὰ παραθέσω καὶ λίγα στοιχεῖα γιὰ τὸν φόρο τῶν ἀλόγων⁶² τῆς Κωνσταντινούπολης. Σημαντικὸ ρόλο ἔπαιζαν ἐκεῖ οἱ ἐκτιμητὲς τῆς ἀξίας τῶν ζώων ποῦ χαρακτηρίζονται μὲ τὸ περίεργο ὄνομα *βόθροι*⁶³ καὶ δροῦσαν ὡς ἐμπειρογνώμονες, ἀλλὰ καὶ ὡς ἔμποροι ἀφοῦ πολλὲς φορὲς ἀναλάμβαναν οἱ ἴδιοι τὴν πώληση καὶ εἰσέπρατταν ποσοστὸ ἐπὶ τοῦ τιμήματος⁶⁴. Τὸ *Ἐπαρχικὸ Βιβλίον* προβλέπει γιὰ τὶς ἀγοραπωλησίες τῶν ζώων ἀναστροφή τῆς πώλησης ἀκόμα καὶ γιὰ ἐλαττώματα ποῦ γνώριζαν οἱ ἀγοραστὲς⁶⁵. Σὲ ἓνα χωρίο τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου ἀναφέρονται ὅμως καὶ τὰ ἐξῆς: *Οἱ βόθροι ἐν τούτῳ ἐτάχθησαν εἶναι ἐν τῷ φόρῳ τῶν ἀλόγων, ἵνα τὰς αἰτίας διαγινώσκοντες ἀναγγέλλωσι ταύτας τοῖς μέλλουσιν ἐξωνεῖσθαι. ὁ δὲ ψευδῶς τῷ ἡγορακῶτι ἀναγγείλας καὶ δελεάσας ὑποκείσθω τῇ ζημίᾳ τῶν ζώων*⁶⁶. Νομίζω δέ, ὅτι ἐδῶ δὲν γίνεται λόγος γιὰ πρόσθετη

61. Σὲ ἀνάλογους λόγους πρέπει νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπαγόρευση πώλησης προβάτων κατὰ τὴ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστή, βλ. *EB* 15.5 καὶ Χριστοφιλόπουλος, σελ. 70.

62. Βλ. *EB* 21.4 καὶ παραπάνω σμ. 7.

63. Βλ. J. Koder, «“Wer andern eine Grube gräbt...” - Die Bezeichnung βόθρος im “Eparchikon Biblion”», G. Prinzing-D. Simon, ὅ.π. (σμ. 7), σελ. 71-76 (κείμενο), 194-197 (σημειώσεις).

64. Βλ. *EB* 21.2.

65. Βλ. *EB* 21.5,6 καὶ Χριστοφιλόπουλος, σελ. 90-91.

66. *EB* 21.4.

ἀποξημίωση τοῦ ἑξαπατηθέντος ἀγοραστῆ με πσοδ̄ ἴσο με τὸ τίμημα, ἀλλὰ γιὰ καταβολὴ τοῦ ποσοῦ αὐτοῦ ἀπὸ τὸν βόθρο πρὸς τὸ δημόσιο ὡς προστίμου, δηλαδή χρηματικῆς ποινῆς. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγω καὶ με βάση τὰ χωρία τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου* σχετικά με τὴν αὔξηση τοῦ τιμήματος μετὰ ἀπὸ τὴν καταβολὴ τοῦ ἀρραβώνα, στὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ὁ ὅρος *ζημία*, ἢ τὸ ρῆμα *ζημιοῦσθαι*, γιὰ νὰ δηλωθεῖ χρηματικὴ ποινὴ με δημόσιο χαρακτήρα⁶⁷.

Ἀπὸ ἓνα κείμενο ὅπως τὸ *Ἐπαρχικὸ Βιβλίον* –πὺ με κάποια τάση ὑπερβολῆς θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς μνημεῖο κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ– δὲν λείπουν βέβαια καὶ διατάξεις, με τίς ὁποῖες ἀπαγορεύονταν καὶ τιμωροῦνταν πράξεις στρεφόμενες ἄμεσα κατὰ τῶν συμφερόντων τοῦ Κράτους καὶ τῆς δημόσιας τάξης. Ἡ προστασία τῶν συμφερόντων τοῦ Κράτους ἐκδηλώνεται κατὰ βάση με τὴ μέριμνα γιὰ διατήρηση μορφῶν μονοπωλιακοῦ ἐμπορίου τῆς αὐτοκρατορίας καὶ προνομίων τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας. Ἔτσι με σωματικῆς καὶ οἰκονομικῆς ποινῆς τιμωροῦνταν ὅσοι ἀπασχολοῦνταν με τὴν κατεργασία καὶ τὸ ἐμπόριο τοῦ μεταξιοῦ, ὅταν τὸ ἐξῆγαν ἢ συνεργοῦσαν στὴν παράνομη ἐξαγωγή του⁶⁸, ἐνῶ ἴσως γιὰ ἀνάλογους λόγους ἐπιβαλλόταν στοὺς ἀργυροπράτες νὰ γνωστοποιοῦν στὸν Ἐπαρχο τὰ τιμαλφῆ πὺ τοὺς προσφέρονταν γιὰ πώληση⁶⁹. Πολὺ βαριὰ ποινὴ, ἀποκοπὴ τοῦ χεριοῦ, ἀνέμενε τὰ μέλη μιᾶς ἀπὸ τίς συντεχνίες τοῦ μεταξιοῦ, τοὺς σερικαρίους⁷⁰, ὅταν ἔβαφαν πορφυρὰ τὰ μεταξωτὰ ὑφάσματα, κάνοντας ἔτσι προσιτὰ στοὺς ιδιώτες ἐνδύματα πὺ παρασκευάζονταν στὴν αὐτοκρατορικὴ Αὐλὴ γιὰ ἀποκλειστικὴ χρῆση⁷¹. Προφανῶς γιὰ τὴν ἴδια χρῆση προοριζόταν καὶ τὸ γαλλικὸ σαποῦνι, γιὰτί ὅσοι σαπωνοπράτες τὸ διέθεταν στὴν ἀγορὰ τιμωροῦνταν με πρόστιμο 24 νομισμάτων καὶ ἀποβολὴ ἀπὸ τὴ συντεχνία⁷².

67. Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 49.

68. Βλ. *EB* 4.1,8, 6.13, 6.16 καὶ Χριστοφιλόπουλος, σελ. 65-66.

69. Βλ. *EB* 2.4 καὶ Χριστοφιλόπουλος, σελ. 66. Πρβλ. ὁμως *EB*, σελ. 66.

70. Βλ. γι' αὐτοὺς Simon, ὄ.π. (σημ. 24), σελ. 44-46.

71. Βλ. *EB* 8.4 καὶ Χριστοφιλόπουλος, σελ. 65.

72. Βλ. *EB* 12.4 καὶ Χριστοφιλόπουλος, σελ. 66.

Στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς σαπωνοπράτες θρῖσκεται καὶ ἡ μοναδικὴ διάταξη τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου γιὰ τὴν ἐπιβολὴ θανατικῆς ποινῆς. Μ' αὐτὴν τιμωροῦνταν ὅταν διέθεταν στὸ κοινὸ ὑγρὰν κατασταλακτὴν, προϊόν γνωστὸ σήμερα μὲ τὸ ὄνομα *πρωτειό*⁷³. Ἡ ἀπαγόρευσις ἐμπορίας του καὶ ἡ τιμωρία τῶν σαπωνοπρατῶν ποὺ τὴν παρέβαιναν μὲ τὴν ἐσχάτη τῶν ποινῶν δὲν ἀποσκοποῦσε ὅμως στὴν προστασία κάποιου μονοπωλίου, ἀλλὰ στὴν πρόληψις τοῦ ἐγκλήματος τῆς φαρμακείας, γιὰ τὸ πρωτειὸ εἶναι ἰσχυρὸ δηλητήριον⁷⁴. Τὴν πρόληψις τοῦ ἐγκλήματος τῆς παραχάραξις τοῦ νομίσματος ἴσως νὰ ἀφοροῦν τὰ μέτρα ποὺ λαμβάνονταν κατὰ τῶν ὀθωνιοπρατῶν καὶ τῶν μυρεψῶν, ὅταν «οἰκειοποιοῦνταν» ἀρμοδιότητες τῶν τραπεζιτῶν⁷⁵. Ἄλλη διάταξις ποὺ ἀφορᾷ τὴ δημόσια τάξις –ὄχι ὅμως πλέον τὴν ποινικὴ πρόληψις, ἀλλὰ τὴν ποινικὴ καταστολὴ– εἶναι αὐτή, μὲ τὴν ὁποία ἐπαπειλεῖται δήμευσις τῆς περιουσίας γιὰ τοὺς ἀργυροπράτες ποὺ δὲν θὰ ὀδηγοῦσαν ἀμέσως στὸν Ἐπαρχο, ὅσους τοὺς προσέφεραν γιὰ ἀγορὰ ἱερὰ σκευή, σὲ ὅποιαδήποτε κατάστασις καὶ νὰ θρῖσκονταν αὐτά⁷⁶. Στὶς διατάξεις ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν προστασία τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου ἐντάσσονται ὅπωςδήποτε καὶ ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες ἐπιβάλλουν στοὺς κηρουλαρίους καὶ τοὺς σαπωνοπράτες τὴν τήρησις συγκεκριμένης, ἐλάχιστης, ἀπόστασις μεταξὺ τῶν ἐργαστηρίων τους⁷⁷. Δεδομένου

73. Βλ. *EB* 12.7 καὶ Χριστοφίλοπουλος, σελ. 67.

74. Πρὸς καὶ Koder. «Delikt», σελ. 118 καὶ σιμ. 25.

75. Τιμωροῦνταν μὲ σωματικὰς ποινὰς καὶ ἀποβολὴ ἀπὸ τὴ συντεχνία βλ. *EB* 9.5, 10.4 καὶ Koder. «Delikt», σελ. 119. Τὸ ἐγκλημα τῆς παραχάραξις ἐνδιέφερε δέβαια τὸν συντάκτη τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου κυρίως σχετικὰ μὲ τὴ συντεχνία τῶν τραπεζιτῶν, βλ. *EB* 3.1, 3.3, 3.5. Αναλυτικὰ γιὰ τὸ θέμα βλ. Βάσω Πέννα, «Βυζαντινὸ νόμισμα καὶ παραχάρακτες», στὶς σελίδες 273-294 τοῦ παρόντος τόμου.

76. Βλ. *EB* 12.7. Προφανῶς ἡ ρύθμισις αὐτὴ εἶχε ὡς στόχο τὴ σὺλληψις καὶ τιμωρία τῶν ἱεροσύλων γιὰ τὸ ἐγκλημα τῆς ἱεροσυλίας βλ. Σπ. Τρωιάνος, Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ *Corpus Iuris Civilis* μέχρι τῶν Βασιλικῶν, [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6], Φρανκφούρτη 1980, σελ. 48-52.

77. *EB* 11.1: *Τοὺς τὴν κηρουλαρικὴν μεταχειριζομένους τέχνην χρεῶν ἰδικῶς ἐν τοῖς ἑαυτῶν ἐργαστηρίοις ποιῆσθαι τὰς πραγματείας καὶ μὴ παροδικῶς ἐν*

ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτὲς κατηγορίες ἐπαγγελματιῶν χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερα εὐφλεκτα ὑλικά, τὸ μέτρο πρέπει νὰ ἀποσκοποῦσε στὴν πρόληψη τῶν πυρκαϊῶν⁷⁸.

Ἐνα ἀκόμα ζήτημα γενικοῦ ἐνδιαφέροντος ποὺ θίγουν ἔμμεσα οἱ διατάξεις τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου εἶναι αὐτὸ τῆς ἀργίας τῆς Κυριακῆς. Ἀπὸ τὸ κείμενο προκύπτει, ὅτι δύο συντεχνίες μπορούσαν, ὑπὸ κάποιους περιορισμούς, νὰ ἀσχοῦν τὸ ἐπάγγελμά τους παρὰ τὴ γενικὴ ἀργία⁷⁹. Συγκεκριμένα γιὰ τοὺς σαλδαμαρίους ἀναφέρεται, πὼς ἂν κατὰ τὶς Κυριακὲς ἢ τὶς μεγάλες ἑορτὲς ἐξέθεταν τὰ προϊόντα τους ἔξω ἀπὸ τὰ καταστήματά τους πλήρωναν πρόστιμο ὕψους 10 νομισμάτων⁸⁰, ἐνῶ τὶς ἴδιες μέρες ἀπαγορευόταν τὸ ἀνοιγμα τῶν καπηλιῶν πρὶν νὰ περάσουν δύο ὥρες ἀπὸ τὸ ξημέρωμα καὶ προφανῶς ὀλοκληρωθοῦν οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀκολουθίαι⁸¹. Τὸ ὅτι στὴ δευτέρη περίπτωση δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐπιβολὴ κάποιας ποινῆς, δὲν σημαίνει βέβαια πὼς ἡ παραβίαση τῆς ἀπαγόρευσης παρέμενε ἀτιμώρητη κάτι τέτοιο θὰ ἐρχόταν ἄλλωστε σὲ κατάφορη ἀντίθεση πρὸς τὸ ὅλο πνεῦμα τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου, ποὺ εἶχε ἔντονα ποινικὸ χαρακτήρα. Νομίζω δηλαδή, ὅτι οἱ κάπηλοι ποὺ θὰ πα-

τοῖς ἀνεπιτηδεῖς τόποις (...). ἔστωσαν δὲ τὰ ἐργαστήρια ἀπὸ διαστήματος τριάκοντα ὄργυιῶν ἀπ' ἀλλήλων πλὴν τῶν ἐν τῇ Ἁγίᾳ Σοφίᾳ... (γιὰ τὴν παρὰ τῆς διατάξης δὲν προβλέπεται ὅμως συγκεκριμένη ποινὴ, ἀλλὰ ἴσως νὰ ἴσχυε ἀναλογικὰ τὸ ...προσαγέσθωσαν τῷ ἐπάρχῳ εἰς τὸ εὐθύνας διδόναι τῶν πεπραγμένων, ποὺ τὸ ἴδιο χωρίο ἀναφέρει σχετικὰ μὲ τοὺς πλανόδιους πωλητὲς κεριῶν): *EB* 12.3: Ὁ καινὸν ἀνοῖξει ἐργαστήριον σαπυνοπράτου μέλλων ἐκφευγέτω ἀπὸ τοῦ παλαιὸν χρηματίζοντος ἐργαστήριον πήχυς ἐπτὰ καὶ πόδας δώδεκα. ὁ δὲ ἐντὸς αὐτῆς τῆς διαστολῆς πειρόμενος ἀνοῖξει ζημιούσθω εἰκοσιτέσσερα νομίσματα καὶ ἐκδιωκέσθω.

78. Βλ. Χριστοφιλόπουλος, σελ. 72-73.

79. Ὁ Χριστοφιλόπουλος, σελ. 68-70 ἐξετάζει τὸ ζήτημα κυρίως σὲ σχέση μὲ τὴν Νεαρά 54 τοῦ Λέοντος ΣΤ' γιὰ τὴν ἀργία τῆς Κυριακῆς (ἐκδ. P. Noailles-A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Παρίσι 1944, σελ. 205 ἐπ.). Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴ νεαρά αὐτὴ βλ. Σπ. Τρωιάνος, «Ἡ νεαρά 54 τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ γιὰ τὴν ἀργία τῆς Κυριακῆς καὶ οἱ πηγές της», *Τόμος Τιμητικὸς Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, τ. 1, Πάτρα 1990, σελ. 119-127.

80. Βλ. *EB* 13.3.

81. Βλ. *EB* 19.3.

ρέβαιναν την παραπάνω διάταξη θά τιμωρούνταν κατά την κρίση του Ἐπαρχοῦ ἀπὸ τὸν ἴδιο ἢ τοὺς ὑφισταμένους του.

Τὸ χωρίο αὐτὸ ἔχει ὅμως καὶ μιὰ ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα συνένεια: Ἐν δὲ ταῖς νυξίν ἅμα τῷ τὴν δευτέραν ἐπιέναι ἀσφαλίζειν ταῦτα καὶ σθεννύειν τὰ λεβέτια, ἵνα μὴ διημερεύοντες οἱ εἰθισμένοι ἐν αὐτοῖς εἰσιέναι, εἰ ἐξῆ τι, καὶ πάλιν διὰ τῆς νυκτός τοῦ οἴνου ἐμπορούμενοι ἀδεῶς εἰς διαμάχας καὶ βίας καὶ διαφορὰς κατακρημνίζονται⁸². Δὲν εἶναι δυνατὸ ἀπὸ τῆς διατύπωσης αὐτῆς νὰ μὴ σκεφθεῖ κανεὶς, πὼς ὅσο καὶ ἂν ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος καὶ ἡ ἀλλαγὴ στὸν τρόπο ζωῆς νὰ διαφοροποιήσαν ἀρκετὰ τὸ χρονικὸ ὄριο⁸³, μέσα στὶς λίγες αὐτὲς γραμμὲς τὶς προερχόμενες ἀπὸ μιὰ ἄγνωστη γραφίδα τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου ἀπαντᾷ ἀτόφια ἢ ἐπιχειρηματολογία τοῦ σύγχρονου ἑλληνα νομοθέτη σχετικὰ μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ περιορισμένου ὠραρίου λειτουργίας τῶν νυκτερινῶν κέντρων στὴν καταπολέμηση τῆς ἐγκληματικότητας.

Παρόλο ποῦ τὸ ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης ἀποτελοῦν τὰ «ἐγκλήματα» τῶν βυζαντινῶν ἐμπόρων καὶ ὄχι ἡ «τιμωρία» τους⁸⁴, κρίνω σκόπιμο στὸ τέλος νὰ ἀφιερωθοῦν καὶ λίγες γραμμὲς στὸ δεύτερο ζήτημα κυρίως μὲ ἀφορμὴ τὸ χαρακτηριστὸν τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου ὡς νομικῆς πηγῆς ἅμεσα συνδεδεμένης μὲ τὴν καθημερινότητα. Μερικὲς φορὲς δηλαδή, τὸ κάπως ἄτεχνο αὐτὸ κείμενο εἶναι διαφωτιστικότερο ἀπὸ τὸν προσεκτικὰ διατυπωμένο νόμο γιὰ τὸ περιεχόμενο ὀρισμένων ποινῶν, ὅπως ὅταν σχετικὰ μὲ τοὺς καταρταρίους⁸⁵ ἀναφέρει: Ὅστις δὲ φωραθεῖη κατηλεύων τὴν μέταξαν καὶ παρὰ τὰ διαταγμένα ποιῶν ἢ στωμύλος ἢ ἀγοραῖος ἢ ταραχώδης τυγχάνων

82. *EB* 19.3.

83. Τὰ βυζαντινὰ κατηλία πρέπει μᾶλλον νὰ ἐκλείναν στὶς 8 τὸ βράδυ. Πρβλ. V. Grumel, *La Chronologie*, Παρίσι 1958, σελ. 163-164.

84. Τὶς ποινὲς ποῦ προβλέπει τὸ Ἐπαρχικὸ Βιβλίον, ἐντάσσει στὸ βυζαντινὸ ποινικὸ σύστημα ὁ Τρωιάνος, ὅ.π. (σημ. 12) σποραδικά. Βλ. καὶ Koder, «Delikt», σελ. 119-125.

85. Ἐκτενὴ ἀνάλυση τοῦ ρόλου τῆς συντεχνίας τῶν καταρταρίων στὴν παραγωγή καὶ τὴ διακίνηση τοῦ μεταξιοῦ κάνει ὁ Simon. ὅ.π. (σημ. 24), σελ. 24-44.

ἡ λάλος μετὰ πληγῶν καὶ ὕβρεων ἐκδιωκέσθω τοῦ συστήματος ὡς μὴ ταύτην ἀπεμπολεῖν⁸⁶. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τῆ νόθευσι τοῦ μεταξιοῦ ποινικὰ κολάζονταν καὶ τὸ κουτσομπολιό, ἡ ἐπιθετικότητα καὶ ἡ φλυαρία. Ὡς ποινὴ ἀναφέρεται ἐδῶ ἡ ἀποβολὴ ἀπὸ τῆ συντεχνία. Ἀπὸ τὸ κείμενό μας ὅμως προκύπτει, ὅτι ἡ ποινὴ αὐτὴ δὲν ἐπιβαλλόταν μὲ διοικητικῆς φύσης μέτρα –ὅπως, γιὰ παράδειγμα, δημόσια ἀναγγελία γιὰ τὸ ὅτι κάποιος δὲν ἀποτελοῦσε πλέον μέλος τοῦ «συστήματος» ἢ σφράγιση τοῦ ἐργαστηρίου του– ἀλλὰ μὲ ἐνέργειες πολὺ γραφικότερες γιὰ ὄσους περνοῦσαν τὶς ὥρες τοὺς στὴν ἀγορά, δηλαδὴ μὲ ξύλο καὶ βρισιές.

Ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου ἐπιβολῆς τῶν ποινῶν παρουσιάζει καὶ τὸ χωρίο 18.5, γιὰ τὸ ὁποῖο –παρόλο πού βρίσκεται στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς ἀρτοποιοὺς– ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἀποτελοῦσε διάταξη γενικῆς ἰσχύος⁸⁷. Ὡς πρὸς τὸν κολασμὸ διαφόρων ἀδικημάτων ἡ διάταξη αὐτὴ ἀναφέρει: ...ὁ τοιοῦτος τὴν διὰ δαρμοῦ καὶ κουρᾶς καὶ θριάμβου καὶ διηνεκοῦς ἐξορίας ὑπομενέτω τιμωρίαν...⁸⁸. Ὁ ξυλοδαρμός, ἡ κουρὰ καὶ ἡ ἐξορία δὲν ἀποτελοῦν ὡς ποινὲς νεωτερισμὸ τῆς συγκεκριμένης διάταξης. Ἀντίθετα ἡ ἀναφορὰ στὸ θρίαμβο, δηλαδὴ στὴ διαπόμευση, εἶναι ἡ μοναδικὴ τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου καὶ ὁπωσδήποτε, ἐνῶ εἶχε εὐρεία ἐφαρμογὴ στὴν πράξη, δὲν εἶναι καθόλου συνηθισμένη στίς γραπτὲς πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου⁸⁹. Ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγὲς προκύπτει πάντως, ὅτι γιὰ πολλὰ ἐγκλήματα παράλληλα μὲ τὸν ἀκρωτηριασμὸ ἢ τὶς ἐλαφρότερες σωματικὲς ποινὲς ἐπιβαλλόταν καὶ διαπόμευση⁹⁰. Ὁ ἐθιμικὸς αὐτὸς κανόνας καταγράφηκε λοιπὸν στὸ χωρίο 18.5 τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως προκύπτει ἓνα πρόβλημα. Ἡ διαπόμευση ἀφοροῦσε μόνο τὰ «ἀγοραῖα παραστρα-

86. *EB* 7.5. Γιὰ τὴ σημασίαν τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἀπὸ πλευρᾶς ἀρμοδιοτήτων τῶν καταρταρίων, βλ. Simon, ὅ.π., σελ. 44 καὶ σημ. 95.

87. Βλ. παραπάνω σελ. 243-244.

88. Βλ. τὸ κείμενο τῆς διάταξης παραπάνω σημ. 31.

89. Βλ. τὶς παραπομπὲς στὸν Koder, «Delikt», σελ. 122 σημ. 42.

90. Βλ. Κουκουλές, ὅ.π., τ. 3, σελ. 188-193, 204-207.

τήματα» τῶν ἀρτοποιῶν εἶτε –κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Koder⁹¹– ἐκεῖνα γὰρ τὰ ὅποια δὲν ὑπῆρχε εἰδικὴ ρύθμιση, ἢ ἀποτελοῦσε παρεπόμενον καὶ ἄλλων ποινῶν, χωρὶς νὰ ἔχει καταγραφεῖ στὸ κείμενο περαιτέρω διατάξεων; Κλείνω πρὸς τὴν τελευταία λύση καὶ λόγῳ τῆς γενικότερης πρακτικῆς τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ βάση τὴ διατύπωση τῆς διατάξεως 17.5 σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο ἐπιβολῆς τῆς ἀποβολῆς ἀπὸ τὴ συντεχνία.

Ἡ ἔντονη παρουσία τῆς βυζαντινῆς πραγματικότητος χαρακτηρίζει λοιπὸν τὶς ποινικοῦ περιεχομένου διατάξεις τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου*, τόσο ὡς πρὸς τὸ σκέλος τοῦ ἐγκλήματος ὅσο καὶ ὡς πρὸς αὐτὸ τῆς τιμωρίας⁹². Χωρὶς μάλιστα ὑπερβολὴ θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς, πὼς σχεδὸν κάθε χωρίο του θέτει ἢ ὑποκρύπτει κάποια ποινικὰ ἐνδιαφέρουσα ρύθμιση. Δὲν εἶναι λοιπὸν περίεργο, τὸ ὅτι αὐτὸ τό, ἴσως πρόχειρα συντεταγμένον καὶ ὀπωσδήποτε σὲ πολλὰ σημεῖα σκοτεινὸ ἀκόμα, κείμενον προκάλεσε ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς ἀνακάλυψής του –πρὶν ἀπὸ 104 χρόνια– καὶ προκαλεῖ ἀκόμα τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν ποὺ προσπαθοῦν νὰ ἀναπαραστήσουν μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τους τὴ χαμένη Αὐτοκρατορία, ὄχι μόνον μὲ τὴ λάμπη τοῦ μεγαλείου της, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πεζότητα τῆς καθημερινότητάς της.

91. Koder, «Delikt», σελ. 122.

92. Βλ. καὶ Koder, «Delikt», σελ. 126.

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΙΜΑ ΣΤΟ ΠΑΛΑΤΙ*

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1994 κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Ἴκαρος καὶ μὲ τὴ φροντίδα τῆς Renata Lavagnini τὰ «Ἀτελῆ ποιήματα» τοῦ Καβάφη. Πρόκειται γιὰ ἐκδοση καθ' ὅλα ἐντυπωσιακὴ, ἢ ὅποια περιλαμβάνει 30 ἀτελῆ ποιητικὰ σχεδιάσματα –ἐξ οὗ καὶ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου–, τὰ ὅποια ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς εἶχε προτιμήσει νὰ μὴν τὰ ἐκδώσει ὅσο ζοῦσε, ἐπειδὴ δὲν εἶχε ὀλοκληρώσει τὴν ἐπεξεργασία τους. Ἄν καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σχεδιάσματα αὐτὰ εἶχαν προεκδοθεῖ ἀπὸ τὴν Lavagnini, ἢ συνολικὴ ἐμφάνισή τους, καὶ μάλιστα σὲ ἐκδοση ὑψηλῶν φιλολογικῶν προδιαγραφῶν, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ, τουλάχιστον κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ γεγονός τῆς χρονιᾶς γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλολογία.

Τέσσερα ἀπὸ τὰ ἀτελῆ καθαφικὰ ποιήματα ἔχουν ὡς θεματικὸ τους ἄξονα τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Ἰουλιανὸ τὸν Παραβάτη (361-363), προσφιλέστατη στὸν Καβάφη προσωπικότητα, ἃν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ὡς σήμερα δημοσιευμένα ποιήματα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ, ποὺ περιλαμβάνονται στὴν κλασικὴ ἐκδοση τοῦ Πώργου Σαββίδη. Ἐνα ἀπὸ τὰ τέσσερα αὐτὰ σχεδιάσματα, τὸ ὑπ' ἀριθμ. 13 τῆς ἐκδοσης Lavagnini, μὲ τίτλο «Ἡ διάσωσις τοῦ Ἰουλιανοῦ», ἔχει ὡς ἐξῆς:

*Ὅταν μαινόμενοι σκότωσαν οἱ στρατιῶται
τοὺς συγγενεῖς τοῦ ἀποθανόντος Κωνσταντίνου
καὶ τελευταίως κινδύνευεν ἀπ' τὴν φορικτὴ*

* Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ δημοσιεύεται ὅπως διαβάστηκε μὲ ὀρισμένες φραστικὲς βελτιώσεις καὶ τὴν προσθήκη τῆς ἐντελῶς ἀπαραίτητης διβλιογραφίας. Ἄν δὲν δηλώνεται διαφορετικὰ, οἱ νεοελληνικὲς ἀποδόσεις τῶν βυζαντινῶν κειμένων ἀνήκουν στὸν γράφοντα.

παραφορά των ὡς καὶ τὸ μικρὸ παιδί –ἔξι χρονῶ–
 τοῦ Καίσαρος Ἰουλίου Κωνσταντίου,
 οἱ Χριστιανοὶ ἱερεῖς, οἱ εὐσπλαχνοί,
 τὸ βρήκαν, καὶ τὸ πήγανε στὸ ἄσυλον
 τῆς ἐκκλησίας. Ἐκεῖ τὸν διέσωσαν, τὸν ἐξαιετῆ Ἰουλιανόν.

Πλὴν ἐπιβάλλεται νὰ ποῦμεν ὅτι
 εἶναι χριστιανικῆς πηγῆς πληροφορία.
 Μὰ διόλου ἀπίθανον νὰ εἶν' ἀληθινόν.
 Τίποτε τὸ παράδοξον ἱστορικῶς
 δὲν παρουσιάζει: τοῦ Χριστοῦ ἱερεῖς
 διασώζοντες ἀθῶα Χριστιανόπαιδα.

Ἄν εἶναι ἀληθινὸ – ἄραγε ὁ πολὺς φιλόσοφος
 Αὐγουστος καὶ σ' αὐτὸ νὰ ἐξέφραζε
 τὸ «λήθη δέ ἔστω τοῦ σκότους ἐκείνου»;

(Ατελή ποιήματα, σελ. 171)

Γιὰ νὰ γίνει κατανοητὸ τὸ καταστασιακὸ περιβάλλον τοῦ ποιήματος, θὰ ἀναφέρω σὲ ἀδρές γραμμὲς τὸ ἱστορικὸ του πλαίσιο. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς πηγές, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (Μάιος 337) ἀκολούθησε ἐξέγερση τοῦ στρατοῦ, ἡ ὁποία πιθανότατα ὑποκινήθηκε ἀπὸ τὸν Κωνσταντίο, γιὸ καὶ διάδοχο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου. Τότε ἐξοντώθηκαν σὲ μιά νύχτα ὅλα τὰ ἄρρενα μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας (δύο ἀδέλφια τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, ἑπτὰ ἀνηψιοὶ του καθὼς καὶ προσωπικότητες τῶν ἀνακτόρων), ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ καὶ τὸν ἑτεροθαλὴ ἀδελφὸ του Γάλλο. Ὁ Ἰουλιανός, ὅταν διαδραματίστηκαν τὰ τραγικὰ αὐτὰ περιστατικὰ τὰ ὁποῖα σφράγισαν τὴ μνήμη του, ἦταν περίπου ἔξι ἐτῶν. Πολὺ ἀργότερα, περιγράφοντας τὰ ὅσα συνέβησαν στὸ κείμενό του μὲ τίτλο *Πρὸς Ἡράκλειον κυνικόν*, κατέφυγε στὶς *Φοίνισσες* τοῦ Εὐριπίδη (μὲ τὰ ἐξίσου τραγικὰ γεγονότα τῆς Θήβας, τὸν ἀμοιβαῖο φόνο σὲ μονομαχία τοῦ Ἐτεοκλῆ καὶ τοῦ Πολυνεῖκη καὶ τὴν αὐτοκτονία τῆς Ἰοκάστης)¹,

1. Πρὸς Ἡράκλειον κυνικόν, 228b (σελ. 75-76, Rochefort)· πρβλ. Φοίνισσες 68.

για να αναπαραστήσει τὸ τραγικὸ κλίμα τῆς σφαγῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς στὸ ἔργο του αὐτὸ χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη *τύπος* γιὰ νὰ παρουσιάσει τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ τὸν περιέβαλε, πρὶν κάποιος χριστιανὸς ἱερέας (σύμφωνα μὲ τὸν Φιλοστόργιο) ἢ ὁ Ἥλιος (σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο) ἐπέμβει γιὰ νὰ τὸν σώσει *ἐκ θ' αἵματος ἐκ τε κυδοιμοῦ ἐκ τ' ἀνδροκτασίης*².

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ ὅσα βίωσε ὁ Ἰουλιανός, σὲ τόσο τραφερὴ ἡλικία, φαντάζουν ἀποτρόπαια στὴ σύγχρονη ἐποχή, ἀπηχοῦν ὅμως μία καθαρὰ ρωμαϊκὴ πρακτικὴ. Ἡ φυσικὴ ἐξόντωση τῶν ἀρρένων μελῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος εἴτε πεθαίνει χωρὶς νὰ ἔχει ρυθμίσει τὰ θέματα ποὺ ἄπτονται τῆς διαδοχῆς του εἴτε ἀπομακρύνεται βίαια ἀπὸ τὸν θρόνο, ἦταν καθεστῶς στὴ Ρώμη. Ἡ *damnatio memoriae* ποὺ ἀκολουθοῦσε μὲ τὴν ἐγκριση τῆς Συγκλήτου (καταστροφή ἀνδριάντων, διαγραφή τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ὀνόματος ἀπὸ τίς ἐπιγραφὰς κ.λπ.), κάλυπτε ὅσα προηγουμένως εἶχαν μεσολαβήσει μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἢ ἐξουσία ποὺ εἶχε χαθεῖ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ γίνει ἀντικείμενο διεκδίκησης ἀπὸ τὴν οἰκογένεια τοῦ θανόντος ἢ ἀπομακρυνθέντος ἡγεμόνα. Τὰ συμβάντα τοῦ 337 ἐντάσσονται ἀπόλυτα, ὅπως εἶναι εὐκόλα ἀντιληπτό, στὴ ρωμαϊκὴ παράδοση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπως ἀμυγῆς μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴν Κωνσταντινούπολη.

Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐκ προοιμίου ὅτι σκιηδὲς ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες ποὺ περιγράψαμε προηγουμένως, δὲν εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ κείμενα³, ἔστω καὶ ἂν 65 αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου (κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ 50% τῶν ὄσων ἀνέβηκαν στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης) ἔχασαν τὸ ἀξίωμά τους⁴. Ἡ νέα πολιτικὴ ἰδεολογία ποὺ διαμορφώθηκε μὲ τὴν πάροδο

2. Πρὸς Ἡράκλειον κυνικόν, 229d-230a (σελ. 77-78, Rochefort), μὲ παραπομπὴ στὸ Λ 164 τῆς Ἰλιάδας. Βλ. καὶ τὰ σχόλια τῆς Lavagnini, *Ατελή ποιήματα*, σελ. 167-170.

3. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ αὐτοκράτορας Μαυρίκιος, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει στὴ συνέχεια λόγος.

4. Πρὸβλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τ. 2, Αθήνα 1992, σελ. 52 κ.ε.

του χρόνου, συνδυασμός της ελληνιστικής παράδοσης (ειδικά των Πυθαγορείων) και της χριστιανικής σκέψης, προξένησε τριγμούς στην παλαιότερη εικόνα του ρωμαίου αυτοκράτορα και έθεσε τη σφραγίδα της στην πρακτική της εξουσίας αλλά και της διαδοχής. Καταρχήν, όπως οι βυζαντινοί χρονογράφοι τονίζουν με ιδιαίτερη σχολαστικότητα, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (και κατ' ακολουθίαν η Βυζαντινή) αποτελεί την κορυφαία στιγμή της ιστορίας του ανθρώπινου γένους, καθώς όλος ο τότε γνωστός κόσμος έχει ένωθεί υπό ένα σκῆπτρο, τὰ σύνορα έχουν καταργηθεί και ο Χριστιανισμός, από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, κυριαρχεί στη μεγάλη αυτή Οικουμένη των λαών.⁵ Η βασιλεία είναι κατὰ πάντα μίμησις Θεοῦ. Ο κάτοχος του βυζαντινού θρόνου είναι ὕπαρχος του Θεοῦ και κυβερνᾷ ἕως ὅτου ἐμφανιστεῖ και πάλι ο Θεός στη γῆ, μιμούμενος κατὰ πάντα τὸν Οὐράνιο Βασιλέα (σύμφωνα με τὸν Τριακονταετηρικό του Εὐσεβίου). Πᾶ τὸν βυζαντινὸ αυτοκράτορα, γιὰ τὸν ὁποῖον ὑπῆρχαν δύο μόνον τυπικὲς προϋποθέσεις γιὰ ν' ἀνέλθει στὸν θρόνο, ἡ ὀρθοδοξία και ἡ ἀρτιμέλεια, ἰσχύει ἡ γνωστὴ ἀπὸ τοὺς Πανδέκτες ἀρχή: *Princeps legibus solutus*. Μπορεῖ, ὡστόσο, ὁ αυτοκράτορας νὰ μὴν ὑπόκειται στους νόμους, ἀλλὰ πολιτεύεται ἀσφαλῶς κατὰ τοὺς νόμους· ἀκόμη περισσότερο, ὁ αυτοκράτορας πρέπει νὰ ζεῖ σύμφωνα με τοὺς νόμους πὸν ἔχει ὁ ἴδιος ἐκδώσει: *digna vox maiestate regnantis, legibus alligatum se principem profiteri*, δηλαδή εἶναι λόγος ἀντάξιος τοῦ αυτοκράτορα ἡ δημόσια ἀναγνώριση ὅτι και αὐτὸς ὑπόκειται στους νόμους⁶. Ἀσκεῖται ἄρα ἐννομος ἐπιστασία τῆς ἐξουσίας, με βασικοὺς ἄξονες τῆ φιλανθρωπία και τῆ δικαιοσύνη. "Ἄν ἡ ἰσορροπία αὐτὴ γιὰ κάποιον λόγο διαταραχτεῖ, ὁ ἡγεμόνας εἶναι τύραννος, καθὼς βασιλέως μὲν ἐστὶ τρόπος ὁ νόμος, τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος, ὅπως ρητὰ ἀποφαίνεται ὁ Συνέσιος Κυρήνης" σὴν ἴδια με τὸν Συνέσιον εὐθεία τοποθετεῖται και ὁ ἄγνωστός μας συντάκτης τοῦ διαλόγου *Περὶ πολιτικῆς*, ὁ ὁποῖος ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ φόβος εἶναι τυράννου

5. C.J. 1.14.4.

6. Περὶ βασιλείας vi d (σελ. 15, Terzaghi).

τρόπος. Ὁ τύραννος δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει τὴ θεία προστασία καὶ πρέπει νὰ ἐκδιωχθεῖ ἀπὸ τὸν θρόνο πὺ παρανόμα, πλέον, κατέχει ὡς ἐπιβάτης. Ἐπομένως, οἱ πολιτειακοὶ παράγοντες τοῦ κράτους (Σύγκλητος, στρατός, Ἐκκλησία καὶ δήμοι), νομιμοποιοῦνται νὰ θέσουν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἰσχύ τῆς ἐξουσίας πὺ αὐθαιρετεῖ.

Ἡ ἀμφισβήτηση τῆς νομιμότητας ἐμφανίζεται στὸ πρόσωπο τοῦ στασιαστή. Οἱ πηγὲς παρέχουν ἀφθονα στοιχεῖα γι' αὐτοὺς τοὺς ἀμφισβητιῆς τῆς ἐξουσίας, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν πραγματικὸ θεσμὸ μέσα στὸ ἴδιο τὸ πλέγμα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς καὶ ἀσκοῦν, ὡς ἓνα σημεῖο, πολιτικὴ. Ἄλλωστε, οἱ ἐξεγέρσεις δὲν ἔχουν ὅλες τὸν ἴδιο χαρακτήρα· συχνὰ ξεκινοῦν ἀπὸ καθαρὰ προσωπικὰ ἐλατήρια, ἐνῶ ἄλλοτε οἱ διαφωνίες ἐστιάζονται στὸν τρόπο διαχείρισης τῆς ἐξουσίας. Καθὼς ἡ ἐπιτυχία ἢ ἡ ἀποτυχία κρίνονται συνήθως σὲ λεπτομέρειες, ἀνάμεσα στὸν κάτοχο τοῦ αὐτοκρατορικῶ θρόνου καὶ σ' ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος προσβλέπει στὸν θρόνο ὑπάρχει μᾶλλον προσέγγιση παρὰ ἀντίθεση. Γιὰ κάθε ὑποψήφιο αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ προέρεται ἀπὸ τὸ στενότατο αὐτοκρατορικὸ περιβάλλον ἢ νὰ εἶναι ἐντελῶς ξένος ἀπὸ αὐτό, ἢ ἐκάστοτε ἀρχὴ ἐνήργησε ἢ ἐνεργεῖ μὲ βιαιότητα καὶ τυραννία· ἢ διάσπαση, ἐπομένως, μὲ τὸν αὐτοκράτορα ἔχει καθαρὰ ἰδεολογικὸ ὑπόδαθρο, τὸ ὁποῖο ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπῆρχε στὸ Βυζάντιο νομοθετικὴ κατοχύρωση τῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς. Ἐξυπακούεται ὅτι κάτι τέτοιο θὰ ἐρχόταν σὲ εὐθεία ἀντίθεση μὲ τὴ ἔννοια τοῦ ἡγεμόνα-ἐκλεκτοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀρίστου, ἐφόσον ὁ κληρονόμος τοῦ αὐτοκρατορικῶ θρόνου καὶ διάδοχος δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὰ ὁ ἄριστος. Βέβαια, στὴν πράξη καὶ γιὰ νὰ ἀποφεύγεται τὸ κενὸ ἐξουσίας, ὁ πρωτότοκος γιὸς διαδέχεται τὸν πατέρα· ὁ διάδοχος ἀνακηρύσσεται συναυτοκράτορας ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου, ἀσκεῖ μόνος τὰ ὑψηλά του καθήκοντα.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τύραννος εἶναι ἡ βαρύτερη ὕβρις γιὰ τὸν ἡγεμόνα τοῦ Βυζαντίου. Παράδειγμα τυράννου σύμφωνα μὲ τὰ βυζαντινὰ κείμενα εἶναι ὁ αὐτοκράτορας Φωκᾶς (602-610). Ὁ

ἐκλεκτὸς τοῦ δήμου τῶν Πρασίνων κατέλαβε τὴν ἐξουσία τὸν Νοέμβριο τοῦ ἔτους 602, ἐν μεταλλευόμενος τὴν ἔντονη δυσαρρέσκεια τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης ἀλλὰ καὶ τοῦ στρατοῦ ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορα Μαυρίκιου (582-602). Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι οἱ Πράσινοι εἶχαν εὐχηθεῖ ἡ ἐξέγερση ἐναντίον τοῦ Μαυρίκιου νὰ λήξει *χωρὶς αἱμάτων*. Τὰ πράγματα ὁμως ἐξελίχθηκαν διαφορετικὰ ὁ Φωκᾶς διέταξε τὸν θάνατο τοῦ Μαυρίκιου καὶ τῶν ἀρρένων τέκνων του, ὅπως καὶ ἐγινε. Λίγο ἀργότερα τοὺς ἀκολούθησαν ἡ σύζυγος τοῦ Μαυρίκιου Κωνσταντίνα καὶ οἱ τρεῖς κόρες τους. Ἐνδεικτικὸ τῆς ἀλλαγῆς τῶν ἠθῶν ποῦ εἶχε μεσολαβήσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, εἶναι τὰ αἰσθήματα φρίκης, τὰ ὁποῖα κατέλαβαν τὸν πληθυσμὸ τῆς Αὐτοκρατορίας ὅταν ἐγινε γνωστὴ ἡ ἐκτέλεση. Πολὺ γρήγορα κυκλοφόρησαν θρύλοι ποῦ ἔχουν σχέση εἴτε μὲ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα εἴτε μὲ τὴ διάσωση ἑνὸς παιδιοῦ του ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση, ἐνῶ οἱ χρονογράφοι διέσωσαν συγκινητικὸ ἐπιτάφιο ποίημα, σπὸ ὁποῖο ἡ Κωνσταντίνα θρηνεῖ γιὰ ὅσα συνέβησαν:

*ἄδ' ἐγὼ ἡ τριτάλαινα, καὶ ἀμφοτέρων βασιλῶν
 Τιβερίου θυγάτηρ, Μαυρικίου δὲ δάμαρ,
 ἡ πολύπαις βασίλεια καλῆ δειξασα λοχείη
 ὡς ἀγαθὸν τελέθει καὶ πολυκοιρανίη,
 κεῖμαι σὺν τεκέεσσι καὶ ἡμετέρῳ παρακοίτῃ
 δήμου ἀτασθαλίη καὶ μανίη στρατιῆς.
 ἔτλην τῆς Ἐκάβης πολὺ χεῖρονα τῆς τ' Ἰοκάστης·
 ναὶ ναὶ τῆς Νιόβης ἔμπνοός εἰμι λίθος.
 αἰαῖ τὸν γενέτην· τί δὲ καὶ τὰ νεόγν' ἀπέκτειναν
 ἀμπλακίης μερόπων μηδὲν ἐπιστάμενα,
 ἡμετέροισι κλάδοισι κατάσκοις οὐκέτι Ῥώμη
 ῥίζα γὰρ ἐκλάσθη Θρηϊκίοις ἀνέμοις*.*

Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὁ Μαυρίκιος εἶναι ἅγιος τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ μνήμη του τιμᾶται στὶς 28 Νοεμβρίου.

8. A. Cameron, *The Greek Anthology from Meleager to Planudes*, Ὁξφόρδη 1993, σελ. 215-216. Πρὸβλ. καὶ Α. Ν. Στράτου, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, τ. 2, Ἀθήνα 1966, σελ. 866.

Γιὰ τὸ ἐξίσου τραγικὸ τέλος τοῦ Φωκᾶ (ἀρχὲς Ὀκτωβρίου τοῦ ἔτους 610) παραθέτω ὅσα γράφει ὁ πατριάρχης Νικηφόρος: ὑπενθυμίζω μόνον ὅτι τὸν Φωκᾶ ἀνέτρεψε στόλος ἐπαναστατῶν, ὁ ὁποῖος ἔπλευσε στὴν Κωνσταντινούπολι ἀπὸ τὴν Ἀφρική με ἐπικεφαλῆς τὸν γιὸ τοῦ ἑξαρχοῦ τῆς Ἀφρικῆς Ἡράκλειο:

«...Βλέποντας οἱ ἄνθρωποι τοῦ Φωκᾶ πόσο μεγάλος ἀριθμὸς πολιτῶν στασίαζε (ἤδη οἱ ὀπαδοὶ τῶν Πρασίνων) ἄναβαν φωτιὰς στὴν περιοχὴ τοῦ Καισαρίου καὶ τὸν νεοεισερχόμενον [=τὸν Ἡράκλειο] ἐπευφημοῦσαν ὡς αὐτοκράτορα) καὶ διαπιστώνοντας ὅτι τὰ στρατεύματα τοῦ Ἡρακλείου τοὺς πίεζαν με μεγάλη δύναμη, γύρισαν στὰ σπίτια τους ἐγκαταλείποντας τὸν Φωκᾶ. Ἐνας δὲ πού ὀνομαζόταν Φώτιος (τὸν ὁποῖον ὁ Φωκᾶς εἶχε ἀτιμάσει καθὼς τοῦ εἶχε διάσει τὴ σύζυγο), μῆκε στὰ ἀνάκτορα μαζί με τὸ πλῆθος τῶν στρατιωτῶν καὶ συνέλαβε ἀμέσως τὸν Φωκᾶ τότε τοῦ ἔβγαλε τὸ βασιλικὸ ἐνδύμα, τοῦ φόρεσε ἕνα μαῦρο ροῦχο κι ἀφοῦ τοῦ γύρισε πίσω τὰ χέρια καὶ τοῦ τὰ ἔδεσε, τὸν ἔβαλε στὸ πλοῖο κι ἔτσι δεμένο τὸν πῆγε στὸν Ἡράκλειο. Μόλις τὸν εἶδε ὁ Ἡράκλειος τοῦ εἶπε: “Ἐτοι, ἄθλιε, κυβέρνησες τὸ κράτος;”. Καὶ ἐκεῖνος τοῦ ἀπάντησε: “Ἐσὺ πρόκειται νὰ κυβερνήσεις μᾶλλον καλύτερα”. Ἀμέσως ὁ Ἡράκλειος, καὶ ἐνῶ αὐτὸς (δηλαδὴ ὁ Φωκᾶς) βρισκόταν ἀκόμη στὸ πλοῖο, ἀποφάσισε νὰ τοῦ ἐπιβληθεῖ ἡ θανατικὴ ποινὴ με ξίφος. Ἐπειτα ὁ Φωκᾶς ἀκρωτηριάστηκε, τὸ δεξί του χέρι κόπηκε ἀπὸ τὸν ὤμο, τὰ γεννητικά του ὄργανα τοποθετήθηκαν σὲ κοντάρι· ἔτσι τὸ σῶμα του, ἀφοῦ σύρθηκε στὴν ἀγορὰ τοῦ Βοός, ρίχτηκε στὴ φωτιά»¹⁰.

Ἡ μὴ τήρηση στοιχειώδους νομικῆς διαδικασίας πού παρατηρεῖται κατὰ τὴν ἐκθρόνιση τοῦ Φωκᾶ, δὲν ἴσχυσε στὴ συνέχεια. Μετὰ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἄρχισαν νὰ λειτουργοῦν ὀρισμένοι κανόνες μεταχείρισης τῶν αὐτοκρατόρων, οἱ ὁποῖοι ἔχαν τὸ ὑψηλὸ τους ἀξίωμα, ὅπως καὶ τῶν στασιαστῶν, οἱ ὁποῖοι ἀποτύγχαναν νὰ καταλάβουν τὴν ἐξουσία καὶ ὑπέπιπταν ἔτσι στὸ λεγόμενον *ἐγκλημα καθοσιώσεως*. Πάντως, ἔνοχος καθοσιώ-

9. Οἱ Πράσινοι εἶχαν στὸ μεταξύ μεταστραφεῖ ἐναντίον τοῦ Φωκᾶ.

10. Νικηφόρου, Ἱστορία σύντομος, 1,29-48 (σελ. 36, Mango).

σεως είναι και ο βουλευόμενος, δηλ. ο πράττων βουλήν κατά του βασιλέως. Για τὸ τί σημαίνει ὁ ὄρος βουλή στο συγκεκριμένο αὐτὸ περιβάλλον ἔχει ἀποφανθεῖ ὁ Λέων ΣΤ' ὁ Σοφός: *Βουλή ἐστὶ διάσκεψις περὶ τοῦ πράξαι τι ἢ μὴ πράξαι· καὶ εἰ μὲν μὴ πράξαι, σιγή τὸ ἐντεῦθεν· εἰ δὲ πράξαι, πῶς πράξαι, ἤγουν τὸν τρόπον τῆς πράξεως, ποῦ πράξαι, ἤγουν τὸν τόπον τῆς πράξεως, πότε πράξαι, ἤγουν τὸν καιρὸν τῆς πράξεως, τί πράξαι, ἤγουν τὸ πρᾶγμα τὸ πραττόμενον, τί πράξαι, ἤγουν τὸ πρόσωπον τὸ μέλλον τὴν βουλήν εἰς πέρας πράξεως ἀγαγεῖν, διὰ τί πράξαι, ἤγουν τὴν αἰτίαν δι' ἣν ἢ πράξις ὀφείλει γενέσθαι*¹¹. Οἱ ποινὲς ποὺ ἐπιβάλλονταν ἀπὸ τὸ δικαστήριον (ὅπου προήδρευε ὁ αὐτοκράτορας), ἦταν θάνατος, τύφλωση ἢ ἀκρωτηριασμοί, χωρὶς νὰ ἀποκλείονται ὁ εὐνουχισμὸς, ἡ ἐξορία, ὁ ἐγκλεισμὸς σὲ μοναστήρι κ.ἄ.π. Οἱ σωματικὲς ποινὲς ἐνεργοῦσαν καταλυτικὰ ἀφαιρώντας ἀπὸ τὸν τιμωρούμενον τὴ δυνατότητα νὰ καταλάβει καὶ πάλι τὸν θρόνον, ἐφόσον ἡ σωματικὴ ἀρτιμέλεια ἦταν προϋπόθεση, ὅπως εἶδαμε, γιὰ τὴν ἀνοδο στοῦ ὑπάτου ἀξίωμα. Ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ἡ συνήθης ἐξαίρεση μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸ Β' (685-695), γνωστὸν μὲ τὸ ἐπίθετο Ρινότμητος, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ ῥινοκοπηθεῖς, ἐπανῆλθε στὸν θρόνον του γιὰ νὰ κυβερνήσει γιὰ δευτέρη φορὰ μεταξὺ 705-711 καὶ νὰ ἔχει παραπλήσιο μὲ τὸν Φωκᾶ τέλος. Ὁ γιὸς του δολοφονήθηκε ἐπίσης τραγικᾶ:

«...ἔστειλε (ἐνν. ὁ Βαρδάνης) τὸν πατρικίον Μαῦρον καὶ τὸν Ἰωάννην, ποὺ ἀνῆκε στὴ βασιλικὴ φρουρὰ καὶ ἐπονομαζόταν Στροῦθος, ἐναντίον τοῦ Τιθέριου, τοῦ γιοῦ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τὸν ἔπιασαν νὰ ἔχει θρεῖ καταφύγιον στὴν ἀγία τράπεζα μέσα στοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τῆς Πάναγνης Μητέρας τοῦ Θεοῦ ποὺ θρισκόταν στὶς Βλαχέρνες. Ἀφοῦ εἰσέβαλε ἐκεῖ ὁ Ἰωάννης, τραβάει τὸν Τιθέριον ἀπὸ τὴν ἀγία τράπεζα, ἀπὸ τὴν ὁποία κρατιόταν σφιχτά, χωρὶς νὰ σεβαστεῖ τὸ ἱερὸ θυσιαστήριον ἢ νὰ ὑποχωρήσει μπροστὰ στὴν ἰαγία τοῦ Τιθέριου τὴν Ἀναστασία, ποὺ θρισκόταν ἐκεῖ καὶ συμμεριζόταν τοὺς κινδύνους τοῦ ἐγγονοῦ τῆς κλαίγοντας γοερά. Καὶ τὸν ἔσφαξαν (ἐνν. τὸν Τιθέριον) μὲ μαχαίρι σὺν ζῶο σὲ

11. Τακτικά, PG 107, 696A-B.

μιὰ μικρή πύλη πού ὀνομαζόταν τῶν Καλλινίκων πάνω στὰ τείχη, ἐνῶ διέταξαν νὰ ταφεῖ στὸν ναὸ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων στὴν περιοχή πού εἶχε τὴν ἐπωνυμία τῆς Παυλίνας»¹².

Ἡ ὠμότητα τῶν παθῶν πού προβάλλεται ἀπὸ τὸ προηγουμένο παράθεμα δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ ὅτι κυριαρχεῖ σὲ ὁλόκληρο τὸ Βυζάντιο, ἔστω καὶ ἂν ἡ περίοδος 695-717, μὲ τις συχνὲς ἐναλλαγές προσώπων στὸν αὐτοκρατορικό θρόνο, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς παράδειγμα περὶ τοῦ ἀντιθέτου. Ἡ τάση γιὰ ἠπιότητα εἶναι ὀρατὴ στὰ χρόνια πού ἔρχονται ἀντὶ ὁποιασδήποτε ἄλλης ἀντιμετώπισης ἢ Εἰρήνη Ἀθηναία ἀπλῶς ἐξορίζεται τὸ 802, ἐνῶ ὁ Μιχαὴλ Α' Ραγγαβές, πού ἀνατρέπεται τὸ 813 ἀπὸ τὸν Λέοντα Ε' (813-820), θὰ καρεῖ μοναχός¹³. Ὡστόσο, ἓνα αὐτοκρατορικό φονικό πού ἐπέφερε ἐντυπωσιακὲς ἀλλαγές στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου συνέβη στὶς 23-24 Σεπτεμβρίου 867· πρόκειται γιὰ τὴ δολοφονία τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Γ' ἀπὸ τὸν τότε συμβασιλέα καὶ μέλλοντα αὐτοκράτορα Βασίλειο Α'. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ εἶμαι ἀναλυτικότερος.

Ὁ Μιχαὴλ Γ', τελευταῖος ἐκπρόσωπος τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου, εἶχε γεννηθεῖ τὸ 840. Ἦταν μόλις δύο ἐτῶν, ὅταν πέθανε ὁ πατέρας του αὐτοκράτορας Θεόφιλος (829-842) κι ἔτσι νήπιο ἀνέβηκε στὸν θρόνο· τὴν πραγματικὴ ὁμως ἐξουσία συγκέντρωνε στὰ χέρια τῆς ἢ μητέρας του Θεοδώρα, ἢ ὁποία εἶχε ἀναγορευτεῖ *συμβασιλεύς*, ἐν ὅσῳ ζοῦσε ἀκόμη ὁ Θεόφιλος. Εἶναι δυστύχημα ὅτι δὲν μᾶς ἔχει σωθεῖ καμία σύγχρονη μὲ τὸν Μιχαὴλ ἱστορικὴ πηγή καὶ ἐκεῖνες πού ἀφηγοῦνται τὰ γεγονότα, ἔχουν γραφεῖ ἓναν περίπου αἰῶνα μετὰ ἀπὸ αὐτά. Γιὰ λόγους πού θὰ ἐξηγήσουμε ἀργότερα, ὅλα τὰ κείμενα διάκεινται

12. Νικηφόρου, Ἱστορία σύντομος, 45,92-103 (σελ. 112, Mango).

13. Σημειώνουμε ὅτι στὸν γιό τοῦ Μιχαὴλ καὶ μέλλοντα πατριάρχη Ἰγνάτιο (847-858 καὶ 867-877) ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τὸν Λέοντα Ε' ἡ ποινὴ τοῦ εὐνουχισμοῦ. Ὁ Λέων δολοφονήθηκε τὰ Χριστούγεννα τοῦ ἔτους 820· οἱ συνωμότες ἀνακήρυξαν αὐτοκράτορα τὸν Μιχαὴλ Β' (820-829), μὲ τὸν ὁποῖον ἰδρύθηκε ἡ δυναστεία τοῦ Ἀμορίου. Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὁ Μιχαὴλ εἶχε καταδικαστεῖ σὲ θάνατο γιὰ συνωμοσία ἐναντίον τοῦ Λέοντος ἀλλὰ ἡ ἐκτέλεση του εἶχε προσωρινὰ ἀναβληθεῖ.

δυσμενέστατα πρὸς τὸν νέον αὐτοκράτορα, μὲ ἔντονη ἀρνητικὴ κριτικὴ καὶ διάθεση εἰρωνείας. Ὅμως, ἡ ἀλήθεια μπορεῖ νὰ ἔχει δύο ὄψεις· μέχρις ὅτου ἐνηλικιωθεῖ ὁ Μιχαὴλ καὶ ἀναλάβει μόνος του τὰ ἡνία τοῦ κράτους (855), εἶχε τερματιστεῖ ἡ εἰκονομαχικὴ κρίση, ἐνῶ τὰ οἰκονομικὰ τῆς Αὐτοκρατορίας εὐτύχησαν, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ μεγάλο πλεόνασμα ποὺ κατέλιπε ἡ Θεοδώρα. Ἀπὸ τὸ 855 ἕως τὸν θάνατο τοῦ Μιχαὴλ τὸ ἔτος 867, ὁ Κύριλλος καὶ ὁ Μεθόδιος εἶχαν ἀρχίσει τὴν ἱεραποστολικὴ τους πορεία, συντελέστηκε ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Βουλγάρων, ἐνῶ τὸ 863 ὁ στρατηγὸς Πετρωνᾶς, ἀδελφὸς τῆς Θεοδώρας, νίκησε κατὰ κράτος τοὺς Ἄραβες στὴ μάχη τοῦ Λαλακάοντα, γεγονός ποὺ ἔμελλε νὰ ἔχει μεγάλη σημασία στὸν ἀγῶνα τοῦ Βυζαντίου ἐναντίον τῶν Ἀράβων. Κατὰ τὴν τελευταία αὐτὴ χρονικὴ περίοδο στὸ πλευρὸ τοῦ νεαροῦ αὐτοκράτορα βρέθηκαν ὁ ἐπίσης ἀδελφὸς τῆς μητέρας του καῖσαρ Βάρδας, ἄνθρωπος ἱκανὸς μὲ ἀρετὲς καὶ ὑψηλὲς φιλοδοξίες, ὁ πατριάρχης Φώτιος (ἀπὸ τὸ ἔτος 858) καὶ ὁ Βασίλειος, ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Μιχαὴλ, θὰ διοικήσει τὴν Αὐτοκρατορία ὡς Βασίλειος Α΄, ἰδρύοντας παράλληλα τὴ Μακεδονικὴ δυναστεία.

Ποιὸς εἶναι ὁ Βασίλειος παραμένει ὡς σήμερα αἰνίγμα. Γεννήθηκε στὴν Ἀδριανούπολη, ἴσως τὸ 836, ἀπὸ γονεῖς χωρικοὺς ἀρμενικῆς, πιθανότατα, καταγωγῆς. Τόσο ὁ γιὸς του, Λέων ΣΤ΄ ὁ Σοφὸς (886-912), ὅσο καὶ ὁ ἐγγονὸς του, Κωνσταντῖνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος (912-959), προσπάθησαν μὲ ιδιαίτερη ἐπιμονὴ σὲ διάφορα ἐγκωμιστικὰ γιὰ τὸν Βασίλειο κείμενά τους νὰ πείσουν τοὺς μεταγενεστέρους ὅτι ὁ ἀρχηγέτης τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας καταγόταν ἀπὸ βασιλικὴ γενιὰ καὶ ἀπὸ τοὺς δύο του γονεῖς (ἀπὸ τοὺς Ἀρσακίδες ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πατέρα του καὶ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο ἀπὸ ἐκείνη τῆς μητέρας του), ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς προσπάθειας αὐτῆς θεωρήθηκαν τερατολογίες ἀπὸ ὀρισμένους χρονογράφους. Ἡ δὴθεν βασιλικὴ καταγωγὴ συνοδευόταν στὰ ἐν λόγω κείμενα καὶ ἀπὸ θεοσημίες, ποὺ πρόβλεπαν λαμπρὸ μέλλον σ' αὐτὸν τὸν νεαρὸ μελαχροινὸ ἄνδρα, μὲ τὰ ὁμορφα μάτια καὶ τὴν ἐντυπωσιακὴν ῥώμη, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ἱστοριογραφικὰ κείμενα μᾶς εἶναι γνωστὴ ἡ περιπετειώδης

ἄφιξή του στήν Κωνσταντινούπολη καί ἡ φιλοξενία του στό μοναστήρι τοῦ ἁγίου Διομήδους. Μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς ὁ Βασίλειος εἰσιῆλθε στό παλάτι ὡς ἱπποκόμος· ἐκεῖ ἐντυπωσίασε τὸν αὐτοκράτορα Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος ἀγαποῦσε παθολογικά τὰ ἄλογα. Ἐκτοτε ἡ ἀνοδὸς του ἦταν ραγδαία· παρακοιμώμενος τὸ 865 καί ἕνα χρόνο ἀργότερα, μετὰ τὴ δολοφονία ἀπὸ τὸν ἴδιο τοῦ καίσαρος Βάρδα¹⁴, ἀναγορεύεται συμβασιλεύς. Τὸ 867 τὰ πράγματα θὰ ἀλλάξουν ριζικά:

«...Ὅταν ὁ βασιλιάς (=Μιχαήλ Γ΄) κάθισε γιὰ νὰ δειπνήσει, προσκάλεσε τὴν Εὐδοκία (=Εὐδοκία Ἰγгерίνα, σύζυγο τοῦ Βασιλείου) καί τὸν Βασίλειο νὰ φᾶνε μαζί του. Καί τὴν ὥρα ποῦ ὁ βασιλιάς εἶχε πιεῖ ἀρκετά, σηκώθηκε ὁ Βασίλειος, δῆθεν γιὰ κάποια ἀνάγκη, καί, ὄντας δυνατός, ἔσπασε τὶς κλειδαριές τοῦ κοιτώνα, ὥστε ἡ πόρτα νὰ μὴ μπορεῖ νὰ κλείσει μετὰ, γυρίζοντας στό τραπέζι, συνέχισε νὰ τρώει μὲ τὸν βασιλιά. Κι ἔτσι μεθυσμένος γιὰ τὰ καλά ὁ Μιχαήλ, μὲ τὴν Ἰγгерίνα νὰ διασκεδάζει μαζί του κατὰ πῶς τὸ συνήθιζε, σηκώθηκε καί ὑποβασταζόμενος ἀπὸ τὸν Βασίλειο πῆγε στὸν κοιτώνα του. Ὁ Βασίλειος, ἀφοῦ τοῦ φίλησε τὸ χέρι, τὸν ἄφησε καί βγήκε ἔξω. Μέσα στὸν κοιτώνα βρισκόταν ὁ Βασιλοσκιανός, ὁ ὁποῖος κατὰ διαταγὴ τοῦ βασιλιᾶ κοιμόταν στό κρεβάτι τοῦ Ρεντακίου γιὰ νὰ τὸν φυλάει. Ὅταν ὁ Ἰγνᾶτιος ὁ κοιτωνίτης πῆγε νὰ κλείσει τὴν πόρτα τοῦ κοιτώνα, τὴ βρῆκε παραβιασμένη ἦρθε τότε σὲ ἀπόγνωση κι ἀφοῦ κάθισε στό κρεβάτι, ἄρχισε νὰ τραβάει τὰ μαλλιά του. Ἐνῶ ὁ βασιλιάς κοιμόταν βαθεῖα σὰν νεκρός, ἦρθε ἀθόρυβα ὁ Βασίλειος μαζί μὲ ἄλλους καί ἀνοίξε τὶς πόρτες· βγαίνοντας ἐντρομος ὁ Ἰγνᾶτιος ἔπεσε πάνω στὸν Βασίλειο γιὰ νὰ τὸν ἐμποδίσει νὰ μπεῖ. Ὅμως, ὁ Πέτρος ὁ Βούλγαρος γλίστρησε κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλι τοῦ Βασιλείου κι ἔφτασε στό κρεβάτι τοῦ βασιλιᾶ· ἐκεῖ συνάντησε τὴν ἀντίσταση τοῦ Ἰγνᾶτίου καί μὲ τὴ φασαρία ξύπνησε ὁ βασιλιάς. Κι ὁ Ἰωάννης ὁ Χάλδος τοῦ ἔδωσε μιὰ μὲ τὸ ξίφος καί τοῦ ἔκοψε τὰ χέρια, ἐνῶ ὁ Ἰακωβίτζης καί ὁ Πέρσης χτύπησαν τὸν Βασιλοσκιανὸ μὲ τὸ ξίφος καί τὸν

14. Ὁ Βάρδας κατηγορήθηκε ὡς συνωμότης καί τὴ δολοφονία του διέταξε ὁ Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος μάλιστα παρακολούθησε τὴ σκηνὴ τοῦ φόνου.

ἔρριξαν κάτω. Ὁ Μαριανὸς καὶ ὁ Βάρδας, ὁ πατέρας τοῦ Βασιλείου, καὶ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Τοξαράς παραφύλαγαν ἔξω καὶ εἶπαν κανέναν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τοῦ Μιχαῖλ. δὲν ἔμαθε τί γινόταν στὸ μεταξὺ οἱ σύντροφοι τοῦ Βασιλείου μαζεύτηκαν καὶ εἶπαν ὅτι “καὶ ἂν τοῦ κόψαμε τὰ χέρια, τὸν ἀφήσαμε ζωντανό καὶ ἂν ζήσει, τί δικαιολογία θὰ βροῦμε;” Καὶ κάνοντας χάρι στὸν Βασίλειο ὁ Χάλδος ἐπέστρεψε καὶ βρῆκε τὸν Μιχαῖλ. στὸ κρεβάτι του χωρὶς χέρια νὰ ξεστομίζει βροσιές ἐναντίον τοῦ Βασιλείου. Τότε δίχως ἔλεος ἔμπηξε τὸ ξίφος του γυμνὸ στὴν καρδιά τοῦ βασιλιά σχίζοντας τὰ σπλάγχνα του πέρα ὡς πέρα καὶ ὅταν γύρισε πίσω, καυχιόταν στὸν Βασίλειο ὅτι ἔκανε κατόρθωμα¹⁵.”

Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ ἀφήγηση χωρὶς προηγούμενο ὡς πρὸς τὴν ἔνταση καὶ τὴν παραστατικότητά της. Ἡ ἀποτύπωση τῶν χαρακτήρων καὶ ἡ ἐναλλαγή τῶν καταστάσεων ἐντυπωσιάζουν, ὅπως καὶ οἱ προφανεῖς παραλληλισμοὶ μὲ σκηνές τοῦ εὐαγγελίου. Ἡ τελικὴ πράξις τοῦ φόνου ἀλλὰ καὶ ὁ κομπασμὸς τοῦ Ἰωάννη Χάλδου δίπλα στὸ πτώμα τοῦ Μιχαῖλ ποὺ σπαράζει, συνθέτουν τὴν ἀπόλυτη εἰκόνα τοῦ κακοῦ. Τὸ αἶσθημα τοῦ φονικοῦ αὐτοῦ ἀμαρτήματος διακατέχει ὁλόκληρη τὴν ιστοριογραφία, ἡ ὁποία θὰ συγγραφεῖ ἕναν αἰῶνα ἀργότερα ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κωνσταντῖνου Πορφυρογέννητου καὶ θὰ προσπαθήσει νὰ αἰτιολογήσει τὰ συμβάντα κύριος στόχος θὰ εἶναι ἡ μείωση τοῦ Μιχαῖλ, ὥστε ἡ ἔλευσις τοῦ Βασιλείου νὰ θεωρηθεῖ θεία δίκη. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας θὰ παρομοιαστεῖ μὲ τὸν Δαυῖδ, ἐνῶ οἱ ποικίλες ἀρετές του θὰ βρίσκονται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὰ ἔκδηλα μειονεκτήματα τοῦ τελευταίου γόνου τῆς δυναστείας τοῦ Ἀμορίου. Ὅμως, τὰ χρονολογικὰ κείμενα ποὺ κρατοῦν κάποια διακριτικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ ιστορικά πονήματα τοῦ Πορφυρογέννητου, κάνουν λόγο γιὰ ...τὴν παρὰ τοῦ Θεοῦ γενομένην ἐκδίκησιν εἰς τοὺς τὸν Μιχαῖλ διαχειρισμένους¹⁶. ὅλοι τους πέθαναν εἴτε ἀπὸ βίαιο θάνατο εἴτε σκληροδόρωτοι. Ὅσο γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Βασίλειο, ὁ θάνατός του ἦταν ἴσως λογοτεχνικότερος ἀλλ’ ὄχι λιγότερο ὀδυνηρός:

15. Λέων γραμματικός, 250-251 (Βόννη).

16. Συνέχεια Γεωργίου Μοναχοῦ, 839 (Βόννη).

«...ὅταν ὁ βασιλιάς βγῆκε κάποτε γιὰ κυνήγι, πρόβαλε ξαφνικὰ μπροστά του ἓνα πελώριο ἐλάφι· κάποια στιγμή, ἐνῶ τὸ καταδίωκε ὁ βασιλιάς, στράφηκε τὸ ἐλάφι ἐναντίον του κι ἀρπάζοντάς τον μὲ τὰ κέρατά του ἀπὸ τὴ ζώνη, τὸν γκρέμισε ἀπὸ τὸ ἄλογο. Τότε ἔτρεξε κάποιος ἀπὸ τὴν ἀκολουθία του, γύμνωσε τὸ σπαθί του καὶ κόβοντας τὴ ζώνη ἐλευθέρωσε τὸν βασιλιά. Μόλις ὅμως ὁ τελευταῖος συνῆλθε, διέταξε νὰ ἀποκεφαλίσουν ἐκεῖνον ποὺ εἶχε κόψει τὴ ζώνη, ἐπειδὴ κατὰ τὴ γνώμη του εἶχε ὑψώσει τὸ ξίφος ἐναντίον του καὶ σὲ τίποτε δὲν ὠφέλησαν οἱ δικαιολογίες πὼς “τὸ ἔκανα γιὰ νὰ σοῦ σώσω τὴ ζωή”. Παρὰ τὶς φροντίδες, πεθαίνει ὁ Βασίλειος ἀπὸ τὸ ὀδυνηρὸ τραῦμα ποὺ τοῦ προξένησε τὸ ἐλάφι, ἀφήνοντας ὡς αὐτοκράτορα τὸν Λέοντα μαζὶ μὲ τὸν Ἀλέξανδρο»¹⁷.

Ὁ ἀποτροπιασμὸς ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴ θεία ἐκδίκηση, ὑπογραμμίζω τὸν ὄρο, μαρτυρεῖ ὅτι ἀνάλογες ἐνέργειες, ὅπως ἡ δολοφονία τοῦ Μιχαήλ, δὲν μπορούσαν πλέον νὰ τύχουν συνηγορίας. Ἄλλωστε, ἡ σπουδὴ μὲ τὴν ὁποῖαν κινήθηκε ὁ Βασίλειος γιὰ νὰ τακτοποιήσει τὰ τῆς διαδοχῆς του μὲ τὴν ἀνάδειξη ὡς συμβασιλέων τῶν δύο γιῶν του Κωνσταντίνου καὶ Λέοντος, ὅσο καὶ ἡ ἐπιμονὴ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα ἀργότερα τοῦ Πορφυρογέννητου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ νὰ αἰτιολογήσουν τὴ δολοφονία τοῦ Μιχαήλ, ἐπιβεβαιώνει τὸ παραπάνω σκεπτικὸ.

Τὰ τραγικὰ γεγονότα τοῦ 867 καθὼς καὶ ἡ ἐνίσχυση τῆς δυναστικῆς ἰδεολογίας, γιὰ τὴν ὁποῖαν ἐργάστηκαν μὲ ζῆλο τόσο ὁ Βασίλειος Α΄ ὅσο καὶ οἱ ἀπόγονοί του αὐτοκράτορες, συνέδωσαν στὴν ἡρεμία ποὺ κυριαρχεῖ στὰ ἀνάκτορα γιὰ δύο περίπου αἰῶνες. Ἔτσι, ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ Ρωμανοῦ Λακαπηνοῦ καὶ τῶν γιῶν του ἀπὸ τὴν ἐξουσία (944-945) συνοδεύτηκε ἀπὸ ἐξορία ἀλλὰ καμία ἄλλη ποινή, ἐνῶ ὀρισμένα βίαια περιστατικὰ ποὺ καὶ πάλι θὰ σημειωθοῦν, λ.χ. ἡ δολοφονία τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ τὸν Δεκέμβριο τοῦ ἔτους 969, μπορούν νὰ θεωρηθοῦν ὡς μεμονωμένα¹⁸.

17. Λέων γραμματικὸς, 262 (Βόννη).

18. Ἡ δολοφονία τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ δημιούργησε μεγάλη συζήτηση, μολοντί ὁ ἐν λόγῳ αὐτοκράτορας δὲν ἦταν δημοφιλὴς στὰ εὐρύτερα στρώματα

Ἡ βία στὰ ἀνάκτορα θὰ ἐπιστρέψει κατὰ τὰ μᾶλλον δίδεκα χρόνια τῆς Αὐτοκρατορίας, δηλαδή ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' αἰώνα ἕως περίπου τῆ λήξη της. Τὰ παλαιὰ ιδεώδη ἔχουν λημονηθεῖ καὶ ὁ αὐτοκράτορας ἐνεργεῖ ὡς τυπικὸς θνητὸς καὶ ἐκπρόσωπος ὄλων ἐκείνων ποὺ τὸν βοήθησαν νὰ καταλάβει τὴν ἐξουσία καὶ ὄχι ὡς εἰκὼν τοῦ Θεοῦ, ὅπως προσπαθοῦσαν, ἢ τουλάχιστον ἐπεδίωκαν, ἀρχετοὶ ἀπὸ τοὺς προκατόχους του.

Θὰ λέγαμε, συνοψίζοντας, ὅτι στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ὅπως ἄλλωστε καὶ σήμερα, ἡ ἐξουσία ἦταν πάντοτε ἰσχυρότατο δέλεαρ· γιὰ τὴν ἀπόκτησή της ἐπιστρατεύονταν ὅλα τὰ μέσα, ἀκόμη καὶ τὰ πλέον εἰδεχθῆ. Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι ἐγκλημα καὶ ἀμφισβήτηση τῆς ἐξουσίας συμπορεύτηκαν καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Πάντως, ἡ ἔνταση, σαφῶς ρωμαϊκῆς ἐπιρροῆς, ποὺ διακρίνει τὰ πρῶτα χρόνια, ἀπαλύνεται στὴ μέση καὶ ὑστερὴ περίοδο, χωρὶς ὅμως νὰ ἀπαλειφθεῖ. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀπόκτηση τῆς ἐξουσίας εἶναι πιὸ γλυκεῖα ἀπὸ ὅποια-δήποτε ἰδεολογία, ἔστω καὶ ἂν ἡ τελευταία προέρχεται ἐξ οὐρανοῦ...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γιὰ τὴ βυζαντινὴ πολιτικὴ ἰδεολογία βλ. Hélène Ahrweiler, *L' idéologie politique de l'empire byzantin*, Παρίσι 1975 (ἑλλην. μτφρ. Τούλας Δρακοπούλου: *Ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, Ἀθήνα 1988)· I.S. Čičurov, *Političeskaja ideologija srednevekovja. Vizantija i Rus*, Μόσχα 1990· G. Dagrön, «Lawful Society and Legitimate Power: Ἐννομος πολιτεία,

τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀξίζει, πάντως, νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι γιὰ τὸν Νικηφόρο Φωκά ὑπάρχει ἐγκωμιαστικὸ ὑλικὸ μὲ προδιαγραφὲς ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες τοῦ Βασιλείου Α'. Στὴν ἐκτεταμένη γενεαλογία τῶν Φωκάδων ποὺ παραδίδει ὁ ἱστορικὸς Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης (217-229, Βόννη), τονίζεται ὅτι ἡ οἰκογένεια ἔλκει τὴν καταγωγή της ἀπὸ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο, ὅπως ἄλλωστε ὁ Βασίλειος Α', καὶ τοὺς Φαβίους. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκόμη δείγμα τῆς προσπάθειας τῆς αὐτοκρατορικῆς προπαγάνδας νὰ ἐξωραΐσει τὴν εἰκόνα τοῦ κατόχου τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινούπολης.

έννομος αρχή», στὸν τόμο: Angeliki E. Laiou - D. Simon (ἐκδ.), *Law and Society in Byzantium: Ninth-Twelfth Centuries*, Dumbarton Oaks 1994, σελ. 27-51· Fr. Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, τ. 1-2, Dumbarton Oaks 1966· H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*, Βιέννη 1964· τοῦ ἴδιου (ἐπιμ.), *Das byzantinische Herrscherbild*, Darmstadt 1975 (συναγωγή μελετῶν)· I. E. Καραγιαννόπουλου, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινῶν*, Θεσσαλονίκη 1988· Dimitra Karamboula, *Staatsbegriffe in der frühbyzantinischen Zeit*, Βιέννη 1993· D. Simon, «Principes legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz», στὸν τόμο: D. Nörr - D. Simon (ἐκδ.), *Gedächtnisschrift für Wolfgang Kunkel*, Φρανκφούρτη 1984, σελ. 449-492. Ἰδιαίτερα χρήσιμη ἀπὸ πολλῆς πλευρῆς ἢ συναγωγή μελετῶν ποῦ ἐκδόθηκε πρόσφατα μὲ τὴ φροντίδα τοῦ P. Magdalino, *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, Variorum 1994. Σημαντικὸ καὶ τὸ τελευταῖο βιβλίο τοῦ G. Dagron, *Empereur et prêtre*, Παρίσι 1996. Ὅλα τὰ ἔργα ποῦ μνημονεύθηκαν περιέχουν τὴν εἰδικὴ γιὰ τὸ θέμα βιβλιογραφία.

Γιὰ τὶς ἐξεγέρσεις καὶ συνωμοσίες, στὸ ἀνακτορικὸ περιβάλλον κατὰ κύριο λόγο, βλ. J.-Cl. Cheynet, *Rouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Παρίσι 1990. Ἐπίσης Καλλιόπης Α. Μπουρδάρα, *Καθοσίωσις καὶ τυραννίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους. Μακεδονικὴ δυναστεία (867-1056)*, Ἀθήνα 1981· τῆς ἴδιας, *Καθοσίωσις καὶ τυραννίς κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους (1056-1081)*, Ἀθήνα 1984· τῆς ἴδιας «Τὸ ἔγκλημα καθοσιώσεως στὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν (1081-1185)», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σελ. 211-229. Ἰδιαίτερα χρήσιμες παραμένουν δύο συμβολές τῆς Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου, «Ἐνδειξεις διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου», *ΕΕΒΣ* 35 (1966-67), σελ. 47-67 καὶ «Πολιτικὰ ὄργανα καὶ κράτος δικαίου στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σελ. 185-210. Ἐπισημαίνω, τέλος, τρία πρόσφατα ἄρθρα: Patricia

Karlin-Hayter, «L'enjeu d'une rumeur. Opinion et imaginaire à Byzance au IXe siècle», *JÖB* 41 (1991), σελ. 85-111· Rosemary Morris, «Succession and usurpation: politics and rhetoric in the late tenth century», στον τόμο *New Constantines...*, ὄ.π., σελ. 199-214 και Evelyne Patlagean, «Le Basileus assassiné et la sainteté impériale», στον τόμο: *Media in Francia... Recueil de mélanges offerts à Karl Ferdinand Werner*, (Παρίσι) 1989, σελ. 345-359.

ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΧΑΡΑΚΤΕΣ

Το νόμισμα, κατεξοχήν έκφραση υλικής υποστήριξης των δραστηριοτήτων του ανθρώπου, γρήγορα πέρασε στη σφαίρα των εξουσιαστικών δυνάμεων. Η πορεία του νομίσματος από τον τόπο παραγωγής του, το νομισματοκοπέιο, χάνεται σε δρόμους πολύπλοκους τους οποίους καθορίζει η τροχιά και το μέγεθος της ανθρώπινης πράξης. Διοχετεύεται στο εμπόριο, ανταλλάσσεται με είδη διατροφής, οικοσκευής και καλλωπισμού, γίνεται αμοιβή για το στρατιώτη, τον κρατικό υπάλληλο, τον οικοδόμο, τον καλλιτέχνη, για κάθε εργαζόμενο. Συντροφεύει τον ταξιδιώτη και τον περιηγητή στις περιπλανήσεις του, ακολουθεί τον άνθρωπο στις επεκτατικές του επιδιώξεις, υποστηρίζει την παιδεία και τις τέχνες, γίνεται μέσο λύτρωσης της ανθρώπινης ψυχής με φιλανθρωπίες και προσφορές στους ναούς, παραχαράσσεται και μετατρέπεται εύκολα σε αντικείμενο αισχροκέρδειας.

Ο ρόλος του νομίσματος, στη μακραίωνη πορεία του, αναγκάστηκε να δεσμευτεί και να προσαρμοστεί σε κανόνες, οι οποίοι προφανώς καθορίζονται από τις οικονομικές συνήθειες ή πολιτικές επιδιώξεις της κάθε εποχής. Επιπλέον, παράγοντες πολιτιστικής ευαισθησίας, σε συνδυασμό με τη φιλοσοφική κοσμοθεωρία και τις βιοτικές συνήθειες των κοινωνικών συνόλων, καθώς και με τις θεσμοθετημένες και υπερβατικές αξίες, συνέτειναν στην κατεστημένη μορφοποίηση της δυναμικής του νομίσματος.

Η αναδρομή στο βυζαντινό κόσμο και η προσέγγισή του μέσα από την ιστορική εξέλιξη του νομισματικού του συστήματος, σε συνάρτηση με τις πολιτικές πράξεις και δικονομικές διεργασίες που το περιέβαλαν, είναι αρκετά ελκυστική.

Karlin-Hayter, «L'enjeu d'une rumeur. Opinion et imaginaire à Byzance au IXe siècle», *JÖB* 41 (1991), σελ. 85-111· Rosemary Morris, «Succession and usurpation: politics and rhetoric in the late tenth century», στον τόμο *New Constantines...*, ὄ.π., σελ. 199-214 καὶ Evelyne Patlagean, «Le Basileus assassiné et la sainteté impériale», στον τόμο: *Media in Francia... Recueil de mélanges offerts à Karl Ferdinand Werner*, (Παρίσι) 1989, σελ. 345-359.

ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΧΑΡΑΚΤΕΣ

Το νόμισμα, κατεξοχήν έκφραση υλικής υποστήριξης των δραστηριοτήτων του ανθρώπου, γρήγορα πέρασε στη σφαίρα των εξουσιαστικών δυνάμεων. Η πορεία του νομίσματος από τον τόπο παραγωγής του, το νομισματοκολείο, χάνεται σε δρόμους πολύπλοκους τους οποίους καθορίζει η τροχιά και το μέγεθος της ανθρώπινης πράξης. Διοχετεύεται στο εμπόριο, ανταλλάσσεται με είδη διατροφής, οικοσκευής και καλλωπισμού, γίνεται αμοιβή για το στρατιώτη, τον κρατικό υπάλληλο, τον οικοδόμο, τον καλλιτέχνη, για κάθε εργαζόμενο. Συντροφεύει τον ταξιδιώτη και τον περιηγητή στις περιπλανήσεις του, ακολουθεί τον άνθρωπο στις επεκτατικές του επιδιώξεις, υποστηρίζει την παιδεία και τις τέχνες, γίνεται μέσο λύτρωσης της ανθρώπινης ψυχής με φιλανθρωπίες και προσφορές στους ναούς, παραχαράσσεται και μετατρέπεται εύκολα σε αντικείμενο αισχροκέρδειας.

Ο ρόλος του νομίσματος, στη μακράιωνη πορεία του, αναγκάστηκε να δεσμευτεί και να προσαρμοστεί σε κανόνες, οι οποίοι προφανώς καθορίζονται από τις οικονομικές συνήθειες ή πολιτικές επιδιώξεις της κάθε εποχής. Επιπλέον, παράγοντες πολιτιστικής ευαισθησίας, σε συνδυασμό με τη φιλοσοφική κοσμοθεωρία και τις βιοτικές συνήθειες των κοινωνικών συνόλων, καθώς και με τις θεσμοθετημένες και υπερβατικές αξίες, συνέτειναν στην κατεστημένη μορφοποίηση της δυναμικής του νομίσματος.

Η αναδρομή στο βυζαντινό κόσμο και η προσέγγισή του μέσα από την ιστορική εξέλιξη του νομισματικού του συστήματος, σε συνάρτηση με τις πολιτικές πράξεις και δικονομικές διεργασίες που το περιέβαλαν, είναι αρκετά ελκυστική.

Συνοπτικά η νομισματική ιστορία του Βυζαντίου, με βάση την εξέλιξη των διαφόρων νομισματικών εκδόσεων, μπορεί να διασχεθεί σε τέσσερις περιόδους:

1η περίοδος: Από τον Αυστάσιο Α' (491-518) μέχρι τα μετα-σα του 8ου αι. Κατά την περίοδο αυτή οι χρυσές νομισματικές

1. Με τον όρο βυζαντινό νόμισμα εννοούμε την ιστορία του νομισματός

από τα χρυσά της βασιλείας του Αυστάσιου Α' (491-518) μέχρι την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Ο πατριάρχης πρεσβύτερος κα-θιερώθηκε το 1908 από τον Άγγλο νομισματολόγο Wroth, στη νηπιεακή δι-ημερήσια έκθεση του Βεργατικού Μουσείου, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, τ. 1-2, Λονδίνο, 1908. Εκότε τα αρχαιότερα, σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας, η βασιλεία του Μ. Κων-σταντίνου (306-337) ή η βασιλεία του αυτοκράτορα Αδαίου (395-408), θε-ωρήθηκαν ξεπερασμένα. Είναι αλήθεια ότι ο Μ. Κωνσταντίνος στο πλαίσιο της νομισματικής του πολιτικής εγκαίρως την κοινή ενός χρυσού νομισμα-τός, του σόλιδου, ο οποίος διατήρησε σταθερή αξία κατά τη διάρκεια της πε-ταγμένης αυτοκρατορικής περιόδου. Είναι αλήθεια επίσης ότι ο νομισματι-κός μετασχηματισμός του Μ. Κωνσταντίνου οφείτουν με την ασοβήη αλλάγη στο χαρακτηριστικό της διακοσμητικής αυτοκόσμησής. Η μεταφορά του πολιτικού κέντρου στην Ανατολή, σε συνδυασμό με την αναγέννηση του χρυσισμού, ιδε-ώς επισημάνει θεμιτά, διημιουδγεί τις προϋποθέσεις για την διακοσμητική ιδε-ολογία, από την οποία προεκυψε η εξέλιξη της βυζαντινής. Στόχος η ιστορία των νομισματολόγων του 4ου αι. αποτέλει ένα μεταβατικό στάδιο, χωρίς σταθερές βάσεις. Κύριο χαρακτηριστικό η σταδιακή ήλιωση στο βάθος των διαφόρων υποδιαίξεων του χρυακίνου νομισματός.

2. Η νομισματική μετασχηματισμός του αυτοκράτορα Αυστάσιου (498) προ-βέη να θεωρηθεί ως το σημείο εκκίνησης της βυζαντινής νομισματικής. Δι-ημιουδγείται ένα μεταλό και βαθύ χρυακίνο νόμισμα, ο φράγς, που αντιστοιχού-σε σε 40 νομμία, ζύγιζε περίπου 9 γρ., και είχε ως υποδιαίξεως τα 20 νομμί-ηια και τα 10 νομμία. Η επιτυχία της μετασχηματισής θα πρέπει να οφείλε-ται κυρίως στο γεγονός ότι το νέο νόμισμα φτιαχθέντο από καθαρό χρυακό πα-δείχτη με αυτονόητη αξιοπιστία, αφού δεν επιδεχόταν καμία αλλοίωση στη σύν-θεση του, και παρά ευάλωτο στην περιποίηση του κρμάτος που είχε κωδici-σθήκηση του Αυστάσιου β'. Α.Ρ. Βελλίγγερ, «Byzantine notes. I: the copper of Anastasius I», *ANSMN* 12 (1966), σελ. 84-87. D.M. Μεκάλτ, *The Origin of the Anastasian Currency Reform*, Αμστερνταμ 1969 και M. Ηεντ, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Κέιμπριτζ 1985, σελ. 475-492.

εκδόσεις αποτελούνται από τον σόλιδο, που ισούται με 1/72 της Ρωμαϊκής λίτρας, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στα χρόνια του Μεγάλου Κωνσταντίνου³ και τις δύο υποδιαιρέσεις του το σεμίσσιο και το τρεμίσσιο, που αντιστοιχούν στο μισό και το τρίτο του σόλιδου⁴. Οι αργυρές κοπές μέχρι τό πρώτο τέταρτο του 7ου αι. έχουν αναμνηστικό χαρακτήρα. Ωστόσο το 615 ο αυτοκράτορας Ηράκλειος εισάγει για πρώτη φορά ένα βαρύ ασημένιο νόμισμα, το εξάγραμμο, που όπως μας πληροφορεί το Πασχάλιο Χρονικό, καθιερώνεται υποχρεωτικά με νόμο στις κρατικές πληρωμές⁵. Μετά το 681 το εξάγραμμο περιορίζεται σε κοπή αναμνηστικού χαρακτήρα, ενώ εξαφανίζεται παντελώς στις αρχές του 8ου αι.⁶ Ο 6ος αι. μπορεί να χαρακτηριστεί ως η πιο σημαντική περίοδος στην εξέλιξη του χάλκινου νομίσματος. Συντομα οι υποδιαιρέσεις του φόλλι που καθιέρωσε ο Αναστάσιος πληθαίνουν και στα χρόνια του Ιουστινιανού Α', παράλληλα με τους φόλλεις, τα εικοσανούμμια και τα δεκανούμμια κυκλοφορούν πεντανούμμια, δεκαεξανούμμια, οκτανούμμια, τριαντακοντανούμμια, νομίσματα τεσσάρων και δύο νομμίων. Αντίθετα ο

3. Cecil Morrisson, C. Brenot κ.ά., «L' Or Monnayé I, Purification et Altérations de Rome à Byzance» στα *Cahiers Ernest-Babelon* 2, Παρίσι 1985, σελ. 114 και υποσ. αρ. 1.

4. Παράλληλα υπάρχουν βαριά χρυσά μέταλλα και σόλιδοι αναμνηστικού χαρακτήρα, τα οποία προφανώς δεν ήταν για ευρεία κυκλοφορία. Επίσης στα χρόνια του Ιουστινιανού Α' καθιερώνονται και οι σόλιδοι ελαφρού βάρους. Ο πιο συνηθισμένος τύπος έχει βάρος 3,78 γρ. και κόπηκε κυρίως στο νομισματοκοπείο της πρωτεύουσας, αλλά υπάρχουν και άλλοι που ξυγίζουν περίπου 4,1 γρ. με κυριότερο νομισματοκοπείο τη Θεσσαλονίκη. Μια τρίτη σειρά ελαφρών σολιδών έχει βάρος 4,35 γρ. Ο ρόλος αυτών των ελαφρών σολιδών παραμένει προβληματικός. Βλ. P. Grierson, *Byzantine Coins*, Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες 1982, σελ. 52-53, 99-100 και Hendy, *ό.π.*, σελ. 492-493.

5. P. Yannopoulos, *L' hexagramme, un monnayage Byzantin en argent du VIIIe siècle*, Louvain-la-Neuve 1978· Kyra Ericsson, «Revising a date in the Chronicon Pascale», *JÖB* 17 (1968), σελ. 17-28· της ίδιας, «The cross on steps and the silver hexagram», *ό.π.*, σελ. 149-164.

6. Για τα αίτια της εξαφάνισης του εξάγραμμου βλ. Yannopoulos, *ό.π.*, σελ. 66-69. Βλ. επίσης P. Grierson, «Monetary reforms of the Abd al-Malik», *JESHO* 3 (1960), σελ. 241-264.

7ος αι. χαρακτηρίζεται από μια παρακμή στις κοπές των χάλκινων νομισμάτων. Η χάραξη του σχεδίου πολλές φορές είναι αδέξια, παρατηρείται συστηματική επικοπή πάνω σε παλαιότερους τύπους, η κυκλοφορία τους μειώνεται, ενώ τα νομισματοκοπεία και οι διάφορες υποδιαίρέσεις σταδιακά περιορίζονται.

2η περίοδος: Από τα μέσα του 8ου μέχρι τα τέλη του 11ου αι. Κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι η μείωση των νομισματικών υποδιαιρέσεων σε μία για κάθε μέταλλο: ο σόλιδος, το ανανεωμένο από τον Λέοντα Γ' ασημένιο μιλιάρσιο⁷ και ο φόλλις. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Νικηφόρου Φωκά (963-969) εμφανίζεται ένα νέο χρυσό νόμισμα, το λεγόμενο τεταρτηρό, πανομοιότυπο σε σχήμα και εμφάνιση με το κανονικό νόμισμα αλλά λίγο ελαφρύτερο από αυτό⁸. Επίσης η περίοδος που διαδέχεται το θάνατο του Βασιλείου Β' (1025) κρύβει μια από τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές της βυζαντινής νομισματικής ιστορίας. Ύστερα από 7 περίπου αιώνες το παραδοσιακό χρυσό βυζαντινό νόμισμα, ο κωνσταντίνειος σόλιδος, χάνει το κύριο χαρακτηριστικό του γνώρισμα, την καθαρότητα των 24 καρατίων σε πολύτιμο μέταλλο. Ήρθε η στιγμή της υποτίμησης του χρυσού βυζαντινού νομίσματος, μια υποτίμηση που θα πρέπει να θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα πολλών παραγόντων και όπως έχει διατυπώσει η Morrison θα πρέπει να χωριστεί σε δύο φάσεις⁹. Στη φάση της ελεγχόμενης υποτίμησης (1024-1071), που συνδυάζεται με εμπορική ανάπτυξη και ευημερία, και στη φάση της

7. G. Milles, «Byzantine miliaresion and Arab dirhem: some notes on their relationship», *ANSMN* 9 (1960), σελ. 189-218· A. Veglery, G. Zacos, «The miliaresion of Leo III», *NCirc.* 71 (1963), σελ. 162-164 και P. Grierson, «The miliaresion of Leo III», *NCirc.* 71 (1963), σελ. 247.

8. M. Hendy, «Light weight solidi, tetartera and the Book of the Prefect», *BZ* 65 (1972), σελ. 57-80 και H. Ahrweiler-Glykatzi, «Nouvelle hypothèse sur le tétertéron d'or et la politique monétaire de Nicéphore Phocas», *Mélanges G. Ostrogorsky*, II (=Zbornik Radova Vizantoloshkog Instituta 8), Βελιγράδι 1963, σελ. 1-9, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

9. Cecil Morrisson, «La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation», *TM* 6 (1976), σελ. 3-48 και της ίδιας, «Du solidus à l'

καταστροφικής υποτίμησης, που ακολουθεί τη μάχη του Μαντζικέρτ και την εδαφική συρρίκνωση της αυτοκρατορίας από το 1071 μέχρι το 1091.

3η περίοδος: Από τη βασιλεία του Αλεξίου Α' (1081-1118) μέχρι το τέλος του 13ου αι. Σημείο έναρξης αυτής της περιόδου θεωρείται η μεγάλη νομισματική μεταρρύθμιση του Αλεξίου Α' Κομνηνού το 1092¹⁰. Το παλιό νόμισμα *ιστάμενον* αντικαθίσταται από το υπέρπυρο. Έχει το βάρος του παλιού νομίσματος, αλλά η καθαρότητά του σε πολύτιμο μέταλλο καθορίζεται στα 20 1/2 καράτια. Το υπέρπυρο συνοδεύεται από δύο ακόμη υποδιαρέσεις ίδιου βάρους αλλά διαφορετικού κράματος μετάλλων. Πρώτο στη σειρά έρχεται το λεγόμενο νόμισμα τραχύ από ήλεκτρο, δηλ. ένα νόμισμα από κράμα χρυσού και αργύρου (1/3 χρυσός και 2/3 ασήμι), το οποίο ισοδυναμούσε με 1/3 του υπέρπυρου και θα μπορούσε να θεωρηθεί αναδίωση του παλιού τρεμισσίου. Ακολουθεί το τραχύ από κράμα δηλ. ένα νόμισμα από κράμα χαλκού και αργύρου, το οποίο ισοδυναμούσε με το 1/6 του νομίσματος από ήλεκτρο και 1/48 του υπέρπυρου. Η περιεκτικότητά του σε ασήμι είναι πολύ μικρή και δεν υπερβαίνει το 6-7%. Ταυτόχρονα κυκλοφορούν και δύο υποδιαρέσεις χάλκινου νομίσματος, το οποίο διαφοροποιείται από τις προηγούμενες κατηγορίες, κρατώντας το παλιό, παραδοσιακό επίπεδο σχήμα του: το τεταρτηρό και το μισό τεταρτηρό.

4η περίοδος: Από το 1261-1453. Η περίοδος χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή έλλειψη χρυσών νομισμάτων και οι τελευταίες κανονικές κοπές υποβαθμισμένου υπέρπυρου ανάγονται γύρω στο 1350, στα χρόνια δηλ. της συμβασιλείας του Ιωάννη Ε' και Ιωάννη ΣΤ'¹¹. Αντίθετα υπάρχει μια ξαφνική προτίμηση στις αργυ-

hyperpère: dévaluations et déclin de la monnaie d'or byzantine», *Bulletin Cercle d'Études Numismatiques* 14 (1977), σελ. 65-76.

10. M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Ουάσινγκτον 1969 (=DOS 12), σελ. 40-64 Cecil Morrisson, «La Logarikhè: réforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis Ier Comnène», *TM* 7 (1979), σελ. 419-464.

11. D.A. Zakythinos, *Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIII*

ρές νομισματικές εκδόσεις. Το 1294 ο Ανδρόνικος Β΄ και Μιχαήλ Θ΄, καθιερώνουν το λεγόμενο βασιλικό νόμισμα, το οποίο μιμείται σύγχρονα ασημένια δουκάτα. Αποτελείται από καθαρό ασημί, έχει επίπεδο σχήμα και ισοδυναμεί με το 1/12 του υπέρπυρου, δηλ. κρατά την αντιστοιχία του μιλιαρέσιου. Ωστόσο κατά την περίοδο 1330 και 1340 το βάρος του μειώνεται και προς τα μέσα του 14ου αι. αντικαθίσταται από ένα καινούργιο αργυρό νόμισμα, το σταυράτο¹². Το βάρος του σταυράτου ανέρχεται σε 9 γρ. και έχει ως υποδιαρέσεις το μισό σταυράτο και μια άλλη νομισματική έκδοση που ισοδυναμεί με το 1/8. Ταυτόχρονα συνεχίζουν να κυκλοφορούν νομίσματα από κράμα και χάλκινα.

Η σύντομη αυτή αναδρομή στην εξέλιξη των βυζαντινών νομισματικών εκδόσεων, μέσα από ριζικές μεταρρυθμίσεις σκιαγραφούν μια συνειδητοποιημένη νομισματική πολιτική. Επιπλέον τα ίδια τα νομίσματα φέρουν στοιχεία τα οποία υποδηλώνουν κατά περιόδους, συστηματικό και ιδιαίτερα εξελιγμένο έλεγχο της νομισματικής παραγωγής¹³. Ωστόσο η νομισματική μαρτυρία σχετικά με τον έλεγχο της παραγωγής και της διακίνησης του δυ-

au XV siècle, Αθήνα 1948· T. Bertelè, «L' impero bizantino dal 1261 al 1453», *RIN* 59 (1957), σελ. 70-89· S. Bendall, *A Private Collection of Palaeologan Coins*, Wolverhampton 1988. Βλ. επίσης Hendy, *Studies...*, ό.π., σελ. 526-547.

12. A. Cutler, «The Stavraton: evidence for an elusive byzantine type», *ANSMN* 11 (1964), σελ. 237-244.

13. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ήδη από τα μέσα του 3ου αι. καθιερώνεται στις περισσότερες νομισματικές κατηγορίες η αναγραφή δηλωτικών γραμμάτων του νομισματοκοπείου και των επί μέρους εργαστηρίων (*officinae*). Ωστόσο στα τέλη του 5ου αι., μετά την μεταρρύθμιση του Αναστασίου, μέχρι και τις αρχές του 8ου αι. παρατηρείται μια εξέλιξη του τρόπου ελέγχου της ετήσιας παραγωγής κυρίως του χάλκινου νομίσματος, του οποίου η κοπή φαίνεται ότι δεν προστατευόταν, όπως αυτή των χρυσών νομισμάτων, από ιδιαίτερες γραφειοκρατικές μεθοδεύσεις. Σημειώνονται εναλλαγές διακοσμητικών στοιχείων, πάνω από το δηλωτικό γράμμα της νομισματικής αξίας του οπισθότυπου ή και εκατέρωθεν αυτού. Μετά το 537 (=12ο έτος βασιλείας του Ιουστινιανού) χαράσσεται επίσης το έτος βασιλείας που συντελείται η συγκεκριμένη κοπή. Στα χρόνια της νομισματικής ανάκαμψης, από τον 9ο αι. κ.ε. παρουσιάζονται σταδιακές ενδείξεις επαναφοράς παρόμοιου συστήματος ελέγχου. Για

ζώντων νομισμάτων είναι ιδιαίρον φερόμενη. Η εικόνα επηρεάσθη για να γίνει οργάνωση και το καθέστως των βυζαντινών νομισματο-
 νων. Ο M. Hendy με περσιή φροντίδα έχει συγκεντρώσει ένα ση-
 μαντικό αριθμό γράμματων πηλών που αναφερόμενοι στην πολιτι-
 κή κοινή και διδασκαλία του νομισματολογίου εκ μεθόδους της
 «M. Metcalf με εξαντλητική υπομονή έσκηψε πάλω από τα ίδια τα νομίσματα και απομονώοντες ιδίως η παραστάση-
 κούρων».

παραδείγματα τα χαλκίνα νομίσματα του Θεοφίλου χυθέντων σε οκτώ στυλι-
 στικές ομάδες, οι οποίες στο παρόν θεωρήθηκαν ότι αντιστοιχούν σε ια-
 ρίθια επάχματα νομισματοκομεία (M. Metcalf, «The follies of Michael II and
 of Theophilus before his reform», *HBN* 21 (1967), σελ. 21-34 του ίδιου, «The
 new bronze coinage of Theophilus and the growth of the Balkan themes»,
ANSMN 10 (1962), σελ. 81-98 και «The reformed follies of Theophilus: their
 styles and localization», *ANSMN* 14 (1968), σελ. 121-153). Στόχος η αποτή-
 ριση της γεωγραφικής κατανομής αυτών των ομάδων εβίβε ότι όδες οι χαλκί-
 κότες του Θεοφίλου προερχόμενοι από το ένα και ίσως από δύο νομισματοκομεία
 της πρωτεύουσας. Οι στυλιστικές ομάδες πιθανόν να ήταν προοιδηστικές δια-
 φορετικών εγαστηρίων ή ακόμη διαφορετικών χυθώνων φάσεων του νομισμα-
 τοκομείου στο πλάσιο της παραγωγής και της διακίνησης του χαλ-
 κίνου νομισματος (V. Pannas-Athanasopoulos, *Bizantine Monetary Affairs
 During the 8th, 9th, 10th and 11th Centuries*, D.Ph.diss.: Πανεπιστήμιο της Οξ-
 φόρδης (1990). Επίσης ο συνδυασμός λεπτομερών στη διακόσμηση του φωτο-
 στέφανου του Ιησού, στο έμβλημα του αυτοκράτορα, στον τύπο του πατριάρ-
 χου σταυρού και στη διακόσμηση του στελέχους του στα χαλκίνα νομίσματα
 του Βασιλείου Β' (976-1025) έχει αντιμετωπιστεί ως ένα είδος ελέγχου της
 παραγωγής του νομισματοκομείου σε συγκεκριμένες στυλιές. Η ίδια
 εγρήνητα έχει δοθεί και για τις 51 ποικιλίες των ανώνυμων φερόμενων της ομα-
 δας Α2: 976-1030/35 (*DOC*, 111, 600 και 644-647). Διαφοροποιήσεις στα
 επιπέδους διακοσμησης στοιχείων του αυτοκράτορα εβδμήματος κατά την
 Κοινήτητα περίοδο έχουν θεωρηθεί εβδμήτικες για την παραση εγαστηρίων
 του κάθε νομισματοκομείου. Κατά τον 13ο και πρώτο 14ο αι. τα υπέριστα
 αλλά και οι ασυμμετρικές εκδόσεις επηφύζον μεγάλη ποικιλία πα-
 ρατηρησικών ομολόγων, όπως σταυροί, αστερίσκοι, γράμματα, μονογράφη-
 ματα, κ.λπ. (για την εγρήνητα αυτών των ομολόγων βλ. Grierson, *Bizantine
 Coins*, ό.π., σελ. 26).

14. Hendy, *Studies...*, ό.π., σελ. 257-315 και 363-368.

σιες σφραγίδες κατέφυγε στη βοήθεια των μαθηματικών συναρτήσεων και των στατιστικών μεθόδων, για να μεθοδεύσει την εξιχνίαση της ποσοτικής παραγωγής¹⁵.

Χωρίς αμφιβολία ο αυστηρός έλεγχος παραγωγής και διακίνησης του βυζαντινού νομίσματος συνεπάγεται οργανωμένη μεθόδευση αποτροπής αισχροκέρδειας και διαφθοράς του νομίσματος εκ μέρους των πολιτών. Άλλωστε οι γραπτές πηγές επιβεβαιώνουν παρόμοιες μεθοδεύσεις καθ' όλη τη διάρκεια της αυτοκρατορίας. Το Βιβλίο του Επάρχου για παράδειγμα αναφέρει ότι οι τραπεζίτες της πρωτεύουσας κατά τον 10ο αι. δεν θα πρέπει *ξέειν ή τέμνειν ή παραχαράττειν τα νομίσματα ή τα μιλιάρεσια*¹⁶. Επίσης σύμφωνα με το ίδιο Βιβλίο οι αρωματοποιοί απαγορεύεται *τραχύνειν τα νομίσματα*¹⁷. Στα τέλη του 11ου αιώνα ο Κεκαυμένος αποτρέπει τον πτωχό πολίτη να γίνει πλούσιος εμπλεκόμενος σε *πολυκερδεῖς τεχνικῆς δηλ. παραχαράσσειν καὶ ψαλιδίζειν τὰ νομίσματα καὶ φαρσογράφειν καὶ βουῶλας ἐπισφραγίζειν καὶ τὰ τούτοις ὅμοια*¹⁸.

Αλλά ας εξετάσουμε χωριστά κάθε περίπτωση πονηρής αλλοίωσης του βυζαντινού νομίσματος.

Πιθανότατα η πιο κοινή πρακτική αισχροκέρδειας εκ μέρους των πολιτών ήταν το ψαλίδισμα της περιφέρειας των νομισμάτων. Σε πάπυρο του 4ου αι. μαθαίνουμε ότι ο πολίτης Ευδαίμων προσκαλεί στο σπίτι τον φίλο Λογγίνο και του παραγγέλλει να φέρει μαζί την *ὑάλο* –προφανώς ειδικό κοπίδι με ενσωματωμένο κρύσταλλο στην κόψη του–, ώστε να προβούν στην περικοπή νομισμάτων¹⁹.

15. M. Metcalf, «How extensive was the issue of folles during the years 775-820?», *Byzantion* 37 (1967), σελ. 302-304. Βλ. επίσης W. Esty, «Estimation of the size of a coinage: a survey and comparison of methods», *NC* 146 (1986), σελ. 185-215.

16. J. Nicole, *Le Livre du Préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople*, Γενεύη 1893, σελ. 25.

17. *Ο.π.*, σελ. 42-43.

18. Hendy, *Studies...*, *ό.π.*, σελ. 356 και υποσ. αρ. 185.

19. Hendy, *Studies...*, *ό.π.*, σελ. 316 και υποσ. αρ. 2.

Το κράτος προφανώς από πολύ νωρίς θέσπισε αυστηρούς νόμους για την αντιμετώπιση του προβλήματος. Στο Θεοδοσιανό κώδικα διασώζεται νόμος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Α΄, ο οποίος ως τιμωρία του σχετικού παραπτώματος (*mensuram circuli exterioris adrosarit*) καθορίζει την ποινή του θανάτου²⁰, ποινή η οποία επιβάλλεται επίσης και σε όποιον διοχετεύει στην αγορά πλαστές απομιμήσεις σόλιδων (*vel figuratum solidum adultera imitatione in vendendo subiecerit*). Επίσης ο ίδιος Κώδικας μας πληροφορεί ότι ο αυτοκράτορας Ιουλιανός το 363 δημιούργησε ειδική τάξη δημόσιων λειτουργιών σε κάθε πόλη, τους ζυγοστάτες, με κύριο μέλημα την επιδίκαση διαφορών που προέκυπταν μεταξύ συναλλασσόμενων από υποψίες μείωσης του μέθους των νομισμάτων²¹.

Ωστόσο η νομισματική μαρτυρία είναι ιδιαίτερα φειδωλή τόσο στον εντοπισμό περιπτώσεων ψαλιδισμένων νομισμάτων, όσο και στην εξιχνίαση της ταυτότητας των εμπλεκόμενων σε αυτή τη διαδικασία.

Αναφερόμενοι στην πρώτη περίπτωση η διαπίστωση είναι ότι το ποσοστό ψαλιδισμένων νομισμάτων τα οποία έχουν παρεισφρήσει σε μεγάλες συλλογές κινείται σε χαμηλά επίπεδα. Για παράδειγμα από τους 776 σόλιδους της συλλογής του Dumbarton Oaks, οι οποίοι αποτελούν εκδόσεις του νομισματοκοπέου της πρωτεύουσας και καλύπτουν την περίοδο 491-817, αναφέρονται μόνο 10 περιπτώσεις ψαλιδισμένων νομισμάτων, δηλαδή ένα ποσοστό 1,30%. Παρομοίως από τους 244 σόλιδους και τα 109 μιλιάρεια της ίδιας συλλογής τα οποία χρονολογούνται στην περίοδο 717-867 σημειώνονται 7 ψαλιδισμένα παραδείγμα-

20. *C.Th.* Ix.22.i. Βλ. επίσης Hendy, *Studies...*, ό.π., σελ. 363-364.

21. *C.Th.* xii.7.2. Το ευαίσθητο λειτουργήμα του ζυγοστάτη φαίνεται ότι πολύ γρήγορα παρέσυρε σε χρηματισμό ή αισχροκέρδεα τους εμπλεκόμενους υπαλλήλους και πιθανότατα κατά τον 9ο ή ακόμη νωρίτερα κατά τον 7ο αι. ο αριθμός τους μειώθηκε σε ένα. Ο ζυγοστάτης ανήκει τώρα στην ομάδα των παλατινών υπαλλήλων, φέρει τον τίτλο του σπαθαρίου και θρίσκεται κάτω από την εξουσία του χαρτουλαρίου του σακελλίου. Βλ. Hendy, *Studies...* ό.π., σελ. 317-318.

τα, δηλαδή ένα ποσοστό 1,98%, ενώ από τα 434 νομίσματα ισταμένα και 181 μιλιάρεσια της περιόδου 867-1078²² αναφέρονται 20 ψαλιδισμένα νομίσματα, ένα ποσοστό 3,25%²³.

Είναι βέβαια αλήθεια ότι στην περίπτωση της παραπάνω μαρτυρίας θα μπορούσε κανείς να αντιπαραθέσει το επιχείρημα ότι οι νομισματικές συλλογές, στις οποίες η επιλογή των νομισμάτων έχει γίνει με ιδιαίτερη φροντίδα σε ό,τι αφορά τη διατήρηση και το βάρος των νομισμάτων, δεν θα πρέπει να θεωρούνται ενδεικτικές για την κατάρτιση τέτοιου είδους συγκριτικών πινάκων. Ωστόσο η μαρτυρία των νομισματικών «θησαυρών» στην πλειονότητά της οδηγεί σε παρόμοια συμπεράσματα. Χρυσά νομίσματα με εμφανή ίχνη ψαλιδίσματος δεν εντοπίζονται σε «θησαυρούς», ενώ το ποσοστό νομισμάτων με πτωτικές αποκλίσεις από το θεωρητικό βάρος τους –υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις– είναι χαμηλό. Η τελευταία αυτή διαπίστωση περιορίζει τις περιπτώσεις «θησαυρών» στους οποίους έχουν παρεισφρήσει νομίσματα που έχουν υποστεί μείωση της περιφέρειάς τους –συνεπώς και του βάρους τους– με την μέθοδο του δεξιότεχνικού ψαλιδίσματος. Ενδεικτικά παραθέτουμε γραφικές παραστάσεις (Σχ. 1, 3-4) με τα βάρη νομισμάτων από 14 χρυσούς «θησαυρούς» του βου, 7ου και 10ου αι.²⁴. Στη συνέχεια σχολιάζονται οι ελάχιστες εξαιρέσεις οι οποίες έχουν εντοπιστεί κυρίως στα ευρήματα του βου αι.

22. Βλ. *DOC*, I, Πι και Πι, ΠΙι και ΠΙι.

23. Το ποσοστό αυτό θα πρέπει να θεωρηθεί ακόμη μικρότερο αν λάβει κανείς υπόψη, ότι σε τέτοιου είδους συλλογές εμπεριέχονται και βυζαντινά νομίσματα που έχουν θρηθεί σε περιοχές εκτός των ορίων της άμεσης βυζαντινής επιρροής (Βαλτική, Ρωσία, Σκανδιναβία) και τα οποία πιθανόν να έχουν υποστεί αλλοιώσεις οι οποίες αντανακλούν τοπικές νομισματικές ιδιαιτερότητες.

24. Αφήνοντας κατά μέρος τους 6 «θησαυρούς» του βου αι., οι οποίοι σχολιάζονται στη συνέχεια οι υπόλοιποι είναι:

7ος αι.: 1.– Πολυχνίτου Μυτιλήνης/1942: αδημοσίευτος. Αποτελείται από 17 σόλιδους Ηρακλείου. Βλ. *BCH* 81-82 (1947-48), σελ. 393. 2.– Σολωμού Κορινθίας/1956: Άννα Αθραμέα, «Νομισματικοί “θησαυροί” και μεμονωμένα νομίσματα από την Πελοπόννησο (ΣΤ'-Ζ' αι.), *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 58 αρ. 12. 3.– Ασκληπιείου Αζροπόλεως/1876: Ι. Σδορώνος, «Θησαυροί βυζαντι-

Ο μέσος όρος του βάρους των νομισμάτων του «θησαυρού» Σπετσών²⁵, εμφανίζει την υψηλότερη τιμή από τους υπόλοιπους πέντε «θησαυρούς» του βου αι. Ανέρχεται σε 4,34 γρ., βάρος που υπολείπεται από το θεωρητικό βάρος του σόλιδου (4,55 γρ.) κατά 2,64%. Η απόκλιση αυτή θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον φυσιολογική²⁶. Άλλωστε σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα, που στηρίχθηκε κυρίως σε προσκλήματα των νομισματικών συλλογών του Cabinet des Médailles στο Παρίσι και του Dumbarton Oaks στην Ουάσινγκτον ο επικρατέστερος μέσος όρος του βάρους των σόλιδων του βου αι. ανέρχεται σε 4,40-4,41 γρ.²⁷. Επίσης ανα-

νων χρυσών εκ των ανασκαφών του εν Αθήναις Ασκληπείου», *ΔΕΝΑ* 8(1904), σελ. 143-160. 4.– Σάμου/1980: Manto Oeconomidis-Phani Drossoyianni, «A hoard of gold byzantine coins from Samos», *RN* 31 (1989), σελ. 145-182. 5.– Αρκεσίνης Αμοργού/1889: αδημοσίευτος, για σύντομη αναφορά βλ. Ι. Σδορώνας, «Νομισματικά ευρήματα εν Ελλάδι. Εύρημα Αμοργού νήσου», *ΔΕΝΑ* 4 (1901), σελ. 90-93. Ο μέσος όρος βάρους των νομισμάτων των «θησαυρών» του 7ου αι. και κυρίως αυτού της Αρκεσίνης είναι απροσδόκητα υψηλός: βλ. Cecil Morrisson, «La monnaie d'or byzantine à Constantinople purification et modes d'altérations (491-1354)», *L'Or Monnayé* 1 (= *Cahiers Ernest-Babelon* 2), Παρίσι 1985, σελ. 125 και ειχ. 25.

10ος αι.: 1.– Τηγάι Σάμου/1914-5: αδημοσίευτος. Αποτελείται από 9 σόλιδους Κωνσταντίνου Ζ' και Ρωμανού Β' καθώς και 15 μιλιάρεια Νικηφόρου. 2.– Αγ. Παρασκιών Ηρακλείου Κρήτης/1962: αδημοσίευτος. Για σύντομη αναφορά βλ. Σ. Αλεξίου, *ΑΔ*, 18, Β', (1963), σελ. 313-314. Αποτελείται από 8 σόλιδους Νικηφόρου Β' και 98 Βασιλείου Β' και Κωνσταντίνου Η'. 3.– Χρυσής Εδέσσης/1935: Μάντω Οικονομίδου, «"Θησαυρός" χρυσών νομισμάτων από τη Χρυσή Εδέσση (10ος αι.)», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 2, Αθήνα 1992, σελ. 435-438. Ο χαμηλός μέσος όρος των νομισμάτων του «θησαυρού» Χρυσής Εδέσσης κινείται σε φυσιολογικό για την εποχή επίπεδο: βλ. Morrisson, «La monnaie d'or byzantine...», ειχ. 25.

25. Αδημοσίευτος. Βρέθηκε στην περιοχή Ζογεριάς Σπετσών στα τέλη της δεκαετίας του 1960. Αποτελείται από 27 σόλιδους Ιουστινιανού Α' και 3 σόλιδους Ιουστίνου Α'. Φυλάσσεται στο Μουσείο Σπετσών. Ευχαριστίες εκφράζονται στον κ. Α. Κύρου για την πληροφόρηση ύπαρξης του «θησαυρού».

26. H.L. Adelson, *Light Weight Solidi and Byzantine Trade During the Sixth and Seventh Centuries*, Νέα Υόρκη 1957 (= *ANSNMM*, 138), σελ. 48-49 και Cecil Morrisson, «Le trésor Byzantin de Nikertai», *RBN* 118 (1972), σελ. 54 και υποσ. αρ. 36.

27. Morrisson, «La monnaie d'or byzantine...», ό.π., σελ. 125 και ειχ. 25.

λυτική στατιστική έρευνα έχει δείξει ότι οι σόλιδοι του 6ου και 7ου αι., που έχουν διασωθεί ως τις ημέρες μας και έχουν καταλήξει σε διάφορες μουσειακές ή ιδιωτικές συλλογές, κατέχουν, στην πλειονότητά τους, βάρος που κυμαίνεται από 4,47 έως 4,38 γρ. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα η μεγαλύτερη συσσώρευση παρατηρείται στην κλίμακα 4,46-4,44 και 4,40-4,38 γρ.²⁸. Κάτω από αυτό το πρίσμα ο μέσος όρος του βάρους των νομισμάτων του «θησαυρού» Νεστάνης²⁹ καθώς και των «θησαυρών» Φιλοπάππου³⁰ και Παιανίας³¹, ο οποίος ανέρχεται αντίστοιχα σε 4,38 γρ. και 4,39 γρ. μπορεί να θεωρηθεί ότι κινείται ακόμη σε φυσιολογικές τιμές. Ωστόσο δύο από τα ευρήματα παρουσιάζουν σημαντική πτωτική απόκλιση σε ό,τι αφορά τον μέσο όρο του βάρους των νομισμάτων που περιέχουν. Στον «θησαυρό» Θεσσαλονίκης³² ο μέσος όρος του βάρους των 82 σόλιδων διαμορφώνεται στα 4,36 γρ. Πιο συγκεκριμένα από τους 82 σόλιδους του «θησαυρού» οι 54 –ποσοστό που ανέρχεται στο 66%– έχουν βάρος μικρότερο των 4,38 γρ.³³ Το μεγαλύτερο ποσοστό επικεντρώνεται στην κλίμακα 4,37-4,35 γρ. (28%) και ακολουθεί με σημαντικά υψηλό δείκτη η κλίμακα 4,34-4,32 γρ. (24%)³⁴. Η διαφοροποίηση αυτή δίνεται παραστατικά στο αν-

28. Adelson, *ό.π.*, σελ. 46-47. Ο σχολιασμός των δύο μεθόδων και η ανάλυση της συμβολής τους σε προβλήματα μετρολογίας του βυζαντινού σόλιδου της περιόδου που εξετάσουμε ξεφεύγει από το πλαίσιο αυτής της έρευνας.

29. Άννα Αβραμέα, *ό.π.*, σελ. 62 σφ. 22.

30. Αδημοσίετος: για μια σύντομη αναφορά βλ. M. Metcalf, «Minting at Thessalonica in the 5th and 6th centuries», *Studies in Early Byzantine Gold Coinage*, Νέα Υόρκη 1988, σελ. 108. Αποτελείται από 5 σόλιδους Τίβεριου Β', 1 σόλιδο και 1 τρεμίσσιο Μαυριζίου.

31. Αδημοσίετος. Αποτελείται από 2 σόλιδους Μαυριζίου και 3 σόλιδους Φωκά. Βλ. *BCH* 71-72 (1947-8), σελ. 393.

32. Mando Oeconomides-Caramessini, J. Touratsoglou, «The 1948 Thessaloniki hoard of 6th century Byzantine gold coins: a contribution to the study of the mint of Thessaloniki», *NumAntClas* 8 (1979), σελ. 289-312.

33. Το βάρος αυτό αντιστοιχεί σε 23 και 23 1/2 καράτια. Βλ. Adelson, *ό.π.*, σελ. 48.

34. Το βάρος αυτό αντιστοιχεί σε 23 και 22 1/2 καράτια. Βλ. Adelson, *ό.π.*

τίστοιχο συγκριτικό γράφημα (Σχ. 2) όπου έχουν σημειωθεί τόσο τα βάρη των νομισμάτων του «θησαυρού», όσο και τα βάρη σημαντικού αριθμού σόλιδων του βου αι. από διάφορες νομισματικές συλλογές³⁵. Στο εύρημα της Απιδέας³⁶ ο μέσος όρος του βάρους των οκτώ νομισμάτων του φθάνει στα 4,33 γρ.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις υπαινίσσονται ότι ίσως οι «θησαυροί» Θεσσαλονίκης και Απιδέας περιέχουν νομίσματα τα οποία έχουν υποστεί τη διαδικασία του δεξιοτεχνικού ψαλιδίσματος. Το φαινόμενο αυτό άλλωστε, όπως αναφέρουν και οι σύγχρονες πηγές ήταν αρκετά διαδεδομένο. Ο Προκόπιος μας πληροφορεί ότι ο Λογοθέτης Αλέξανδρος, γνωστός με το παρατσούκλι το Ψαλίδιον³⁷, είχε αποκτήσει ιδιαίτερες ικανότητες στο να ψαλιδίζει νομίσματα, χωρίς αυτό να γίνεται αντιληπτό: *Βυζαντίοι δὲ αὐτὸν καὶ ψαλίδιον ἐπίκλησιν ἐκάλουν, ὅτι δὴ αὐτῷ ῥάδιον ἦν ἀποτεμνομένῳ κύκλῳ τὸ χρυσοῦν νόμισμα ἔλασσον μὲν αὐτὸ ἔς ὅσον θούλοιο ἐξεργάσθαι, φυλάσσειν δὲ καὶ τὸ κυκλωτερές σχῆμα ἐφ' οὐπὲρ τὸ πρότερον ἦν.*

Ἐχει υποστηριχθεῖ με βάση μαθηματικῶν υπολογισμῶν ὅτι οἱ διακυμάνσεις στο βᾶρος τῶν σόλιδων βρῖσκονται σε ἄμεση συνάρτηση με τὴν καθαρότητα τοῦ χρυσοῦ³⁸. Συνεπῶς προκύπτει ἐναλλακτικὴ αιτιολόγηση γιὰ τὶς πτωτικὲς αποκλίσεις τοῦ βάρους τῶν νομισμάτων τοῦ ευρήματος Θεσσαλονίκης. Πιθανόν νὰ εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν κοπῶν ἀπὸ τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς πρωτεύουσας, καὶ νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀπόψη ὅτι οἱ σόλιδοι τοῦ ευρήματος ἀποτελοῦν ἐκδόσεις τοῦ τοπικοῦ νομισματοκοπεῖου³⁹. Ἡ καθαρότητα τοῦ χρυσοῦ γιὰ τὴν ἐκδοση χρυσῶν νομισμάτων στο ἐπαρχιακὸ αὐτὸ νομισματοκοπεῖο ἴσως νὰ καθο-

35. Τα στοιχεία που έχουν χρησιμοποιηθεῖ εἶναι αὐτὰ που δίνονται ἀπὸ τὸν Adelson στὴ σελ. 46.

36. Αἰθραμῆα, ὀ.π., σελ. 66 αρ. 31.

37. Procopius of Caesarea, *De Bello Gothico*, ἐκδ. H.B. Dewing στὸ *History of the Wars*, τ. 7, Harvard University Press 1962, σελ. 158, 160.

38. Morrisson, «La monnaie d'or Byzantine...», ὀ.π., σελ. 125 καὶ υποσ. 28bis, 130.

39. Mando Oeconomides-Caramessini, J. Touratsoglou, ὀ.π., σελ. 289-290.

ριζόταν από διαφορετικούς κανόνες και από διαφορετικές καταναλωτικές απαιτήσεις. Οι γνώσεις μας για τέτοιου είδους πρωτοβουλίες ή μεθοδεύσεις εκ μέρους των επαρχιακών νομισματοκοπειών είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Είναι φανερό λοιπόν ότι για την αντιμετώπιση των παραπάνω αντικρουόμενων συλλογισμών υπάρχει ανάγκη ειδικών αναλύσεων σε ορισμένους σόλιδους του ευρήματος Θεσσαλονίκης. Η ανάλυση της περιεκτικότητας του χρυσού των νομισμάτων του «θησαυρού» πιστεύουμε ότι θα δώσει απάντηση στο ερώτημα που έχει προκύψει, αν δηλ. η μείωση του βάρους που παρατηρείται είναι προϊόν ιδιωτικής πρωτοβουλίας με την μέθοδο του ψαλιδίσματος ή αντικατοπτρίζει τοπικές ιδιαιτερότητες της νομισματικής κυκλοφορίας.

Προσεκτική παρατήρηση με τη βοήθεια μικροσκοπίου έδειξε ότι τα τοιχώματα της περιφέρειας ορισμένων νομισμάτων από το «θησαυρό» Θεσσαλονίκης φέρουν ανομοιογενές τελείωμα, γεγονός που οφείλεται στον αδρό, αλλά ωστόσο προσεκτικό τρόπο λείανσης τμημάτων της επιφανείας του, προφανώς με την επέμβαση αιχμηρού εργαλείου. Ωστόσο η αποσπασματική εικόνα που διαθέτουμε για τον ακριβή τρόπο κοπής των νομισμάτων κατά τη δυζαντινή περίοδο αφήνει αρκετά ερωτηματικά για τον χρονολογικό προσδιορισμό αυτής της επέμβασης αν δηλ. πρόκειται για σύγχρονη διαδικασία ρουτίνας που συντελέστηκε στο νομισματοκοπείο ή για μεταγενέστερη επέμβαση από επιτήδειο παραχαράκτη. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε την ύπαρξη στο «θησαυρό» που εξετάζουμε μιας απομίμησης σόλιδου του Ιουστίνου Β⁴⁰. Το τελευταίο αυτό στοιχείο αποτελεί μια εξαιρετικά σπάνια και ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα που επίσης συνδυάζεται με παράνομες δραστηριότητες αλλοίωσης του νομισματος και ανήκει στη σφαίρα των αξιόποινων πράξεων.

Ανέλιπτα η μαρτυρία των χάλκινων νομισμάτων είναι περισσότερο ενδεικτική για την πρακτική του ψαλιδίσματος. Η πλειονότητα των νομισμάτων που έχουν διασωθεί από τον 7ο και 8ο

40. Mando Oeconomides-Caramessini, J. Touratsoglou, *ό.π.*, σελ. 308, αρ. 110.

αι. φέρουν έντονα τα ίχνη αυτής της πρακτικής, κάτι βέβαια που εύκολα εξηγείται μια και η περίοδος χαρακτηρίζεται από τη συρρίκνωση στην παραγωγή του χάλκινου νομίσματος και από την παρακμή στη ζωή των μεγάλων αστικών κέντρων της πρωτοβυζαντινής περιόδου. Αλλά και σε περιόδους οικονομικής άνθησης και αναζωπύρωσης των καθημερινών συναλλαγών η πρακτική του ψαλιδίσματος χάλκινων νομισμάτων φαίνεται να ήταν αρκετά διαδεδομένη. Για παράδειγμα σε «θησαυρό» που βρέθηκε το 1984 κατά τη διάρκεια ανασκαφών στο Άργος από τους 44 φόλλεις του Κωνσταντίνου Ζ΄ οι 21 φέρουν σαφή ίχνη ψαλιδίσματος. Το ερώτημα τώρα επικεντρώνεται στον υπεύθυνο αυτής της πρωτοβουλίας καθώς και στην αιτιολόγηση της πράξης. Πιθανόν το ψαλίδισμα πραγματοποιήθηκε από τον κάτοχο του «θησαυρού», ο οποίος προσπάθησε να αυξήσει με την μέθοδο αυτή το φτωχικό του βαλάντιο. Εναλλακτικά θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει τα αίτια του φαινομένου, στις χαμηλότερες τιμές με τις οποίες διατίθεντο τα αγαθά καθημερινής ανάγκης στο επαρχιακό Άργος. Η διαφοροποίηση στις τιμές των αγαθών μεταξύ της πρωτεύουσας, όπου λειτουργούσε το νομισματοκοπείο, και του Άργους πιθανόν παρότρυνε το τοπικό καταναλωτικό κοινό ή ακόμη και αρμόδιους δημόσιους λειτουργούς της πρωτεύουσας, άμεσα εμπλεκόμενους με την παραγωγή και την αποστολή στις επαρχίες χάλκινων νομισμάτων, στην διαδικασία του ψαλιδίσματος, μειώνοντας έτσι και την ονομαστική αξία του νομίσματος.

Γενικά η ύπαρξη σημαντικού αριθμού χάλκινων ψαλιδισμένων νομισμάτων υπαινίσσεται ότι οι ποινές για το αδίκημα αυτό δεν ήταν ιδιαίτερα αυστηρές. Άλλωστε όπως θα δούμε και στη συνέχεια ακόμη και οι ποινές που επιβάλλονταν σε κибδηλοποιούς χάλκινων νομισμάτων είχαν ηπιότερο χαρακτήρα από αυτές των νομισμάτων από πολύτιμα μέταλλα.

Η νομισματική μαρτυρία δείχνει ότι το κράτος συχνά προέβαινε σε τέτοιες μεθοδεύσεις χωρίς την εμφανή αποδοκιμασία του πληθυσμού. Ενδεικτικά αναφέρουμε το επίσημο ψαλίδισμα από το κράτος αργυρών μυριάσεων του 10ου αι. ή των τρα-

χέων από ήλεκτρο ή από κράμα στα τέλη του 12 αι., κάτω από την πίεση πληθωριστικών τάσεων⁴¹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα παρόμοιας πρακτικής αποτελούν επίσης τα ψαλιδισμένα με προσοχή τραχέα από κράμα του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης στα χρόνια της λατινικής κατοχής πριν ακόμη διοχετευτούν στην κυκλοφορία. Ωστόσο παραμένει νεφελώδης η κρατική συμμετοχή στο ψαλίδισμα των χάλκινων νομισμάτων του 7ου και 8ου αι.

Η παραχάραξη ή η κибδηλοποίηση (*adulterina numismata, falsa fusio*) των βυζαντινών νομισμάτων, όπως αναφέρουν οι διάφορες γραπτές πηγές, αποτελούν επίσης σοβαρό παράπτωμα με αυστηρότατες ποινές. Στο ένατο βιβλίο του Θεοδοσιανού Κώδικα ολόκληρος τίτλος περιέχει διατάξεις νόμων, που αποβλέπουν στην πάταξη της παραχάραξης τόσο των νομισμάτων από πολύτιμα μέταλλα⁴², όσο και των χάλκινων εκδόσεων. Παρόμοιες διευθετήσεις εντοπίζονται στον Ιουστινιάνειο Κώδικα, σύμφωνα με τον οποίο η παραχάραξη του χρυσού νομίσματος εξισώνεται με το παράπτωμα της έσχατης προδοσίας, καθώς και σε μεταγενέστερες νομοθετικές διατάξεις.

Οι προβλεπόμενες τιμωρίες για τους παραχαράκτες (*adulteratores monetae, falsae monetae rei*) είναι εξαιρετικά αυστηρές. Για παράδειγμα ο Νόμος του αυτοκράτορα Κωνσταντίου Β΄ του 343, επιβάλλει την ποινή πυράς σε όποιον καταγίνεται με την παραχάραξη σολιδών (*solidorum adulter*), ενώ ταυτόχρονα προβλέπει αμοιβή στον πληροφοριοδότη παραχαρακτών⁴³. Στις Εκλογές του Λέοντα Γ΄ και του γιου του Κωνσταντίνου Ε΄, που εκδόθηκαν πιθανότατα τον Μάρτιο του 741⁴⁴, αναφέρεται ως

41. Hendy, *ό.π.*, σελ. 318-319.

42. Αναφορές σχετικά με την παραχάραξη των ασημένιων νομισμάτων κατά την υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή περίοδο δεν υπάρχουν. Η σιωπή αυτή πιθανόν υπαινίσσεται ότι ίσχυαν και στην περίπτωση αυτή οι νομοθετικές διατάξεις που ασχολούνταν με την παραχάραξη των χρυσών νομισμάτων: βλ. Hendy, *Studies...*, *ό.π.*, σελ. 327 και υποσ. αρ. 65.

43. Hendy, *Studies...*, *ό.π.*, σελ. 322 και υποσ. αρ. 36.

44. Σ. Τρωιάνος, *Οι Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σελ. 70.

ποινή το κόψιμο των χειρών⁴⁵. Η ίδια ποινή επαναλαμβάνεται και στον Πρόχειρο Νόμο του Λέοντα ΣΤ' Σοφού⁴⁶ όχι μόνο για τον κατασκευαστή πλαστών νομισμάτων και τους άμεσους συνεργάτες του, αλλά και για τον κτηματία, τον οικονόμο ή τον ένοικο σπιτιού στην κατοικία ή την ιδιοκτησία των οποίων έλαβε χώρα η παραχάραξη⁴⁷. Στο ίδιο πνεύμα κινούνται οι αντίστοιχες διατάξεις των Βασιλικών καθώς και οι σχετικές ρυθμίσεις του Επαρχικού Βιβλίου⁴⁸.

Στην περίπτωση παραχάραξης του χάλκινου νομίσματος οι ποινικές επιπτώσεις έχουν ηπιότερο χαρακτήρα, παρουσιάζουν αρκετές διακυμάνσεις και πολλές φορές επηρεάζονται από την κοινωνική τάξη ή επαγγελματική ενασχόληση του παραχαράκτη. Από τον Θεοδοσιανό κώδικα αντλούμε την πληροφορία ότι κατά το πρώτο μισό του 4ου αι., η δήμευση της περιουσίας αποτελούσε τη συνηθέστερη ποινή για αξιωματούχους ή πληβείους. Κατά περίπτωση επακολούθησε εξορία ή αναγκαστική εργασία. Στους δούλους επιβαλλόταν η έσχατη των ποινών. Ωστόσο οι ποινές για την παραχάραξη χάλκινων νομισμάτων έπαιρναν αυστηρότερο χαρακτήρα όταν οι εμπλεκόμενοι στο αδίκημα ανήκαν στο υπαλληλικό δυναμικό του επίσημου νομισματοκοπείου. Οδηγούνταν στα δικαστήρια και υποβάλλονταν σε εξαντλητική ανάκριση για να φανερώσουν συνεργάτες και βοηθούς, ενώ οι πληροφοριοδότες καταξιώνονταν με αμοιβές χρηματικές ή ακόμη με την απόκτηση της ελευθερίας τους, όταν αυτοί ανήκαν στη τάξη των δούλων. Οι ιδιοκτήτες των ακινήτων στα οποία πραγματοποιείτο η παραχάραξη αντιμετώπιζαν την ολική ή μερική δήμευση της περιουσίας τους σε συνδυασμό με τον βαθμό συμμετοχής τους στο αδίκημα⁴⁹.

Οι αυστηρές ποινές οι οποίες απαριθμούνται στα νομικά κείμενα καθόλη τη διάρκεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ήδη

45. *JGR*, τ. 2, σελ. 55.

46. Τρωιάνος, *ό.π.*, σελ. 114 και υποσ. αρ. 37.

47. *JGR*, τ. 2, σελ. 217.

48. Hendy, *Studies...*, *ό.π.*, σελ. 328.

49. Hendy, *Studies...*, *ό.π.*, σελ. 324-326.

από την πρώιμη εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, υποδηλώνουν ότι το αδίκημα της παραχάραξης ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο. Ωστόσο για μια ακόμη φορά η νομισματική μαρτυρία παραμένει αρνητική. Κίβδηλα νομίσματα της βυζαντινής περιόδου (απομιμήσεις, υπόχαλκα) δύσκολα εντοπίζονται σε μουσειακές ή ιδιωτικές συλλογές. Η συνήθως άγνωστη προέλευση τέτοιων σπάνιων παραδειγμάτων δεν αφήνει πολλά περιθώρια για τον χρονικό προσδιορισμό κατασκευής τους ή ακόμη για την ιχνηλάτηση του κοινωνικού ή οικονομικού περιγύρου στο οποίο αυτά κυκλοφόρησαν. Επίσης η παρουσία κίβδηλων χρυσών ή αργυρών νομισμάτων σε νομισματικούς «θησαυρούς» είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Αυτό πιθανόν να οφείλεται τόσο στην αποτελεσματικότητα του κρατικού ελέγχου, όσο και στην διορατικότητα και εξυπνάδα του κατόχου των νομισμάτων, που θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα ενημερωμένος για τις βρώμικες πρωτοβουλίες συμπολιτών του ή κάποιας μερίδας της αγοράς, συμπεριλαμβανομένων και των τραπεζικών. Η ύπαρξη πιθανής απομίμησης στον «θησαυρό» Θεσσαλονίκης του βου αι. αποτελεί σπάνια εξαίρεση, η οποία έχει ήδη σχολιαστεί.

Η μη τήρηση των θεσμοθετημένων νόμων από το ίδιο το κράτος εμφανίζεται και στην περίπτωση αυτή καλά οργανωμένη. Η Morrissou⁵⁰ με ομάδα συνεργατών της ξεκίνησε μια συστηματική έρευνα βασισμένη σε χημικές αναλύσεις των χρυσών βυζαντινών νομισμάτων, μια έρευνα που ρίχνει σημαντικό φως στην ποιτική παραγωγή των νομισμάτων δηλ. στο ποσοστό καθαρότητας πολύτιμου μετάλλου που χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια ολόκληρης της βυζαντινής περιόδου για την κοπή χρυσών νομισμάτων από την κρατική μηχανή. Τα συμπεράσματα είναι αρκετά κατατοπιστικά και τις περισσότερες φορές δείχνουν σημαντικές αποκλίσεις από το αναμενόμενο ή από αυτό που ακροθιγώς αναφέρουν οι γραπτές μαρτυρίες. Ανέλπιστες αποκλίσεις από την επίσημη και θεωρητική καθαρότητα του πολύτιμου μετάλλου, τις οποίες προφανώς αγνοούσαν οι πολίτες. Για παράδειγμα στα

50. Morrissou, «La monnaie d'or...», ό.π.

χρόνια του αυτοκράτορα Αναστασίου παρατηρείται μια ελαστικότητα στην καθαρότητα πολύτιμου μετάλλου για την κοπή σόλιδων η οποία έφτασε στα χρόνια του Ιουστινιανού Α' σε 98,2% περιεκτικότητα σε χρυσό και 1,4% σε άργυρο. Επίσης κατά την περίοδο από τις αρχές του 7ου έως τις αρχές του 10ου αι., η περιεκτικότητα αυτή ελαττώνεται ακόμη περισσότερο και φτάνει σε ποσοστό 97,3%. Στα χρόνια της Μακεδονικής Δυναστείας και συγκεκριμένα επί βασιλείας του Κωνσταντίνου Ζ' το χρυσό νόμισμα περιέχει λιγότερο από 95% καθαρό χρυσό. Το υπόλοιπο αποτελείται από 4,8% άργυρο και 0,7% χαλκό.

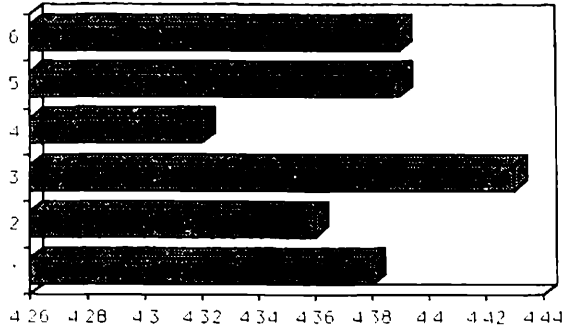
Η καθιέρωση επίσης του τεταρτηρού από τον Νικηφόρο Φωκά, όπως τουλάχιστον μας πληροφορεί ο χρονικογράφος των μέσων του 11ου αι. Ιωάννης Σκυλίτζης, δεν έγινε με διαφανείς διαδικασίες. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η νέα αυτή νομισματική έκδοση η οποία είχε βάρος 4,17 γρ. και καθαρότητα χρυσού 22 καράτια, αρχικά είχε πανομοιότυπη εμφάνιση με το παλιό παραδοσιακό νόμισμα που δεν έπαψε να κυκλοφορεί. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Hendy⁵¹ είδε την καθιέρωση του τεταρτηρού ως ένα είδος έμμεσης φορολογίας με σκοπό να αυξηθούν τα κρατικά έσοδα σε μια περίοδο όπου πολεμικές επιχειρήσεις και άλλα μεγαλεπήβολα πολιτικά και κτηριακά προγράμματα απαιτούσαν υπέρρογκα έξοδα. Πράγματι ο Σκυλίτζης μας πληροφορεί ότι οι κρατικές πληρωμές γίνονταν και με τα δύο είδη νομισμάτων αλλά για την πληρωμή των φόρων απαιτείτο το βαρύτερο νόμισμα. Η Ahgweiller με τη σειρά της προτείνει ότι πρόθεση του Νικηφόρου ήταν απλώς να μειώσει το θεωρητικό βάρος του νομίσματος. Ανεξάρτητα όμως από τις ερμηνείες των σύγχρονων μελετητών η έλλειψη τεταρτηρών αυτής της περιόδου από «θησαυρούς», τουλάχιστον στα όρια της βυζαντινής επικράτειας, είναι ενδεικτική για την αρνητική στάση των πολιτών απέναντι στο νέο νόμισμα. Το κράτος τιμωρεί τους πολίτες παραβάτες, οι πολίτες ξέρουν να αποδοκιμάζουν τους κρατικούς ελιγμούς.

51. Βλ. υποσ. αρ. 8.

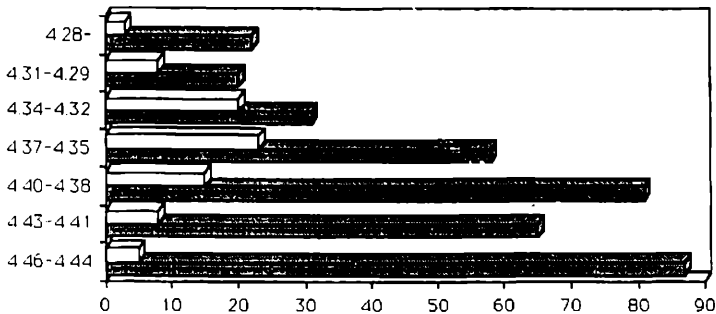
Ο πολίτης, ο τραπεζίτης αγωνιά για την τύχη του πλούτου του, προσπαθεί να διασφαλίζει και να προστατεύει το «κομπόδεμά» του. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αυτοπροστασίας γεμίζει την επιφάνεια των χρυσών ή ακόμη και των αργυρών νομισμάτων του με δυσνόητα χαράγματα (*graffiti*), που μόνο αυτός ξέρει και μπορεί να αποκρυπτογραφήσει. Αυτά άλλοτε αποδίδουν τα αρχικά του ονόματός του ή αποτελούν μυστικά σύμβολα του επαγγέλματος ή της καταγωγής του και ακόμη προσωπικούς υπολογισμούς και μετρήσεις⁵². Σύμβολα που φέρουν οπωσδήποτε την προσωπική του σφραγίδα εγκυρότητας. Η πράξη αυτή, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, θεωρείται αξιόποινη από το κράτος που έχει στην απόλυτη δικαιοδοσία του τον έλεγχο παραγωγής του νομίσματος. Ωστόσο ο πολίτης θέλει να εξασφαλίσει αυτό που αυτός θεωρεί ανόθευτο. Το κράτος αμφισβητεί αυτή την πρωτοβουλία, σε μια προσπάθεια να κατοχυρώσει και να προστατεύσει την πλειονότητα των πολιτών του από αμφισβητήσεις και τάσεις αποσταθεροποίησης.

Άσχημη η εντύπωση ακόμη και σήμερα όταν η επιφάνεια του χαρτονομίσματος είναι γεμάτη από μελανιές και ποικίλα μηνύματα. Απόλυτη ανακούφιση όταν ακούμε από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης την εξάρθρωση σπείρας παραχαρακτών, αγωνία να δούμε στο φως την μυστική γραμμούλα στο πεντοχίλιορο, ικανοποίηση να ξέρουμε ότι το καινούργιο δεκαχίλιορο, ανεξάρτητα από τις οικονομικές επιπτώσεις που θα έχει η κοπή του, έχει φανερά σημεία ελέγχου γνησιότητας, αντιληπτά ακόμη και σε συνανθρώπους μας με σοβαρά προβλήματα όρασης.

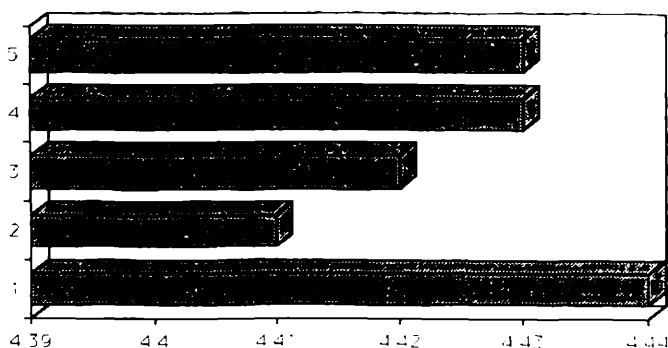
52. Ενδεικτικά βλ. J. Harris, «A gold hoard from Corinth», *AJA* 43 (1939), σελ. 272· L. Mandic, J. Ananijev, Cecile Morrisson, «Un trésor d' hyperpères du XIII siècle trouvé à Canakli près de Strumica (Macédoine Orientale)», *RN* 36 (1994), σελ. 160 και υποσ. 20, 167-169.

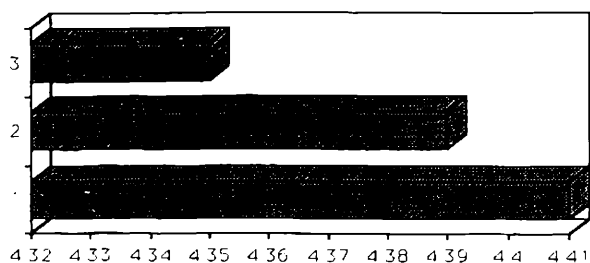
Σχ. 1. «Θησαυροί» του αι. μ.Χ.: Μέσος όρος βαρών ανά «θησαυρό»
 1=Νεοστάνης/1948 2=Θεσσαλονίκης/1948 3=Ζογοειάς/1969
 4=Απιδέας/1976 5=Φιλοπάππου/1947 6=Παιανίας/1946

Σχ. 2. Συγκριτικός πίνακας βαρών του «Θησαυρού» Θεσσαλονίκης/1948 (διά-
 χρωρα άσπρα) και αριθμού νομισμάτων της ίδιας περιόδου από μουσειακές και
 ιδιωτικές συλλογές (διάχρωρα διαγραμμισμένα)

Σχ. 3. «Θησαυροί» 7ου αι. μ.Χ.: Μέσος όρος βαρών ανά «θησαυρό»
 1=Πολυγίτου Λέσβου/1942 2=Σολωμού/1956 3=Ασκληπείου Αζροπό-
 λεως/1876 4=Σάμου/1980 5=Αρχαίωνης Αμοργού/1889

Σχ. 4. «Θησαυροί» 10ου αι. μ.Χ.: Μέσος όρος βαρών ανά «θησαυρό»
 1=Τηγάνι Σάμου/1914/5 2=Αγ. Παρασκιές Κρήτης/1962
 3=Χρυσή Εδέσσης/1935

ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ

ΤΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ*

Ο βυζαντινός στρατός ως συνεχιστής της ρωμαϊκής παράδοσης διέθετε, κατά το μεγαλύτερο διάστημα της ιστορίας του, μία πολύ καλή οργάνωση που κάλυπτε όλους τους τομείς της δομής του, όπως ήταν μεταξύ άλλων η ιεραρχία, η επιμελητεία, ο οπλισμός και ο τακτικός σχεδιασμός. Όπως ήταν φυσικό, η οργάνωση αυτή επεκτεινόταν επίσης σε θέματα πειθαρχίας και ρύθμισης της ζωής μέσα στο στράτευμα, αλλά και σε ευρύτερα θέματα που αφορούσαν στις σχέσεις του στρατού με τον άμαχο πληθυσμό ή στη συμπεριφορά του απέναντι στους αντιπάλους.

Στις τάξεις του βυζαντινού στρατού υπηρετούσαν άνδρες συχνά διαφορετικής εθνικής προέλευσης, άτομα ή ομάδες με διαφορετική ή κάθε μία σχέση προς την κεντρική διοίκηση, δηλαδή, άλλος ήταν υπόχρεος στρατεύσεως, άλλος ήταν επαγγελματίας στρατιώτης υπήκοος της Αυτοκρατορίας, άλλος αλλοδαπός μισθοφόρος καταταγμένος σε προσωπική βάση, άλλος πάλι αλλοδαπός μισθοφόρος μέλος μιας ευρύτερης ομάδας ξένων πολεμιστών, που είχε ενταχθεί στον βυζαντινό στρατό ως σώμα (Γότθων, Πατζινακών, Σκανδιναυών, Τούρκων κ.ά.). Προκειμένου ο στρατός αυτός να διατηρήσει τη συνοχή του και την αποτελεσματικότητά του, επιβαλλόταν η ύπαρξη αυστηρών κανόνων πειθαρχίας και, βέβαια, ο έλεγχος της τήρησης των κανόνων αυτών.

Στις επόμενες σελίδες θα αναζητήσω τα αδικήματα που διαπράττονταν μέσα στο στράτευμα ή και έξω από αυτό εις βά-

* Το κείμενο που ακολουθεί είναι εκείνο της διαλέξεώς μου στο Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, αφού δέχθηκε λίγες μόνο προσθήκες και εμπλουτίστηκε με τις αναγκαίες παραπομπές στις πηγές και τη σχετική βιβλιογραφία.

ρος του ίδιου του στρατού, δηλαδή του δημοσίου συμφέροντος, του άμαχου πληθυσμού ή και οποιουδήποτε άλλου. Στο θέμα μας εμπίπτει λοιπόν εν μέρει και η εξέταση των εγκλημάτων πολέμου. Βέβαια, μέσα στα στενά πλαίσια μίας σύντομης συμβολής δεν είναι δυνατόν να εξετασθεί κάθε πλευρά και κάθε παράμετρος του ζητήματος.

Όταν κάποιος επιχειρεί την εξέταση των στρατιωτικών αδικημάτων και των ποινών που αυτά επέσυραν¹, βρίσκει πλούσιο —εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον— υλικό στους λεγόμενους *Στρατιωτικούς νόμους*. Πρόκειται για συλλογές, οι οποίες περιλαμβάνουν τις αξιόποινες πράξεις που έχουν σχέση με το στράτευμα και τις κυρώσεις που προβλέπονταν για κάθε μία από αυτές. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις για τη χρονολόγησή τους, το περιεχόμενο, την προέλευση και τους πιθανούς συντάκτες τους². Η εξέτασή τους δεν έχει γίνει σε εξαντλητικό βαθμό και η περαιτέρω μελέτη τους είναι αναγκαία, εφ' όσον αυτή μπορεί να οδηγήσει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, που αφορούν όχι μόνο στην οργάνωση του στρατού και το βυζαντινό δίκαιο, αλλά και στη ζωή και τις αντιλήψεις των Βυζαντινών. Στο παρόν κείμενο θα περιορισθώ στη σύντομη παροχή ορισμένων γενικών πληροφοριών για τις εν λόγω πηγές και, χωρίς να υπεισελθω σε λεπτομέρειες, θα παραθέσω εν συντομία τις επί μέρους διατάξεις.

Οι *Στρατιωτικοί νόμοι* έχουν παραδοθεί σε πολλά χειρόγραφα και σε διάφορες μορφές³. Μία από αυτές, η αρχαιότερη, πε-

1. Σύντομες πληροφορίες για την πειθαρχία στον βυζαντινό στρατό βλ. στον L. Bréhier, *Les institutions de l' Empire Byzantine* [L' évolution de l' humanité 32,2], Παρίσι 1949, σελ. 379-381. Χρήσιμες γενικές απόψεις βλ. επίσης στον Ν. Καλομενόπουλου, *Η στρατιωτική οργάνωση της Ελληνικής Αυτοκρατορίας του Βυζαντίου*, Αθήνα 1937, σελ. 192-205.

2. Βλ. G. Famiglietti, *Ex Ruffo leges militares* [Università degli Studi di Camerino, Facoltà di Giurisprudenza, Testi per esercitazioni, Sezione II, n. 4], Μιλάνο 1980, σελ. 5-16.

3. Τα κυριότερα χειρόγραφα βλ. στον G. Famiglietti, *ό.π.*, σελ. 1 επ., σημ. 3. Βλ. ακόμη Σ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, σελ. 81 επ., όπου αναφέρονται 55 κώδικες, οι παλαιότεροι των οποί-

ριλαμβάνεται στο *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου, το γνωστό εγχειρίδιο που χρονολογείται γύρω στο έτος 600 και περιέχει πολύτιμες υποδείξεις προς τους βυζαντινούς στρατηγούς, οι οποίες αφορούν στην τακτική, την εκγύμναση του στρατεύματος, τον οπλισμό, τα γνωρίσματα των αντιπάλων και σε άλλα πολύ ενδιαφέροντα θέματα στρατιωτικής φύσεως⁴. Τα *Τακτικά* τού αυτοκράτορα Λέοντος Στ' (886-912) –το χρονολογικά επόμενο παρόμοιο περιεχομένου εγχειρίδιο, που κατά ένα μεγάλο ποσοστό ακολουθεί το *Στρατηγικόν* στην επιλογή της ύλης του– επαναλαμβάνουν σχεδόν αυτούσιες τις ίδιες ρυθμίσεις⁵.

Μορφές των συλλογών αυτών περιλαμβάνουν επίσης διατάξεις των *Πανδεκτών* και του *Ιουστινιάνειου κώδικα*. Οι άγνωστοι συμπλητές, νομικοί προφανώς, συγκέντρωσαν διάφορες διατάξεις και διαμόρφωσαν τις εν λόγω συλλογές, οι οποίες όμως δεν διακρίνονται για την ουσιαστική επεξεργασία των πηγών⁶. Η σύνταξη των παλαιότερων από αυτές πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά προφανώς γύρω στο έτος 600 το αργότερο, εφ' όσον περιλαμβάνονται στο *Στρατηγικόν*. Έχουν διατυπωθεί,

ων χρονολογούνται στον Γ' / ΙΑ' αι. Η υπό επεξεργασία νέα έκδοση του M. Pfeifer, που αναφέρει ο συγγραφέας, δεν έχει, καθ' όσον γνωρίζω, δημοσιευθεί.

4. Έκδ. G.T. Dennis-E. Gamillscheg, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17], Βιέννη 1981, σελ. 92-101.

5. Έκδ. J. Meursius-J. Lamius, *PG* 107, στήλ. 668-1094. Για τα δύο αυτά έργα βλ. A. Dain, «Les stratègistes byzantins», *TM* 2 (1967), σελ. 317-392, εδω 344-346, 354-357 και H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. Γ', Αθήνα 1994, σελ. 166-172.

6. Βλ. τις εκδόσεις των W. Ashburner, «The Byzantine Mutiny Act», *Journal of Hellenic Studies* 46 (1926), σελ. 80-109 και E. Korzenszky, *Leges poenales militares e codice Laurentiano LXXV. 6*, Βουδαπέστη 1931, οι οποίες έχουν ανατυπωθεί στο έργο των Ι. και Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum*, τ. Β': *Νομοθεσία Ισαύρων και Μακεδόνων*, Αθήνα 1931, σελ. 73-89. Στην έκδοση του Korzenszky παρατίθενται οι παλαιότερες πηγές, όπου αυτές υπάρχουν, καθώς και παράλληλες διατάξεις άλλων έργων. Πρβλ. G. Famiglietti, *ό.π.*, σελ. 35 επ. και P. Verri, *Le leggi penali militari dell' impero bizantino nell' alto medioevo* [Supplemento al n. 1-2 della «Rassegna della Giustizia Militare»], Ρώμη 1978, σελ. 74-77.

όπως αναφέρθηκε, και διάφορες άλλες απόψεις, μία από τις οποίες χρονολογεί τους στρατιωτικούς νόμους στο πρώτο μισό του Ε' αιώνα⁷.

Ένα θέμα, που προκύπτει και που οφείλει να αντιμετωπίσει ο ερευνητής σε σχέση με τα παραπάνω κείμενα, είναι το ερώτημα, αν και κατά πόσον οι διάφορες ρυθμίσεις, που περιλαμβάνονται σε αυτά και ως επί το πλείστον επαναλαμβάνονται, συνέχιζαν να ισχύουν και παρέμεναν επίκαιρες ή απλώς αποτελούν άκριτη επανάληψη παλαιότερων διατάξεων.

Στα ιστοριογραφικά κείμενα και σε άλλες έμμεσες πηγές απαντούν επίσης συμπτωματικές αναφορές σε μεμονωμένα γεγονότα, που έχουν σχέση με στρατιωτικά αδικήματα και τις τιμωρίες που επιβάλλονταν στους παραβάτες. Ο αβίαστος τρόπος παρουσίασης τέτοιων συμβάντων εκ μέρους των συγγραφέων – ανεξάρτητα από το γεγονός εάν η παρουσίαση αυτή ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή έχει σφραγισθεί από τη φαντασία ή τη μονομέρεια του συγγραφέα – επιτρέπει στον μελετητή να συναγάγει συμπεράσματα για την ακολουθούμενη πρακτική και για τις περί δικαίου αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής, καθώς επίσης συχνά να ελέγξει, κατά πόσον οι διατάξεις που περιλαμβάνονται στους νόμους ίσχυαν πράγματι ή όχι.

Πριν προχωρήσω στην παρουσίαση των σχετικών διατάξεων του βυζαντινού στρατιωτικού δικαίου, θεωρώ σκόπιμο να αναφερθώ εν συντομία στα αδικήματα/εγκλήματα που διέπραττε κατά καιρούς ο στρατός. Αυτά στρέφονταν εναντίον του αντιπάλου, του άμαχου πληθυσμού – ιδίως της εχθρικής χώρας – και βεβαίως διαπράττονταν συχνά εις βάρος των αιχμαλώτων.

7. V. Giuffrè, «Tracce di una tarda raccolta di "jura" in materia militare», στο *Festschrift für W. Flume*, τ. Α', Κολωνία 1978, σελ. 25 εξ. Βλ. όμως P. Verri, *ό.π.*, σελ. 13 εξ. και G. Famiglietti, *ό.π.*, σελ. 5-14, με τις διάφορες απόψεις. Από την υπόλοιπη βιβλιογραφία βλ. ακόμη C.E. Brand, *Roman Military Law*, Λονδίνο 1968. V.V. Kučma, «Νόμος στρατιωτικός», *Viz. Vrem.* 32 (1971), σελ. 276-284. Για το στρατιωτικό ποινικό δίκαιο κατά την προγενέστερη, καθαρά ρωμαϊκή περίοδο βλ. E. Sander, «Das römische Militärstrafrecht», *Rheinisches Museum für Philologie* 103 (1960), σελ. 289-319.

Θεσμοθετημένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου για τη διεξαγωγή του πολέμου δεν υπήρχαν⁸, είχε διαμορφωθεί όμως μία πρακτική, η τήρηση της οποίας ήταν προς όφελος όλων, τόσο δηλαδή προς το συμφέρον της Αυτοκρατορίας, όσο και των άλλων εμπόλεμων δυνάμεων. Πληροφορίες για το άγραφο αυτό δίκαιο του πολέμου βρίσκουμε στις προτροπές του Λέοντος Στ' προς τους στρατηγούς του. Μεταξύ άλλων διαβάζουμε: *Οὐδενὶ τρόπῳ, οὐδὲ οἰαδίποτε προφάσει τὸν πρὸς τοὺς πολεμίους ὄρκον παραβῆσθαι ποτέ. Μέγα γὰρ τὸ τῆς ἐπιπορκίας ἐγκλημα...*⁹. Ο στρατηγός βέβαια όφειλε να ευρίσκεται σε ετοιμότητα για την περίπτωση που οι πολέμιοι –παρά τους όρκους– δεν τηρούσαν τα συμφωνηθέντα¹⁰. Τέτοιου είδους κανόνες, που εμπίπτουν στον χώρο του δικαίου του πολέμου και κατά ένα μεγάλο ποσοστό είχαν διαμορφωθεί ήδη κατά την ελληνική και ρωμαϊκή Αρχαιότητα, βρίσκουμε και άλλους αρκετούς στο έργο αυτό που αποτελεί πολύτιμη πηγή¹¹.

8. Για το θέμα αυτό βλ. G. Vismara, «Problemi storici e istituti giuridici della guerra altomedievale», στο *Ordinamenti militari in Occidente nell' Alto Medioevo* [Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo 15], τ. Β', Σπολέτο 1968, σελ. 1127-1200 και 1217-1219. Ενδιαφέρουσες σκέψεις για την αντιμετώπιση του πολέμου ως φαινόμενου κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα βλ. επίσης στον W. Pohl, «Konfliktverlauf und Konfliktbewältigung: Römer und Barbaren im frühen Mittelalter», *Frühmittelalterliche Studien* 26 (1992), σελ. 165-207.

9. Τακτικά Κ' 39 (1024). Βλ. και Συλλογή τακτικών, εκδ. A. Dain, *Sylloge Tacticorum quae olim «Inedita Leonis Tactica» dicebatur*, Παρίσι 1938, κεφ. 16.

10. Πρβλ. π.χ. Κεκαυμένον Στρατηγικόν, κεφ. 84, έκδ. B. Wassiliewsky – V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, Πετρούπολη 1896, σελ. 33 επ.

11. Για το δίκαιο του πολέμου βλ. επίσης σχετικές αναφορές σε δημοσιεύσεις που έχουν ως αντικείμενο τον δίκαιο πόλεμο: Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Ο δίκαιος πόλεμος κατά τα Τακτικά του Λέοντος του Σοφού», *Σύμμικτα Σεφεριάδου*, Αθήνα 1961, σελ. 411-434. R.M. Grant, «War –Just, Holy, Unjust– in Hellenistic and Early Christian Thought», στο *Ecclesia Orans, Mélanges Patristiques offerts au Père A.G. Hamman. Augustinianum* 20 (1980), σελ. 173-189. Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, *Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος». Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο* [Ιστορικές Μονογραφίες 10], Αθήνα 1991, σελ. 126 εξ., 141 εξ.

Το χριστιανικό πνεύμα αποτελεί ένα πολύ σημαντικό συστατικό χαρακτηριστικό της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ίσως μάλιστα το κυριότερο¹². Οι επιταγές όμως μιας πολιτικής, που υπαγορευόταν από τις σύγχρονες ανάγκες και την προσπάθεια αντιμετώπισης των αντιπάλων, όχι μόνο επέτρεπαν, αλλά μερικές φορές μάλιστα υπαγόρευαν τη δήμευση της εχθρικής γης και την τέλεση δικαιопραγιών. Η ληηλασία των καλλιεργειών στην ξένη επικράτεια εξασφάλιζε ένα μεγάλο μέρος των προς το ζην για το στράτευμα κατά τη διάρκεια μιας εκστρατείας, γεγονός που την καθιστούσε αναπόφευκτη. Προκαλούσε όμως παράλληλα και φόβο στους αντιπάλους και κατ' επέκταση κάμψη του ηθικού τους. Για τον λόγο αυτόν, λοιπόν, συχνά επιβαλλόταν η ερήμωση της εχθρικής γης. Διαθέτουμε βεβαίως σχετικές περιοριστικές διατάξεις και πληροφορίες ότι παρόμοιες ενέργειες απαγορεύονταν. Οι λόγοι όμως που επέβαλλαν τους περιορισμούς αυτούς και τις απαγορεύσεις δεν ήταν καθαρά ανθρωπιστικοί. Το αντίθετο, η προοπτική της επιστροφής του στρατεύματος μέσα από τα ίδια εδάφη, ο κίνδυνος αντιποίνων εκ μέρους του εχθρού ή η προσδοκία ότι οι συγκεκριμένες επαρχίες της αντίπαλης δύναμews θα μπορούσαν μετά την τυχόν νικηφόρο έκβαση του πολέμου να ενταχθούν στα εδάφη της Αυτοκρατορίας – η οποία οπωσδήποτε δεν τις ήθελε ερημωμένες – ήταν ως επί το πλείστον τα κίνητρα που διέσωζαν τη σοδειά και το διός του εγχώριου πληθυσμού¹³.

Παρόμοια ήταν και η αντιμετώπιση των αιχμαλώτων. Πολλοί από αυτούς επωλούντο ως δούλοι. Η τύχη τους όμως ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την πορεία των εξελίξεων των πολεμικών

12. Η σημασία του χριστιανικού πνεύματος προβάλλεται δεόντως στο έργο του H. Hunger, *Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur*, Γκρατς-Βιέννη-Κολωνία 1965.

13. Πρβλ. M.C. Bartusis, «The Cost of Late Byzantine Warfare and Defense», *BF* 16 (1991), σελ. 75-89, εδώ 77-80 και T.G. Kolias, «Eßgewohnheiten und Verpflegung im byzantinischen Heer», στο J. Hörandner-J. Koder-O. Kresten-E. Trapp (εκδ.), *Βυζάντιος. Festschrift für H. Hunger zum 70. Geburtstag*, Βιέννη 1984, σελ. 193-202 εδώ 194 επ.

γεγονότων. Αν είχαν τύχη, θα ανταλλάσσονταν με άλλους αιχμαλώτους. Αν ήσαν άτυχοι, μπορεί να εκτελούνταν, προκειμένου να καμφθεί το ηθικό του αντιπάλου. Στην περίπτωση που ανήκαν στην ηγεσία του στρατεύματος, τελούσαν υπό φρούρηση έως ότου ανταλλαγούν με επιφανείς Βυζαντινούς, που είχαν συλληφθεί αιχμάλωτοι από την άλλη πλευρά¹⁴.

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η ηγεσία του βυζαντινού στρατού κατέβαλλε προσπάθειες να προβλέπει τις ενδεχόμενες καταστάσεις και προέβαινε στις ανάλογες ενέργειες. Για τον λόγο αυτόν υπήρχαν διατάξεις, που αφορούσαν στον *διαμερισμό τῶν σκύλων*, στη διανομή δηλαδή των λαφύρων¹⁵, ώστε να γίνεται δίκαια η κατανομή τους μεταξύ των μαχητών. Η πρόβλεψη αυτή ήταν απαραίτητη, επειδή η λεία του πολέμου αποτελούσε ένα σημαντικό μέρος της αμοιβής των στρατιωτών. Ήταν, δηλαδή, ένα από τα κίνητρα της ενίσχυσης της μαχητικότητας των πολεμιστών και για τον λόγο αυτόν, αν δεν υπήρχαν οι ρυθμίσεις οι οποίες αναφέρθηκαν και οι οποίες προέβλεπαν τη συμμετοχή στη μοιρασιά ακόμη και εκείνων που παρέμεναν στα μετόπισθεν ως φρουρά του στρατοπέδου, θα αυξανόταν ο κίνδυνος, κατά την ώρα της μάχης οι στρατιώτες να εγκαταλείψουν τον αγώνα και να αρχίσουν να επιδίδονται σε λαφυραγωγία¹⁶. Οι

14. Σοφία Πατούρα, *Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης (4ος-10ος αι.)*, Αθήνα 1994· D. Letsios, «Die Kriegsgefangenschaft nach Auffassung der Byzantiner», *Bsl* 53 (1992), σελ. 213-227· Rashad A. Khouri Al Odetallah, *Αραβές και Βυζαντινοί. Το πρόβλημα των αιχμαλώτων πολέμου* (ιδ. διατ.), Θεσσαλονίκη 1983· T.G. Kolias, «Kriegsgefangene, Sklavenhandel und die Privilegien der Soldaten. Die Aussage der Novelle von Ioannes Tzimiskes», *Bsl* 56 (1995), σελ. 129-135.

15. A. Dain, «Le partage du butin de guerre d'après les traités juridiques et militaires», στο *Actes du VIe Congrès International d'Études Byzantines*, τ. Α', Παρίσι 1950, σελ. 347-354. Βλ. ακόμη G. Dagron-H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Παρίσι 1986, σελ. 231-234 και T.G. Kolias, «Kriegsgefangene», *ό.π.*, για την πρόσφατη βιβλιογραφία.

16. Βλ. π.χ. τη διάταξη Κ' 104 (1041) των Τακτικών του Λέοντος: "Όταν είς φυγήν τρέψης τοῖς πολεμίους ἀντέχεσθαι τῆς προαΐδας παράγγελε τοῖς

διατάξεις περί διαμερισμοῦ τῶν σκύλων εντάχθηκαν μάλιστα σε αρκετές βυζαντινές συλλογές νομικού περιεχομένου.

Βιαιοπραγίες, εγκληματικές δηλαδή ενέργειες εκ μέρους του στρατού, αναμένονταν, διαπράττονταν και εν μέρει επιβάλλονταν από τη διοίκηση. Υπήρχαν μάλιστα και ρυθμιστικές διατάξεις, οι οποίες –αναλόγως με τις περιστάσεις– προέβλεπαν την επιβολή βίας ή την απαγόρευαν. Η έρευνα της συμπεριφοράς του ανθρώπου στον Μεσαίωνα κατά τη διάρκεια εμπόλεμων καταστάσεων και η εκδήλωση βίαιων αισθημάτων και συμπεριφοράς είναι ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα, που αξίζει να ερευνηθεί περισσότερο όσον αφορά στο Βυζάντιο, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα γνωρίσματα του βυζαντινού ανθρώπου, που θεωρούνται χαρακτηριστικά γι' αυτόν¹⁷. Αναφέρω εδώ δύο σχετικά παραδείγματα, που επιτρέπουν στον αναγνώστη να αντιληφθεί το είδος του υλικού που προσφέρουν οι πηγές, το οποίο στη συνέχεια θα μπορούσε να αξιοποιηθεί περαιτέρω: Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα από τον μετέπειτα αυτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά, ο ένδοξος στρατηλάτης εφαρμόζει μία και από άλλες περιπτώσεις γνωστή μέθοδο κάμψης του ηθικού των αντιπάλων, διατάσσει δηλαδή την εκτόξευση των κεφαλών των πεσόντων Σαρακηνών εντός των τειχών, ενέργεια που είχε πράγματι το αναμενόμενο αποτέλεσμα¹⁸. Λίγες δεκαετίες αργότερα, ο στρατηγός Γεώργιος Μανιάκης διέταξε να κόψουν και να πα-

στρατιώταις, ἵνα μὴ περὶ ταύτην διαπειρομένους, καὶ ἐν αὐτῇ ἀσχολουμένους, ἐϋρόντες οἱ πολέμοι ἐπιβουλεύουσιν αὐτοῖς, καὶ διαφθείρουν...

17. Βλ. το ενδιαφέρον ἄρθρο του Α. Ducellier, «Byzance, juge cruel dans un environnement cruel? Notes sur le "Musulman cruel" dans l' Empire byzantin entre VIIème et XIIIème siècles», στο T. Viljamaa - A. Timonen - Ch. Krötzl (εξδ.), *Crudelitas. The politics of Cruelty in the Ancient and Medieval World*. Proceedings of the International Conference, Turku (Finland), May 1991 [Medium Aevum quotidianum, Sonderband 2], Κρεμς 1992, σελ. 148-180, καθώς και τα υπόλοιπα σχετικά ἄρθρα στον αναφερθέντα τόμο.

18. Λέων Διάκονος, *Ἱστορία*, σελ. 14, 16 ἐξ. (ἐκδ. C.B. Hase, Βόννη 1828). Πρβλ. Θεοδόσιος Διάκονος, "Ἄλωσις τῆς Κρήτης, ἐκδ. H. Criscuolo, *Theodosii Diaconi de Creta capta*, Λιψία 1979, σελ. 10, 231 ἐξ. και Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ἱστορία*, σελ. 227, 22 ἐξ. (ἐκδ. I. Bekker, Βόννη 1853).

ρουσιάζουν ως μακάβριο τρόποιο στον βασιλέα τὰς ῥίνας και τὰ ὄτα των αντιπάλων του¹⁹.

Οι αναφορές αυτές δεν επιτρέπεται βεβαίως να οδηγήσουν στο συμπέρασμα –ή μάλλον να θεωρηθούν ότι επιβεβαιώνουν τη μονομερή αλλά διαδεδομένη άποψη– ότι κατ' εξοχήν στο Βυζάντιο οι βιαιοπραγίες και οι δολοφονίες βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη. Εδώ αναφερόμαστε σε περιπτώσεις εμπόλεμων καταστάσεων, κατά τις οποίες λάμβαναν χώρα βιαιότητες, ενέργειες δηλαδή που εκδηλώνονται σε κάθε κοινωνία και σε κάθε εποχή και σημειώνονται δυστυχώς και σήμερα, με άλλα μέσα βέβαια, λιγότερο αιμοσταγή όσον αφορά στην κυριολεξία της λέξης, αλλά πιο αποτελεσματικά, όσον αφορά στις καταστρεπτικές επιπτώσεις τους²⁰.

Επιανερχόμενος στους στρατιωτικούς νόμους, θα επιχειρήσω στις επόμενες παραγράφους μία σύντομη κατάταξή τους σύμφωνα με το περιεχόμενό τους. Επί πλέον θα παραθέσω τις περισσότερες από τις διατάξεις, προβαίνοντας σε μία κατά κάποιον τρόπο αυθαίρετη επιλογή, χωρίς να επιδιώκω την εξαντλητική παράθεση παραπομπών στις διάφορες μορφές ή εκδόσεις τους. Η άμεση επαφή με τα ίδια τα κείμενα μπορεί να μεταδώσει καλύτερα το πνεύμα τους και την ατμόσφαιρα της εποχής.

Ο προσεκτικός αναγνώστης των νόμων διακρίνει τέσσερις γενικές κατηγορίες. Η πρώτη αποτελείται από παραγράφους που αφορούν στην εκτέλεση των καθηκόντων εκ μέρους των στρατιωτών, την τήρηση της πειθαρχίας και τον σεβασμό της ιεραρχίας. Από το *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου μάλιστα –και από τα *Τακτικά* του Λέοντος, που ακολουθούν το πρότυπό τους– προ-

19. Ιωάννης Σκυλίτζης, Σύνοψις ιστοριῶν, έκδ. I.Thurn, *Ioannis Scylitzae, Synopsis historiarum* [CFHB], Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1973, σελ. 382, 55 επ.

20. Πρβλ. τις ενδιαφέρουσες απόψεις του E. Hobsbawm, στο ογκώδες έργο του *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας* (ελλην. μετάφραση Β. Καπετανγιάννης), Αθήνα 1995, σελ. 29 κ.α.: Ο εικοστός αιώνας χαρακτηρίζεται ως ο αναμφίβολα «πιο φονικός που έχει καταγράψει η ιστορία, τόσο από άποψη κλίμακας, όσο και από άποψη συχνότητας και διάρκειας πολέμων...».

βλέπεται η συγκέντρωση των στρατιωτών και η ανάγνωση εκ μέρους των αξιωματικών των δια του νόμου μαντάτων της καθοσιώσεως²¹.

– Έάν στρατιώτης τῷ ἰδίῳ τετράρχῃ ἢ πεντάρχῃ ἐναντιωθῆ, σωφρονιζέσθω. ... Εἰ δέ τις τῶν τοῦ τάγματος τολμήσῃ τοῦτο ποιῆσαι εἰς τὸν ἄρχοντα, ... κεφαλικῇ τιμωρίᾳ ὑποκείσθω²².

– Εἰ τις ἀκούσας τὰ μανδάτα τοῦ δεκάρχου μὴ φυλάξῃ, σωφρονιζέσθω· εἰ δὲ ἀγνοῶν τὰ μανδάτα πταίσῃ, ὁ δεκάρχης σωφρονιζέσθω, ἐπειδὴ οὐ προεῖπεν αὐτῷ²³.

– Εἰ μέντοι ἀδικηθῆ παρά τινος, τῷ ἄρχοντι τοῦ τάγματος αὐτοῦ προσέλθῃ. Εἰ δὲ παρά τοῦ ἄρχοντος αὐτοῦ ἀδικηθῆ, τῷ μείζονι ἄρχοντι προσέλθῃ²⁴.

– Εἰ τινες τολμήσωσι συνωμοσίαν ἢ φρατρίαν ἢ στάσιν κατὰ τοῦ ἰδίου ἄρχοντος ποιῆσαι ὑπὲρ οἰασθήποτε αἰτίας, κεφαλικῇ τιμωρίᾳ ὑποβληθῶσι, κατ' ἐξαίρετον οἱ πρῶτοι τῆς συνωμοσίας ἢ τῆς στάσεως γενόμενοι²⁵.

– Έάν ἴδιον ἐξαρχον οἱ στρατιῶται ἐγκαταλείπωσιν ... κἀντεῦθεν συμβῆ αὐτὸν τελευτῆσαι, κεφαλικῶς τιμωρείσθωσαν²⁶.

– Έάν στρατιώτης τολμήσῃ βαγεῦσαι ὑπὲρ τὸν χρόνον τοῦ κομεάτου, καὶ τῆς στρατείας ἐκβληθῆ καὶ ὡς παγανὸς τοῖς πολιτικοῖς ἄρχουσι παραδοθεῖ²⁷.

21. Στρατηγικόν Α' 6 (σελ. 92). Τακτικά Η' 1 (764): ὑπαναγινώσκειν αὐτοῖς τὰ εἰρημένα νόμιμα στρατιωτικά ἐπιτίμια.

22. Στρατηγικόν Α' 6, 1-2 = Τακτικά Η' 2 = Ashburner 42. 40 = Korzensky 6 = Famiglietti 2.

23. Στρατ. Α' 6, 8 = Τακτ. Η' 8 = Ashb. 44 = Korz. 6-7 = Fam. 3.

24. Στρατ. Α' 6, 3 = Τακτ. Η' 3 = Ashb. 45 = Fam. 4.

25. Στρατ. 5 = Τακτ. 5 = Ashb. 41 = Korz. 5 = Fam. 1.

26. Fam. 20 = Ashb. 17 = Korz. 44 = Dig. 49.16.3.22.

27. Στρατ. Α' 6, 4 = Τακτ. Η' 4 = Ashb. 46 = Korz. 11 = Fam. 5. Η πληθώρα των λατινογενών λέξεων (π.χ. «βαγεῦσαι», ἀπό τό *vagor*, -atus sum, -ari: πρὸβλ. το νεοελληνικό «βαγαπόντης») μαρτυρεῖ τὴ συνέχεια ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία στο Βυζάντιο. Η γλώσσα τῆς διοικήσεως καὶ τῆς νομοθεσίας υφίσταται, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀργές ἀλλαγές καὶ εἶναι ἰδιαίτερα συντηρητικὴ, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐξέλιξή τῆς καὶ τὴν εἰσοδοχὴ νέων ὄρων καὶ ἐκφράσεων. Για τὸν λόγο αὐτὸν ἀπαντοῦν πολλὰ στοιχεῖα τῆς λατινικῆς γλώσσας. Η στρατιωτικὴ ορολογία εἶναι ἰσως ἡ πλέον πιστὴ στὴν παράδοση. Βλ. πιο κάτω σημ. 38.

—Ὁ πρὸς τοὺς πολεμίους ἀποφυγῶν καὶ ὑποστρέψας βασι-
νίζεται καὶ ἢ θηρίοις παραδίδοται ἢ εἰς φοῦρκαν καταδικάζε-
ται²⁸.

—Εἷ τις ἄλογον ζῶον ἢ ἄλλο οἰονδήποτε εἶδος μικρὸν ἢ μέ-
γα εὐρῶν μὴ τοῦτο φανερώσει καὶ τῶ ἄρχοντι τῶ ἰδίῳ παραδώ-
σει, σωφρονιζέσθω· οὐ μόνον αὐτός, ἀλλὰ καὶ ὁ συνειδῶς αὐτῶ,
ὡς κλέπται ἀμφότεροι²⁹.

—Εἷ τις λαμβάνων ῥεπαρατίωνα τῶν ἑαυτοῦ ὄπλων περιφρο-
νήσει, καὶ μὴ τοῦτον ὁ δεκάρχης ἀναγκάσει ταῦτα κτήσασθαι ἢ
τῶ ἰδίῳ ἄρχοντι φανερώσει, καὶ ὁ στρατιώτης αὐτὸς καὶ ὁ δε-
κάρχης αὐτοῦ σωφρονισθῶσιν³⁰.

—Ὁ στρατιώτης κλέπτων ὄπλα ἀλλότρια τοῦ βαθμοῦ τῆς
στρατείας ἐξωθεῖται³¹.

Ἡ δεύτερη κατηγορία νόμων αναφέρεται στους ἄρχοντες των
ταγμάτων, οι οποίοι πρέπει να γνωρίζουν τις σχετικές διατάξεις
και να τις εφαρμόζουν με ακρίβεια³². Θίγονται θέματα υπακο-

Ελλείψει χώρου δεν είναι δυνατόν να γίνει σχολιασμός των διαφόρων ὄρων. Πα-
ραπέμπω τον μη ειδικό αναγνώστη κυρίως στο *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσ-*
σης του Δ. Δημητράκου (εκδ.), Αθήνα 1933 κ.ε., το οποίο είναι ευρύτερα διαδε-
δομένο και για τη σύνταξη του οποίου έχει γίνει χρήση των παλαιότερων λεξι-
κῶν του C. du Fresne dom. du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae*
graecitatis. Λυών 1688 (ανατ. Γκράτς 1958) και του E.A. Sophocles, *Greek Lex-*
icon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C. 146 to A.D. 1100). Καίμπριτζ
1887 (ανατ. Νέα Υόρκη 1957). Για τους μεταγενέστερους χρόνους βλ. και E.
Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας, 1100-1699*,
Θεσσαλονίκη 1968 κ.ε. Βλ. ακόμη το πρόσφατο E. Trapp - W. Hörandner - J. Diet-
hart κ.ά., *Lexikon zur byzantinischen Gräzität besonders des 9.-12. Jahrhunderts*.
Βιέννη 1994 κ.ε.

28. Ashb. 15 = Fam. 33. Πρβλ. ὅμως Korz. 26: Ὁ πρὸς τοὺς πολεμίους αὐ-
τομολήσας καὶ αὐτὸς ἀνάγκης χωρὶς ὑποστρέψας, συγγιγνωσκέσθω. Ὁ μέντοι
δὶς τοῦτο τολμήσας καὶ αὐτὸς ἐπανελθὼν, κεφαλικῶς τιμωρεῖσθω. Βλ. και πιο
κάτω σημ. 83.

29. Στρατ. Α' 6, 9 = Τακτ. Η' 9 = Ashb. 50 = Korz. 13 = Fam. 10.

30. Στρατ. Α' 6, 11 = Τακτ. Η' 11.

31. Ashb. 18 = Korz. 29.

32. Στρατ. Α' 7: Ποῖα μανδάτα περὶ καθοσιώσεως δεῖ τοῖς τῶν ταγμάτων
ἄρχουσι δοθῆναι.

ής, ζημίας σε θάρος στρατιώτη ή φορολογούμενου, παροχής μη προβλεπόμενων αδειών σε στρατιώτες, παράδοσης κάστρου στον εχθρό κ.ά.:

–Εἴ τις μὴ ὑπακούσῃ τῷ ἰδίῳ ἄρχοντι, σωφρονιζέσθω κατὰ τοὺς νόμους³³.

–Εἴ τις ζημιῶσει στρατιώτην, ἐν διπλῇ ποσότητι τοῦτο αὐτῷ ἀποκαταστήσει, ὁμοίως καὶ συντελεστήν...³⁴.

–Εἴ τις ἐν καιρῷ πολέμου διὰ κομεάτου στρατιώτην ἀπολύσαι τολμήσει, τριάκοντα νομισμάτων ποινήν διδῶτω...³⁵.

–Εἴ τις τῶν ἀρχόντων παροπλίση στρατιώτην, ἢ ἐξκουσεύση ἢ μὴ συνεισελθεῖν ἐν τῷ καιρῷ τοῦ φοσσάτου, ἢ συνελθόντα εἰς οἰκείαν κατάσχη δουλείαν, ὥστε τὴν τάξιν αὐτοῦ καταφρονῆσαι καὶ ἀμελῆσαι τῶν ὄπλων, παρεκτὸς τῶν τεταγμένων ἀπὸ τοῦ ἡμετέρου σκρινίου, σωφρονιζέσθω. Καὶ ζημιούσθω, στρατηγὸς μὲν χρυσαίου λίτραν μίαν, τουρμάρχης δὲ νομίσματα λστ', δρουγγάριος δὲ νομίσματα κδ', κόμης δὲ καὶ εἴ τις ἕτερος νομίσματα ιβ'³⁶.

Τρίτη ομάδα διατάξεων αποτελούν εκείνες, που αφορούν ειδικά σε παραπτώματα και αδικήματα που διαπράττονται σε περίοδο πολέμου και μάλιστα κατά τη διάρκεια μάχης. Αφού παρατάσσονταν οι μονάδες, έπρεπε να αναγινώσκονται όσα δέον ἐν καιρῷ πολέμου ἀναγκαίως φυλάττεσθαι³⁷ και οι επαπειλούμενες ποινές για τις περιπτώσεις παραβάσεων. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόβλεψη στο *Στρατηγικόν* να διαβάζονται οι διατάξεις *ῥωμαῖστί και ἑλληνιστί*, γεγονός που δείχνει την εξέπλωση της ελληνικής γλώσσας στο στράτευμα και κατ' επέκταση στην Αυτοκρατορία και τη σταδιακή αντικατάσταση της λατινικής από αυτήν³⁸.

33. Στρατ. Α' 6, 12 = Τακτ. Η' 12 = Ashb. 42-43 = Korz. 6 = Fam. 2. Πρόβλ. και παραπάνω σημ. 22.

34. Στρατ. Α' 6, 13 = Τακτ. Η' 13-14 = Ashb. 49 = Korz. 10 = Fam. 8. Βλ. και Στρατ. Α' 6, 10 = Τακτ. Η' 10.

35. Στρατ. Α' 6, 14 = Τακτ. Η' 15 = Ashb. 47 = Korz. 8 = Fam. 6.

36. Τακτ. Η' 26.

37. Τακτ. Η' 18-19. Στρατ. Α' 7,15.

38. Στρατ. Α' 8. Στα *Τακτικά* του Λέοντος δεν περιλαμβάνεται η διευκρίνιση αυτή, εφ' όσον κατά την εποχή της συγγραφής τους είχε ολοκληρωθεί

Οι περιπτώσεις που έπρεπε να επισημανθούν ρητώς ήσαν η εγκατάλειψη της παρατάξεως προκειμένου ένας στρατιώτης να επιτεθεί κατά των εχθρών ή να λαφυραγωγήσει, η υποχώρηση, η απώλεια της σημαίας, η άτακτη υποχώρηση και η ρίψη των όπλων από τον στρατιώτη.

– Έάν τις ἐν πολέμῳ πράγμα ἀπηγορευμένον αὐτῷ παρὰ τοῦ δουκὸς ποιήσῃ ἢ τὰ ἐνταλθέντα αὐτῷ παρ’ αὐτοῦ μὴ πληρώσῃ, κεφαλικῶς τιμωρεῖται, εἰ καὶ καλῶς τὸ πρᾶγμα ἐδιοίκησεν³⁹.

– Έάν στρατιώτης ἐν καιρῷ παρατάξεως καὶ πολέμου τὴν τάξιν ἢ τὸ βάνδον αὐτοῦ ἑάσῃ καὶ φύγῃ ἢ τοῦ τόπου ἐν ᾧ ἐτάγῃ προπηδήσῃ ἢ σκυλεύσῃ νεκρὸν ἢ εἰς ἐπιδίωξιν ἐχθρῶν καταδράμῃ ἢ τοῦλδῳ ἢ φοσσάτῳ ἐχθρῶν ἐπέλθῃ, κελεύομεν τιμωρεῖσθαι αὐτὸν κεφαλικῶς, καὶ πάντα ὡς εἰκὸς τὰ παρ’ αὐτοῦ ἐπαιρόμενα ἀφαιρεῖσθαι καὶ τῷ κοινῷ δίδοσθαι τοῦ τάγματος, ὡς τὴν τάξιν παραλύσαντος καὶ τοῖς ἐταίροις αὐτοῦ ἐπιβουλεύσαντος⁴⁰.

– Έάν φοσσάτου ὄντος, τροπή, ὄπερ ἀπίη, μέρους ἢ παρατάξεως γένηται καὶ μηδὲ πρὸς δηφένσορας προσδράμωσιν, μηδὲ ἐν αὐτῷ τῷ φοσσάτῳ καταφύγωσιν οἱ τρεπόμενοι, ἀλλὰ περιφρονοῦντες ἐν ἑτέρῳ τόπῳ προσδράμωσιν, κελεύομεν τοὺς τοῦτο πράττειν τολμῶντας τιμωρεῖσθαι, ὡς τῶν ἐταίρων περιφρονήσαντας⁴¹.

– Έάν ἐν καιρῷ δημοσίας παρατάξεως ἢ συμβολῆς τροπή, ὄπερ ἀπίη, γένηται ἄνευ τινὸς εὐλόγου καὶ φανερᾶς αἰτίας, κε-

η διαδικασία εξελληνισμού της κρατικής και μαζί με αυτήν της στρατιωτικής μηχανής. Για το θέμα αυτό με περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. T. G. Kolias, «Tradition und Erneuerung im frühbyzantinischen Reich am Beispiel der militärischen Sprache und Terminologie», στο F. Vallet-M. Kazanski (εκδ.), *Actes du Colloque International «L'armée romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle»*, organisé par le Musée des Antiquités Nationales et l'URA 880 du CNRS (Saint-Germain-en-Laye, 24-28 février 1990) [Association Française d'Archéologie Mérovingienne, Mémoires t. 5], Παρίσι 1993, σελ. 39-44.

39. Ashb. 1 = Korz. 19 = Fam. 25.

40. Στρατ. Α' 8, 16 = Τακτ. Η' 20 = Ashb. 8 = Korz. 14 = Fam. 11. Πρβλ. Ashb. 2, Korz. 20, Fam. 25 και Ashb. 4, Korz. 22, Fam. 30.

41. Στρατ. Α' 8, 19: πρβλ. Τακτ. Η' 24, Ashb. 12, Korz. 17, Fam. 14.

λεύομεν τοὺς στρατιώτας τοῦ πρώτου φεύγοντος τάγματος καὶ ἀναχωροῦντος τῆς παρατάξεως..., τοὺς εἰς μάχην ταγέοντας ἀποδεκατοῦσθαι καὶ ὑπὸ τῶν λοιπῶν ταγμάτων κατατοξεύεσθαι... Εἰ δὲ συμβῆ τις ὡς εἰκὸς πληγάτους ἐν αὐτῇ τῇ συμβολῇ γενέσθαι, ἐκείνους ἐλευθέρους τοῦ τοιοῦτου ἐγκλήματος εἶναι⁴².

– Ὁ πρῶτος ἐν παρατάξει φεύγων... κεφαλικῶς τιμωρεῖται...⁴³.

– Ἐὰν βάνδου ἀφαίρεσις ὑπὸ ἐχθρῶν... γένηται ἄνευ εὐλόγου καὶ φανερᾶς προφάσεως, κελεύομεν τοὺς τὴν φυλακὴν τοῦ βάνδου πιστευθέντας σωφρονίζεσθαι καὶ οὐλτίμους γίνεσθαι... Εἰ δὲ συμβῆ τις αὐτῶν μαχομένους γενέσθαι πληγάτους, τοὺς τοιούτους ἐλευθέρους τοῦ ἐπιτιμίου τούτου φυλάττεσθαι⁴⁴.

– Ἐὰν στρατιώτης τὰ ὄπλα αὐτοῦ ῥίψη ἐν πολέμῳ, κελεύομεν αὐτὸν τιμωρεῖσθαι, ὡς γυμνώσαντα ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἐχθροὺς ὀπλίσαντα⁴⁵.

– Ὅστις φόβῳ τῶν πολεμίων νοσεῖν τὸ σῶμα προσεποιήσατο, κεφαλικῶς τιμωρεῖται⁴⁶.

– Ἐὰν οἱ ἐκοπλοράτορες... ἀπαγγείλουν... τὰ ἀπόκρυφα βουλεύματα, κεφαλικῶς τιμωροῦνται⁴⁷.

– Εἴ τις παραφυλακὴν πόλεως ἢ κάστρου πιστευθεὶς τοῦτο προδώσει ἢ παρὰ κέλευσιν τοῦ ἄρχοντος αὐτοῦ ἐκεῖθεν ἀναχωρήσει, ἐσχάτη τιμωρία ὑποβληθεῖ⁴⁸.

– Εἰς τις ἐλεγχθεῖη θελήσας ἐχθροῖς ἑαυτὸν παραδοῦναι, τῇ ἐσχάτῃ τιμωρίᾳ ὑποβληθεῖ, οὐ μόνον αὐτός, ἀλλὰ καὶ ὁ τοῦτο συνειδώς, ἐπειδὴ τοῦτο γνοὺς τῷ ἄρχοντι οὐκ ἐμήνυσεν⁴⁹.

– Εἰ δὲ τις βουλευσάμενος αὐτομολῆσαι πρὸς τοὺς βαρβάρους καὶ ἐπισχεθῆ, καὶ οὗτος εἰς κεφαλὴν τιμωρεῖται⁵⁰.

42. Στρατ. Α' 8, 17· πρβλ. Τακτ. Η' 21-22, Ashb. 9, Korz. 15, Fam. 12.

43. Ash. 27.

44. Στρατ. Α' 18· πρβλ. Τακτ. Η' 23, Ashb. 10, Korz. 16, Fam. 13.

45. Στρατ. Α' 8, 18· πρβλ. Τακτ. Η' 25, Ashb. 11, Korz. 16, Fam. 15.

46. Ashb. 10· πρβλ. Korz. 21.

47. Ashb. 40· πρβλ. 27 καὶ Korz. 47.

48. Στρατ. Α' 6, 6· πρβλ. 7, 15, Τακτ. Η' 6. 16, Ashb. 13, Korz. 12, Fam.

9.

49. Στρατ. Α' 6, 7· πρβλ. Τακτ. Η' 7, Ashb. 48, Korz. 9, Fam. 7.

50. Ashb. 6· πρβλ. Korz. 24 καὶ 9: μεταλλιζέσθω.

Τέλος, η τέταρτη κατηγορία αφορά σε εγκλήματα που διαπράττονται και εκτός στρατεύματος, σε ενέργειες που αποσκοπούν στην αποφυγή των στρατιωτικών υποχρεώσεων, σε προνόμια και σε γενικότερες υποχρεώσεις των στρατιωτών.

– *Ὁ ἁμαρτάνων εἰς βασιλέα φονεύεται καὶ δημεύεται· καὶ ἡ μνήμη αὐτοῦ κρίνεται μετὰ θάνατον*⁵¹.

– *Ὁ ἀφορισθεὶς εἰς παραφυλακὴν τοῦ παλατίου καὶ καταλιπὼν τὰς περὶ αὐτῶν ἀγρυπνίας... ἐσχάτως τιμωρεῖται, ἢ φιλανθρωπίας ἀξιούμενος τυπτόμενος ἐξωθεῖται*⁵².

– *Ἐάν τις ἀταξίαν τραχεῖαν στρατιωτῶν ὑφάψη ἢ διεγείρη, εἰς κεφαλὴν κολάζεται*⁵³.

– *Ὁ διαταράττων τὴν εἰρήνην στρατιώτης κεφαλικῶς τιμωρεῖται*⁵⁴.

– *Ὁ τοὺς πολεμίους ἐρεθίζων ἢ προδιδούς πολεμίους Ῥωμαῖον ὡσαύτως τιμωρεῖται*⁵⁵.

– *Ὅστις ἀποφύγη τοῦ στρατευθῆναι, στρατιωτικῶς κολάζεται. Βαρὺ γὰρ ἁμάρτημά ἐστιν τὸ ἐκφυγεῖν τὰ λειτουργήματα τῆς στρατείας εἴπερ τὸ στρατευθῆναι. Οἱ γὰρ προσκαλούμενοι ἐπὶ τὸ στρατευθῆναι καὶ ἀποφεύγοντες, ὡς προδόται τῆς οἰκείας ἐλευθερίας καταδουλοῦνται*⁵⁶.

– *Ἐάν τις τὸν ἴδιον υἱὸν ἐν καιρῷ πολέμου ὑφέληται τῆς στρατείας αὐτοῦ, καὶ ἐξορίζεται καὶ εἰς μέρος τῆς οὐσίας αὐτοῦ δημεύεται. Εἰ δέ τις τὸν ἴδιον υἱὸν ἐν καιρῷ πολέμου ἀχρειώσῃ, ἵνα ἀνεπιτήδειος εὐρεθῇ πρὸς τὴν στρατείαν, ἐξορίζεται*⁵⁷.

– *Ἐάν στρατιώτης ἑαυτὸν πλήξῃ ἢ ἄλλως πῶς θάνατον ἑαυτῷ κατασκευάσῃ, εἰ μὲν ἦν αὐτῷ ἀλγηδὼν τοῦ σώματος ἢ... αἰσχυρόμενος ἀποθανεῖν ἠβουλήθη, οὐχ ὑπομένει μὲν κεφαλικὴν τιμωρίαν, ἐφυδρίστως δὲ τῆς στρατείας ἀπολύεται, ἐὰν δὲ μηδὲν τοι-*

51. Ashb. 5· πρβλ. Korz. 23, Fam. 31.

52. Ashb. 37· πρβλ. Fam. 21.

53. Ashb. 19· πρβλ. 36 καὶ Korz. 28, Fam. 18.

54. Ashb. 28· πρβλ. Korz. 37, Fam. 24.

55. Ashb. 38· πρβλ. Korz. 46, Fam. 23.

56. Ashb. 22· πρβλ. Korz. 32, Fam. 36.

57. Ashb. 23· πρβλ. Korz. 33, Fam. 37.

οὗτο προῖσχεν διὸ ἐπεχείρησεν ἑαυτὸν ἀνελεῖν, κεφαλικῶς τιμωρεῖται⁵⁸.

–Εἴ τις τὸν ἴδιον συστρατιώτην τραυματίσει, εἰ μὲν λίθω τοῦτο ποιήσει, ἀπθωεῖται τῆς στρατείας. Εἰ δὲ ξίφει, κεφαλικῶς τιμωρεῖται⁵⁹.

–Τοῖς κατὰ οἶνόν τε καὶ μέθην ἢ κατὰ ἄλλην τρυφήν ὀλισθαίνουνσι καὶ ἁμαρτάνουσι στρατιώταις ἢ κεφαλικὴ τιμωρία συγχωρεῖται, ἐπιφέρεται δὲ αὐτοῖς ἢ τῆς ἰδίας στρατείας ἐναλλαγῇ⁶⁰.

–Ἐάν τινες φυλάττοντες πρόσωπα κατὰ ῥαθυμίαν ἀπολέσωσιν αὐτά, ἢ τύπτονται ἢ τὴν στρατείαν ἀποβάλλειν ὀφείλουσιν κατὰ τὸ μέτρον τοῦ ἁμαρτήματος, εἰ δὲ κατὰ οἶκτον ἀπολέσωσιν...⁶¹.

–Ὁ εἰς βαρβάρους ἀπιών, ἢ προφάσει πρεσβείας παραγενομένου αὐτοῦ, ὄπλα πιπράσκων ἐργασμένα ἢ ἀνέργαστα ἢ τὸ οἰονοῦν σίδηρον, τῇ ἐσχάτῃ ὑπόκειται τιμωρία⁶².

–Οἱ ἐπὶ ἀτιμία τῆς ἐξ οἴασοῦν αἰτίας ἐκπεσόντες τῆς στρατείας οὐδεμίαν τιμὴν δύνανται ἔχειν ἢ πράττειν⁶³.

–Ὁ κεφαλικὴν καταδικασθεὶς τιμωρίαν ἢ ἐξορίαν ἢ ἐτέρω πουβλίκῳ ἐγκλήματι καὶ τὴν τιμωρίαν διαφυγεῖν δυνηθεὶς, οὐδέποτε δύνανται στρατεῦσθαι⁶⁴.

–Οἱ ἐπὶ μοιχείᾳ ἢ ἐν ἄλλῳ ἐγκλήματι πουβλίκῳ κατακριθέντες, οὐκ εἰσὶ δεκτοὶ βουλόμενοι στρατευθῆναι⁶⁵.

–Ἐὰν στρατιώτης πρὸς τὸν μοιχὸν αὐτοῦ συμφωνήσῃ, ἀποστρατεῦεται⁶⁶.

–Ὁ στρατιώτης κλέπτων ἐν οἰωδῆποτε τόλῳ τὸ οἰονοῦν εἶδος, τὸ διπλάσιον παρέχει καὶ τῆς στρατείας ἀποβάλλεται⁶⁷.

58. Ashb. 26· βλ. καὶ 52· πρβλ. Korz. 36.

59. Ashb. 25· βλ. καὶ 52· πρβλ. Korz. 35 καὶ 48.3, Fam. 26.

60. Ashb. 31· πρβλ. Korz. 39, Fam. 39.

61. Ashb. 33· πρβλ. Korz. 41, Fam. 40.

62. Ashb. 51· πρβλ. Korz. 55, Fam. 22.

63. Ashb. 16· πρβλ. Korz. 27, Fam. 28.

64. Ashb. 16· πρβλ. Fam. 28.

65. Ashb. 21· πρβλ. Korz. 31.

66. Ashb. 34· πρβλ. Korz. 42, Fam. 41.

67. Ashb. 54· πρβλ. Fam. 27.

—Οἱ στρατιῶται οὔτε διοικηταὶ οὔτε μισθῶτοι οὔτε ἐγγυηταὶ ἀλλοτριῶν πραγμάτων γίνονται⁶⁸.

—Μήτε δὲ γεωργίας ἀπασχολείσθωσαν ἢ ἐμπορίας, μήτε πολιτικὴν φροντίδα εἰς ἑαυτοὺς λαμβανέτωσαν, ἐπεὶ τῆς στρατείας καὶ τῶν στρατιωτικῶν προνομίων ἐκβάλλονται⁶⁹.

Για τα παραπτώματα και τα σοβαρότερα εγκλήματα που αναφέρθηκαν, προβλέπονταν, ὡπως διαπιστώνουμε, τιμωρίες, οι οποίες ἐποίκιλλαν και μπορούσαν να εἶναι χρηματικὴ ποινὴ —που διέφερε αναλόγως με τη θέση του υπαιτίου στη στρατιωτικὴ ἱεραρχία—, ἐκπτώση ἀπὸ το στράτευμα, σωματικὴ τιμωρία, ἐξορία, περιορισμὸς, ἐφθάναν δε μέχρι τον μεταλλισμό και τη θανάτωση. Κατὰ κανόνα λαμβάνονταν ὑπ' ὄψιν οι συνθήκες ὑπὸ τις οποίες διαπράχθηκε το ἀδίκημα⁷⁰. Στους ἴδιους τους στρατιωτικούς νόμους, ἀλλὰ και σε ἄλλα νομικὸ περιεχομένου ἔργα, περιλαμβάνονται ἐπεξηγήσεις που ἀφοροῦν στις διάφορες ποινές⁷¹.

Το ἐπόμενο θέμα που πρέπει εν συντομία να θιγεί, εἶναι ἐκεῖνο των δικαστῶν⁷². Δικαστικὴ ἀρμοδιότητα στις στρατιωτικὲς δυνάμεις της εποχῆς της ακμῆς του βυζαντινοῦ στρατοῦ, δηλαδή ἐκείνης των «θεμάτων», εἶχε ο στρατηγός, ἐφ' ὅσον αὐτὸς ἀσκούσε ἀπὸ την ἐναρξὴ των ἀραβικῶν πολέμων (Ζ' αἰώνας) τό-

68. Ashb. 55· πρὸβλ. Korz. 1.

69. Ashb. 56· πρὸβλ. Korz. 2, Fam. 29.

70. Για τις ποινές στο βυζάντιο δίκαιο βλ. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*. Λιψία 1899 (ανατ. Γκράτς 1955)· B. Sinogowitz, *Studien zum Strafrecht der Ekloge* [Πραγματεῖα της Ακαδημίας Αθηνῶν 21], Αθήνα 1956· Φ. Κουκουλιές, *Βυζαντινὸν βίος και πολιτισμὸς*, τ. Στ', Αθήνα 1955, σελ. 56-69· Η. J. Magoulias, «Crime and Punishment as Viewed in the Lives of the Saints of the Sixth and Seventh Centuries», *Βυζαντινά* 11 (1982), σελ. 373-392· Σ. Τρωιάνος, *Ὁ «Ποινάλιος» του Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς την ἱστορίαν της ἐξελιξέως του ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ το Corpus Iuris Civilis μέχρι των Βασιλικῶν* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 6], Φρανκφούρτη 1980· S. Troianos, «Die Strafen im byzantinischen Recht. Eine Übersicht», *JÖB* 42 (1992), σελ. 55-74.

71. Korzenszky 48, 5-6.

72. Για τα βυζαντινά δικαστήρια κατὰ τον Ι' και τον ΙΑ' αἰῶνα βλ. Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Β' 2, Αθήνα 1988, σελ. 315 ἐξ.

σο τη στρατιωτική, όσο και την πολιτική εξουσία στο «θέμα» που διοικούσε, μέσω της υπαγωγής σε αυτόν του «πραίτωρος»⁷³ και του «κυριού τοῦ θέματος»⁷⁴, που ασκούσαν τα δικαστικά καθήκοντα. Η δικαστική εξουσία, δηλαδή, τόσο εντός του στρατεύματος, όσο και εκτός, βρισκόταν υπό τον έλεγχο του στρατηγού. Αντίστοιχα, ο «τουρμάρχης», δηλαδή ο ιεραρχικά αμέσως κατώτερος μετά τον στρατηγό, διέθετε συν τοις άλλοις και δικαστική δικαιοδοσία στα στρατεύματά του και στην περιοχή που εκείνα στάθμευαν, δηλαδή στην «τούρμα» του⁷⁵. Τις περί απονομής δικαιοσύνης εκ μέρους του στρατηγού απόψεις των Βυζαντινών βρίσκουμε εναργώς διατυπωμένες στα *Τακτικά* του Λέοντος Στ'. Ο ικανός ηγέτης όφειλε να σταθμίζει καλά τα πράγματα, πριν επιβάλει κάποια τιμωρία⁷⁶.

Προφανώς κατά τα μέσα του Ι' αιώνα οι δικαστικοί υπάλληλοι των θεμάτων είχαν ανεξαρτητοποιηθεί σε αρκετό βαθμό από τη στρατιωτική διοίκηση. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από μία φωνή διαμαρτυρίας που ακούγεται, όταν διαβάσει κανείς ένα κείμενο του ίδιου αιώνα προερχόμενο από στρατιωτικό και απευθυνόμενο σε στρατιωτικούς: Πρέπει να παύσουν, γράφει ο συγγραφέας, οι ατιμωτικές ενέργειες εκ μέρους των *θεματικῶν κριτῶν*, που καθημερινά σύρουν ως ανδράποδα και μαστιγώνουν τους υπερασπιστές των Χριστιανῶν και των αγίων βασιλέων (δηλαδή τους στρατιώτες), όταν μάλιστα ο νόμος ορίζει *ἕκαστον ἄρχοντα τοῦ ἰδίου λαοῦ ἐξουσιάζειν καὶ τούτους κρίνειν*⁷⁷.

73. Τακτ. Δ' 31: *ὁ πραίτωρ ἤγων ὁ τοῦ θέματος δικαστής*, όφειλε να λογοδοτεῖ και στον βασιλέα απ' ευθείας, ώστε αυτός να ενημερώνεται για την κατάσταση στα κατά τόπους θέματα. Πρβλ. L. Bréhier, *Les institutions*, σελ. 228 επ. και 402 επ.

74. Περὶ παραδρομῆς τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως, κεφ. ιθ' § 8, έκδ. G. Dagron-H. Mihănescu, *Le traité sur la guérilla*, ό.π., σελ. 110-111.

75. Ό.π.

76. Τακτ. Κ' 6 (1016), 18 (1020), 93 (1040). Πρβλ. Στρατ. Η' 2, 94-97. Κεκαυμένου Στρατηγικόν, κεφ. 57 και 60 (σελ. 20 επ.). Βλ. επίσης I. Antonopoulou, «*Les manuels militaires byzantins: La version byzantine d' un "chef romain"*», *Βυζαντιακά* 14 (1994), σελ. 95-105, κυρίως 102 επ.

77. Περὶ παραδρομῆς τοῦ κυροῦ Νικηφόρου τοῦ βασιλέως, κεφ. ιθ' § 7, ό.π.

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, αν η διαμαρτυρία αυτή των στρατιωτικών ήταν δικαιολογημένη ή αν πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι είχαν συνηθίσει να είναι κατά κάποιον τρόπο ανεξέλεγκτοι στις ενέργειές τους έναντι του άμαχου πληθυσμού· όπως είναι ευνόητο, οι αξιωματικοί έδειχναν ως έναν βαθμό κατανόηση για τυχόν παράνομες πράξεις τους. Πάντως, επί βασιλείας του Νικηφόρου Β΄ Φωκά, που είναι γνωστός για τις στρατιωτικές του επιτυχίες, τις οποίες εν μέρει όφειλε στην προσήλωση του στρατεύματος στο πρόσωπό του, οι στρατιώτες είχαν προκαλέσει επανειλημμένως την αγανάκτηση των πολιτών, λόγω των εις βάρος τους αυθαιρεσιών και βιαιοπραγιών. Είναι προφανές ότι ο στρατηγός αυτός και μετέπειτα αυτοκράτορας κατάφερε, παραβλέποντας εν μέρει πολλές παρανομίες τους και μη επιβάλλοντας τις προβλεπόμενες από τους νόμους και τους κανονισμούς ποινές, να εξασφαλίζει την αγάπη και την αφοσίωση των πολεμιστών του⁷⁸. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι η τιμωρία ή μη των στρατιωτικών αδικημάτων ήταν συχνά συνάρτηση της εκάστοτε ακολουθούμενης ευρύτερης πολιτικής.

Με την ευκαιρία αυτή περνάμε στο ερώτημα, κατά πόσον ίσχυαν και εφαρμόζονταν οι διατάξεις που παρέθεσα παραπάνω. Όπως ελέχθη, υπήρχαν περιπτώσεις, κατά τις οποίες λόγοι σκοπιμότητας, όπως η διατήρηση της συνοχής του στρατεύματος κατά τη διάρκεια μιας μάχης ή μια άμεσα επικείμενη πολεμική σύγκρουση, δεν επέτρεπαν την επιβολή των προβλεπόμενων κυρώσεων⁷⁹. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις ο στρατηγός επεδίωκε τον παραδειγματισμό και του υπόλοιπου στρατεύματος και για τον λόγο αυτόν οι τιμωρίες ήσαν ιδιαίτερα αυστηρές.

78. Τ. Γ. Κόλιας, *Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969). Ο στρατηγός αυτοκράτωρ και το μεταρρυθμιστικό του έργο* [Ιστορικές Μονογραφίες 12], Αθήνα 1993, σελ. 57 εξ.

79. Βλ. την ενδιαφέρουσα διάταξη στα *Τακτικά* του Λέοντος Κ΄ 18 (1020): "Όταν εν καιρώ πολέμου παρά των στρατιωτών άμαρτήματα γίνωνται, δέον προσποιείσθαι σε άγνοιαν αυτών, και τέως αυτά παρορᾶν. Μετά δέ τὸν καιρὸν τῆς τοῦ πολέμου λύσεως τοὺς αἰτίους τῶν στάσεων ὡς ἂν συγγινώσκῃς τὸ δίκαιον ὑπεξέρχου. Πρὸβλ. Συλλογὴ τακτικῶν, κεφ. 15.

εγκλημάτων καθορισμός, δεν θεωρούνταν ιδιαιτέρως παραχθεις⁸² και δεν ανήκαν στις κερσαλικές⁸³.

Μετά την έκθεση των παραπάνω, μπορούμε να καταλήξου-
με στο συμπέρασμα ότι παράγεται ως επί το πλείστον οι διατά-
ξεις των σωματικών νόμων ηγεύων πιστά. Βέβαια, οι ποι-
ές ποικιλών, όπως τονίθηκε, αναλόγως με τις συνθήκες υπό
τις οποίες είχε διαπραχθεί το έγκλημα, αλλά και σε συνάρτηση
με εξωτερικούς παράγοντες, όπως π.χ. αν επρόκειτο για περίο-
δο πολέμου, αν κατά τη συζήτηση ήτοι κατά τη διάρκεια του
έσφαλλον σωματικών ή αντίθετα υπήρχε στενότητα στο έμφυ-
λο υλικό κ.ά.⁸⁴ Αυτό την άλλη πλευρά, πάντως, η τιμήση τους
επιβάλλεται προκειμένου να διαφυλαχθεί η ύπαρξη και να δια-
σφαλισθεί η αποτελεσματικότητά ενός σωματικού που ήταν επι-
φορτισμένος με τη φύλαξη ή τις τεταμένες εκπαίσεις, σε μια επο-
χή κατά την οποία σχεδόν αδύνατα υπήρχε ένα τουλάχιστον
ανοικτό μέτωπο. Επί πλέον σωματικές δυνατότητες, στις οποίες
δεν επικρατούσε αυστηρή πειθαρχία, ήταν πιθανότερο να σπα-
φούν σε δεδομένη στιγμή έναντι των ιδίων της ίδιας τους,
αλλά και έναντι του ίδιου του αυτοκράτορα.

82. Καλιόπη Α. Μπουδάρα, *Καθολικός και ιουδαϊσμός κατά τους μέσους
βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, Αθήνα-Κομοτηνή
1981, σελ. 165. Βλ. και άλλες μεγιστώσεις επιβολής παραδειγματικών ποινών
στον Ν. Καλομερόπουλο, *Η σωματική οργάνωση*, σελ. 200-204.

83. Πρόβλ. την περίπτωση αυτομόλίας, η οποία σε μια ποσότητα επόχλη
επισημάνθηκε (P. Noailles-A. Dain, *Les nouvelles de Leon I le Sage*, Παρίσι
1994, σφ. 67, σελ. 242-245), με την οποία ευνυχισμένο το αδίκημα, αν διεπίδα-
το για μια περίοδο και την επανάληψη της πράξης ποδοπέσειτε σε κα-
τά τις ρυθμίσεις δουλείας, ενώ ο αυτομόλιος για την περίοδο περπατάτε σε κα-
τάσταση δουλείας για το υπόλοιπο της ζωής του. Πρόβλ. τη μεταγενέστερη εκ-
δοχή των σωματικών νόμων, η οποία προβάλλει τη συλλογή των παρα-
πτώματων, στην περίπτωση κατά την οποία ο αυτομόλιος εστρέφεται οικείο-
θελώς στη θέση του, κερσαλική όπως ποινή στην περίπτωση επανάληψης του
αδικήματος (Kortz, 26. Βλ. παραπάνω, σφ. 28). Ένας από τους λόγους, που
αδίκησαν τον νομοθέτη στην επιβολή επιεικέστερης ποινής, πρέπει να ήταν η
ανάγκη αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού της Αυτοκρατορίας.

Ο Νικηφόρος Β' τιμήθηκε, σύμφωνα με τη διήγηση του Λεοντος Διακόνου, με μαστίγωση και κοπή της γινομής αξίωματικό, ο οποίος από οικτο βεν εφάμοσε την ίδια αυτη ποιη σε σγα-τιώτη, που κατά τη διάρκεια κοπιαστικής πορείας εγκατέλειψε την ασπίδα του⁸⁰. Άλλο χαρακτηριστικό περιστατικό, που περιέλαβε στην *Ιστορία* του ο Μιχαήλ Αταλειαίτης, ο οποίος μάλι-στα συνδέει τον αυτοκράτορα Ρωμανό Δ' Διογένη (1067-71) στην εκστρατεία του στη Μ. Ασία εναντίον των Σελτζούκων με την ιδιότητα του κείνου του στρατοπέδου, έρχεται να επιβε-βαιώσει τις διαπιστώσεις αυτές⁸¹. Όταν η τουρκική φρουρά της πόλεως του Μαρτζικέρτ είχε παρσάδοθει, ένας στρατιώτης κατη-γορήθηκε ότι έκλεψε από τους Τούρκους έναν μικρό όνο. Προ-σέχθη ενώπιον του βασιλέως δήμενος, ο οποίος βεν του επέδα-ζε χεχρηματική ποιη, όπως θα συνέβαινε σε αντιστοιχία απόδος το παρόμοια, αλλά διέταξε να του κόψουν τη χιτή, από-δρέποντας προφανώς στον παρσάδελιματισμό και των άλλων στρατιωτών η ποιη παρσάδοθηκε, παρ' όλης της πα-ρακλήσεως του στρατιώτη. Είναι προφανές ότι ο συγγραφέας θε-ωρεί την τιμωρία βάρβαρη από την προδράστημενη και ακκι κριτική κατά του Ρωμανού. Ας σημειωθεί πάντως ότι η αποκο-πή της γινομής, των ώτων ή του ενός χείρου, τουλάχιστον κατά την εποχή της δυναστείας των Μακεδόνων και σε περίπτωση

80. *Ιστορία* 57,4-58,10.

81. *Ιστορία* 152,21-153,14: "Έτερον δέ τι συνέβηθη, ἤϊλον μὲν τοῦ βασιλέ-ως δικαιοσύνης φαντάζον, αἰτεροῦν δέ τὴν τιμωρίαν καὶ οὐκ εὐδοκῆν συνπιθε-μενον. Ἐγκληθεὶς γὰρ τις τῶν στρατιωτῶν ὡς ὄνοκον τουρκικὸν ὑφάδαμεινος, παρσῆθη μὲν κατ' ὄψιν τῷ βασιλεὶ δεδήμενος, τιμωρία δ' ἐψηφίσθη τοῦ αἰμαθ-τηκάρου ὑπερβέουσα. Οὐ γὰρ ἐν χερημαίνῃ ἢ ζημία διώριστο ἀλλ' ἐν γινομῶς ἐκτομή. Πόλλ' αὖ δὲ παρσάκαλας τοῦ ἀνθρόπου, καὶ πάντα τὰ εαυτοῦ προ-επίενου, καὶ προδράλαμεινον μεοίτην τὴν πάλαιστου εἰκόνα τῆς παννυμνίου δε-σποίνης θεοτόκης... οὐκ εἰσὶ οἱ κίτος τῷ βασιλεὶ... [καὶ]... ἀπετιμήθη τὴν γίνο-μοσθεῖα τὴν ἐκ τοῦ βίου νεμειν προωτερομένην αὐτός. Συνοπτικὰ γὰρ τοῦ σὺγγραφέα καὶ το ἔργο βλ. στοῦ H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, τ. Β', Α-θήνα 1992, σελ. 201-210.

Ως προς το ερώτημα που τέθηκε στην αρχή, αν οι μεταγενέστερες πηγές απλώς αντιγράφουν κατά φιλολογικό τρόπο προγενέστερες διατάξεις ή ανταποκρίνονται και στη σύγχρονη τους πραγματικότητα, διαπιστώνουμε ότι οι επαναλήψεις δεν αποτελούν τυφλή αναπαραγωγή του ήδη υπάρχοντος, αλλά υπαγορεύονται από τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Οι περισσότερες διατάξεις παρέμεναν अपαράλλακτες σε ισχύ, ενώ παράλληλα νέες ανάγκες προκάλλουσαν τη λήψη νέων μέτρων και την κατοχύρωση αυτών στη σχετική νομοθεσία. Πάντως, οι αλλαγές που επέρχονται στον στρατό είναι αργές και μάλιστα όσες συμβαίνουν αφορούν πολύ λίγο σε θέματα πειθαρχίας και δικαίου. Η διαπίστωση αυτή μπορεί να επιβεβαιωθεί από το γεγονός, ότι και στον εικοστό αιώνα, την εποχή των ραγδαίων εξελίξεων, μόλις μετά την παρέλευση πεντηκονταετίας –μετά το 1941, έτος κατά το οποίο συντάχθηκε ο στρατιωτικός ποινικός κώδικας– προσφάτως (1995) άλλαξε στην Ελλάδα το νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τη ζωή στο στρατεύμα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΦΥΛΑΚΕΣ

Ευχαριστώ πολύ το Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν που με κάλεσε να μιλήσω στον κύκλο των μαθημάτων ομιλιών με θέμα «Έγκλημα και τιμωρία στο Βυζάντιο». Μου δίνεται η ευκαιρία σήμερα να μιλήσω για τις βυζαντινές φυλακές. Οι φυλακές είναι ένα θέμα επίκαιρο, εφ' όσον πληροφορούμεθα καθημερινά από τις εφημερίδες και τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης για αποδράσεις κρατουμένων, για κυκλώματα των φυλακών, για δωροδοκίες, για διάφορες ομάδες οι οποίες δρουν εναντίον άλλων ομάδων κ.λπ. Η σημερινή κατάσταση, όπως αποκαλύπτεται καθημερινά, μου φέρνει στη μνήμη κάποια αντίστοιχα φαινόμενα του τρίτου και τέταρτου μ.Χ. αιώνων και τα οποία έχω καταγράψει στο βιβλίο μου *Το δίκαιο στα αγιολογικά κείμενα*¹. Αναφέρω χαρακτηριστικά τα εξής: «Φαινόμενα δωροδοκίας των φυλάκων, παρά την απαγόρευση του νόμου, παρατηρούνται πολλά την εποχή αυτή. Εκείνοι που ήθελαν να επισκέπτονται ελεύθερα τους φυλακισμένους χριστιανούς έδιναν χρήματα στους φύλακες, οι οποίοι τους επέτρεπαν την είσοδο. Ο Διομήδης έμπαινε στις φυλακές ελεύθερα λόγω της ιατρικής του τέχνης. Παρ' όλα αυτά έδινε και χρήματα στους φύλακες. Ο Βάρος δωροδόκησε τους φύλακες και μπήκε νύχτα στη φυλακή. Έλυσε τις αλυσίδες των κρατουμένων, έβγαλε τα πόδια τους από το ξύλο, τους έπεισε να φάνε και άρχισε να συζητεί μαζί τους... Αλλά και οι ίδιοι οι κρατούμενοι δωροδοκούσαν τους φύλακες για να τους επιτρέπουν να βγουν από τη φυλακή, με τον όρο ότι θα επιστρέψουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δωροδοκίας του κομνηταρηγίου² υπάρχει στο μαρτύ-

1. Καλλιόπη Αλκ. Μπουρδάρα, *Το δίκαιο στα αγιολογικά κείμενα*, Αθήνα, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1987, σελ. 1-166.

2. Ο κομνηταρήσιος ήταν ο υπάλληλος που τηρούσε τα βιβλία καταγραφής των ονομάτων των φυλακισμένων.

φυλάκίζονται οι πρδεδροι των εκκλησιών. Φυλάκισθησαν τότε πολλοί. Ο αριθμός μιάσιστα των κγατορευμένων ήταν πολύ μεγάλη- λος. Μία άλλη διάταξη του ίδιου αυτοκράτορα απειλούσε με έα- σασιστήρια τα μέλη του γήηρου που ήταν φυλάκισμένα και αε-

νοῦνταν να θυσιάσουν⁹.

Η φυλάκιση διακρινόταν σε απλή κάθειρξη και σε κάθειρξη Vincula, ο φυλάκισμένος δηλ. ανάλογα με την τάξη του ή το α- δικήμα που είχε διαπράξει, ήταν βεβήνος με αλυσιδες ή ήταν σε πένδες ή τους έδωσαν χειροπέδες ή τους έβεναν στο λαμίο και τα πόδια με σιδερένια αλυσιδα ή με βερμηάτινες λουρίδες ή τους έβεναν σε ξύλινο πάσσαλο¹⁰.

Τι συνέβαινε στο Βυζάντιο; Από τη μέλητη των πηγών, προ- κκύπτει ότι υπήρχαν φυλάκες στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Στην Κωνσταντινούπολη ή πιο γνωστή ήταν η φυλάκη του Πλατα- γίου. Στο Μέγα Παλάτιο υπήρχαν πολλές φυλάκες¹¹. Η πρώτη φυλάκη ήταν η Χακή που βρισκόταν κοντά στην περίφημη Χακή Πύλη. Γνωρίζουμε ότι κάθε Τετάρτη και Παρασκευή ο αυτοκράτωρ Ρωμανός Λακαπηνός διέβαινε 15 φάλαξς στους κγατορευμένους, συμπτεριλάμβανόμενων και αυτών που βρισκόταν στη Χακή. Το 1056 ο Θεόδωρος, εξάδελφος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου 9ου Μονομάχου, πρσοστάθισε να καταλάβει την έξοσια. Για να αποκτήσει οπαδούς απελευθερώσε όλους τους κγατορευμένους από τη Χακή¹². Σύμφωνα με πληροφορίες του Νικήτα Χωνιάτη η φυλάκη αυτή εχρησιμοποιοειτο και στις αε- χές του δέκατου τρίτου αιώνα.

Κοντά στη Χακή βρισκόταν μία άλλη φυλάκη, τα Νομια- γα¹³. Το κτήγιο αυτό που είχε οικοδομηθεί επί Κωνσταντίνου με-

9. Βλ. Καλλιόπη Α. Μπουδάρα, *οπ.*

10. *Οπ.*, σελ. 117.

11. Βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine* (Archives de l' Orient Chretien 4A), Παρίσι 1964, σελ. 169-170.

12. Βλ. Καλλιόπη Α. Μπουδάρα, *Καθοοίσεις και Τυγανίς κατά τους με- σους βυζαντινούς χρόνους 1056-1081*, Αθήνα 1984, σελ. 9-10.

13. Νομιαγα ονομάζοταν ένα κτήγιο της αυτοκρατορικής φρογυδας που ατάθ- μενε στα βορειοδυτικά της Χακής.

διο του Ιεθωα. Ο Βικτωρ, κγατοβμενος μιάι με τον Ιεθωα, δει-
απαλείψει το όνομά του από τα βιβλία με αντάλλαγμα τη δω-
δέα ενός κτήματος. Ο κομμεντατόριοσ που είχε άλλο κτήμα όιο-
δο με το δωδεζόμμενο δέχθηκε την πρόταση. Αμέωσ συντάχθηκε
και υπογράφηκε το συμβόλαιο και ο Βικτωρ όγρηκε από τη φυ-
λακή»!

Στη Ρώμη υπήρχαν δύο ειδών φυλάκες: οι ιδιωτικές και οι
δημόσιες. Οι δημόσιες φυλάκες ήταν είτε δημοτικές εξαρτώμενες
από τις τοπικές αόδες, από την Τοπική Αυτοδιοίκηση κατά τη
σύγχρονη ορολογία, είτε κγαταρικές από τη διεύθυνση του διοικη-
τή της επαρχίας. Εκτός από τα ειδικά κτήρια όπου στεγάζονταν
οι φυλάκες και άλλα κτίρια καταμροδοβσαν να χρησιμοποιηθούν
ως φυλάκες π.χ. ένα φδοβόιο ή μια κάμανος; οι ιδιωτικές φυ-
λάκες υπήρχαν στους μεγάλους όικους; Εκεί σνήθως ο πατερ
familias φυλάκιζε για διαφόδους λόγους τα μέλη της οικογένειάς
του και όους γενικά υπάγονταν στην εξουσία του. Οι ιδιωτι-
κές φυλάκες απαλοδοβθήκαν την περιόδο της Δεσποτίας. Η
δυστήρηση ιδιωτικής φυλάκης αποτρέβουε πλέον αδίκημα. Την
απαλοδοβση αυτή επανέλαβαν οι αυτοκράτορες Ζήνων' και Ιου-
στιανός; Επαναλαμβάνεται, επίσης, σε μεταγενέστερο νομοθε-

τικό κείμενο, στα Βασιλικά:

Στις φυλάκες της γωμαϊκής αυτοκράτορίας παρτέιεναν οι κα-
τηροδοβόμενοι από την διεξάγωγή της δίκης και οι κατάδι-
κοι από την εκτέλεση της ποινής. Οι Ρωμαίοι δεν χόρηποι-
μοροβόσαν στις φυλάκες για έκταση στεγνήτικής της ελευθερίας
ποινής. Παρά ταύτα, ο Διοκλήτιανός σε διάταξη του όριζε να

3. Καλιότη Α. Μτροβόδα, ό.π., σελ. 121-122.
4. Ό.π., σελ. 111.
5. Για τις ιδιωτικές φυλάκες βλ. Ο. Ροβίνσον, «Private Prisons», *Revue In-
ternationale des Droits de l'Antiquité* 15 (1968), σελ. 390-398.

9;111).
6. Η διάταξη του Ζήνωα περιλαμβάνεται στο Θεοδοσιανό Κώδικα (C. Th.

7. Την διάταξη αυτή του Ιουστινιανού όρίσκει ο Κώδι-
κα (C. J. 9,5,2,529).
8. Βλ. D. 48,3,1=Bασ. 60,55,1,2.

τατράπηκε σε φυλακή επί Ηρακλείου. Στα Νούμερα φυλάκισε ο Βάρδας τον Πατριάρχη Ιγνάτιο. Εκεί φυλακίσθηκαν την περίοδο της Εικονομαχίας ο Μελίσιος ο Ομολογητής και ο Ιλαρίων, ηγούμενος της μονής του Δαλμάτου. Στη φυλακή των Νούμερων φυλάκισε ο Ρωμανός Αργυρός το 1029 τον Ιακωβίτη Πατριάρχη Ιωάννη 8ο και την ακολουθία του¹⁴.

Μία άλλη φυλακή ήταν η φυλακή του Ζευξίππου, όπου, σύμφωνα με πληροφορίες του Παχυμέρη, φυλακίσθηκαν οι στρατιώτες του Καρόλου του Αηίου, οι οποίοι συνελήφθησαν στη μάχη του Βελιγραδίου το 1281¹⁵.

Κοντά στο Μέγα Παλάτιο και δίπλα στον Ιππόδρομο ήταν η φυλακή που ονομαζόταν Πρανδιάρα ή Πρανδιάρη. Σ' αυτήν έμεινε έγκλειστος κάτω από σκληρές συνθήκες επί 93 ημέρες το 654 ο πάπας άγιος Μαρτίνος.

Τρεις ακόμη φυλακές βρίσκονταν στο Μέγα Παλάτιο: η Λήθη, που όπως προκύπτει από το όνομά της ήταν πολύ σκληρή φυλακή και πράγματι η φήμη της ήταν φοβερή, τα Εχέκολλα όπου το 797 φυλακίσθηκε ο άγιος Πλάτων μετά από εντολή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου βου και η Φιάλη, στην οποία φυλακίσθηκαν πολλοί μάρτυρες κατά την περίοδο της Εικονομαχίας¹⁶.

Μια άλλη φυλακή του Παλατίου, γνωστή κατά την εποχή των Κομνηνών, ήταν η Ελεφαντίνη. Σε αυτήν φυλάκισε ο Αλέξιος Κομνηνός τους αρχηγούς των Μανιχαίων και ο Μανουήλ Κομνηνός τον ευνούχο Θωμά. Εικάζεται ότι η φυλακή αυτή ήταν κοντά στην Πύλη Ελεφαντίνη¹⁷.

Στα ανάκτορα του Βουκουλέοντος υπήρχε μια ακόμη φυλακή. Σύμφωνα με τη μαρτυρία τριών συγγραφέων η φυλακή βρισκόταν στα υπόγεια του ανακτόρου. Εκεί φυλάκισε και θανάτωσε τον Τούρκο Θεόφοβο ο αυτοκράτορας Θεόφιλος το 842¹⁸.

14. Για τα Νούμερα βλ. R. Guiland, «Études sur le Grand Palais de Constantinople. Les Noumera. Tà Noumera», *REB* 19 (1961), σελ. 401-418.

15. Βλ. R. Janin, *ό.π.*, σελ. 170.

16. *Ό.π.*, σελ. 171

17. *Ό.π.*, σελ. 171

18. *Ό.π.*, σελ. 171.

Στα άκρα της πόλης υπήρχαν δύο ακόμα φυλακές. Στη δυτική άκρη ήταν η φυλακή του αγίου Διομήδη, η οποία πήρε το όνομά της από την ομώνυμη μονή που θρискόταν κοντά στα τείχη και στη Χρυσή Πύλη. Σύμφωνα με το Νικήτα Χωνιάτη η φυλακή θρискόταν μέσα στη μονή ή στα κτήρια που θρискονταν στους χώρους της μονής *εις τὴν τοῦ ἁγίου Διομήδους μονὴν περὶ τίνα ἐκεῖ ποῦ στενωτάτην οὖσαν εἰρκτήν*. Ἦταν μία στενή φυλακή στην οποία κατόρθωναν να μπουν από μία δυσπρόσιτη και στενή σκάλα. Εκεί φυλακίσθηκε ο πάπας άγιος Μαρτίνος από τις 15 Δεκεμβρίου 654 έως τις 10 Μαρτίου 655. Εκεί επίσης, το 1183 ο Ανδρόνικος Κομνηνός φυλάκισε την αυτοκράτειρα Μαρία, μητέρα του νεαρού Αλεξίου 3ου και την θανάτωσε¹⁹.

Στη βόρεια άκρη της πόλης ήταν η φυλακή του Ανεμά. Πήρε το όνομα αυτό από τον Μιχαήλ Ανεμά, ο οποίος φυλακίσθηκε εκεί. Ο Μιχαήλ Ανεμάς, βυζαντινός αξιωματούχος, απόγονος ενός εμίρη, ο οποίος είχε πολεμίσει το 960 στην Κρήτη εναντίον του Νικηφόρου Φωκά, συνωμότησε εναντίον του Αλεξίου Κομνηνού μεταξύ των ετών 1095 και 1102²⁰. Ο αυτοκράτωρ αποφάσισε την τύφλωσή του. Μετά, όμως, από παράκληση της αυτοκράτειρας μετέτρεψε την ποινή της τυφλώσεως σε φυλάκιση στον *ἀγγοῦ τῶν ἀνακτόρων ὠκοδομημένον πύργον*²¹. Ο πύργος αυτός ήταν διώροφος, θρискόταν κοντά στις Βλαχέρνες²², και ονομάσθηκε πύργος του Ανεμά *διὰ τὸ πρῶτως τὸν Ἀνεμᾶν σιδηρόδετον δέξασθαι ἐπὶ πολὺν ἐν αὐτῷ χρονοτριβήσοντα χρόνον*, σύμφωνα με τη μαρτυρία της Άννας Κομνηνής²³. Λίγα χρόνια αργότερα ο Αλέξιος φυλάκισε εκεί τον Γρηγόριο Ταρωνίτη, δούκα Τραπεζούντος, ο οποίος το 1103 είχε αποστατήσει²⁴. Το

19. Ο.π., σελ. 172.

20. Αλεξιάς, XII. 5-6.

21. Αλεξιάς, XII. 6.

22. *Εἰς τις τῶν ἀγγοῦ τῶν ἐν Βλαχέρναις ἀνακτόρων διακειμένων τειχῶν τῆς πόλεως...*, Αλεξιάς, XII.7. Βλ. επίσης R. Janin, *ό.π.*, σελ. 172-173, 284-285.

23. Αλεξιάς, XII. 7.

24. Αλεξιάς, XII. 7. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, «Το έγκλημα καθοσιώσεως στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185)», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σδορώνο*, τ. 1, Ρέθυμνο 1986, σελ. 215-216.

1272 ο Μιχαήλ Παλαιολόγος έκλεισε στον Πύργο αυτό τον Ιωάννη Βέκκο λόγω της εχθρικής στάσης που τηρούσε στο θέμα της ενώσεως των Εκκλησιών²⁵. Στις αρχές του 14ου αιώνα ο Συργιάννης οδηγήθηκε στον Πύργο του Ανεμά για να μείνει εκεί έγκλειστος με την γυναίκα του και τα παιδιά του²⁶. Και το 1375 ο αυτοκράτωρ Ιωάννης 5ος Παλαιολόγος τύφλωσε τον γιο του Ανδρόνικο, ο οποίος είχε αποπειραθεί να τον εκθρονίσει και τον έκλεισε στον πύργο του Ανεμά, όπου παρέμεινε επί δύο χρόνια²⁷.

Αυτές είναι οι μεγάλες και γνωστές φυλακές της Κωνσταντινούπολης που μνημονεύονται στα κείμενα των βυζαντινών συγγραφέων. Στις φυλακές, όμως, της Κωνσταντινούπολης αναφέρονται και Άραβες συγγραφείς του δέκατου αιώνα, ο Jbn Rosteh και ο Jbn Hauqual. Ο Jbn Rosteh μνημονεύει τέσσερις φυλακές κοντά στα ανάκτορα: η φυλακή των μουσουλμάνων, των ανθρώπων της Ταρσού, του λαού και η τέταρτη ήταν στη διάθεση των αρχηγών της φρουράς²⁸. Ο Jbn Hauqual μιλά επίσης, για τέσσερις φυλακές που ήταν έξω από το Dar al-Balat (Πραιτώριον): η φυλακή των Θρακησίων, του Οψικίου, των Βουκελλαρίων και των Νούμερων. Στις δύο πρώτες οι φυλακισμένοι παρέμεναν χωρίς αλυσίδες και γι' αυτό εθεωρούντο πιο ήπιες φυλακές, οι δύο τελευταίες και κυρίως των Νούμερων εθεωρούντο πολύ σκληρές²⁹.

Στη Ρώμη, στις φυλακές παρέμεναν οι κατηγορούμενοι πριν από τη διεξαγωγή της δίκης και οι κατάδικοι πριν από την εκτέλεση της ποινής. Τίθεται το ερώτημα εάν στο Βυζάντιο οι φυλακές χρησιμοποιούνταν για τους ίδιους σκοπούς ή εάν οι κρατούμενοι εξέτιαν εκεί και ποινή στερητική της ελευθερίας. Πρόκειται για ένα μεγάλο και σημαντικό θέμα που δεν μπορεί να αναπτυ-

25. *PG*, 139, 621 B: *εις φυλακὴν τὴν τοῦ Ἀνεμᾶ πύργον τοῖς Κελτοῖς σωματοφύλαξι δίδονται.*

26. *PG*, 152, 428B.

27. *PG*, 157, 804-805.

28. R. Janin, *ό.π.*, σελ. 170.

29. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (μετάφραση στα γαλλικά M. Gagnard), τ. 2, σελ. 412· R. Janin, *ό.π.*, σελ. 170.

χθεί στον περιορισμένο χρόνο μιας ομιλίας, ερευνάται, όμως, αυτό και σήμερα θα αναπτύξω μερικές σκέψεις.

Σύμφωνα με τα νομικά κείμενα της εποχής, οι ποινές διακρίνονται σε κεφαλικές, σωματικό σωφρονισμό, εξορία και χρηματικές ποινές. *Τῶν μὲν ἐγκληματικῶν δικαστηρίων, λένε τα Βασιλικά*³⁰, *τὰ μὲν κεφαλικά, ὡς τὸν θάνατον ἐπιφέροντα ἢ περιορισμόν, δι' ὧν ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τῆς πολιτείας ἐξαιρεῖται. Τὰ γὰρ ἄλλα, οὐ περιορισμοί, ἀλλὰ ἐξορίαί κυρίως λέγονται. Τὰ δὲ οὐ κεφαλικά, ὡς τὰ ἔχοντα χρηματικὴν ποινήν, ἢ σωματικὸν σωφρονισμόν.* Η νομοθεσία λοιπόν δεν προβλέπει ποινή στερητική της ελευθερίας. Παρά ταῦτα υπάρχουν διατάξεις που αναφέρονται σε φυλακισμένους, οι οποίοι εκτίουν ποινή φυλακίσεως³¹. Την πρώτη ημέρα «τῶν Πασχαλίων», το Πάσχα δηλ. και μὴ βασιλικῆς ἰδικῆς ἐπὶ τούτῳ κελεύσεως, πάντες οἱ ἐν φυλακαῖς ἀπολύεσθωσαν εκτός ἀπὸ μερικές κατηγορίες καταδίκων που ἦταν: οι κατὰ βασιλέως ἢ πόλεως μηχανησάμενοι, οι ιερόσουλτοι, οι μοιχοί, οι ἀρπαγες παρθένων, οι τυμβωρύχοι, οι γόητες, οι φαρμακοί, οι μονίταν πλαστὴν καταδεξάμενοι, οι φονεῖς, οι πατροκτόνοι. Ο Μιχαὴλ Γλυκάς ἐξάλλου, στο ποίημά του *Στίχοι οὗς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν*³² αναφέρει ὅτι στη φυλακὴ των Νούμερων υπήρχαν συγκρατούμενοί του οι οποίοι *κατεκρίθησαν πάσχειν εἰς τοὺς αἰῶνας, εὐρόντες ἀνταπόδοσιν ἀξίαν τῶν πρακτέων.* Οι κρατούμενοι αυτοὶ εἶχαν καταδικασθεῖ για φόνο, για προδοσία της πατρίδας, για στάση, για πλαστογράφηση της βασιλικῆς υπογραφῆς, για βλασφημία, για κλοπὴ. Εἶχαν, λοιπόν, διαπράξει τα ἀδικήματα που αναφέρονται στη διάταξη των Βασιλικῶν, ἐπιπροσθέτως δε κλοπὴ, βλασφημία, πλαστογράφηση της αυτοκρατορικής υπογραφῆς. Ἀπὸ τις πληροφορίες αυτές γνωρίζουμε για ποια ἐγκλήματα υπήρχε ἡ δυνατότητα να καταδικαστοῦν σε φυλάκιση. Ἄρα ανεξάρτητα ἀπὸ τις νο-

30. Βασ. 60.33.2.

31. Βασ. 7.17.26=*Synopsis Maior* H. 1.7.

32. Μιχαὴλ Γλυκάς, *Στίχοι οὗς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν*, ἐκδ. Εὐδ. Τσολάκης, *Επιστημονικὴ Επετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, παράρτημα 3, 1959, στίχ. 488-510.

μοθετικές επιταγές επιβάλλονταν και άλλες ποινές, όπως της φυλάκισης. Άλλωστε η έρευνα απέδειξε ότι για συγκεκριμένο έγκλημα, το έγκλημα καθοσίωσης, η ανάκριση, η διεξαγωγή της δίκης, η επιβολή ποινής και το είδος της ποινής, η απονομή χάρις ανήκαν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του αυτοκράτορα³³. Ο αυτοκράτωρ είχε τη δυνατότητα να ενεργεί κατά βούληση σύμφωνα με την πολιτική που είχε χαράξει, με τον περιορισμό πάντοτε του σεβασμού του νόμου. Συνήθως οι παρεκκλίσεις από την ισχύουσα νομοθεσία έτειναν στην ηπιώτερη μεταχείριση των ενόχων εγκλήματος καθοσίωσης.

Ας εξετάσουμε αν στην πράξη επιβαλλόταν ή όχι η ποινή της φυλάκισης σε εκείνον που είχε αποδειχθεί ότι ήταν ένοχος εγκλήματος καθοσίωσης. Και περιορίζομαι στην εξέταση του συγκεκριμένου εγκλήματος γιατί δεν είναι δυνατόν μέσα στον περιορισμένο χρόνο που έχω στη διάθεσή μου να αναφερθώ σε όλα τα εγκλήματα, σε όλες τις περιπτώσεις.

Σύμφωνα με την βυζαντινή νομοθεσία ο αυτοκράτωρ είχε τη δυνατότητα να επιβάλλει σε εκείνον που είχε αποδειχθεί ότι είχε διαπράξει έγκλημα καθοσίωσης την εσχάτη των ποινών. Για λόγους, όμως, επιείκειας, μπορούσε να την μετατρέψει σε ηπιότερη ποινή όπως ήταν η τύφλωση, την οποία επέβαλλε συνήθως στους ενόχους εγκλήματος καθοσίωσης και γενικά μπορούσε να επιβάλλει *τάς δοκούσας αὐτῷ ποινάς*. Οι ποινές λοιπόν, που στην πράξη επέβαλλε ο αυτοκράτωρ δεν υπήρχαν πάντοτε μέσα στις νομοθετικές διατάξεις, αλλά επιβάλλονται πολλές φορές χωρίς νομοθετική επιταγή.

Θα εξετάσουμε στη συνέχεια αν στη μέση βυζαντινή περίοδο (τον 9ο, 10ο, 11ο, 12ο αι., επί της δυναστείας δηλ. των Μακεδόνων και των Κομνηνών) είχε επιβληθεί ποινή φυλάκισης στους ενόχους εγκλήματος καθοσίωσης³⁴. Αναφέρομαι δε στη μέση

33. Βλ. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρη, *Καθοσίωσις και Τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους*, σελ. 151, 169.

34. Για όλες τις περιπτώσεις εγκλημάτων καθοσίωσης στη μέση βυζαντινή περίοδο βλ. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρη, *Καθοσίωσις και Τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. Μακεδονική δυναστεία (867-1056)*, σελ. 35-129.

βυζαντινή περίοδο και λόγω του χρονικού περιορισμού, αλλά και διότι η εποχή αυτή αποτελεί το απόγειο του Βυζαντινού Κράτους, είναι η εποχή κατά την οποία αποκρυσταλλώθηκε η πολιτική και πολιτειακή θεωρία, το δίκαιο των Βυζαντινών.

Επί Βασιλείου Ιου (867-886) ο Λέων κατηγορείται ότι συνωμοτεί εναντίον του αυτοκράτορα πατέρα του. Ο αυτοκράτωρ τον θέτει υπό περιορισμό σε έναν από τους βασιλικούς οίκους, τον Μαργαρίτη. Παρέμεινε εκεί έγκλειστος επί τρία χρόνια, από το 883 μέχρι τις 19 Ιουλίου 886.

Επί Βασιλείου 2ου Βουλγαροκτόνου (976-1025) έγινε η ανταρσία των δύο Νικηφόρων, του Νικηφόρου Φωκά και του Νικηφόρου Ξιφία. Ο αυτοκράτωρ τιμώρησε τους συνεργάτες τους με κάθειρξη και στέρηση των υπαρχόντων τους.

Το 1031 συνωμότησε εναντίον του Ρωμανού 3ου Αργυρού ο Κωνσταντίνος Διογένης, γαμπρός του αυτοκράτορα από την κόρη του αδελφού του Βασιλείου. Έγιναν οι ανακρίσεις, αποδείχθηκε η ενοχή του και φυλακίσθηκε σε πύργο. Η φυλάκιση διάρκεσε αρκετό χρονικό διάστημα έως ότου ο Διογένης έγινε μοναχός στη μονή του Στουδίου.

Ο Μιχαήλ 4ος (1034-1041) υποψιαζόταν τον Κωνσταντίνο Δαλασσηνό, ο οποίος διέθετε μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία, ότι συνωμοτούσε εναντίον του. Στις 3 Αυγούστου 1034 τον περιόρισε στη νήσο Πλάτη και μετά λίγο χρόνο *πύργω καθείργνυση ασφαλειῖ επιστήσας αὐτῶ φρουρούς οὐκ ἀγεννεῖς*. Σε πύργο φυλακίσθηκε και ο Κωνσταντίνος Δούκας, ο μετέπειτα αυτοκράτωρ Κωνσταντίνος 10ος Δούκας, γαμπρός από θυγατέρα του Κωνσταντίνου Δαλασσηνού *ὅτι περ ἐπεβοᾶτο τὴν ἀδικίαν καὶ τὴν παράβασιν τῶν ὄρκων ἐξήλεγγε καὶ τὸν θεὸν ἐμαρτύρετο*. Τον αποφυλάκισε ο Μιχαήλ 5ος Καλαφάτης.

Το 1038 ο στρατηγός Γεώργιος Μανιάκης κατά την διάρκεια της εκστρατείας του στη Σικελία κατηγορήθηκε ότι μελετούσε αποστασία κατά του Μιχαήλ 4ου. Τον συνέλαβαν και τον μετέ-

της ίδιας, *Καθοσίωσις και Τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους. 1056-1081*, Αθήνα 1984, σελ. 9-74· της ίδιας, «Το έγκλημα καθοσίωσης στην εποχή των Κομνηνών (1081-1185)», σελ. 212-223.

φεραν στην Κωνσταντινούπολη όπου φυλακίσθηκε μαζί με τον πατρίκιο Βασίλειο Θεοδωροκάνο.

Ο στρατηγός Δυρραχίου Βασίλειος Συναδηνός κατηγορήθηκε για τυραννίδα. Συνελήφθη και φυλακίστηκε στη Θεσσαλονίκη.

Το 1061 επί Κωνσταντίνου 10ου Δούκα έγινε η μεγάλη επιβουλή του επάρχου της πόλεως. Οι συνεργάτες του επάρχου ήταν πάρα πολλοί. Συνελήφθησαν και μόλις εκρίνοντο ένοχοι καθοσιώσεως *οί μὲν εἰρκταῖς δημοσίαις, οἱ δὲ ἀμειδέσιν οἰκίσκοις ἐδίδοντο*.

Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ 7ος Δούκας (1071-1078) φυλάκισε το Ρουσέλιο εἰς ἓνα τῶν ζοφεδεστάτων πύργων ἀτιμηλέητον εἶχε ἀλύσει δέσμιον και φρουρούμενον ἀσφαλῶς ὄν ὁ καλὸς τὰ πάντα Ἀλέξιος (ο Κομνηνός) παντοίας ἐπιμελείας ἡξίου, πολλὰ τῶν ἀναγκαίων οἴκοθεν αὐτῷ χορηγῶν και τὴν βασιλέως αὐτῷ κατευνάζων ὀργήν³⁵.

Ο Αλέξιος 1ος Κομνηνός (1080-1118) υποψιάστηκε ὅτι ο στενός του συνεργάτης Συνέσιος δεν πειθάρχησε στις αυτοκρατορικές διαταγές, να παραμείνουν δηλαδή σώοι και υπό φρούρηση οι αιχμάλωτοι (30 Απριλίου 1091). Διέταξε τη σύλληψη και φυλάκισή του.

Το 1091-1092 έγινε κατά του Αλεξίου 1ου η επιβουλή των Θεοδώρων και Γρηγορίου Γαβρά. Ο αυτοκράτωρ κατεδίκασε τον Γρηγόριο Γαβρά και τον παρέδωσε στον δούκα Φιλιππουπόλεως Γεώργιο Μεσοποταμίτη ὥστε ἔμφρουρον τηρεῖν δεσμώτην ἐν τῇ ἀκροπόλει. Τον Ευστάθιο Καμίτζη και άλλους συνεργάτες των Γαβράδων ἔμφρουρους περιορίσας εἶχεν.

Τον Νικηφόρο Διογένη και τον Κατακαλῶν Κεκαυμένο πρωταιτίους της επιβουλῆς στην Καισαρόπολη το 1094 καταδίκασε ο Αλέξιος σε φυλάκισή ἐφ' ᾧ ἔμφρουρους και δεσμώτας, εἶναι μόνον, μηδὲν ἄλλο δεινόν τέως κατ' αὐτῶν βουλευσάμενος, κἄν πάντες ἀκρωτηριάσαι τούτους αὐτῷ ξυνεβούλευον... Επέβαλλε δηλαδή ο Αλέξιος την φυλάκισή ως πιο ἥπια ποινή.

35. Καλλιόπη Α. Μπουρδάρα, *Καθοσώσεις και Τυραννίς κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους (1056-1081)*, σελ. 42-47.

Όταν οι Αλέξιος ανακάλυψε την επιβουλή του Μιχαήλ Ανεμά (1095-1102) φυλάκισε χωριστά στα ανάκτορα τον συγκλητικό Ιωάννη Σολομώντα και τον Γεώργιο Βασιλάκιο. Στη συνέχεια έστειλε το Σολομώντα στη Σωζόπολη όπου παρέμεινε *έμφρουρος*. Τον Ανεμά τον καταδίκασε σε τύφλωση. Μετά, όμως από παράκληση της αυτοκράτειρας μετέτρεψε την ποινή της τυφλώσεως σε φυλάκιση. Τον φυλάκισε σε πύργο στην Κωνσταντινούπολη που πήρε τελικά το όνομά του, πύργος του Ανεμά, όπως αναφέρεται ήδη πιο πάνω³⁶.

Πάλι επί Αλεξίου Ιου έγινε η αποστασία του Γρηγορίου Ταρωνίτη (Σεπτέμβριος 1103-1104, κράτησε ένα περίπου χρόνο). Ο Ταρωνίτης καταδικάστηκε στην *έν χρῶ κουρείαν τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ πώγωνα*, στην διαπόμπευση και στον εγκλεισμό (φυλάκιση) στον πύργο του Ανεμά.

Επί Μανουήλ Ιου Κομνηνού (1143-1180) ο Μιχαήλ Γαθράς δεν κατέλαβε το 1176 την Αμάσεια, την οποία οι ίδιοι οι κάτοικοι του προσέφεραν. Γι' αυτή την προδοτική στάση του δικάστηκε και καταδικάστηκε σε φυλάκιση.

Ο περίφημος Ανδρόνικος Κομνηνός έκανε συνεχείς συνωμοσίες εναντίον του εξαδέλφου του αυτοκράτορα Μανουήλ Ιου και μία απόπειρα δολοφονίας του το 1145. Εξαιτίας αυτών των πράξεών του φυλακίστηκε. Κατόρθωσε όμως να δραπετεύσει μετά από εννέα χρόνια φυλάκιση. Φυλακίστηκε και η σύζυγος του Ανδρόνικου *ὡς τῆς φυγῆς συνίστωρ*. Επί Αλεξίου 2ου το 1180 ο πρωτοσεβαστός Αλέξιος, ο οποίος ασκούσε την διακυβέρνηση της χώρας μαζί με την αυτοκράτειρα Μαρία λόγω της ανηλικότητας του Αλεξίου, φυλάκισε τα παιδιά και τους συγγενείς του Ανδρόνικου Κομνηνού, ο οποίος προχωρούσε για να καταλάβει την Βασιλεύουσα.

Τελικά ο Ανδρόνικος κατόρθωσε να αναλάβει τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας. Εναντίον του, όμως, συνωμότησαν πολλοί επώνυμοι: ο Ανδρόνικος Άγγελος, ο μέγας δούκας Ανδρόνικος Κοττοστέφανος, τα παιδιά τους, ο λογοθέτης του δρόμου Βασίλειος

36. Βλ. πιο πάνω σελ. 321.

Καματηρός και άλλοι πολλοί. Όταν αποκαλύφθηκε η συνωμοσία ο Ανδρόνικος φυλάκισε πολλούς. Επίσης, φυλάκισε και τελικά τύφλωσε τον Αλέξιο Κομνηνό με την κατηγορία ότι συνωμοτούσε εναντίον του. Φυλάκισε δε και τύφλωσε τους πιο αξιόλογους από τους ανθρώπους που ήταν στην υπηρεσία του Αλεξίου. Φυλάκισε, επίσης, και τύφλωσε τον Κωνσταντίνο Τρίφυχο, ο οποίος κατεφέρτετο εναντίον του και εναντίον του διαδόχου.

Από όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω προκύπτει ότι στην μέση βυζαντινή περίοδο, στην πράξη η φυλάκιση επιβαλλόταν είτε ως μέτρο προληπτικό είτε ως ποινή σε πολλούς από εκείνους που εκρίνοντο ένοχοι εγκλήματος καθοσιώσεως. Την περίοδο της Μακεδονικής δυναστείας η φυλάκιση επιβαλλόταν ως ποινή όχι, όμως, τόσο συχνά όσο επί Κομνηνών. Την εποχή των Κομνηνών προφανώς η φυλάκιση ήταν πλέον συνηθισμένη ποινή για εκείνους που διέπραξαν έγκλημα καθοσιώσεως. Εθεωρείτο, μάλιστα, ήπια ποινή. Χρησιμοποιήθηκαν πύργοι των ανακτόρων ως φυλακή διάσημων κρατουμένων, αλλά και ασήμαντοι οικίσκοι. Ορισμένοι ερευνητές έχουν διατυπώσει την άποψη ότι η φυλάκιση μέχρι τον δωδέκατο αιώνα ήταν μέτρο προληπτικό. Με την φυλάκιση εμποδιζόταν ο κατηγορούμενος να δραπετεύσει πριν από τη δίκη. Οι πληροφορίες, όμως, που δίνουν οι πηγές και που ακούσατε πιο πάνω μας δίνουν τη δυνατότητα να καταλήξουμε για το συγκεκριμένο έγκλημα σε διαφορετικά συμπεράσματα. Διακρίνεται, δε, όπως και στη Ρώμη σε απλή κάθειρξη και σε κάθειρξη vincula.

Περιγραφή φυλακής, της φυλακής των Νούμερων στην Κωνσταντινούπολη, και της ζωής μέσα σε αυτήν έχει διασωθεί σε ένα ποίημα του Μιχαήλ Γλυκά, κρατούμενου σε αυτή τη φυλακή, που το έγραψε κατά τη διάρκεια της κράτησής του³⁷. Ο Μιχαήλ Γλυκάς που πιθανώς καταγόταν από την Κέρκυρα, έζησε στην Κωνσταντινούπολη από τα μέσα ως το τέλος του 12ου αιώνα και συγκεκριμένα από τα χρόνια της Βασιλείας του Ιω-

37. Μιχαήλ Γλυκάς, *Στίχοι οὓς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν*, έκδ. Εὐδ. Τσολάκης, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, παράρτημα 3, 1959, σελ. 1-22.

άννη Κομνηνού (1118-1143) ως την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204. Η ακμή του συμπίπτει με τα χρόνια του αυτοκράτορα Μανουήλ 1ου Κομνηνού (1143-1180), στον οποίο απευθύνεται με το ποίημά του. Πότε, όμως, ακριβώς γεννήθηκε και πότε πέθανε ο Γλυκάς δεν το ξέρουμε.

Ο Γλυκάς μάς είναι γνωστός και από ένα άλλο ποίημά του, μεταγενέστερο κατά πέντε τουλάχιστον χρόνια από αυτό που αναφέρεται στη φυλακή των Νούμερων και χρησιμεύει ως εισαγωγή σε μια σειρά από παροιμίες με τις έμμετρες ή σε πεζό ερμηνείες τους, που τις στέλνει στον αυτοκράτορα Μανουήλ 1ο Κομνηνό. Έγραψε, επίσης, θεολογικά έργα με μορφή επιστολών, που απευθύνονται σε γνωστά ή άγνωστα πρόσωπα της εποχής του, ακόμη και μια Χρονογραφία που αρχίζει από κτίσεως κόσμου και τελειώνει με το θάνατο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού. Τα πεζά αυτά έργα του Γλυκά είχαν μεγάλη διάδοση και σώζονται σε αρκετά χειρόγραφα³⁸.

Πρόκειται, λοιπόν, για ένα σημαντικό πνευματικό άνθρωπο της εποχής του. Φαίνεται, όμως, ότι η ζωή του υπήρξε αρκετά περιπετειώδης, γιατί φυλακίσθηκε και ο Μανουήλ 1ος διέταξε την τύφλωσή του. Με το ποίημά του *Στίχοι οὗς ἔγραψε καθ' ὄν κατεσχέθη καιρόν* που είναι γραμμένο στην φυλακή ζητά ο Γλυκάς από τον αυτοκράτορα να τον γλιτώσει από τα όσα υποφέρει.

Τους εκδότες του ποιήματος και τους ερμηνευτές τους απασχόλησε το πρόβλημα της φυλάκισης του Γλυκά. Οι πηγές σιωπούν γαι το ζήτημα αυτό. Ούτε ο ποιητής κάνει λόγο στα ποιήματά του ή στα άλλα έργα του για την αιτία της καταδίκης του. Μας λέει μονάχα πως όλες του οι ταλαιπωρίες οφείλονται σε κάποιον κακό και συκοφάντη γείτονα. Ο Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, ταυτίζοντας τον Μιχαήλ Γλυκά με τον Μιχαήλ Σκιτίδη—που τον αναφέρει ο Νικήτας Χωνιάτης στην Ιστορία του—δγάζει το συμπέρασμα πως ο Γλυκάς φυλακίσθηκε εξαιτίας μιας κατιχθόνιας κατηγορίας για μαγεία και μαγγανεία. Ο Chalandon,

38. Όπ., σελ. ε'-στ'.

στο μεγάλο του έργο για τους Κομνηνούς, θεωρεί ότι η τολμηρή απάντηση του Γλυκά στο απολογητικό για την αστρονομική τέχνη πιττάκιο του αυτοκράτορα Μανουήλ υπήρξε η αιτία της δυσαρέσκειας του τελευταίου εναντίον του ποιητή, ενώ οι παλαιότεροι ερευνητές, δηλ. ο Legrand και ο Krumbacher, εκφράζουν την απορία τους για την καταδίκη και τη φυλάκιση.

Το ποίημα δεν έφερε το αποτέλεσμα που περίμενε ο Γλυκός. Ο αυτοκράτορας Μανουήλ, όχι μόνο δεν διέταξε την αποφυλάκισή του, αλλά του επέβαλλε και την ποινή της τύφλωσης. Φαίνεται όμως, ότι η καταδικαστική απόφαση του αυτοκράτορα ή δεν εκτελέστηκε καθόλου ή εκτελέστηκε τόσο ελαφρά ώστε να μπορεί ο Γλυκός να γράφει, και μάλιστα έργα που απαιτούσαν τη μελέτη πολλών πηγών, όπως π.χ. τη Χρονογραφία³⁹.

Το ποίημα αυτό έγραψε στη φυλακή ο Γλυκός κατά μία άποψη του Legrand το 1156 και κατ' άλλη άποψη (Krumbacher-Dräseke) που είναι και η κρατούσα το 1159⁴⁰.

Στο ποίημα αυτό που έχει 581 στίχους ο Γλυκός αναφέρεται στα βάσανα της φυλακής και στους πόνους του. Το ποίημα αρχίζει με τη βεβαίωση του Γλυκά ότι την ώρα αυτή που βρίσκεται στη φυλακή είναι ένας άνθρωπος γεμάτος γνώσεις και πείρα. Παρομοιάζει τον εαυτό του με μεγαλέμπορο που δεινού παντός *ύπερορᾶ* για να κερδίσει πολλά χρήματα, αφού κι αυτός για να αποκτήσει σοφία, δεν φοβήθηκε τίποτε κι αφέθηκε να ταξιδέψει στα συγγράμματα για να γυρίσει φορτωμένος χρυσάφι και μαργαριτάρια μόρφωσης (στίχ. 1-15). Μας δίνει, λοιπόν, αμέσως το στίγμα της προσωποποίησής του, ότι πρόκειται για πνευματικό άνθρωπο. Πώς δρέθηκε, λοιπόν, στη φυλακή; Στους στίχ. 46-85 μας λέει ότι κάποιος άγγελος έρχεται από τον ουρανό και τον ρίχνει ζωντανό στον Άδη, στην Κόλαση, χωρίς καμιά πρόφαση και αιτία. Έγιναν όλα από κάποιο *ψευδήγορο* γείτονα, ταπεινό και μνησίκακο.

Η φυλακή είναι χειρότερη από τον Άδη, γιατί και στον ύπνο του ο κρατούμενος δεν βρίσκει καμιά ησυχία καθώς έρχονται

39. *Ο.π.*, σελ. στ'-ζ'.

40. *Ο.π.*, σελ. η'.

οι επιφύλακτες και τον ταράζουν και τον ξυπνούν. Ακόμα και για τον ποιητή είναι παράξενο πράγμα η αντοχή του στα τόσα δεινά. Στρέφεται, λοιπόν, στην ψυχή του και προσπαθεί να της δώσει κουράγιο στον αγώνα της καθώς καταλαβαίνει πως λίγο-λίγο η δύναμή της χάνεται (στίχ. 181-202).

Αφού μιλά για την τωρινή κατάσταση της ψυχής του, για τον ξεπεσμό του, θυμάται πώς ξεκίνησε κάποτε. Μορφωμένος καθώς ήταν θα πίστευε πως μία μέρα θα γινόταν σημαντικό κοινωνικά άνθρωπος και κατόντησε στα Νούμερα. Καλύτερα, λοιπόν, λέει να είσαι *ψωμοζήτητης*. Η πτώση δεν θα είναι από πολύ ψηλά και θα την αισθανθεί κανείς λιγότερο. Και είναι τόσο η αποστροφή του για τα γράμματα που συμβουλεύει (στίχ. 204-213) να πνίξει κανείς το παιδί του παρά να το *γραμματίση*. Συνεχίζοντας διαπιστώνει (στίχ. 214-253) ότι δεν πρόκειται πια ποτέ να φανέλθει στην παλαιότερή του κατάσταση, γιατί τίποτε δεν είναι χειρότερο από τη φυλακή και απορεί (στ. 254-257) με τη δύναμη του ουρανού που στέκει και δεν πέφτει μπροστά σε μια τέτοια αδικία.

Στους στίχ. 258-284 ο Γλυκάς προσπαθεί να πείσει ότι το φταίξιμο δεν ήταν δικό του. Πως αυτός δεν είναι παρά το θύμα και πληρώνει τα σφάλματα κάποιου άλλου.

Καθώς προχωρεί ο ποιητής (στίχ. 285-299), φαίνεται τέλεια απογοητευμένος. Μια κι ό,τι γράφει δεν ξεγράφει κάθε αντίσταση στη μοίρα είναι ανώφελη. Απευθύνεται, λοιπόν, πάλι στην ψυχή του και προσπαθεί να την τονώσει για να αντέξει στις φοβερές ώρες των μαρτυριών της φυλακής, χρησιμοποιώντας γι' αυτό το σκοπό αρκετά χωρία από την Αγία Γραφή. Η σκέψη, όμως, ότι τα ανθρώπινα πράγματα είναι ρευστά και μεταβάλλονται στο κύλισμα του χρόνου φωτίζει το μυαλό του ποιητή και η ελπίδα ξαναγεννιέται μέσα του. Το ποίημα συνεχίζεται έτσι με τη διαπίστωση της διαδοχής του κακού και του καλού.

Στον κατατρεγμό, λέει ο Γλυκάς, δεν πρέπει να αντιτείνουμε, ούτε να βλαστημούμε, γιατί υπάρχει πάντα ο *ἐκδικῶν* Θεός. Κι αν ακόμη στον κόσμο αυτό δεν μας δοθεί ικανοποίηση, ο συκοφάντης δεν θα ξεφύγει από τη μέλλουσα κρίση. Γι' αυτό το

λόγο κι αν ακόμα υποφέρεις, θα πρέπει να ευχαριστείς το Θεό, που οικονομεί τα πάντα προς ωφέλειαν ἡμῶν (στίχ. 300-443).

Η φυλακή όμως, δεν του φαίνεται λιγότερο φοβερή με τη σκέψη πως κάποτε οι εχθροί του και οι συκοφάντες του θα βρουν μία τιμωρία ανάλογη με τα έργα τους μπροστά στο φοβερό θήμα του Θεού. Βέβαια η κρίση του Θεού θα τον δικαιώσει, αλλά το θέμα είναι ποιος μπορεί να περιμένει ως τότε! Ο Θεός όμως είναι και παντοδύναμος και γι' αυτό μπορεί να τον αποσπάσει και να τον ελευθερώσει.

Το όνομα της φυλακής στο στίχ. 442 του ξαναθυμίζει τη θέση του και τα βάσανά του. Εκεί που νομίζει κανείς ότι ο ποιητής θα ηρεμήσει καθώς εναποθέτει τις ελπίδες στο Θεό, ξαναρχίζει να μας κάνει λόγο για τα βάσανά του (στίχ. 444-512) διαπιστώνοντας ότι η θέση του είναι απείρως χειρότερη από ό,τι την είχε φανταστεί, γιατί βλέπει ότι οι συγκατάδικοί του τιμωρούνται δίκαια, καθώς λίγο-πολύ σε κάτι έφταιξαν, ενώ αυτός είναι αθώος. Βλέπει τους άλλους φυλακισμένους, εξετάζει, συγκρίνει τις κατηγορίες που τους βαρύνουν και δεν ξεχνά να τονίσει την αμεροληψία της δικαιοσύνης. Έτσι, στους στίχους που ακολουθούν, διαχωρίζει τη θέση του σχετικά με τους άλλους καταδικούς. Όλοι κάτι έκαναν.

*Ἐφ' ᾧ καὶ κατεκρίθησαν πάσχειν εἰς τοὺς αἰῶνας,
εὐρόντες ἀνταπόδοσιν ἀξίαν τῶν πρακτέων.*

*Ὁ μὲν γὰρ ἐκολάζετο προφάσει τῆ τοῦ φόνου
φονεῦσαι γὰρ ἐλέγετο τὸν ἴδιον δεσπότην.*

*Ὁ δ' αὖθις τὸν ὁμόφυλον ἐστέρησε τοῦ βίου
καὶ τούτου χάριν ἔπασχεν ὡς κατακεκριμένος.*

*Ἄλλοι παρεπικραίνοντο δεινοῖς κολαστηρίοις,
ὡς ἄνδρες δολιότητος, ὡς ἄνδρες τῶν αἱμάτων,
ὡς ὀπλισθέντες καθ' ἡμῶν καὶ τῆς ἡμῶν πατρίδος.*

*Ἄλλοι κατησφαλίζοντο δεσμοῖς, ἀλλὰ δυσλύτοις,
ὡς ἐν ἀγκίστρῳ δέλεαρ προθέμενοι φιλίαν
καὶ βόθρους συσκευάζοντες κατὰ τῶν χριστωνύμων
καὶ λάθρα παγιδεύοντες τὰς πόλεις ὀλοκλήρους.*

Ἄλλοι τὰς χεῖρας ἔφερον σιδήρῳ δεδεμένας,

ὡς χεῖρα μιμησάμενοι τὴν βασιλικωτάτην
καὶ τολμηρῶς ὑπογραφαῖς χρησάμενοι κοκκίνας.
Ἄλλος εἰς χοῦν κατήγετο τοῦ Ἄδου καὶ πυθμένα,
ὡς ἀλαξῶν καὶ σοβαρός, ὡς ἄλλος Ἐωσφόρος,
ὡς ρῆμα πέμπων βλάσφημον καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ Πλάστου:
«Θῆσω καὶ γὰρ τὸν [θρ]όνον μου» φησὶν, «ἐπὶ νεφέλαις
καὶ ὁμοῖος ἐν ἅπασιν ἔσομαι τῷ Ὑψίστῳ».
Οἱ δ' αὖ ἐμωλωπιζόντο τὰ νῶτα τοῖς βουνεύροις,
χεῖρα βαλόντες ἄρπαγα κατὰ τῶν ἀλλοτρίων⁴¹.

Οἱ φυλακισμένοι λοιπόν, στη φυλακὴ των Νούμερων εἶχαν καταδικασθεῖ για φόνο, για προδοσία της πατρίδας, για στάση, για πλαστογράφηση της βασιλικῆς υπογραφῆς, για βλασφημία, για κλοπῆ. Ο Γλυκάς εἶναι ἀγνωστο για ποιο ἀδίκημα εἶχε καταδικασθεῖ.

Στους στίχους 86-180⁴² ο Μ. Γλυκάς περιγράφει τη φυλακὴ και τον τρόπο ζωῆς μέσα σ' αὐτήν. Τα Νούμερα, σύμφωνα με τον ποιητή, εἶναι χειρότερα ἀπὸ τον Ἄδη, γιατί στον Ἄδη βλέπονται τουλάχιστον οἱ ψυχές μεταξύ τους και αὐτό εἶναι μια παρηγοριά. Κάτω, ὁμως, στη φυλακὴ οἱ κρατούμενοι δεν βλέπουν φως στα μάτια τους, γιατί ο λάκκος, η φυλακὴ, εἶναι βαθύτατος

41. Ὁ.π., στίχ. 488-510, σελ. 19-20.

42. Στίχ. 86-179:

Ἄλλ' ἐρωτᾷς τὸν θάνατον, δοῖλε μαθεῖν τὸν Ἄδην;
Ἄδην καλῶ τὰ Νούμερα, τὰ χεῖρω καὶ τοῦ Ἄδου
ὅσον καὶ γὰρ εἰς κάκωσιν, νικῶσι καὶ τὸν Ἄδη.
Ἐκεῖ γάρ, ὡς ἀκούομεν, ἀλλήλους θεωροῦσι
καὶ τοῦτο παρηγόρημα μέγα τοῖς θλιβομένοις
ἐν τούτῳ δὲ τῷ ζοφερῷ καὶ βαθυτάτῳ λάκκῳ,
οὐ φῶς παρὰ τοῖς ὀμμασιν, οὐδέ τις ὀμίλια.
Τὸ συνεχές γάρ τοῦ καπνοῦ, τοῦ σκότους ἢ παχύτης
ἀλλήλους οὐ παραχωρεῖ βλέπειν οὐδέ γνωρίζειν.
Ἐκεῖ πεντηκονθήμερος καιρὸς ἐλευθερίας
κατ' ἔτος ἅπαν δίδοται τοῖς ἀποδικασμένοις
ἐνταῦθα δὲ διηνεκῆς ἢ κάθειρξις τυγχάνει
ὁ γόος ὧδε μόνιμος, ἀέναος ὁ [θρῆ]νος,
ὁ τῶν δακρύων ὄχετός οὐ λήγει καταρρέων.
Θλίβει μικρὸν ὁ θάνατος, ἅπαξ [ἡμᾶς] πικραίνει,

και ζοφερός, γεμάτος πυκνό σκοτάδι (πρόκειται προφανώς για υπόγεια φυλακή). Η ατμόσφαιρα είναι φοβερή: Τῆς φυλακῆς ἡ

ἡ φυλακὴ δὲ πάντοτε κέκτηται τὴν πιζρίαν.

Ὁ τέλει γὰρ χρησάμενος τοῦ δίου κατὰ φύσιν
καὶ λειτουργήσας τῶν χρεῶν ἢ μεταστὰς τῶν ὤδε,
ἐκεῖνος ἅπαξ ἔθανεν, ἐτά[φι] καὶ παρήλθε,
ἐν λήθῃ πάντων γέγονε τῶν ὄντων ἐν τῷ κόσμῳ,
φίλων, γνωρίμων, συγγενῶν, γονέων καὶ συζύγου
οὐκέτι τούτων ἔνεκεν δάκνεται τὴν καρδίαν,
πάντων ἐπιλαθόμενος, ὧν εἶχεν ἐν τῷ βίῳ.

Ὁ δὲ βληθεὶς ἐν φυλακῇ πλήρει καπνοῦ καὶ σκότους
ἔχει τοὺς πόνους μετ' αὐτοῦ πάντοτε συνοικούντας:
ὀσάκις ἀναπνεύσει, λυπεῖται τοσαυτάκις,
ἀναστενάξει, θλίβεται, κόπτεται, δαπανᾶται,
ἐπὶ θανάτῳ θάνατον δέχεται καθ' ἐκάστην,
ὅτι καὶ ζῆ καὶ μέμνηται καὶ τῶν αὐτοῦ στερεῖται.

Ἄκουετε τα καὶ οὐ θλίβεσθαι, λαλῶ σας καὶ οὐ λυπεῖσθαι.

Λόγος, ἀλήθεια, φέρεται δημοτικός, ἀρχαῖος:

«Ὅπου ἔχει ἀμέριμον ψυχὴν, ὅπου ἐν χορτασμένους
ποτὲ οὐ πιστεύει νησιτικόν, ποτὲ οὐ ψυχοπονᾶται».

Ἐσὺ ἂν ἰστήκης εἰς βουνὴν καὶ ἀπόμακρα ἐντρανίζης
καὶ βλέπεις ἄλλον κείμενον ἀπέσω εἰς τὸ καμίνν,
οὐκ εἶδες, οὐκ ἐνόησες, οὐκ ἔγνως τὴν πιζρίαν
ἐκεῖνος τηγανίζεται καὶ σὺ κἂν ψίχα οὐ γνώθεις.

Ἄν ἴδῃς εἰς τὸ πέλαγος καρᾶβιν κινδυνεύον,
ἐσὺ γελᾷς ἀπόμακρα, κ' ἐκεῖ μεγάλη τοῖκνα
ἐσὺ λέγεις ἀλλοίμονον κ' ἐκεῖ θεωροῦν ἀγγέλους.

Ὁ βλέπων φῶς ἐλεύθερον, ὁ τρέχων εἰς τὸν κόσμον,
οὐκ ἔχει φόβον πενθερᾶς, ἀμέριμος κοιμᾶται.

Ἄν οὐ πιασθῇ καὶ δαμασθῇ, ψυχὴν ἐὰν οὐ πονέσῃ,
ὡς ὄρνεον πετάζεται, δοκοῦν τον ὄλα ὀμάλιν.

Τῆς φυλακῆς ἡ κάκωσις, ἡ τοῖκνα, τὸ καρβούνιν,
ἐγὼ τὸ ἐξεύρω μοναχός, ἐμέναν καίει μόνον
μόνος ἐγὼ δαμάζομαι κ' ἐγὼ τὴν πείραν ἔχω.

Εἶ τις ἂν λέγῃ: «Ψεύδεται, φλυαρεῖ, μὴ τὸν πιστεύης!»

Κανεὶς ποτὲ οὐκ ἐπόνεσεν, οὐκ οἶδε τί ἐνὶ ὀ πόνος.

Ὅπου πονέσῃ κεφαλὴν καὶ ὅπου πονέσῃ πτέρναν,
ἐπίσης ἀναγκάζονται κ' ἐπίσης ὀδυνῶνται.

Ἐκεῖνος ὅπου ἐπόνεσαν ἐρώτα καὶ νὰ μάθῃς.

Ἡ φυλακὴ καὶ θάνατος καὶ χείρων τοῦ θανάτου

κάκωσις, ἡ τοίκνα, τὸ καρβούνι, ἐγὼ τὸ ἐξεύρω μοναχός, ἐμέναν
καίει μόνον· μόνος ἐγὼ δαμάζομαι κ' ἐγὼ τὴν πεῖραν ἔχω.

ἡ φυλακὴ καὶ κάμινος καὶ χείρων τῆς καμίνου
οἴ[φαν] ἂν εἴπῃς κόλασιν, παχυμερῶς κολάζει,
παχυμερῶς στενοχωρεῖ καὶ θλίβει καὶ δαμάζει·
ἡ θλίψις δὲ τῆς φυλακῆς, ἡ μέριμνα, ἡ ἀνάγκη
πολυμερῆς, πολύτροπος, πολυειδῆς, ποικίλη.
Καθ' ὥραν φθάνει ὁ θάνατος, καθ' ὥραν ἀποθνήσκεις·
χωρὶς θαλάσσης πνίγεσαι, χωρὶς πυρὸς ἐξάλπτεις,
μέλη καὶ μέλη τέμνεσαι καὶ δίχα μαχαιρίου·
οὐκ ἔναι πόνος πούποτε νὰ μὴ σὲ κατακρούσῃ.
Φύλλον θροεῖ σε εἰς σαλευθῆ, πουλὶν ἂν ἴδῃς, τρέμεις,
ἂν γένη κτύπος πούποτε, μόδιον ἀγγέλου βλέπεις,
φοβεῖ σε μὴ ἔλθῃ μῆνυμα, τὸ οὐκ ἤθελες ν' ἀκούσῃς,
ἀδιημονεῖς, ἐννοιάζεσαι, συντρούθεσαι, τρομάσσεις.
Βλέπεις ἡμέραν, θλίβεσαι, φοβεῖσαι ὡς οὐ [πρέπει],
πάλιν τὴν νύκτα δειλιᾶς, τὸ τί νὰ φέρῃ οὐκ οἶδες.
Στενοχωρεῖσαι, ἀγανακτεῖς, ἐδῶ κ' ἐκεῖ προσ[κρούεις],
ὡς ἐννοιασμένον περπατεῖς καὶ ὡσὰν ἐνταλιωμένον,
τόπον ἐκ τόπου μεριμνᾶς καὶ τόπος οὐ χωρεῖ σε·
λιποθυμεῖς, σκοτιζεσαι, κοντοαναασαίνεις, λίπτεις,
κεῖται τὸ σῶμά σου νεκρόν, ἄψυχον τὴν τελείαν.
Ὅσπ' καὶ μόλις γρηγορεῖς, μόλις ἐπαναφέρεις,
τὴν γῆν δαγκάνεις, εὐχεσαι, παρακαλεῖς καὶ λέγεις:
«Χριστέ μου, δός ἀνάπαυσιν, Χριστέ μου, δός ὑπνίταιν,
Χριστέ, παραμυθησόν [με], Χριστέ, ἀποκοίμησέ με,
νὰ παύσουν αἱ ὀδύνας μου, νὰ χαλαρώσῃ ὁ πόνος».
Καὶ [ἔπειτα], ὡς οὐκ ἤθελες, ἡ εὐχή [σου] [εἰσηκούσθη]·
ἡρέμησες, ἡκόμησες, ἔπεσες, κατεκλίθης,
ἀπῆρες ὕπνον ὀλιγόν, ἐκάμμισες ὠρίτσαν·
καὶ κἂν ἄς τὸν ἐκέρδησες καὶ κἂν ἄς τὸν ἐχάρης,
ἄς εἶδες κἂν ἐνύπνιον γλυκὺν κατὰ τὸν ὕπνον!
ἀμμὴ δεσμά καὶ βάσανα καὶ φυλακὰς καὶ πύργους,
Βαράγγους ἀ[λλά]ζοντας καὶ ὁ φόβος ἐξυπνᾷ σε·
μωρόυπνον ἐγείρεσαι, περιπατεῖς χαωμένον,
φοβερισμένος, ἐντρομος καὶ ὡσὰν ἐκσυσπασμένος.
Ἐτη [σοῦτα] θεωρεῖς ἐκείνους τοὺς ἀγρίους
ὀρμῶντας οὕτω κατὰ σοῦ, δάκνοντας, ἰλακτοῦντας·
Αἱ πόνος ὁ [ἡμερινός], αἱ τοίκνα τῆς ἐσπέρας,
αἱ μεσονύκτου θάνατος, αἱ τῆς αὐγῆς καρβούνιν!

Εκεί, στον Άδη, οι αποδικασμένοι έχουν κάθε χρόνο πενήντα ημέρες ελευθερίας. Η φυλακή είναι τελικά χειρότερη και από τον θάνατο, γιατί στη φυλακή τα δάκρυα δεν σταματούν, ενώ, όταν κανείς πεθάνει, τον λησμονούν. Η συμπεριφορά των φυλάκων είναι κακή και οι κρατούμενοι υφίστανται βασανιστήρια σωματικά και ψυχικά. Λέει χαρακτηριστικά ο κρατούμενος ποιητής:

*Εἶδον ψυχὰς ἐλεεινὰς δεινῶς ἐταξομένας,
εἶδον βαρεῖς ἔξεταστὰς ὑλάσσοντας ὡς κύνας,
τοῦ φυλακίτου τὴν ψυχὴν καταπιεῖν ὀρμῶντας,
εἰ προσεγγίσει πῶποτε τολμήσει τῷ πυλῶνι
χάριν μικρᾶς ἀνακωχῆς καὶ κουφισμοῦ τῶν πόνων.
Πᾶσαν ποινὴν καὶ κάκωιν καὶ μάστιγα νικῶσι
οἱ φύλακες τῆς φυλακῆς, οἱ πυλωροὶ τοῦ Ἄδου,
ὄμμα δεικνύντες βλοσυρὸν καὶ χαλαρὰς ὄφρυας
καὶ τῶν μυκτῆρων πέμποντες φλόγα πυρὸς ἀσβέστου
καὶ τοὺς ὀδόντας θήγοντες δίκην θηρῶν ἀγρίων
καὶ τὰς ψυχὰς σπαράσσοντες τὰς ἤδη νεκρωθείσας.
Οὐ δύναμαι κατὰ λεπτὸν περιλαβεῖν τῷ λόγῳ
τὸν κωκυτὸν, τὰ δάκρυα, τὴν θλίψιν, τὴν ὀδύνην,
ἣν προξενοῦσι ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀποκεκλεισμένων
οἱ μακρὸν ὑλάσσοντες καὶ πλέον τοῦ Κερβεροῦ⁴³.*

Αυτή την εικόνα της φυλακής των Νούμερων δίνει ο Μιχαήλ Γλυκάς. Είναι επόμενο ο κρατούμενος, ο οποίος ζητά από τον αυτοκράτορα να τον συγχωρέσει και να τον απελευθερώσει, γιατί, όπως ισχυρίζεται δεν υπάρχει καμία αιτία γι' αυτή την καταδίκη του, να παρουσιάξει τη φυλακή με τα χειρότερα χρώματα. Πάντως, ένα είναι γεγονός και προκύπτει από τα κείμενα ότι οι χώροι και οι συνθήκες κράτησης δεν ήταν καλές.

*Κακὸς ἐχθρὸς ἡ φυλακή, ποτὲ πιστὰ οὐ φυλάσσει,
μεσίτην οὐ προσδέχεται, φίλον τινὰ οὐκ ἔχει⁴⁴.*

*πόσα πανθάνω [ἀγνοῶ], πῶς [εἰς Ἄδην] οὐ φθάνω,
πῶς ἀκομή ψυχοκρατῶ καὶ πῶς οὐ παραδίδω;
Καὶ τοῦτο εἰς καταδίκην μου πάντως περισσοτέραν.*

43. Στίχ. 449-463.

44. Στίχ. 239-240.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

ΕΓΚΛΗΜΑ ΧΩΡΙΣ ΤΙΜΩΡΙΑ; ΤΑ ΠΛΑΣΤΑ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ήταν πρὶν μισὸν αἰῶνα περίπου, ποῦ ὁ διακεκριμένος βυζαντινολόγος τοῦ Μονάχου Franz Dölger¹ εἶχε διατυπώσει τὴν παρατήρηση ὅτι στὸ Βυζάντιο ἡ πλαστογραφία, ἂν καὶ εἶχε καταστῆ σύνηθες φαινόμενο τοῦ κοινωνικοῦ βίου, δὲν ἀντιμετωπιζόταν ἀνάλογα: ὄχι μόνον δὲν καταβαλλόταν ἰδιαίτερη μέριμνα ἀπὸ τὴν ἔννομη τάξη γιὰ τὴν πάταξη τοῦ ἀδικήματος, ἀλλὰ, ἀντίθετα, τὴν τυχὸν ἐπιτυχία τοῦ πλαστογράφου ἔβλεπε ἡ κοινὴ γνώμη περίπου μὲ συμπάθεια – θαύμαζε τὴν ἐπιδεξιότητα τοῦ πλαστογράφου καὶ καμάρωνε τὴν ἐπιβράβειυσή της. Ὑστερα ἀπὸ 20 χρόνια, ἓνας νέος Ἕλληνας ἱστορικός τοῦ δικαίου ἀντέκρουσε τὴν γνώμη τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ βυζαντινολόγου, δημοσιεύοντας μία *ad hoc* μελέτη «Περὶ τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ»² – ὅπου συγκεντρώνεται ὅλο τὸ διαθέσιμο ὑλικὸ γιὰ τὸ ἐγκλημα καὶ τὴν ἀντιμετώπισή του ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ ἔννομη τάξη: τὴν νομοθεσία καὶ τὴν νομικὴ πρακτικὴ.

Εὐχαριστῶ ἐγκάρδια ἐκεῖνον τὸν νέο, πάντοτε, ἱστορικό τοῦ δικαίου γιατί, ὡς ὑπεύθυνος τοῦ προγράμματος, μοῦ ἀνέθεσε αὐτὸ τὸ εἰδικώτερο θέμα σ' αὐτὸν τὸν κύκλο διαλέξεων.

Ὅπως γίνεται φανερὸ καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ θέματος, ἡ παρουσίαση αὐτῆ δὲν εἶναι γνήσια νομικὴ, «ποινικολογικὴ». Θὰ ἀποπειραθῶ, μετὰ βέβαια ἀπὸ μία συνοπτικὴ παρουσίαση τοῦ

1. Fr. Dölger, «Urkundenfälscher in Byzanz», *Festschrift E.E. Stengel*, Münster-Kολωνία 1952, σελ. 3-20=τοῦ ἴδιου, *Byzantinische Diplomatie*, Ettal 1956, σελ. 384-402.

2. Σπ. Τρωιάνος, *ΕΕΒΣ* 39-40 (1972-1973): *Λειμῶν. Τιμητικὴ προσφορά τῷ καθηγητῇ Νικολάῳ Τωμαδάκη*, σελ. 181-200 [στὴν συνέχεια παραπομπὴ μόνον μὲ τὸ ὄνομα τοῦ συντάκτη].

νομικοῦ πλαισίου, μία εὐρύτερη θεώρηση τῆς παρουσίας τοῦ πλαστοῦ στην βυζαντινὴ ἱστορία – ὡς ἀνοίγμα ἀπὸ τὴν νομικὴ πρὸς τὴν γενικώτερη ἱστορία, καθὼς ἡ παρούσα διάλεξι κλείνει αὐτὸν τὸν «νομικὸ» κύκλο, καὶ γιὰ τὴν σύνδεσί του μὲ ἄλλους ἱστορικοὺς κύκλους πὺ ἐνδεχομένως θὰ ἀκολουθήσουν.

Τὸ νομικὸ πλαίσιο, λοιπόν:

Τὸ ἔγκλημα τῆς πλαστογραφίας ἀντιμετωπίζεται στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο κατὰ βάση ἀπὸ τὸν Κορνήλιο νόμο περὶ πλαστῶν (*Lex Cornelia de falsis*) καὶ ἓνα συγκλητικὸ δόγμα, τὸ *Senatus-consultum Libonianum*. Τὰ σχετικὰ ἔχουν ἐνταχθῆ στην Ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση στὸ βιβλίον 48, τίτλος 10, τοῦ Πανδέκτη: «*De lege Cornelia et de senatusconsulto Liboniano*», καὶ στὸ βιβλίον 22, τίτλος 9, τοῦ Κώδικα: «*Ad legem Corneliam de falsis*». Ἡ ἑλληνικὴ τους ἀπόδοσις ἔχει περιληφθῆ στην μεγάλη βυζαντινὴ κωδικοποίηση, τὰ Βασιλικά –τελευταία ἐπίσημη κωδικοποίηση τοῦ δικαίου στὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ καὶ τελευταία ἐπίσημη κωδικοποίηση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου γενικῶς–, καὶ ἐξακολουθεῖ θεωρητικὰ νὰ ἰσχύη ὡς τὸ τέλος τοῦ βίου τῆς αὐτοκρατορίας³. Ἀπὸ ἐκεῖ ἔχει παραληφθῆ στις μεγάλες ἰδιωτικὲς ἐπεξεργασίες, πὺ στην πράξι ἀντικατέστησαν νωρὶς τὴν χρῆσι τῶν ἰδίων τῶν Βασιλικῶν, κατ' ἐξοχὴν βέβαια στην ἀλφαθητικὴ τους σύνοψη, τὴν λεγομένη «Μεγάλῃ Σύνοψη τῶν Βασιλικῶν», κατὰ τὸν 10ο αἰῶνα⁴, καὶ στὸ συστηματικὸ ἐγχειρίδιον, τὸ *Πόνημα Νομικόν*, τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη, κατὰ τὸν 11ο⁵, καθὼς καὶ στὸ κοινὸ παράγωγον τῶν δύο αὐτῶν ἐγχειριδίων, τὴν ἀλφαθη-

3. Βιβλίον 60, τίτλος 41: «Νόμος Κορνελίου περὶ πλαστῶν καὶ συγκλήτου θέσισμα Λιβωνάνειον». Βλ. καὶ στὸ ὀνομαστὸ ἀναλυτικὸ εὐρετήριο τῶν Βασιλικῶν τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰῶνα, τὸν «Τιπούκειτο» τοῦ Πατζῆ (ἐκδ. C. Ferrini-I. Mercati-F. Doelger-St. Hoermann-E. Seidl, τ. 5, σελ. 237-243).

4. Π, 17: «Περὶ πλαστῶν καὶ τῶν εὐθυνομένων τῶ τοιούτῳ ἐγκλήματι» (ἐκδ. Zachariae: Ζέπων, *IGR*, τ. 5, σελ. 468-469).

5. 35, 158-167: «Νόμος Κορνήλιος περὶ πλαστῶν καὶ περὶ συγκλήτου θέσιματος» (ἐκδ. Σγούτα: Ζέπων, *IGR*, τ. 7, σελ. 478-479). Καὶ ἀπὸ ἄλλα χωρία τῶν Βασιλικῶν: 35, 58 [ἀπὸ Βασιλικά 60, 22, 6.2=Dig. 47, 11, 6 § 2 Οὐλπιανός] 35, 63 [ἀπὸ Βασιλικά 60, 24, 1=Dig. 457, 13, 1 Οὐλπιανός] (Ζέπων, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 467).

τική «Μικρή Σύνοψη» τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου⁶. Ἡ ποινική ρύθμιση εἶναι μᾶλλον ἀπλή. Ἡ βασική ποινὴ ποὺ προβλέπεται, γιὰ τοὺς ἐλευθέρους, εἶναι ἡ deportatio, ὁ «περιορισμός» στὴν ἐλληνικὴ ὀρολογία· ἀλλά, ὅπως ἔχει κατ' ἐπανάληψη ἐπισημανθῆ καὶ σ' αὐτὴ τῆ σειρᾶ τῶν διαλέξεων, ἡ ἀπόδοσι τοῦ ὅρου στὰ ἐλληνικά εἶναι παραπλανητικὴ γιὰ μᾶς: πρόκειται, στὴν πραγματικότητα, γιὰ μίαν βαρύτερη μορφή ἐξορίας ποὺ συνδέεται μὲ ἀπώλεια τῆς πολιτείας (τῆς ιδιότητος τοῦ ρωμαίου πολίτη), καὶ μὲ πλήρη δήμευση τῆς περιουσίας. Εἶναι δηλαδὴ καὶ αὐτὴ μίαν «κεφαλικὴ ποινὴ» – ἄς θυμηθοῦμε π.χ. τὸν πολιτικὸ θάνατο τοῦ παλαιοῦ μας δικαίου (ἂν καὶ δὲν πρόκειται καθόλου γιὰ τὸ ἴδιο πρᾶγμα). Ἔτσι τὴν βλέπουν καὶ οἱ πηγές: *Κεφαλικὴ καταδίκη ἐστὶν ἡ θάνατον... ἡ πολιτείας ἐκπτωσιν ἐπάγουσα*⁷. Κεφαλικὴ, ἀλλὰ ὄχι κατ' ἀκριβείαν «ἐσχάτη» γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἐσχάτη ποινὴ εἶναι κανονικὰ μόνον ὁ θάνατος⁸ – ἀλλὰ ἐνίοτε ἡ ὀρολογία κυμαίνεται: *Ἐσχάτη τιμωρία ἐστὶ... καὶ τὸ μεταλλισθῆναι καὶ περιορισθῆναι, ταῦτα γὰρ πλησιάζει καὶ μιμεῖται θάνατον*⁹. Ἄν καὶ ἡ καθολικὴ δήμευση εἶναι, ἐκ τοῦ νόμου, ἐπακόλουθο τῆς deportatio, ἐδῶ ὁ νομοθέτης τὴν μνημονεύει, γιὰ ἔμφαση, κατὰ πλεονασμόν: *Ἡ τοῦ πλαστοῦ καὶ τοῦ ὡσανεὶ πλαστοῦ τιμωρία περιορισμός ἐστὶ καὶ τελεία δήμευσις*. Αὐτὰ γιὰ τοὺς ἐλευθέρους· γιὰ τοὺς δούλους, θάνατος: *κατὰ δὲ δούλων, ἐσχάτη*¹⁰ – ὁ δούλος, ἂν καὶ «πρᾶγ-

6. Π, 61, 67-74 (ἔκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 6, 498-500)· ἀπὸ τὸν Ἀτταλειάτη καὶ τὰ δύο ἄλλα χωρία τῆς προηγουμένης σημειώσεως: Π, 52-53 (Ζέπων, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 497).

7. Βασιλικὰ 60, 51, 2 (=Dig. 48, 19, 2 Οὐλπιανός). Ἔτσι καὶ τὰ Βασιλικὰ 2, 2, 100 (=Dig. 50, 16, 103 Μοδεστίνος): *Τὰ κεφαλικά ἐπιτίμια θάνατον δηλοῦσι καὶ πολιτείας ἐκπτωσιν* Ἐξάβιδλος Παρ., 3, 22 (ἔκδ. Heimbach, σελ. 798=Πιτσάκης, σελ. 376).

8. Βασιλικὰ 60, 51, 20 (=Dig. 48, 19, 21 Κέλσος): *Μόνον ὁ θάνατός ἐστὶν ἐσχάτη τιμωρία*.

9. Βασιλικὰ 60, 51, 26 (=Dig. 48, 19, 28 Καλλίστρατος).

10. Βασιλικὰ 60, 41, 1.13 (=Dig. 48, 10, 1 § 13 Μαρκιανός: *Poenā falsi vel quasi falsi deportatio est et omnium bonorum publicatio: et si servus eorum quid admiserit, ultimo supplicio adfici iubetur*).

μα» (res) στο ρωμαϊκό δίκαιο, είναι δεκτικός ποινικοῦ κολασμοῦ.

Μποροῦμε νὰ παραθέσουμε καὶ τὴν συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς νομοθετικῆς αὐτῆς προβλέψεως ποὺ περιέχεται στὶς Εἰσηγήσεις, κατὰ τὴν ἐλληνικὴ παράφρασή τους, τὰ *Ἰνστιτοῦτα* τοῦ Θεοφίλου:

*Ἔστι καὶ ὁ Cornélius de falsis, ὃν testamentarium καλοῦμεν, τιμωρούμενος τὸν διαθήκην ἢ ἕτερον συμβόλαιον πλαστὸν γραψαντα ἢ σφραγίσαντα ἢ ἀναγνόντα ἢ ὑποβαλόντα ἢ τὸν διῆθεν ἐκτεθέντα σφραγίδα πλαστὴν ἢ ἐκτυπώσαντα κατὰ κακὸν δόλον. Ἡ δὲ τούτου τιμωρία, κατὰ μὲν τῶν οἰκετῶν ἐστὶ κεφαλικὴ, ὡσπερ καὶ ἡ τοῦ Corneliu de sicariis et ueneficis, κατ' ἐλευθέρου δὲ ἐστὶ *deportatiōn*¹¹.*

Ἡ νὰ χρησιμοποιήσουμε καὶ ἐμεῖς τὴν μνημοτεχνικὴ μέθοδο τῶν «πολιτικῶν» (δεκαπεντασύλλαβων) στίχων ποὺ εἶχε συνθέσει, χάριν τοῦ βασιλικοῦ μαθητῆ του, ὁ Μιχαὴλ Ψελλός:

τῶ δὲ δε φάλις ἔνοχος ὃς ἀλοίη πλαστεύων...

Ἡ δὲ δε φάλις ἀγωγή νόμος τοῦ Κορνηλίου

κινεῖται δὲ κατὰ τινος πλαστὸν πεποιηκότος.

Τοῦ δὲ πουβλικου, δέσποτα, ἢ δε φάλις τιμωρία.

*Κατ' ἐλευθέρων μὲν ἐστὶν ἢ τε *deportatiōn**

καὶ ἢ τελεία δήμευσις. Κατὰ δὲ δούλων πάλιν

ἐσχάτην ἔχει κάκωσιν, πάνδεινον τιμωρίαν¹².

Ἄλλως ἔχει τὸ θέμα, ἂν ὁ δούλος θὰ κριθῆ συγγνωστὸς λόγῳ προσταγῆς τοῦ κυρίου του: *Συγγινώσεται γὰρ ὁ δούλος πειθαρχῶν τῶ δεσπότῃ*¹³. Μπορεῖ ὅμως νὰ εἶχε ἐνεργήσει αὐτοδούλως ἢ καθ' ὑπόδειξη τρίτου προσώπου, ὄχι τοῦ κυρίου του, στὸν ὁποῖον ὠφείλε ὑπακοή¹⁴, καὶ μάλιστα –καὶ αὐτὸ κυρίως, φαίνε-

11. Ἰνστιτοῦτα 4, 18, 7 (ἐκδ. E.C. Ferrini, σελ. 493=Ζέπων, *IGR*, τ. 3, σελ. 269-270) ἀπὸ τὸ ἴδιο χωρίο τῶν Εἰσηγήσεων («De publicis iudiciis»).

12. Στίχ. 331, 530-535 (ἐκδ. G. Weiß, *Fontes Minores*, II, σελ. 172, 180-L.G. Westerink, *Michael Psellus Poemata*, σελ. 137, 145) = ἐκδ. Bosquet: Ζέπων, *IGR*, τ. 7, σελ. 386, 390.

13. Βασιλικά 60, 41, 15.3 (=Dig. 48, 10, 15.3 Καλλίστρατος).

14. Αὐτόθι: Ὁ μέντοι μὴ ὑποκείμενος αὐτῶ οὐκ ὀφείλει πειθαρχεῖν οὐδὲ ποιεῖν τὸ μὴ ἐπιτετραμμένον.

ται, είχε υπ' ὄψη ὁ νομοθέτης— γιὰ ἴδιον ὄφελος κυρίως: νὰ εἶχε παραποιήσει διαθήκη ὥστε νὰ ἀποκτήσῃ τὴν ἐλευθερία του, ἢ καὶ κάποιο κληροδότημα ἀπὸ τὸν κύριό του.

Πράγματι ὁ νομοθέτης μιλώντας γιὰ πλαστά φαίνεται συνήθως νὰ ἔχη υπ' ὄψη του τρεῖς περιπτώσεις:

- τὴν πλαστογράφηση αὐτοκρατορικῆς κυρίως ἢ ἄλλης ἐπίσημης πράξεως¹⁵
- τὴν πλαστογράφηση διαθήκης κατ' ἐξοχίην, περισσότερο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο δικαιοπρακτικὸ ἔγγραφο¹⁶
- τὴν πλαστογράφηση κειμένου, ὥστε νὰ ἐνοχοποιηθῇ τρίτο πρόσωπο¹⁷.

Γιὰ νὰ τελειώνουμε μὲ τὰ νομικά μας:

1. Ἡ ἐκδίκαση ἀνήκει στὴν ἀρμοδιότητα τοῦ κοιαισίτωρος, στὴν Κωνσταντινούπολη (ὅσο τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ποὺ ἰδρύεται, ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ «κοιαισίτωρος», τὸ ἔτος 539 ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχη: Νεαρά 80)¹⁸, ἢ, στίς ἐπαρχίες, τοῦ

15. Βασιλικά 60, 41, 33 (=Dig. 48, 10, 33 Μοδεστίνος): Ὁ πλασταῖς διατάξει μὴπω κυρωθείσαις χρησάμενος περιορισμὸν ἴφισταται. Πρὸβλ. 60, 41, 38 (=Cod. 9, 22, 3): Ὁ χρησάμενος πλαστῶ βασιλικῶ γράμματι πλαστογραφία ὑπόκειται.

16. Πολυάριθμες διατάξεις: βλ. τὴν ἀναγραφή στὸν Τρωιάνο [ἀνωτέρω σημ. 2], 185-186. Πρὸβλ. καὶ στὸν ἀνωτέρω ὄρισμό τῶν Εἰσηγήσεων/Ἰνστιτούτων [σημ. 11]: «Item lex Cornelia de falsis, quae etiam *testamentaria* vocatur, poenam irrogat ei, qui testamentum vel aliud instrumentum falsum scripserit, signaverit, recitaverit, subiecerit...».

17. Βλ. κατωτέρω σημ. 29-33.

18. Κεφ. 7: Πρὸς τούτοις δὲ καὶ ὅσα μέμνην λαμβάνει παραποιήσεως ἤτοι τῆς καλυμμένης πλαστογραφίας ἐν οἰωδήποτε πράγματι, ταῦτα ἀναζητεῖν καὶ τοὺς ἐπὶ τούτοις προσαγγελλομένους συνέχειν καὶ μετὰ γραφὴν καὶ ἐλέγχους τιμωρεῖσθαι τούτους· καὶ γὰρ τῆς τοιαύτης ἀκροάσεως δίδομεν ἐξουσίαν αὐτῶ (καὶ στὰ Βασιλικά 6.6.11). Τὸ ἀξίωμα ἰδρύεται ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ ὡς νέος κερχωρισμένος θεσμός: «κοιαισίτωρ», *quaesitor*, ἀλλὰ στὴν νομοθεσία τῶν Μακεδόνων ἔχει πλέον συγχωνευθῆ καὶ ταυτισθῆ μὲ αὐτὸ τοῦ «κοιαισίτωρος», *quaestor* (*sacri palatii*): πρὸβλ. Ἐξάβιδλος Παρ., 1, 4 (ἐκδ. Heimbach, σελ. 778=Πιτσάκης, σελ. 366-367 καὶ σημ. 1 αὐτόθι). Βλ. εἰδικά, ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία: Γ. Κόλλιας, «Μέτρα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐναντίον τῆς ἀστυφιλίας καὶ ὁ θεσμός τοῦ κοιαισίτωρος», *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, Θεσσαλονίκη 1952, σελ. 39-77.

ἀρχοντα τῆς ἐπαρχίας (τοῦ θεματικοῦ κριτῆ)¹⁹, ἀκόμη καὶ τῶν χαμαιδικαστῶν, ἐὰν σὲ ἀστική δίκη ἐνώπιόν τους προσβληθῆ ἔγγραφο ὡς πλαστό²⁰, μὲ βάση γνωστή γενική ἀρχὴ τῆς βυζαντινῆς δικονομίας²¹.

2. Ἡ ὑποκειμενικὴ ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος περιλαμβάνει μόνον τὸν δόλο: *Τὸ γὰρ πλαστὸν ἀπὸ δόλου ἀμαρτάνεται*²².

3. Ὅσο γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση, ἐδῶ ἔχουμε ἓνα μικρὸ χάος. Οἱ Βυζαντινοὶ μας στὴν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας ὑπάγουν ἓνα πλῆθος πράξεων ποὺ γιὰ μᾶς ἀποτελοῦν αὐτοτελῆ ἐγκλήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλαστογραφία τοῦ δικοῦ μας δικαίου, ὅπως τὴν γνωρίζουμε, στὴν βυζαντινορρωμαϊκὴ «πλαστογραφία» ἐντάσσονται διάφορες μορφές ποινικῆς ἐνδιαφέρουσας συμπεριφορᾶς, πού ἀντιστοιχοῦν σὲ ἐγκλήματα ἀπὸ τὴν ψευδῆ καταμήνυση καὶ τὴν ψευδορζία

19. Πρὸβλ., γιὰ εἰδικὴ περίπτωση, Βασιλικὰ 60, 41, 45 (=Cod. 9, 22, 10): *...παρὰ τῷ ἀρχοντι τῆς ἐπαρχίας τοῦτο ἀποδεικνύεται*.

20. Βασιλικὰ 60, 41, 46 (=Cod. 9, 22, 11): *Κινουμένης δίκης παρὰ χαμαιδικαστῆ περὶ ἐγγράφου, δυνατόν, τοῦ ἑτέρου μέρους λέγοντος αὐτὸ πλαστὸν εἶναι, χρηματικῶς, ἐξετάσαι τὸν χαμαιδικαστὴν καὶ τὰ περὶ τοῦ ἐγκλήματος*.

21. Πὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. λεπτομερῶς: Τρωϊάνος [ἀνωτέρω σημ. 2], σελ. 193-194. – Θὰ ἀποφύγω ἐδῶ νὰ ἐμπλέξω τὸν ἀναγνώστη στοὺς λαβυρίνθους τοῦ βυζαντινοῦ δικονομικοῦ δικαίου· γιὰ τὰ δικονομικὰ θέματα τῆς περὶ πλαστογραφίας δίκης βλ. εἰδικὰ Τρωϊάνος, σελ. 194-199, ἰδίως γιὰ τὸ ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ζήτημα τῆς σχέσεως μεταξὺ τῆς ποινικῆς καὶ τῆς ἀστικῆς δίκης περὶ πλαστοῦ. Μεταξὺ πλῆθους διατάξεων πρὸβλ. Βασιλικὰ 60, 41, 57 (=Cod. 9, 22, 23): *Ἐὰν προενεχθέντος ἐπὶ τῇ δίκῃ συμβολαίου τινός, οἷον διαθήκης ἢ τινος ἑτέρου, ἐπιλαμβάνηται τις αὐτοῦ ὡς πλαστοῦ, οὐ χρὴ εὐθὺς τὸ ἐγκλημα κινεῖσθαι, ἀλλὰ δίδοσθαι προθεσμίαν ἵνα ἐγκληματικῶς ἢ χρηματικῶς κινήσῃ. Δῆλον δὲ ὅτι ἡ χρηματικὴ κατηγορία πρῶτον ἐξετάζεται*: 60, 41, 58 (=Cod. 9, 22, 24): *Ἡ διάταξις κελεύει ἐξουσίαν ἔχειν ἕκαστον ἢ χρηματικῶς ἢ ἐγκληματικῶς διελέγξει τὸ πλαστὸν· φησὶ δὲ ὅτι ἐπὶ παντός συμβολαίου ζητούμεν πρότερον τὰς ἀποδείξεις ἐκ τοῦ προενεγκόντος καὶ μετὰ ταῦτα ἐκ τοῦ λέγοντος πλαστὸν εἶναι τὸ συμβόλαιον*.

22. Βασιλικὰ 60, 41, 55 (=Cod. 9, 22, 22). – Ὁ καταλογισμὸς τῆς πράξεως ἀποκλείεται προκειμένου περὶ ἀνήθου: *Οὔτε τῷ Λιδωνιανεῖω δόγματι, οὔτε τῷ ἐγκλήματι τοῦ πλαστοῦ ἀνήθου ὑποπίπτει* (Βασιλικὰ 60, 41, 22=Cod. 48, 10, 22 pt.).

ὡς τὴν ἀπάτη, τὴν ἀντιποίηση ἀρχῆς ἢ καὶ τὸν ὑποβολιμαῖο τοκετό. Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ ἰδιαίτερα μὲ τὸν λαβύρινθο αὐτό. Στὴν εἰδικὴ μελέτη ποὺ προαναφέραμε, ἡ ὀνομαστικὴ μόνον ἀναγραφή ὠρισμένων μόνον πράξεων, ποὺ συνιστοῦν «πλαστογραφία» στὸ βυζαντινὸ δίκαιο, καταλαμβάνει τέσσερις σελίδες²³ –συνοδευόμενὴ ἀπὸ τὴν δήλωση ὅτι «Ἡ ὑπαγωγή πάντων τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τῆς ἄκρως περιπτωσιολογικῆς ρυθμίσεως... ὑπὸ ἐνιαίαν διατύπωσιν ἀποβαίνει ἀδύνατος»²⁴. Ἄς μείνουμε σὲ μία γενικὴ διάκριση:

- Ἡ δική μας πλαστογραφία, ἡ κατάρτιση πλαστοῦ ἐγγράφου, ἀποτελεῖ, γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, τὸ «πλαστόν» (*falsum*).
- Οἱ ἄλλες ὅλες συναφεῖς πράξεις: τὸ «οἰονεὶ πλαστόν» (*quasi falsum, ὡσανεὶ πλαστόν* στὴν διατύπωσή τους).

Ἄμφιβολία ὑπάρχει γιὰ τὴν νόθευση ἐγγράφου: ἄλλες πηγές τὸ κατατάσσουν στὴν πρώτη κατηγορία («πλαστόν»), ἄλλες στὴν δεύτερη («οἰονεὶ πλαστόν»), ἀλλὰ ἡ διάκριση ἔχει συστηματικὸ κυρίως ἐνδιαφέρον, ἐφ' ὅσον ἡ ἀντιμετώπιση τῶν δύο μορφῶν, ὅπως εἶδαμε, ταυτίζεται: *Ἡ τοῦ πλαστοῦ καὶ τοῦ ὡσανεὶ πλαστοῦ τιμωρία περιορισμὸς ἐστὶ καὶ τελεία δήμεις, κατὰ δὲ δούλων ἐσχάτη*²⁵. Ἡπιώτερη μεταχείριση ἐπιφυλάσσεται στὴν κατασκευὴ καὶ χρῆση πλαστῶν μέτρων καὶ σταθμῶν: ἐξορία καὶ χρηματικὴ ποινὴ²⁶. Πρὸβλ. καὶ στὸ *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον*: *Ὁ καμπανὸν νενοθευμένον ἔχων κηρουλάριος μὴ τῆ τοῦ ἐπάρχου ἐσφραγισμένον βούλλη... τῆ προειρημένη ὑποκείσθω ποινῆ [=δή-*

23. Τρωιάνος, σελ. 182-186.

24. *Αὐτόθι*, σελ. 182.

25. Γιὰ τὴν συστηματικὴ διάκριση τῶν δύο μορφῶν βλ. τὰ χωρία Βασιλικῶν 60, 41, 1 (=Dig. 48, 10, 1 Μαρκιανός) καὶ 60, 41, 23 (=Dig. 48, 10, 23 Παῦλος), καὶ κυρίως τὰ σχόλια στὰ Βασιλικά 60, 41, 1: Τρωιάνος, σελ. 182 καὶ σημ. 1-2.

26. Βασιλικά 60, 41, 32.1 (=Dig. 48, 10, 32 § 1 Μοδεστίνος): *Ὁ πλαστευσάμενος δημόσια μέτρα ἢ στάθμια καὶ τό διπλοῦν τοῦ διαφέροντος δίδωσι καὶ ἐξορίζεται*. Ὑπάρχει ὅμως κάποια διακύμανση πρὸβλ. Βασιλικά 60, 22, 6.2 (=Dig. 47, 11, 6 § 2 Οὐλπιανός): *Καὶ οἱ σταθμοὶ νόθοις χρώμενοι τῆ τοῦ πλαστοῦ τιμωρία ὑπόκεινται, καὶ ὁ πλαστὰ μέτρα ἔχων ἐξορίζεται*.

μευση: *είσκομιζέσθω*]²⁷. Ἡ σφράγιση τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν, τῶν ζυγῶν κ.λπ. ἀπὸ τὸν ἑπαρχο προβλέπεται σὲ πολυάριθμες διατάξεις τοῦ *Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου*²⁸.

Μία ειδικώτερη ποινικὴ πρόβλεψη ἀναφέρεται στὴν περίπτωση ποὺ ἡ προσφυγὴ στὴν πλαστογραφία γίνεται γιὰ νὰ στηριχθῇ κάποιος κατηγορία του κατ' ἄλλου, γιὰ ἔγκλημα ποὺ ἐπισύρει ποινὴ θανάτου (ὅπως καθώρισε ἡ νεαρὰ 77 Λέοντος²⁹, αἶροντας τὴν ἀσάφεια ποὺ ὑπῆρχε στὶς διατάξεις)³⁰. Μὲ δάση μία γενικὴ ἀρχή, ἡ ὁποία διέπει, στὸ ρωμαϊκὸ καὶ βυζαντινὸ δίκαιο, τὴν συκοφαντία σὲ ποινικὴ δίκη, τὴν ἀρχὴ τῆς ταυτοπαθείας³¹ (ἡ

27. 11, 9: ἔκδ. J. Koder, σελ. 116· J. Nicole, σελ. 45=Ζέπων, *IGR*, τ. 2, σελ. 384.

28. Π.χ. 6, 4: "Ὅσοι δὲ ζύγια ἢ βόλια κέκτηνται μὴ τῆ τοῦ ἐπάρχου ἐσφραγισμένα βούλλη, τυπτέσθωσαν καὶ κουρενέσθωσαν" 12, 9: "Ὁ μετὰ καμπανῶν πωλῶν σαπώνιον μὴ τῆ τοῦ ἐπάρχου ἐσφραγισμένον βούλλη, δοῦλος ὢν ἐν τοῖς βασιλικοῖς ἀποδιδέσθω δούλοις, εἰ δὲ ἐλεύθερος, εἰσκομιζέσθω" 13, 2: "Εἴ τις τῶν σαλδαμαρίων ἢ στάθμια ἢ μέτρα κέκτηται μὴ τῆ τοῦ ἐπάρχου ἐσφραγισμένα βούλλη..., τυπτόμενος καὶ κουρενόμενος ἐξοριζέσθω" 16, 6: "Ὅστις τῶν χονδρεμπόρων εὔρεθῆ καμπανὸν κερτημένος μὴ τῆ τοῦ ἐπάρχου ἐσφραγισμένον βούλλη ἢ παρακαμπανίζων, τῆ προειρημένη ὑποκείσθω ποινῇ [=τυπτέσθω καὶ κουρενέσθω]" 19, 4: "Οἱ τὸν οἶνον πλεράσκοντες κάπηλοι, εἰ φωραθεῖεν ἀγγεῖα ἔχοντες μὴ τὸν τοιοῦτον σταθμὸν ἔχοντα ἢ βούλλη τῆ εἰθιμῆ ἐσφραγισμένα, τυπτόμενοι καὶ κουρενόμενοι ἐκδιωκέσθωσαν τοῦ συστήματος."

29. Θεοσιζομεν τοίνυν τὸν τοιαυτὰ τινα πλαστογραφῆσαντα, δι' ὧν τὸ πλαστογράφημα ἰσχὺν λαμβάνει θανάτῳ ὑπάγειν τὸν καθ' οὗ συνεπλάσθη... (ἔκδ. Noailles-Dain, σελ. 269· ἔκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 1, σελ. 146-147).

30. Βασιλικά 60, 41, 56.2: "Ἦνίκα δὲ συστῆ τὸ τῆς πλαστογραφίας ἔγκλημα, εἰ μὲν μέγιστόν τι ἐκ τούτου ἀμαρτάνεται... = Cod. 9, 22, 22 § 2: ...si id exigat magnitudo commissi..."

31. Τελευταῖα: Σπ. Τρωιάνος, "Ὁ Ποινάλιος τοῦ Ἐκλογαδίου: Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ *Corpus iuris civilis* μέχρι τῶν Βασιλικῶν [=Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6], Φραγκφούρτη 1980, σελ. 104-107 (§ 27). Βασικὴ διάταξη στὸ κυρίως βυζαντινὸ δίκαιο: Ἐκλογὴ 17, 51 "Οἱ συκοφάνται, ἐν οἷα δ' ἂν αἰτία συκοφαντήσωσιν τινα, τῆ ταυτοπαθεία ὑποκείσθωσαν (ἔκδ. L. Burgmann, σελ. 242· ἔκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 2, σελ. 61) = Εἰσαγωγὴ 40,18· Πρόχειρος Νόμος 39,15. "Ὁ συκοφάντης τῆ ταυτοπαθεία ὑπόκειται (ἔκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 2, σελ. 361, 218 ἀντίστοιχα)= Ἐξάδιδος 6, 9, 3 "Ὁ συκοφαντήσας τῆ ταυτοπαθεία ὑπόκειται (ἔκδ. Heimbach, σελ. 764=Πιτσάκης, σελ. 359).

όποια επιδιώκει και σήμερα ως ἀρχή τοῦ κανονικοῦ δικαίου στήν ἐκκλησιαστική «ποινική» δίκη)³², σὸν πλαστογράφο στήν περίπτωση αὐτή (τὸν τοιαῦτά τινα πλαστογραφήσαντα, δι' ὧν τὸ πλαστογράφημα ἰσχὺν λαμβάνει θανάτω ὑπάγειν τὸν καθ' οὗ συνεπλάσθη) ἐπιβάλλεται θανατική ποινή³³.

Μποροῦμε νὰ μείνουμε ἐδῶ, γιὰ τὸ συμβατικὸ νομοθετικὸ πλαίσιο. Ἀλλὰ θυμίζουμε ὅτι μεταξὺ τῆς Ἰουστινιάνειας νομοθεσίας καὶ τῶν Βασιλικῶν, μεσολάβησε ἡ παρένθεση τῆς νομοθεσίας τῶν Ἰσαύρων, τῆς Ἐκλογῆς –καὶ ἔχει ἐπαρκῶς τονισθῆ στὶς διαλέξεις αὐτοῦ τοῦ κύκλου ἡ ἐντελῶς ἰδιαίτερη σημασία τῆς νομοθετικῆς μεταρρυθμίσεως τῆς Ἐκλογῆς ὡς πρὸς τὸ ποινικὸ δίκαιο, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, παρὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς νομοθεσίας τῶν Ἰσαύρων ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, τὸ ποινικὸ μέρος τῆς Ἐκλογῆς, οὐσιαστικὰ αὐτοῦσιο, διατηρήθηκε καὶ ἐπεδίωξε στὶς κωδικοποιήσεις τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας καὶ στὶς μετέπειτα ἰδιωτικὲς ἐπεξεργασίαις τους: τὸ βυζαντινὸ ποινικὸ δίκαιο, ὡς τὴν Ἄλωση, παραμένει στήν οὐσία τὸ δίκαιο τῆς Ἐκλογῆς. Στὴν Ἐκλογὴ λοιπὸν τὸ ἐγκλημα τῆς πλαστογραφίας ἀπλῶς ἀγνοεῖται: καμμία πρόβλεψη. Τὸ ἴδιο καὶ στὰ παράγωγά της (μὲ μί-α μόνον ἐξαίρεση ποὺ θὰ δοῦμε), τὸ ἴδιο καὶ στοὺς πρώτους κώδικες τῶν Μακεδόνων, πού, ὅπως εἶδαμε, διατηροῦν κατ' οὐσίαν τὸ ποινικὸ δίκαιο τῆς Ἐκλογῆς: τὴν *Εἰσαγωγὴν* (τὴν παλαιὰ

32. Κανόνας 6 Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου: *καὶ μὴ πρότερον ἐνίστασθαι τὴν κατηγορίαν, πρὶν ἢ ἐγγράφως αὐτοὺς τὸν ἴσον αὐτοῖς ἐπιτιμήσασθαι κίνδυνον, εἴπερ ἐν τῇ τῶν πραγμάτων ἐξετάσει συκοφαντοῦντες τὸν κατηγορούμενον ἐπισκοποῦν ἐλεγχθεῖεν*. Βλ. Τρωιάνος, *Ὁ Ποινάλιος τοῦ Ἐκλογαδίου*, σελ. 105 καὶ σημ. 9, καὶ τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία: Π. Ι. Παναγιωτάκος, *Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτοῦ*. Γ' *Τὸ ποινικὸν δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1962, σελ. 721, 725.

33. Νεαρά 77 Λέοντος [ἀνωτέρω σημ. 29]: *... αὐτὸν παραδιδόμενον τῇ τιμωρίᾳ ἦν καθ' ἑτέρον ἐσκέψατο παλαμῆσασθαι ἀποτέμεσθαι*. Βασιλικά 60, 41, 56.2 [ἀνωτέρω σημ. 30]: *...ἀποτεμένετω αὐτόν· ἂν ἐπρόκειτο γιὰ κατηγορία ποὺ δὲν θὰ ἐπέσυρε τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου, σὸν πλαστογράφο ἐπιβάλλεται ἡ βασικὴ ποινὴ τῆς πλαστογραφίας, ὁ περιορισμός: εἰ δὲ μὴ, περιοριζέτω αὐτόν* =Cod. 9, 22, 22 § 2: *Capitali post probationem supplicio, si id exigat magnitudo commissi, vel deportatione ei qui falsum commiserit imminente*.

«Ἐπαναγωγή»)³⁴ καὶ τὸν *Πρόχειρο Νόμο* –καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὰ κύρια παράγωγά τους³⁵, κατ' ἐξοχὴν στὸ λεγόμενο «*Prochiron auctum*», καὶ τέλος στὸ πλέον διακεκομμένο παράγωγο τοῦ *Προχείρου Νόμου*, πού εἶναι ἡ *Ἐξάβιβλος* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου.

Μόνον σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ παράγωγα τῆς *Ἐκλογῆς*, τὴν λεγομένη «*Ecloga Privata Aucta*», προβλέπεται μία μὴ μαρτυρούμενη ἀπὸ ἀλλοῦ ποινή, ὁ ἀκρωτηριασμός τῆς χειρός: *Οἱ πλαστογράφοι χειροκοπείσθωσαν*³⁶. Εἶναι ἄραγε μία ρύθμιση πού πιθανῶς θὰ εἶχε προταθῆ, γιὰ τὴν συμπλήρωση τοῦ κενοῦ τῆς νομοθεσίας τῆς *Ἐκλογῆς* ὡς πρὸς τὸ ἐγκλημα τῆς πλαστογραφίας (ἐνδεχομένως στὸ *Ἐκλογάδιον* ἢ «*Ecloga Aucta*», ὅπως τὴν ὠνόμασαν οἱ ἐκδότες της, πού πράγματι φαίνεται ὅτι λειτούργησε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή; πάντως δὲν ὑπάρχει στὸ διασωθὲν τμήμα τοῦ «*Ποινάλιου*» τοῦ *Ἐκλογαδίου*, στὸ ὁποῖο βασίζεται καὶ ἡ τελευταία συνολικὴ μελέτη πού διαθέτουμε γιὰ τὸ βυζαντινὸ ποινικὸ δίκαιο)³⁷ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ παρελήφθη, ὅπως ἔχει ὑποτεθῆ, στὴν «*Ecloga Privata Aucta*»; Ἡ πρόκειται ἀπλῶς γιὰ μία κάλυψη τοῦ κενοῦ τῆς *Ἐκλογῆς* ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῆς «*Ecloga Privata Aucta*» μὲ μία εὐλογοφανῆ, μέσα στὸ πλέγμα τῶν ποινῶν τῆς *Ἐκλογῆς*, διάταξη, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν ὁμοία ποινή πού προβλέπεται σταθερὰ γιὰ τὸ συγγενὲς ἐγκλημα τῆς

34. Ὅμως στὴν Εἰσαγωγή 5, 7 ἔχει περιληφθῆ, στὸν τίτλο «*Περὶ τοῦ κοιμιστῶρος*», καὶ ἡ διάταξη τῆς Νεαρᾶς 80.7 πού ἀναθέτει στὸν κοιμιστῶρα/κοιμιστῶρα τὴν ἐκδίκαση τοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας [ἀνωτέρω σημ. 18] (ἐκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 2, σελ. 246). Τὸ ἴδιο καὶ στὸ παράγωγο τῆς Εἰσαγωγῆς, τὴν λεγομένη «*Ἐπαναγωγή aucta*» 4, 7 (ἐκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 6, σελ. 62). Ἀλλὰ ὄχι στὸν Πρόχειρο Νόμο.

35. Στὴν «*Ἐπαναγωγή aucta*» 52, 111 εἰσάγεται ὅμως μεμονωμένη ἡ εἰδικὴ διάταξη τῶν Βασιλικῶν 60, 41, 56.2 καὶ τῆς Νεαρᾶς 77 Λέοντος [ἀνωτέρω σημ. 29-33] μὲ μία «ἐπικίνδυνα» γενικευμένη, στὸ πρῶτο τοῦλάχιστον σκέλος της, διατύπωση: *Δεῖ τὸν πλαστογραφῆσαντα ἀποτέμνεσθαι, καὶ τῇ αὐτῇ παραδίδοσθαι τιμωρία, ἣν καθ' ἑτέρου ἐσκέψατο* (ἐκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 6, σελ. 211).

36. 17, 45 (ἐκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 6, σελ. 45).

37. Σπ. Τρωιάνος, *Ὁ Ποινάλιος τοῦ Ἐκλογαδίου* [ἀνωτέρω σημ. 31]. Γιὰ τὸ θέμα εἰδικά, αὐτόθι, σελ. 103-104.

παραχαράξεως νομίσματος³⁸; "Ἡ μήπως ἀπλῶς ἔχουμε ἓνα φιλολογικὸ ἀτύχημα, ὅπου ἡ ποινὴ θὰ εἶχε μεταφερθῆ μηχανικῶς, ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγουμένη στὴν «*Ecloga Privata Aucta*» διάταξη περὶ τῶν παραχαρακτῶν³⁹, καὶ ἔτσι θὰ εἶχε προκύψει ἓνα ὁμοιοτέλεuton⁴⁰;

"Ὅπως καὶ ἂν ἔχη, ἡ διάταξη τῆς «*Ecloga Privata Aucta*» εἶναι μία μεμονωμένη ἐξαίρεση. Ἐν τούτοις εἶμαι ἔτοιμος, ὄχι μόνον νὰ μὴ ἀρνηθῶ, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐκφράσω τὴν προσωπικὴ μου βεβαιότητα ὅτι μέσα στοὺς βυζαντινοὺς αἰῶνες κάποιοι ἄνθρωποι θὰ ἔχασαν ἀσφαλῶς τὸ χέρι τους γιατί θὰ θεωρήθηκαν ἔνοχοι πλαστογραφίας – ἰδίως ὅταν θὰ ἐπρόκειτο γιὰ πλαστογράφησι αὐτοκρατορικῶν ἢ ἄλλων δημοσίων ἐγγράφων. Ὅχι μόνον, νομίζω, ἐπειδὴ εἰδικὰ στὸν χῶρο αὐτὸ θεωρεῖται ὅτι ὑπῆρχε πρόδλεψη σχετικῆς εὐχερείας: Βασιλικά 60.41.25 *Ὁ ἐξ ὀνόματος ἄρχοντος ἀποδιδούς πλαστὰ γράμματα ἢ προτιθεὶς διάταγμα ἐνέχεται ποινάλια ἰμφάκτουμ καὶ τῷ περὶ πλαστογραφίας*; Βασιλικά 60.41.31 *Ὁ προσφέρων ἐν δίκῃ δικαιώματα καὶ μὴ βεβαιῶν αὐτὰ πρὸς τὸ ἀμάρτημα τιμωρεῖται· εἰ δὲ μείζονος ἄξιός ἐστι τιμωρίας, ὁ βασιλεὺς αὐτὴν ἐρωτώμενος ὀρίζει. Συγγινώσκειται δὲ ὁ προκομίζων ἐν ἀγνοία⁴¹*. Οὐτε γιατί δὲν ἦταν γνωστὴ καὶ στὸ Βυζάντιο ἡ ἀρχὴ *nullum crimen nulla poena sine lege*: ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι μᾶς ἔλεγαν, ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δὲν εἶναι δημιούργημα τῶν νεωτέρων χρόνων⁴². Ἀλλὰ γιατί σ' ἓνα αὐταρχικὸ κράτος, ὅπως ἦταν ἀναμφισβήτητα τὸ Βυζάντιο,

38. Ἐκλογή 17, 18: *Οἱ παραχαράκται μονήτας χειροκοπέισθωσαν* (ἔκδ. Burgmann, σελ. 230· ἔκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 2, σελ. 55). Προβλ. Εἰσαγωγὴ 40, 17· Πρόχειρος Νόμος 39, 14 (ἔκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 2, σελ. 361, 217 ἀντίστοιχα) = Ἐξαβίδλος 6, 14, 3 (ἔκδ. Heimbach, σελ. 772 = Πιτοάκης, σελ. 362). Βλ. Τρωιάνος, *Ὁ Ποινάλιος τοῦ Ἐκλογαδίου*, σελ. 101-103 (§ 26).

39. 17, 44 (ἔκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 6, σελ. 45).

40. Ὁ Τρωιάνος, *Ὁ Ποινάλιος τοῦ Ἐκλογαδίου*, σελ. 104 καὶ σημ. 15 διατυπώνει τὴν ἀντίστροφη ὑπόθεση, ὅτι ἡ διάταξη εἶχε πράγματι συμπεριληφθῆ στὸ Ἐκλογαδίον/«*Ecloga aucta*», ἀπὸ ὅπου ἐξέπεσε στὸ μοναδικὸ ἀποσπασματικὸ χειρόγραφο ποὺ μᾶς ἔχει περιέλθει, ἐνδεχομένως ἀπὸ σφάλμα τοῦ γραφέα, ἐξ αἰτίας ἀκριβῶς τοῦ ὁμοιοτελείτου.

41. = Dig. 48, 10, 25 (Οὐλπιανὸς) καὶ 48, 10, 31 (Καλλίστρατος), ἀντίστοιχα.

42. *Ὁ γὰρ οὐκ ἐστὶ νόμος, οὐδὲ παράδασις* Ρωμαίους 4, 15. Στὸν χῶρο

αυθαιρεσίες τέτοιας μορφῆς δὲν θὰ μπορούσαν ποτὲ νὰ ἀποκλεισθοῦν. Καὶ στὸν χώρο τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἡ ἀπλούστερη –καὶ πιὸ ἀποδεκτὴ λογικὰ– αυθαιρεσία θὰ ἦταν ἡ κατ' ἀναλογίαν ἐλέκταση ἐφαρμογῆς, καὶ σὲ μὴ προβλεπόμενες περιπτώσεις, μιᾶς βασικῆς τάσεως τοῦ βυζαντινοῦ (καὶ γενικώτερα τοῦ ἀρχαίου) δικαίου: τῆς «τιμωρίας» τοῦ μέλους πού ἐγκλημάτησε (ἢ πού «ἀμάρτησε») –«ποινὲς-κάτοπτρα», ὅπως κατ' ἐπανάληψη ἐλέχθη στὶς διαλέξεις αὐτῆς τῆς σειρᾶς, εἴτε πρόκειται γιὰ «ειδιζή πρόληψη» εἴτε ὄχι. Ὅταν ὁ Ἰουστινιανὸς αυθαίρετα ἐπιβάλλῃ τὴν ἀποκοπή τοῦ πέους σ' αὐτοὺς πού θεωρεῖ ἐνόχους ὁμοφυλοφιλίας, ἐρωτᾶται: *διὰ τί ταύτη τοὺς ἀρρενοφθόρους κολάζεις; Ἡ ἀπάντησή του εἶναι: εἰ δ' ἄρα ἱεροσυλήκασι, οὐκ ἂν τὴν χεῖρα τούτων ἀπέτεμνον;*⁴³. (Ἐνδεικτικὸ τῆς αυθαιρεσίας: κανεὶς δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ δῆ ἂν ἡ ἴδια ἡ ἱεροσυλία τιμωρῆται πράγματι μὲ ἀποκοπή τῆς χειρός...)⁴⁴. Ὅταν ὁ νικητὴς τοῦ στόλου τῶν Ἀράβων πατρικίος Νικητᾶς Ὁρορύφας ἐπιβάλλῃ τὴν γνωστὴ φρικτὴ μεταχείριση, ἰδίως στοὺς ἐξωμότες χριστιανούς πού εἶχαν πολεμήσει μὲ τοὺς ἐχθρούς του, π.χ. τὴν ἐκδορά, θὰ ἐξηγήσῃ ὅτι τὸ δέγμα τους πρέπει νὰ τοὺς ἀφαιρεθῇ γιατί δὲν τοὺς ἀνήκει: μὲ τὴν βάπτισή τους ἀνῆκε πλέον στὸν Χριστό, τὸν ὁποῖο ἀρνήθηκαν· ἄλλως: εἶναι ἡ ἐκδορά τοῦ δέρματος πού «ἀμάρτησε» εἶχε δεχθῆ τὸ βάπτισμα, καὶ τὸ «ἀρνήθηκε»: *Τοὺς μὲν τὴν τῆς σαρκὸς δορὰν ἀφαιρούμε-*

τοῦ κανονικοῦ δικαίου, πρβλ. Σπ. Τρωιάνος, «Ἡ μὴ ἀναδρομικότητα ποινικῶν διατάξεων στοὺς κανόνες τῆς Πενθέκτης συνόδου», *Βυζαντιακά* 14 (1994), σελ. 81-93 – Ὁ Προκόπιος ἀναφερόμενος στὴν αυθαίρετη μεταχείριση τῶν ὁμοφυλοφίλων ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ –τὴν ὁποία ὁμως θεωρεῖ τυπικὴ νομοθετικὴ ρύθμιση–, ἐνοχλεῖται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς ἀναδρομικῆς ἐφαρμογῆς ποινικῆς διατάξεως: *οὐ τὰ μετὰ τὸν νόμον διερευνώμενος, ἀλλὰ τοῖς πάλαι ποτὲ ταύτη δὴ τῇ νόσω ἀλόνας* [βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Ἡ θέση τῶν ὁμοφυλοφίλων στὴ βυζαντινὴ κοινωνία», *Οἱ περιθωριακοὶ στὸ Βυζάντιο*, Πρακτικὰ ἡμερίδας, Ἀθήνα, Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν, 1993, σελ. (171-269) 208-209, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς παραπομπές].

43. Ζωναρᾶς 14, 7, 3 (ἔκδ. Βόννης, III, 159). Πὰ τὸ χωρίο: Τρωιάνος, *Ὁ Ποινάκιος τοῦ Ἐκλογαδίου*, σημ. 6 Πιτσάκης [ἀνωτέρω σημ. 42], σελ. 209.

44. Πὰ τὴν ποινικὴ μεταχείριση τῆς ἱεροσυλίας στὸ βυζαντινὸ δίκαιο βλ. Τρωιάνος, *Ὁ Ποινάκιος τοῦ Ἐκλογαδίου*, σελ. 48-52 (§ 15).

νος, καὶ μᾶλλον τοὺς ἀρνησαμένους τὸ βάπτισμα τοῦ Χριστοῦ, τοῦτο παρ' αὐτῶν ἀφαιρεῖσθαι λέγων, καὶ οὐδὲν ἴδιον⁴⁵. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν ἔχουμε βέβαια νὰ κάνουμε κᾶν μὲ ἀπονομή δικαιοσύνης, ἀλλὰ μὲ στρατιωτικά μέτρα: τὴν ἐν πολέμῳ βάρβαρη μεταχείριση τῶν ἡττημένων ἀπὸ τὸν νικητῆ, ὅπως σὲ κάθε ἐποχὴ καί, δυστυχῶς, σὲ κάθε κοινωνία. Καὶ ἡ φράση τοῦ Ὁροῦφα ἀποτελεῖ μᾶλλον τὸ σύνηθες στὶς περιπτώσεις αὐτὲς σαδιστικὸ «μαῦρο χιοῦμορ» τοῦ θριαμβεύοντος νικητῆ, πὺ ἀπολαμβάνει τὸ «ἔργο» του, παρὰ πραγματικὴ προσπάθεια «θεωρητικῆς» θεμελιώσεως τῶν πράξεών του. Πάντως –ἄς μὴ ξεχνοῦμε καὶ αὐτὸ– καὶ γιὰ τὶς δύο περιπτώσεις: καὶ γιὰ τὴν ὁμοφυλοφιλία καὶ τὴν ἱεροσουλία (στὸν διάλογο τοῦ Ἰουστινιανοῦ) καὶ γιὰ τὴν ἀποστασία (στὸ περιστατικὸ τοῦ Ὁροῦφα), τὸ κείμενο δίκαιο προέβλεπε, οὕτως ἢ ἄλλως, τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου⁴⁶.

Τέλος μὲ τὸ θετικὸ δίκαιο. Τί ξέρομε ὅμως γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ του; Σπεύδω νὰ ἀπαντήσω: τίποτε. Δὲν ξέρομε τίποτε γιὰ ποινὲς πὺ πράγματι νὰ ἔχουν ἐπιβληθῆ σὲ πλαστογράφους. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ, ὅπου περιγράφει τὴν ζωὴ στὶς φυλακὲς, «Στίχοι εἰς ὄν κατεσχέθη καιρόν»:

*Ἄλλοι τὰς χεῖρας ἔφερον σιδήρῳ δεδεμένους
ὡς χεῖρα μιμησάμενοι τὴν βασιλικωτάτην
καὶ τολμηρῶς ὑπογραφαῖς χρησάμενοι κοκκίναις⁴⁷.*

45. Σκυλίτσης: ἔκδ. Η. Θυπι. σελ. 153-154· Συνεχιστὴς Θεοφάνους: ἔκδ. Βόννης, σελ. 300-301· βλ. αὐτόθι καί: ἄλλους ...ἀπὸ τοῦ μετεώρου πρὸς λέθη-
τας πίσιης μεσοῦς ἐμβάλλων τε καὶ ὠθῶν, τοῦ ἴδιου αὐτοῖς μεταδιδόναι βα-
πτίσματος ἔλεγε, τοῦ ἐπωδύνου καὶ ζοφεροῦ. Εἰδικὴ μελέτη: Γ. Πουλῆς, «Ἡ
στάση τοῦ Νικήτα Ὁροῦφα πρὸς τοὺς ἐξομῶτες: ἐπιβολὴ ποινῆς ἢ αὐθαίρετη
πράξη τοῦ νικητῆ;», *Γ' Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο, Πρακτικά*, Θεσσαλονί-
κη 1989, σελ. 27-39.

46. Γιὰ τὴν ὁμοφυλοφιλία βλ. Τρωιάνος, *Ὁ Ποινάριος τοῦ Ἐκλογαδίου*, σελ.
16-19 (§ 5) καὶ Πιτσάκης, 182-185, 207-209· γιὰ τὴν ἱεροσουλία: Τρωιάνος,
ἐνθ' ἄνωτ. [σημ. 44]· γιὰ τὴν ἀποστασία: Τρωιάνος, σελ. 45-48 (§14).

47. Στίχ. 501-503 (ἔκδ. Εὐδ. Τσολάκη, 20· Legrand, *Bibliothèque Grecque
Vulgair*, I, σελ. 34). Γιὰ τὸ χωρίο βλ. Φ. Κουκουλῆς, *Βυζαντινῶν δίος καὶ πο-
λιτισμός*, τ. 3, Ἀθήνα 1949, σελ. 236-237 καὶ Τρωιάνος [σημ. 2], σελ. 190
σημ. 1.

Τί μᾶς λέγουν οἱ στίχοι αὐτοί; Τίποτε ἀπολύτως. Κανείς δὲν μπορεῖ νὰ ξέρῃ τί τύχη τελικὰ περίμενε αὐτοὺς τοὺς «καταδικούς», πού στὴν πραγματικότητα εἶναι μᾶλλον ὑπόδικοι (καθ' ἑαυτὸ ποινὲς στερητικῆς τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἄγνωστες στὸ Βυζάντιο). Πάντως ἡ διατύπωση δὲν μοῦ δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι ἄνθρωποι πού περιμένουν θάνατο ἢ ἀκρωτηριασμό: μνημονεύεται μόνον τὸ ὅτι εἶναι σιδηροδέσμοι, καὶ αὐτὸ τοὺς φαίνεται ἤδη ἀρκετὸ κακό.

Ὁ Σπ. Τρωιάνος ἀποδίδει τὴν ἔλλειψη μαρτυριῶν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ποινικῶν διατάξεων περὶ πλαστογραφίας –παρὰ τὴν σωρεία καὶ τῶν μαρτυριῶν γιὰ πλαστὰ ἔγγραφα⁴⁸, ἀλλὰ καὶ τῶν πλαστῶν ἐγγράφων πού μᾶς ἔχουν περιέλθει, ἀπὸ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ κυρίως ἐποχὴ, σὲ τρεῖς κυρίως παράγοντες: (α) Ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς ἀποφάσεων πού διαθέτουμε. Οἱ ἀποφάσεις αὐτὲς εἶναι, ἄλλωστε, σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀποφάσεις ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν, ἐνῶ ἡ ποινὴ θὰ ἐπεβάλλετο κατὰ τὴν ποινικὴ διαδικασίαν· (β) Οἱ ἀποφάσεις πού μᾶς ἔχουν περιέλθει προέρχονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπὸ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια (ἢ δικαστήρια μὲ τὴν συμμετοχὴ ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν), τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν δικαιοδοσίαν γιὰ τὴν ἐπιβολὴ κοσμικῶν ποινῶν

48. Γιὰ τὸν «σημαντικὸν ἀριθμὸν ἀποφάσεων ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται θέματα πλαστότητος ἀποδεικτικῶν ἐγγράφων» βλ. Τρωιάνος, σελ. 194 σημ. 6, καὶ τοῦ ἴδιου, «Ὁ ἔλεγχος τῆς γνησιότητος τῶν ἀποδεικτικῶν ἐγγράφων ἐν τῇ βυζαντινῇ δίκῃ», *Ξένιον: Festschrift für Pan. J. Zervas*, 1. Ἀθήνα 1973, σελ. 696 κ.ε. – Ἡ μόνη νομολογιακὴ συλλογὴ πού διαθέτουμε ἀπὸ τὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο, ἡ *Πείρα*, ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις κυρίως τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαιοῦ, τοῦ ἐπιφανέστερου ἐπάνωμα γνωστοῦ Βυζαντινοῦ δικαστῆ (11ος αἰ.), περιλαμβάνει ἓνα ἰδιαιτέρου κεφάλαιο (64) «περὶ πλαστοῦ» (ἐκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 4, σελ. 237-239). Στὴν ἀντίστοιχα πλουσιώτερη «προσωπικὴ» νομολογιακὴ συλλογὴ τῆς ὑστερῆς βυζαντινῆς περιόδου (13ος αἰ.), τὴν νομολογίαν τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ δικαστηρίου τῆς αὐτοκέφαλης ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος (Δημήτριος Χωματιανός), βρισκόμυ ἐνδιαφέρουσες ἰδιωτικῆς ὑποθέσεις ὅπου γίνεται μνεία ἢ χρῆση πλαστῶν ἐγγράφων: ἀρ. 31 (ἐκδ. Ρίττα, στ. 135-142), ἀρ. 92 («... καὶ περὶ πλαστοῦ»: αὐτ., στ. 403-408) ἢ ἀντίστοιχη μνεία στὴν ἐπιγραφὴ τῆς ἀποφάσεως ἀρ. 45 («... καὶ περὶ πλαστῶν»: αὐτ., στ. 197-204) δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται στὸ κείμενο.

(γ) Ἐπειδὴ συνήθως οἱ πλαστογραφήσεις ἀνακύπτουν σὲ σχέσηι μὲ ἰδιωτικὰ δικαιώματα καὶ διαφορὲς, κατὰ κανόνα οἱ ἐνδιαφερόμενοι θὰ εἶχαν μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν εὐόδωση τῆς νομικῆς θέσεώς τους καὶ τὴν οἰκονομικὴ τους ἱκανοποίηση, παρὰ γιὰ τὸν ποινικὸ ζολασμὸ τοῦ ἀντιδίκου· ἔτσι πλῆθος συμβιβασμῶν θὰ εἶχαν σταματήσῃ πολλὲς ὑποθέσεις πρὶν φθάσουν στὰ ποινικὰ δικαστήρια⁴⁹. Ἴσως νὰ εἶναι ἔτσι οὕτως ἢ ἄλλως, πράγματι ἡ νομολογία πού διαθέτουμε ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ δικαστήρια εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένη – καὶ ἀπὸ τὰ ποινικὰ οὐσιαστικὰ ἀνύπαρκτη.

Εἶναι ὅμως ἀναντίρρητο, νομίζω, ὅτι, πέρα καὶ ἀπὸ τὴν ἀπουσία μαρτυριῶν, ἔχουμε θετικώτερα δείγματα μιᾶς ἀδιαφορίας, πράγματι, τῆς ἐννομῆς τάξεως, καὶ τῆς κοινῆς ἀντιλήψεως, ἀπέναντι στοῦ ἐγκλήματος τῆς πλαστογραφίας.

Ἔτσι, παραδείγματος χάριν, τὸ ἐγκλημα τῆς πλαστογραφίας δὲν ἔχει τυποποιηθῆ καὶ σὲ κανονικὸ ἀδίκημα, σὲ ἐκκλησιαστικὸ «ἐγκλημα», ὅπως ἔχει γίνεῖ μὲ τὴν πορνεία, τὴν μοιχεία, τὴν παιδεραστία, τὸν φόνο, τὴν κλοπὴ, τὴν τυμβωρυχία καὶ ἄλλα ἐγκλήματα τοῦ κοινοῦ ποινικοῦ δικαίου. Ἐνας λαϊκὸς πού πλαστογραφεῖ δὲν ὑπόκειται γιὰ τὴν πράξι του αὐτὴ σὲ καθ' ἑαυτὸ ἐκκλησιαστικὴ ποινὴ – ἀπλῶς ὁ πνευματικὸς του μπορεῖ νὰ δεχθῆ τὴν μετάνοιά του μὲ ἢ χωρὶς ἐπιτίμιο, κατὰ τὴν διάκρισίν του. Τυποποιημένο ἐκκλησιαστικὸ ἐγκλημα δὲν εἶναι οὔτε γιὰ τὸν κληρικὸ: θὰ ἀντιμετωπισθῆ ἀπλῶς «ὡς παράβασις τῆς εἰς τοὺς λειτουργοὺς τῆς Ἐκκλησίας ἐπιβαλλομένης γενικῆς συμπεριφορᾶς», καὶ ἐπειδὴ γίνεται γενικὰ δεκτὸ ὅτι «ἡ ἐκκλησία τιμωρεῖ τοὺς λειτουργοὺς τῆς πού προσβάλλουν τὴν ἐννομὴ τάξι τῆς πολιτείας»⁵⁰.

49. Τρωιάνος, σελ. 199-200.

50. Τρωιάνος, σελ. 189. – Ἡ πλαστογραφία, πού ἀπουσιάζει οὐσιαστικὰ, ὅπως εἶδαμε, ἀπὸ τὸ τελευταῖο ἐγχειρίδιο τοῦ κοσμικοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, τὴν Ἐξάβιβλο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (ca. 1345) – ἡ ὁποία ἀποδίδει κατὰ βάσιν τὸ ποινικὸ δίκαιο τῆς Ἐκλογῆς μέσω τοῦ Προχείρου Νόμου–, ἀπουσιάζει ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (1335), τὸ ὁποῖο περιέχει μὲν καὶ διατάξεις τοῦ κοσμικοῦ δικαίου, ἀλλὰ

Τὸν Αὐγούστο τοῦ 1386 ὁ πρεσβύτερος Ἀνδρόνικος Βασιλικὸς ἀποδεικνύεται ἔνοχος γιὰ πλαστογράφηση αὐτοκρατορικοῦ ἐγγράφου. Ποιά εἶναι ἄραγε ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀντιμετώπιση; Καταδικάζεται σὲ ἀπλὴ ἀργία: Ἐπεὶ ἐνέπεσον πολλάκις εἰς τινα παραπτώματα, καὶ ἐξ ἐκείνων παρασυρεῖς ἐποίησα βασιλικὸν ὀρισμὸν ψευδῆ, καὶ διὰ τοῦτο ἐκωλύθην τῆς ἱερουργίας παρὰ τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν δεσπότου, τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου— καὶ λαμβάνει εὐκόλα χάρη, ὅταν ὑπόσχεται νὰ μὴ κἀνῆ τέτοιες μικροαταξίες στὸ μέλλον: νὰ ἀπόσχη πάσης φαρσογραφίας καὶ πάσης κακῆς πράξεως ἀπηγορευμένης τῆ τῶν ἱερέων πολιτεία. Εἰ δὲ εὕρεθῆιν ποτὲ ποιῆσαι τοιοῦτόν τι ...ἢ ἄλλῃ τινὶ παρανομία ὅπωςδήποτε ὑπηρετήσω ἢ φαρσογραφίαν ποιήσω, ἵνα ἀναπολογήτως καὶ δίχα τινὸς συμπαθείας ἀπογυμνωῶμαι πάσης ἱερωσύνης⁵¹. Θὰ καθαιρεθῆ ὕστερα ἀπὸ 6 χρόνια, μόνον ὅταν, καὶ μετὰ τὴν ὑπόσχεση, καὶ μετὰ τὴ χάρη, θὰ πλαστογραφῆσῃ καὶ ἄλλο αὐτοκρατορικὸ ἐγγράφο! Παρισταμένου καὶ τοῦδε τοῦ παλᾶ Βασιλικοῦ εἰς τὴν σύνοδον καὶ ὁμολογοῦντος γραφῆναι τὸ τοιοῦτον πεπλασμένον πρόσταγμα παρ' αὐτοῦ, διὰ τὸ μὴ δύνασθαι ἐκφυγεῖν τὸ τοιοῦτον ἐγκλημα, ὡς ὄντων γνωρίμων τοῖς πᾶσι τῶν γραμμάτων αὐτοῦ⁵². Καὶ μιᾶμε γιὰ ἀπλῆ

εἶναι συγκροτημένο μὲ κύριο κορμὸ τὸ κανονικὸ δίκαιο. Ἔτοι ἡ πλαστογραφία, κατ' οὐσίαν, ἀποσιωπάται στὰ δύο νομικὰ ἐγχειρίδια, μέσω τῶν ὁποίων (καὶ τῶν μεταγενεστέρων ἐπεξεργασιῶν καὶ παραγῶγων τους) ἐξασφαλίσθηκε κυρίως ἡ ἐπιβίωση τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὴν μεταβυζαντινὴ ὀρθόδοξη Ἀνατολή.

51. *MM*, τ. 2, σελ. 89-90. J. Darrouzès, *Regestes*, VI, σελ. 103-104 ἀρ. 2803. Ὁ θαυμασὸς αὐτὸς κληρικὸς εἶχε ἤδη καταδικασθῆ (καὶ λάβει χάρη, ἐν συνεχείᾳ) πρὶν πέντε χρόνια γιατί εἶχε εὐλογήσει κωλυμένους γάμους: *MM*, τ. 2, σελ. 30. *Regestes*, VI, σελ. 39 ἀρ. 2719 (Αὐγούστος 1381). Στὴν ὑπόσχεσίν του τοῦ Αὐγούστου 1386 ἀναφέρεται καὶ στὴν παλαιότερη αὐτὴ δραστηριότητα: εἰ δὲ ἡ εὐλογία παρὰ γνώμην, ὡς εἴρηται, ἔννομον ἢ παράνομον συνοικέσιον...

52. *MM*, τ. 2, σελ. 160-161. *Regestes* VI, σελ. 190 ἀρ. 2908 (Ἰούνιος 1392): ἐνεφανίσθη εἰς τὴν σύνοδον πρόσταγμα πεπλασμένον, ἔχον καὶ τὴν συνήθη ὑπογραφὴν δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων, γραφὴν παρὰ πρεσβυτέρου Ἀνδρονίκου τοῦ Βασιλικοῦ, ἔμπλεον διαβολῆς καὶ συκοφαντιῶν... Ἡ τελευταία αὐτὴ φράση φαίνεται νὰ ἐξασθενίξῃ, τοῦλάχιστον γιὰ τὴν περίπτωση αὐτή, τὴν ὑπόθεση

καθαίρεση –εσχάτη βέβαια τῶν ἐκκλησιαστικῶν ποινῶν γιὰ κληρικούς, ἀλλὰ πού ἐπιβάλλεται, καί μάλιστα στούς βυζαντινοὺς χρόνους, μὲ ἀρκετὴ εὐκολία, καί πάντως ὄχι μὲ ἐξαιρετικὴ σπανιότητα. Ποῦ εἶναι πλέον ἡ *deportatio* καί ἡ γενικὴ δήμευση, καί ἡ *ποιναλία ἰμφάκτουμ*, πού λέγαμε; Κοσμικὲς ποινὲς δὲν θὰ ἐπεβάλλοντο βέβαια ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸ δικαστήριον, ὅπου καί ἐξηγτελεῖτο κατὰ κανόνα γιὰ κληρικούς καί μοναχοὺς ἡ ποινικὴ ἀξίωση τῆς πολιτείας⁵³. Ἀλλὰ εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ πράξη δὲν ἀντιμετωπίζεται μὲ τὴν ἀναμενόμενη ἀυστηρότητα: μὲ τὴν ἐντύπωση πού ἔχει σχηματίσει προκατελιημμένα στὸ μυαλό του ὁ κοινὸς ἄνθρωπος γιὰ τὸν ποινικὸ κολασμὸ στὸ Βυζάντιον, θὰ περιμέναμε ὅτι ἓνα ἄνθρωπο πού πλαστογραφοῦσε, σχεδὸν κατ' ἐπάγγελμα, αὐτοκρατορικὰ διατάγματα, θὰ τὸν εἶχαν περίπου διαμελίσει... Καί μὴ νομισθῆ ὅτι εἶναι ἡ ἐκκλησιαστικὴ δικαιοσύνη ἐδῶ πού «σώζει» τοὺς δικούς της ἀπὸ τὴν κοσμικὴ δικαιοσύνη: μαθαίνουμε ὅτι ἡ χάρις τοῦ εἶχε δοθῆ *διὰ συμπαθείας καί μνημόματος τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκράτορα, τοῦ κραταιοῦ καί ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καί βασιλέως*⁵⁴.

τοῦ Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 2803, ὅτι οἱ πλαστογραφίες τοῦ Βασιλικοῦ συνδέονταν κυρίως μὲ τὴν δραστηριότητά του σχετικὰ μὲ τὴν τέλεση κωλυομένων γάμων: «il traffiquait surtout des bulles de mariage» (βλ. καί κατωτέρω σιμ. 54).

53. Βλ. εἰδικά: Τρωιάνος, σελ. 200 καί σιμ. 2 καί τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφία. Πά τὴν ὑπόθεση τοῦ Βασιλικοῦ βλ. *αὐτόθι*, σελ. 189 καί σιμ. 1-3.

54. *MM*, τ. 2, σελ. 89. Προφανῶς ἡ βασιλικὴ αὐτὴ εὐνοία εἶχε ὀδηγήσει δύο φορὲς στὴν ἐλαφρὰ καταδίκη καί ἐν συνεχείᾳ στὴν ἀπονομὴ χάριτος στὸν Βασιλικό, ἀλλὰ καί πιθανῶς τὸν εἶχε ἀποθρασύνει νὰ «διαχειρίζεται» μὲ ἀνεση τὴν αὐτοκρατορικὴ ὑπογραφή τῶρα, μετὰ τὴν ὑποτροπὴ του, προκρίνεται ἡ εὐνοία αὐτὴ νὰ «λησμονηθῆ»: αὐτὸς εἶναι ἴσως ὁ λόγος πού ἡ τελευταία ἀπόφαση τῆς καθαίρεσεως ἀποφεύγει νὰ ἀναφερθῆ στὰ δύο προηγούμενα, γεγονός πού ὁ Darrouzès, *Regestes*, ἀρ. 2908, βρῖσκει εὐλόγα «surprenant». –Στὴν τελευταία αὐτὴ ἀπόφαση τοῦ 1392 ὑπάρχει μία μετέωρη («en suspension») μνεία τοῦ βασιλέως: *οὗτος ὁ πρεσβύτερος τὸν κραταιὸν καί ἅγιον ἡμῶν αὐθέντην καί βασιλέα* (*MM*, τ. 2, σελ. 161), μὲ τὴν ὁποία ὁ συντάκτης ἢ ὁ γραφεὺς κάτι ἤθελε νὰ δηλώσῃ γιὰ τὴν σχέση τοῦ Βασιλικοῦ μὲ τὸν βασιλέα, τὸ ὁποῖο τελικὰ ἀποσιώπησε· κατὰ τὸν Darrouzès «il devait être précisé en cet endroit que le faux était dirigé contre l'empereur», ἀλλὰ, ὑποθέτω, μὲ τὴν

Τι συμβαίνει λοιπόν; Είναι πράγματι η πλαστογραφία ένα έγκλημα χωρίς τιμωρία στο Βυζάντιο; Είναι όρθη η θέση του Dölger ή η αντίκρουσή της από τον Τρωιάνο; Σπεύδω να πω ότι, κατά τη γνώμη μου, και οι δύο έχουν δίκαιο, ο καθένας από την άποψή του – ή όποια εξηγείται από την θέση του καθενός. Ο διδάσκαλος της βυζαντινής διπλωματικής, που ήταν ο Franz Dölger, έβλεπε με απόγνωση το πλήθος των πλαστών έγγραφων που μās έχουν περιέλθει. Έβλεπε και το πλήθος των σχετικῶν μαρτυριῶν. Έβλεπε, ὄχι μόνον τὰ κοινὰ προϊόντα τῆς λαϊκῆς ἀπάτης, μία πλαστὴ διαθήκη ἢ ἓνα πλαστὸ πωλητήριο γιὰ τὸ κτήμα κάποιου φτωχοδιαβόλου, ἀλλὰ μητροπολίτες καὶ μοναχοὺς νὰ ἔχουν πλαστογραφήσει αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα γιὰ χάρις τῆς μητροπόλεώς τους ἢ τῆς μονῆς τους, ἔβλεπε πλαστά ἔγγραφα νὰ δημιουργοῦν ἱστορία, ἔβλεπε τὴν κατασκευὴ πλαστῶν γιὰ ἰδεολογικὴ χρῆση –ἀτιμωρητί⁵⁸. Καὶ ἡ προσωπικὴ του γερμανικὴ ἀντίληψη τῆς τάξεως δὲν μπορούσε νὰ τὸ ἀποδεχθῆ.

Ὁ Σπ. Τρωιάνος, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε ἐν πολλοῖς, στὶς ἡμέρες μας, τὴν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸ βυζαντινὸ ποινικὸ δίκαιο –ὄχι πὰ μόνον γιὰ τὸ ἀστικό, πού μονοπωλοῦσε οὐσιαστικὰ τὸ ἐνδιαφέρον (ἄλλωστε στὴν χώρα μας, αὐτὸ ἦταν πού ἴσχυε σχεδὸν ὡς τὶς ἡμέρες μας, ὡς τὴν θέση σὲ ἐφαρμογὴ τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικα τὸ 1946)– καθὼς καὶ τὴν τελευταία συστηματικὴ ἔκθεση τοῦ βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου, μὲ βάση τὸ ἐπεξεργασμένο ἢ ἀναμορφωμένο δίκαιο τῆς *Ἐκλογῆς*⁵⁹– ὅπου, σημειωτέον, ὅπως εἶδαμε, τὸ ἔγκλημα τῆς πλαστογραφίας ἀπουσιάζει–, εἶναι λογικὸ νὰ δλέπη αὐτὸ πού εἶναι ἡ νομικὴ «θεσμικὴ» ἀλήθεια: ἡ πλαστογραφία εἶναι ἔγκλημα τοῦ βυζαντινοῦ ποινικοῦ δικαίου, ἀστηρότατα τιμωρούμενο στὰ Βασιλικά, τὰ ὁποῖα ἐπανέρχονται, μετὰ τὴν παρένθεση τῆς *Ἐκλογῆς*, στὸ ἰου-

58. Πρὸβλ. στὸ εὐρετήριο τῆς *Byzantinische Diplomatiek* [ἀνωτέρω σημ. 1] τὰ θέματα: Fälscher, Fälschungen, Fälschungs-Bestrafung, Fälschungs-Delikt, Fälschungs-Technik, Echtheitsuntersuchung im Ma., genealog. Fälschung, Massen-fälschung, Nachzeichnung, πλαστογραφία κ.λπ.

59. Ὁ *Ποινάκιος τοῦ Ἐκλογαδίου* [ἀνωτέρω σημ. 31].

Ὁ ἱερέας Ἀνδρόνικος Βασιλικὸς εἶχε καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ συμβολαιογράφου (ταβουλλαρίου), ἡ ὁποία ἀσφαλῶς τὸν διευκόλυνε στὸ «ἔργον» του⁵⁵. Ἀλλὰ καὶ ἡ μεταχείριση τῶν κοσμικῶν συναδέλφων του δὲν ἦταν αὐστηρότερη. Ἐνας συμβολαιογράφος τὸ 1315 καταλαμβάνεται καὶ ταῦτα ὦν καὶ ἐν πολλοῖς κατεγνωσμένοις ὡς πεπλασμένα καὶ ψευδῆ ἐν τοῖς παρ' αὐτοῦ σημειουμένοις συμφώνοις ἐγγράφων. Τί τοῦ συνέβη ἄραγε; Καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἀργίαν κατεδικάσθη τῆς τοιαύτης ταβουλλαρικῆς ὑπηρεσίας⁵⁶. Παύση, λοιπόν, ἀπὸ τῆ θέσης! Καὶ ποῦ πλέον ἡ derogatio, καὶ ἡ τελεία δήμευση, καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς πολιτείας;

(Φυσικὰ ἔχουμε καὶ τὶς περιπτώσεις ὅπου ἀκολουθεῖται καὶ ἡ τυπικὴ ποινικὴ διαδικασία: σὲ μία ἀστικὴ διαφορὰ ποῦ ἐκδικάζεται ἀπὸ δικαστήριον ποῦ προεδρεύεται ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Σεργῶν (1365) –ἡ Ἐκκλησία μετέχει πλέον στὴν ἀπονομὴ καὶ τῆς κοσμικῆς δικαιοσύνης σ' αὐτὴν τὴν περίοδο τῆς παρακμῆς τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας– γίνεται λόγος γιὰ τὴν ποινικὴ δίκη, στὴν ὁποία θὰ παραπεμφθῆ ὁ δράστης τῆς πλαστογραφίας ἐνὸς ἐγγράφου ποῦ ὑπεβλήθη στὸ δικαστήριον: ἀποτίσει δὲ ὁ τοιοῦτος καὶ δίκην ἀρμόζουσάν τε καὶ πρέπουσαν εἶνεκα τῆς ψευδοπλαστογραφίας⁵⁷).

* * *

ἐννοια ὄχι ὅτι τὸ πλαστὸ «ἀπευθυνόταν» ἢ ἐστρέφετο προσωπικὰ κατὰ τοῦ βασιλέως, ἀφοῦ ὑποτίθεται ὅτι ἐπρόκειτο ἀκριβῶς γιὰ βασιλικὸ πρόσταγμα, ἀλλ' ὅτι ἀπλῶς «ἐξέθετε» τὸν βασιλέα: πρόσταγμα πεπλασμένον, ἔχον καὶ τὴν συνήθη ὑπογραφήν δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων... ἐμπλεον διαβολῆς καὶ σινοφαντιῶν... (ἀνωτέρω σημ. 52).

55. *MM*, τ. 1, σελ. 30: Ὁ εὐτελής ἱερεὺς καὶ ταβουλλάριος Ἀνδρόνικος ὁ Βασιλικός: «tabellion de profession» (Dapouzès, *Regestes*, ἀρ. 2803). Πρόβλ.: ὡς ὄντων γνωρίμων τοῖς πάσι τῶν γραμμάτων αὐτοῦ (*MM*, τ. 2, σελ. 161).

56. *MM*, τ. 1, σελ. 32-33. Dapouzès, *Regestes*, V, σελ. 36-37 ἀρ. 2049 (Δεκέμβριος 1315).

57. J. Lefort, *Actes d'Esphigménou* [=Archives de l' Athos, VI], Παρίσι 1973, σελ. (157-164) 163 ἀρ. 27 (Αὐγούστος 1365). Πρόκειται γιὰ κατασκευὴ πλαστοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Στεφάνου Dušan καὶ πλαστοῦ ἀντιγράφου διαθήκης μὲ πλαστὴ ἐπικύρωση ἀπὸ τὸν νεκρὸ μητροπολίτη Ἱερισοῦ Ἰάκωβο, μὲ σκοπὸ τὴν διεκδίκηση κτημάτων τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου ἀπὸ τὴν μονὴ Κωνσταμινίου. Γιὰ τὴν ὑπόθεση: Τρωιάνος, σελ. 199-200 σημ. 6.

στινιάνειο δίκαιο, και παραμένουν, τουλάχιστον τυπικά, εν ισχύ ως το τέλος της αυτοκρατορίας. Ο βυζαντινός νομοθέτης, ακολουθώντας τους Ρωμαίους προκατόχους του, περιέβαλε το έγκλημα με τις απαραίτητες τυπικές κυρώσεις.

Εν τούτοις, είναι αλήθεια ότι η βυζαντινή νομική και κοινωνική ζωή, δημόσια και ιδιωτική, δεν είδε το έγκλημα με τα δικά μας μάτια. Δεν το περιέβαλε ασφαλώς με τον «θαυμασμό» που διέγνωσε ο Dölger, αλλά η αποδοκιμασία του στην πράξη δεν φαίνεται να ήταν όσο έντονη περιμέναμε. Η απουσία του έγκληματος στην Έκλογη και στις συλλογές που προήλθαν από αυτήν ή στα νομοθετήματα των Μακεδόνων που επαναλαμβάνουν το ποινικό δίκαιο της Έκλογής είναι εκεί για να το επιβεβαιώσει ίσως.

Δεν είναι όμως αλήθεια ότι η βυζαντινή έννομη τάξη δεν έλαβε μέτρα για την πρόληψή του. Αντίθετα μάλιστα: 1) Ο ίδιος ο Dölger μās έκανε γνωστά τα στοιχεία γνησιότητας που χρησιμοποιούσε η αυτοκρατορική γραμματεία στους χρυσόβουλλους λόγους, αυτά δηλαδή τα αυτοκρατορικά έγγραφα που χορηγούσαν κυρίως άτομικά δικαιώματα ή προνόμια, και που θα ήταν πιθανώτερο να πλαστογραφηθούν και μάλιστα, αυτό που είναι το κατ' έσοχήν σημείο γνησιότητας: ξέρουμε ότι στην τελική φράση, μετά την χρονολόγηση (το *μηνολόγημα*) και πριν από την αυτοκρατορική υπογραφή, εν ᾧ και το *ήμετερον ευσέβες και θεοπρόβλητον ύπεσημνήνατο κράτος*, ο αυτοκρατορικός γραφέας έπρεπε να φροντίσει ώστε η λέξη *κράτος* να βρίσκεται στην αρχή της σειράς. Κανένα από τα χρυσόβουλλα, που ξέρουμε και από άλλου ότι είναι γνήσια, δεν το έχει σε άλλο σημείο, κανένα από τα χρυσόβουλλα, που ξέρουμε και από άλλου ότι είναι πλαστά, δεν συνέδη να το έχει, έστω από σύμπτωση, εκεί. Το μυστικό είχε φυλαχθή αρκετά καλά —ώστε να διατηρηθῆ ως τις ημέρες μας, όποτε το ανακαλύψαμε. Τόσο καλά επίσης, ώστε να μην το πληροφορηθῆ κανείς από τους πλαστογράφους (ποιός είχε δεῖ, άλλωστε, πολλά μαζί αυτοκρατορικά έγγραφα, ώστε να παρατηρήσει ότι η θέση της λέξεως *κράτος* δεν πρέπει να ήταν τυχαία;). Τόσο καλά όμως, ώστε και να μη λειτουργήσει ίσως σε

εύρεϊα έκταση: ήταν γενικά άγνωστο, όπως φαίνεται, και στίς διάφορες τοπικές αρχές, όπου θά ἐχρησιμοποιεῖτο τὸ ἔγγραφο (ἂν δὲν ἦταν, τὸ μυστικό θά εἶχε, ἀναπόφευκτα, διαρρηῦσει). Θά ἔπρεπε προφανῶς νὰ φθάσῃ ἓνα ἔγγραφο στὸ αὐτοκρατορικό δικαστήριο, γιὰ νὰ ἀποκαλυφθῇ ἡ πλαστότης του. Τὸ μυστικό φαίνεται ὅτι ἦταν ἄγνωστο ἀκόμη καὶ στὴν ὑπηρεσία τῶν ἀπλῶν συμβασιλέων: ἡ αὐτοκρατορική γραμματεία τὸ ἐπιφυλάσσει, φαίνεται, στὸν κύριο αὐτοκράτορα⁶⁰.

2) Ἡ κιννάβαρις, τὸ κόκκινο μελάνι μὲ τὸ ὁποῖο ὑπογράφονταν τὰ αὐτοκρατορικά ἔγγραφα, ἦταν ἀντικείμενο περιορισμῶν στὴν ἐμπορία του καὶ στὴν χρῆσι του: *Ἀνίσχυρος ἔστω βασιλικὴ ἀντιγραφὴ χηρεύουσα ὑπογραφῆς χειρὸς βασιλικῆς τῆς ἐξ ἐγκαυστῆς ἐσκευασμένης κόχλου, ἣν ὁ κτήσασθαι βουληθεὶς ὡς τύραννος διμμεθεὶς ἀποτέμεται⁶¹*. Ἡ ποινὴ εἶναι ἐξοντωτικὴ, γιὰτὶ ἡ πράξι γεννοῦσε καὶ ὑποψία ἀποπείρας σφετερισμοῦ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς. Εἶναι γνωστὴ ἡ μεγάλη σημασία πού ἀποδίδεται στὴν ὑπηρεσία τοῦ «κανικλείου», τοῦ αὐτοκρατορικοῦ μελανοδοχείου καὶ πῶς ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου, λειτουργὸς τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας, ἐξελίσεται σὲ ἀνώτατο κρατικὸ λειτουργό⁶². Τὸ ἐκ μέρους του *κανίκλωμα* τῶν αὐτοκρατο-

60. Ἰ. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ. Α' Αὐτοκρατορικά Ἐγγραφα*, Θεσσαλονίκη 1972 [Β' ἑλληνικὴ ἐκδοσι τοῦ: Fr. Dölger-J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre. I. Die Kaiserurkunden*, Μόναχο 1968], σελ. 242 καὶ σημ. 5, 261-264 («Πλαστὰ ἔγγραφα»: σελ. 262-264 «Κριτήρια γνησιότητος»), κυρίως σελ. 264. Μεταξὺ πολλῶν δημοσιευμάτων τοῦ Fr. Dölger, βλ. εἰδικά: «Die Mühle von Chantax: Untersuchung über vier unechte Kaiserurkunden», *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἀθήνα 1935, σελ. 13-28 [=Byzantinische Diplomantik, σελ. 189-203]: «Ein Echtheitsmerkmal des byzantinischen Chrysobulls», *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1962), σελ. 99-105 «Geheimnisse der byzantinischen Kaiserkanzlei», *B-NJ* 19 (1966), σελ. 56-61 κἀ.

61. Βασιλικά 2, 5, 25 (=Cod. 1, 23, 6). Ἡ διάταξι ἀνάγεται στὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος Α' (470). Γιὰ τὴν διάταξι καὶ τὰ συναφῆ θέματα, βλ. [Dölger-] Καραγιαννόπουλος [ἀνωτέρω σημ. 60], σελ. 101-103.

62. Βλ. πρόχειρα Καραγιαννόπουλος, σελ. 153-161· N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σελ. 311· R. Guillaud, «Chartulaire et grand chartulaire», *Revue des Études Sud-Est Eu-*

ριζῶν ἐγγράφων (προσθήκη τῶν προβλεπομένων παρενθέτων λέξεων καὶ τοῦ *legimus*, μὲ ἐρυθρὸ πάλι μελάνι) ἀποτελεῖ προϋπόθεση τῆς ἐκδόσεώς τους καὶ ἐγγύηση τοῦ ἐλέγχου τους καὶ τῆς γνησιότητάς τους⁶³.

3) Ξέρουμε ὅτι τὸ περίφημο *Ἐπαρχικὸν Βιβλίον* τοῦ Λέοντος Σ' τοῦ Σοφοῦ ἔχει προβλέψει τὴν κατάθεση ἀπὸ τοὺς συμβολαιογράφους, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων τους, δείγματος τῆς γραφῆς τους, τοῦ γραφικοῦ τους χαρακτήρα. Τὸ χωρίο δὲν εἶναι, ἠθελημένα ἴσως, ἐντελῶς σαφές –καὶ ἔχουν διατυπωθῆ διάφορες ἐρμηνεῖες. Ἔχω ὅμως τὴν πεποίθησι ὅτι ἡ διάταξι ἀποσκοπεῖ νὰ ἐξασφαλίσι τὴν δυνατότητα ἐλέγχου τῆς γνησιότητος τῶν συμβολαίων τους: *χειρὸς δὲ γραφήν ἐκτυπούτω ἐν τῷ συλλόγῳ, τοῦ μὴ τι τῶν ἀδοκίμων διαπράττεσθαι*⁶⁴ – ἡ μέση διατύπωση ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ συντάκτης, ὁ ὁποῖος δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ γίνῃ σαφέστερος, ἔχει στὴ σκέψι του τὸ ἐνδεχόμενον εἴτε πλαστογραφίας τρίτου εἴτε πλαστογραφίας ἀπὸ

roréennes 9/3 (1971) [=τοῦ ἴδιου, *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, Λονδῖνο 1976, XVIII], σελ. (405-426) 417-419 («Le chartulaire du caniclé ou de l'encrier»). Εἰδικιώτερα: Μαρία Νυσταζοπούλου, «Ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς», *Σύμμεικτα* 1 (1966), σελ. 76-94· Ἔρα Βρανούση, *Βυζαντινὰ ἐγγράφα τῆς μονῆς Πάτμου*, τ. 1, Ἀθήνα 1980, passim (ὄλ. εὔρετήριον, σελ. 371). Τὸ ἀξίωμα διατηρεῖται ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας· πίνακα τῶν γνωστῶν ἐπὶ τοῦ κανικλείου εἶχε δώσει ὁ Dölger, «Der Kodikellus des Christodulos in Palermo: ein bisher unbekannter Typus der byzantinischen Kaiserurkunde», *Arch. für Urkundenf.* 11 (1929), σελ. (1-65) 50 = *Byzantinische Diplomatie*, σελ. (1-74) 57.

63. Καραγιαννόπουλος, σελ. 101-103, 110-113, 233-237.

64. 1, 2 («Περὶ ταβουλλαρίων»): ἔκδ. Nicole, σελ. 14-15=Ζέπων, *IGR*, τ. 2, σελ. 371-372· Koder, σελ. 74. Πρὸβλ. τὴν ἐκεῖ ἀπόδοσι τοῦ χωρίου ἀπὸ τοὺς ἐκδότες, λατινικὴ καὶ γερμανικὴ ἀντίστοιχα. Ὁ Nicole στὴν γαλλικὴ του μετάφρασι (1894), σελ. 14 ἀπέδιδε: «Il rédigea un acte. séance tenante, devant les membres du collège, pour les garantir contre toute surprise fâcheuse de sa part»· τὸν ἀκολουθεῖ πιστὰ ὁ E.H. Freshfield (1938), σελ. 3: «He shall draft a deed in the presence of the members of faculty assembled, to guarantee them against any unforeseen misconception on his part». Ἡ H. Saradi, *Le notariat byzantin du IXe au XVe siècles*, Ἀθήνα 1991, σελ. 87 ἀποδίδει: «En outre, une fois élu, le nouveau membre donnait une garantie écrite qu'il respecterait ses ob-

τόν συμβολαιογράφο ἢ μὲ τὴν συνέργειά του. Τὸ ἴδιο τὸ ὕφος τῶν συμβολαιογραφικῶν πράξεων θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ ἐπιτηδευμένο, ὥστε νὰ μὴ ἐνθαρρύνῃ καὶ νὰ μὴ διευκολύνῃ ἐπίδοξους πλαστογράφους: *καὶ περὶ τὴν λέξιν εὐστροφος καὶ περὶ τὸν λόγον εὐάριστος, τοῦ μὴ ῥᾶστα ὧδε κάκεισε περιφέρεσθαι εἰς τε τὰς τῶν φαλσευμάτων γραφὰς καὶ τὰς τῶν δελεασμάτων παραγραφὰς*: –μία φράση-πονοκέφαλος τυπικὰ βυζαντινῆς ρητορικῆς⁶⁵.

Πάντως θυμόμαστε ὅτι, καὶ γιὰ τὶς δικές τους ἀντίστοιχες παρεκτροπές, ἡ «ποινικὴ» μεταχείριση τῶν συμβολαιογράφων δὲν εἶναι ἐξοντωτικὴ. Πρόκειται γιὰ πειθαρχικὴ μᾶλλον δίωξη, καὶ γιὰ διοικητικὴς ποινές: *εἰ δὲ καὶ φωραθείῃ, ἐκπιπέτω τοῦ βαθμοῦ*⁶⁶. Ὑπεύθυνοι εἶναι καὶ οἱ συμμαρτυρήσαντες γιὰ τὸ ἦθος καὶ τὴν ἰκανότητά τους: *καὶ εἴ γέ ποτε τοιοῦτόν τις παρὰ τὸν νόμον... εὐρεθείῃ διαπραττόμενος, ὑπ' εὐθύνην ἔσεσθαι τοὺς αὐτὸν μαρτυρήσαντας*⁶⁷.

ligations envers le corps, sous peine d'être destitué de son poste». – Ἡ διαφορὰ τῆς ἐρμηνείας ποὺ προτείνεται ἐδῶ σὲ σχέση μὲ τὶς παλαιότερες εἶναι βασικὴ: κατάθεση ὑποδείγματος γραφικοῦ χαρακτῆρα ἢ σύνταξι ἐγγραφῆς ἐπίσημης δηλώσεως-ὑποσχέσεως; Ἀσφαλῶς ἡ ἐρμηνεία μου εὐοδοῦται περισσότερο μὲ τὴν διωρθωμένη ἀπὸ τὸν Nicole γραφὴ: *χειρὸς δὲ γραφῆν ἐκτυπούτω ἐν τῷ συλλόγῳ, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία ποὺ ὁ ἴδιος δίδει, παρὰ μὲ τὴν γρ. χειρὸς δὲ γραφῆν*.. τῶν χφφ, τὴν ὁποία καὶ ἀποδέχεται ὁ τελευταῖος ἐκδότης (Koder): ἀλλὰ δὲν θεωρῶ ὅτι ἡ διαφορὰ ἔχει ἀποφασιστικὸ χαρακτῆρα.

65. 1, 1: Nicole. σελ. 14 = Ζέπων, *IGR*, τ. 2, σελ. 371· Koder. σελ. 74. Καὶ ἐδῶ ἡ μετάφραση, λατινικὴ καὶ γερμανικὴ, τῶν ἐκδοτῶν δίνει ποικίλα ἀποτελέσματα. Πρῶτ. καὶ τὴν γαλλικὴ μετάφραση τοῦ Nicole, σελ. 13: «et qu'il possède une parfaite correction de style, qualité sans laquelle les fraudes qui peuvent altérer la teneur ou la ponctuation d'un texte l'embarrasseraient très facilement» ἢ τὴν ἀγγλικὴ τοῦ Freshfield, σελ. 3: «he must be ... able to draft correctly –for without that quality he might find himself embarrassed by the context or the punctuation of a text fraudulently conceived!» Ἡ Saradi [ἀνωτέρω σσημ. 64], σελ. 86 ἀποδίδει: «Des qualités de caractère étaient demandées aux candidats afin de s'assurer qu'ils ne se laisseraient pas aller facilement à la ruse et aux falsifications».

66. 1, 2: Nicole. σελ. 15=Ζέπων, *IGR*, τ. 2, σελ. 372· Koder. σελ. 74.

67. 1,1: Nicole. σελ. 14=Ζέπων, *IGR*, τ. 2, σελ. 371· Koder. σελ. 74.

Ὁ Ν. Οἰκονομίδης, ἐπικεντρώνοντας τὸ ἐνδιαφέρον του στὴν πλαστογράφηση τῶν δημοσίων καὶ δημοσίου ἐνδιαφέροντος ἐγγράφων, ἔχει ἐπίσης δεχθῆ ὅτι τὸ βάρος τῆς προσοχῆς τοῦ κράτους, ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο αὐτό, ἔπεσε κατ' ἐξοχίην –καὶ μὲ ἀξιοσημείωτη, ὅπως φαίνεται ἐπιτυχία – στὴν πρόληψη μᾶλλον, παρὰ στὴν καταστολή. Ὅχι μόνον τὸ πλέγμα τῶν *ad hoc* στοιχείων ποὺ διασφάλιζαν τὴν γνησιότητα τῶν κρατικῶν, καὶ ἰδιαίτερα τῶν αὐτοκρατορικῶν, ἐγγράφων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἢ ἐθιμοταξία τῆς αὐτοκρατορικῆς γραμματείας –καὶ σὲ ἀνάλογο βαθμὸ τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν ἄλλων δημοσίων λειτουργῶν, τὸ ὅλο ἐκλεπτυσμένο σύστημα συντάξεως, γραφῆς, ὑπογραφῆς, σφραγίσεως, καταχωρίσεως καὶ διεκπεραιώσεως τῶν ἐπισήμων ἐγγράφων, τὸ ἰδιάζον ὕφος τῶν κειμένων, ἢ αὐστηρὰ καθωρισμένη ἐθιμοτυπία τῶν προσφωνήσεων καὶ τῶν χαιρετισμῶν, ἢ πρόβλεψη καὶ τῆς ἐσχάτης λεπτομέρειας –ὁ ἴδιος ὁ τρόπος «διπλώματος» τῶν ἐγγράφων εἶναι ἀντικείμενο ξεχωριστῆς μέριμνας–, ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο ποὺ εἴτε ἔχει ὡς σκοπὸ εἴτε ἀπλῶς κατ' ἀποτέλεσμα ἐπιτυγχάνει νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν γνησιότητα τῶν ἐγγράφων. Τὸ ἴδιο, μὲ ἐξαιρετικὸ ἐπίσης βαθμὸ ἐκλεπτύσεως, ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν πατριαρχικὴ γραμματεία: ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ προϊόντα τῆς ποὺ μᾶς ἔχουν περιέλθει, διαθέτομε, ἀπὸ τὸν 14ο αἰῶνα, ἓνα πολύτιμο ἐγχειρίδιο-ὁδηγὸ γιὰ τὴν κατάρτιση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως: τὴν *Ἐκθεσιν Νέαν*⁶⁸.

Ὅπου τὸ κράτος ἤθελε νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸ στὴν πάταξη τῆς πλαστότητας, ἐκεῖ ποὺ τὸ θέμα ἐρχόταν σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὴν κρατικὴ κυριαρχία καὶ τὴν οἰκονομία, μποροῦσε πράγματι νὰ εἶναι ἀποτελεσματικὸ. Εἶδαμε στὴν παρουσίαση τῆς Κυρίας Βάσως Πέννα, στὸν κύκλο αὐτό, ὅτι, μὲ ὅλες τὶς ἀπαραίτητες ἐπιφυλάξεις, ἢ παραχάραξη τοῦ νομίσματος πρέπει νὰ ἦταν ἐπαρκῶς τιθασευμένη στὸ Βυζάντιο.

68. Ἐκδ. J. Darrouzès, «*Ekthesis Néa: manuel des pittakia du XIVe siècle*», *REB* 27 (1969), σελ. 5-127. Βλ. τοῦ ἴδιου, *Regestes*, VI, σελ. 104-105 ἀρ. 2804 (ἔτ. 1386).

Είπαμε ότι από τους συμβολαιογράφους άναμενόταν, «θεσμικά» μάλιστα, να έχουν επιτύχει στην διατύπωση των έγγραφων τους ένα φραστικό και ένα ύφος τόσο επιτηδευμένο, ώστε να αποθαρρύνει επίδοξους πλαστογράφους. Άλλά ακόμη και η όρθογραφία των επίσημων έγγραφων μπορούσε να αποτελέσει κριτήριο γνησιότητας: όταν προσκομίζεται στο δικαστήριο του Ευσταθίου του Ρωμαίου μία απόφαση του «κριτού Πελοποννήσου και Ελλάδος», όπου, στην ιδιόχειρη υπογραφή του κριτή, η λέξη *Ελλάδος* έφερε, αντί δασείας, μία καθαρή ψιλή, ο αντίδικος προσβάλλει άμέσως τó έγγραφο ως πλαστό: ποιός Βυζαντινός άνωτερος δημόσιος λειτουργός θα μπορούσε να έχει διαπράξει τέτοιο φρικαλέο λάθος, και μάλιστα στον ίδιο του τον τίτλο! Ο Ευστάθιος δέν είναι τόσο βέβαιος: τέτοια «όλισθήματα» μπορεί να συμβούν στον καθένα, αν είναι λίγο άφηρημένος (εί γε πρός έτέροις όντος του δικάζοντος εν τῷ υπογράφειν λογισμοίς τó όλίσθημα συμβέβηκεν)⁶⁹. αλλά ο επικαλούμενος τó έγγραφο έχει πλέον τó βάρος της άλλοθεν αποδείξεως της γνησιότητός του: *έτέρωθεν δεικνύειν τούτο άληθές*⁷⁰.

Στους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, όποτε η κρατική μηχανή έχει πλέον παραλύσει, ή άσκηση αποτελεσματικού έλέγχου από την κεντρική έξουσία έχει ούσιωδέστατα άμβλυνθή, και έχουν είτε επιβληθή είτε εκ των πραγμάτων άναπτυχθή υποκατάστατά της, συχνά σε τοπικό επίπεδο ή στην περιφέρεια του κράτους, ένῳ συγχρόνως σημαντικές έπαρχίες βρίσκονται κατά καιρούς ή όριστικά πλέον εκτός των όρίων άσκήσεως της βυζαντινής κρατικής κυριαρχίας, καθίσταται όλο και περισσότερο άνεργός ο προληπτικός ή κατασταλτικός έλεγχος της γνησιότητας των επίσημων έγγραφων: συχνά ο έλεγχος αυτός είναι και

69. Φαίνεται ότι ο Ευστάθιος, τουλάχιστον στην γενική κρίση του, δέν είχε άδικο. Ο φιλολογικώτερος των νεωτέρων Ελλήνων, Άδαμάντιος Κοραΐς, γράφοντας τó 1817 στον Guilford, τον άποκαλεί «έλληνικώτατε άνερα»: ακριδώς στην λέξη «έλληνικώτατε» έχει τεθή μία άναμφισβήτητη ψιλή: έτσι μεταγράφει και η εκδότρια: Έλένη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Κοραΐς και Guilford», *Ο Έραμιστής* 20 (1995), σελ. (58-65) 60.

70. Πείρα 64, 6 (έκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 4, σελ. 239).

πραγματικά ανέφικτος –και μάλιστα από τις υποκατάστατες ή τις τοπικές δικαιοδοσίες, ακόμη και όπου αυτές εξακολουθούν να άσκοϋνται εν ὀνόματι τοῦ κράτους και τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Ρωμαίων. Καί τότε πλέον ἔχουμε τὴν ἀνθιση τῶν πλαστῶν ἐγγράφων, ἡ ὁποία αὐτονόητα συνεχίζεται, κατὰ μείζονα λόγον, καί μετὰ τὴν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας: εἶναι οἱ αἰῶνες 14ος-16ος, «ἡ ἐποχὴ τῶν πλαστῶν»⁷¹.

* * *

Ἄλλα θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ ἐδῶ μία προσωπικὴ ἐρμηνεία. Συγχρόνως ἡ βυζαντινὴ κοινωνία ζοῦσε μέσα σὲ συνθῆκες, ὅπου ἡ πλαστότητα στὴν εὐρύτερη ἐννοιά της –ὄχι ἀπαραίτητα μὲ τὴν ἐγκληματικὴ μορφή τῆς πλαστογραφίας– ἦταν σχεδὸν συνηθισμένο φαινόμενο τῆς δημόσιας καί τῆς ιδιωτικῆς ζωῆς, στὴν ἰδεολογία, τὴν πολιτικὴ σκέψη, τὴν πράξη. Συχνὰ ὁ Βυζαντινὸς ζοῦσε μέσα ἀπὸ ἓνα παραμορφωτικὸ κάτοπτρο, ὅπως εἶπε, σὲ ἄλλη συνάφεια, ὁ Cyril Mango⁷².

«Ρωμαῖος» σὲ μία αὐτοκρατορία ποῦ ἦταν ἡ μόνη νόμιμη καί ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, χωρὶς ὅμως τίποτε πιά νὰ τὸν συνδέη, ἐθνικὰ καί γλωσσικά, ἀπὸ κάποια στιγμή καί θρησκευτικά, μὲ τοὺς Ρωμαίους πρὸς τοὺς ὁποίους ἐταῦτισε τὸν ἑαυτό του σ' ἓνα ἑλληνόφωνο κράτος, ἀλλὰ ὅπου ἡ γλῶσσα, ὄχι μόνον τῆς διοικήσεως, τῆς ἐκκλησίας, τῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ οὐσιαστικά κάθε γραπτῆς ἐκφράσεως ἦταν διάφορη ἀπὸ τὴν φυσικὰ ὀμιλουμένη· σ' ἓνα κράτος ποῦ θεωροῦσε, ἀκόμη καί στὴν παρακμῇ, «δικαίω» ἐδάφη του ὅλα τὰ ἐδάφη τῆς

71. Βλ. τώρα: Ν. Οἰκονομίδης, «ΙΔ'-ΙΣ' αἰ.: Ἡ ἐποχὴ τῶν πλαστῶν», *Τὸ Ἄγιον Ὅρος ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ στὴν ὀθωμανικὴ πραγματικότητα (14ος-16ος αἰ.)* [Ὀκτώβριος 1995: ὑπὸ δημοσίευση]. –Ἀδημοσίευτη μέχρι στιγμῆς παραμένει, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, καί ἡ ἀνακοίνωση τῆς Ἑρας Βρανούση, «Παρατηρήσεις γύρω ἀπὸ τὴν πλαστογραφία βυζαντινῶν ἐγγράφων», Σ' *Ἐπιστημονικὴ συνάντηση τοῦ Τομέα Μεσαιωνικῶν καί Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Α.Π.Θ., Φιλοσοφικὴ Σχολή, Τμῆμα Φιλολογίας* [Μάιος 1994].

72. *Byzantine Literature as a Distorting Mirror*, Ὁξφόρδη 1975=τοῦ ἴδιου, *Byzantium and its Image: History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage*, Λονδίνο 1984, II.

ἀρχαίας Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὑποτελεῖς τοὺς ἡγεμόνες τοὺς ποὺ κατάρτιζε διοικητικῆς ὁδηγίης γιὰ χώρες ποὺ εἶχαν ἀπὸ καιρὸ χαθῆ· ποὺ θεωροῦσε ὑπηκόους ἢ πολίτες τοῦ ὅλους τοὺς Χριστιανούς, ἢ, ἔστω, ὅλους τοὺς Ὀρθοδόξους, ὅπου καὶ ἂν εὐρίσκονταν τέλος, ποὺ, ἀκόμη καὶ ὅταν εἶχε συρρικνωθῆ οὐσιαστικὰ σὲ μία μόνον πόλη, θεωροῦσε πάντοτε καὶ διεκλήρυσσε ὅτι, παρὰ τίς ἀτυχίες ἢ τὰ λάθη τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, ἦταν στὴν πραγματικότητα τὸ μόνον κράτος τῆς γῆς, προωρισμένο ἀναπόφευκτα γιὰ τὴν παγκοσμιότητα καὶ τὴν αἰωνιότητα –καὶ ὁ βασιλεὺς του, ὁ μόνος βασιλεὺς, ὁ φυσικὸς βασιλεὺς τοῦ κόσμου, ὁ καθολικὸς βασιλεὺς⁷³. Τὸ τέλος τοῦ κράτους δὲν θὰ μπορούσε νὰ συμπίπτῃ παρὰ μὲ τὸ τέλος τοῦ κόσμου: ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, πρῶτος πατριάρχης μετὰ τὴν Ἄλωση, τελευταῖος Βυζαντινὸς καὶ πρῶτος Νεοέλλη, ἔκανε τοὺς ὑπολογισμοὺς του γιὰ νὰ δείξῃ τὴν ἀκριβῆ χρονολογία, κατὰ τὴν ὁποία, λίγα χρόνια μετὰ τὴν Ἄλωση, θὰ συνέβαινε ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου⁷⁴. Πέθανε πρὶν δῆ τὴν ἐπαλήθευση ἢ μὴ τῶν ὑπολογισμῶν του. Ὅλα αὐτὰ δὲν ἔχουν ἴχνος «ἀποδοκιμασίας» ἢ «εἰρωνείας»: τὰ χρησιμοποιοῦν ὡς εἰσαγωγή σ' ἓνα ἰδεολογικὸ κλίμα ποὺ δὲν εἶναι τὸ δικό μας. Στὴν συμβολὴ τοῦ Ἀθ. Μαρκόπουλου σ' αὐτὸν τὸν κύκλο, εἶδαμε πῶς ἡ ἐπίσημη αὐτοκρατορικὴ ἱστοριογραφία τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας χρησιμοποιεῖ κατασκευασμένα μυθεύματα γιὰ νὰ ἐξωραΐσῃ τὸ ἐγκλήμα καὶ νὰ θεμελιώσῃ τὴν βασιλικὴ καταγωγὴ (ἀπὸ τοὺς Ἀρσακίδες ἢ ἄλλῃ) μιᾶς λαμπρῆς δυναστείας, ποὺ ἔχει ὅμως ἐξαιρετικὰ ταπεινὴ, μὲ ὅλες τίς ἐννοίες τῆς λέξεως, ἀφετηρία –γιὰ τὴν ὁποία, ἄλλωστε, δὲν ἔχουν καμμία προσωπικὴ εὐθύνη οἱ ἴδιοι οἱ λόγιοι αὐτοκράτορες τῆς δυναστείας ποὺ καλλιεργοῦν τὸν μῦθο. Αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τίς μετέπειτα μαρτυρίες, οἱ κατα-

73. Ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχῃ Ἀντωνίου Δ' στὸν μεγάλο πρίγκηπα τῆς Μοσχοβίας Βασίλειο Α' (ἔτ. 1393): Darrouzès, *Regestes*. VI, σελ. 210-211 ἀρ. 2931. Ἐκδ. *MM*, τ. 2, σελ. 188-192.

74. L. Petit-X. Sidéridès-M. Jugie, *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*. III, Παρίσι 1930, σελ. 287· IV, Παρίσι 1935, σελ. 511-512 (πρόβλ. εἰσαγωγή, αὐτ., σελ. xxix).

σκευές αυτές στην πραγματικότητα κανένα δὲν ἔπειθαν: ὅλοι ἤξεραν τί ἄξιζαν αὐτά, τί κούφια λόγια ἦσαν· ἡ ἰδεολογική τους ὁμως λειτουργία ἦταν, φαίνεται, αὐτοτελὴς καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν πλαστότητα τῆς κατασκευῆς. Αὐτὴ ἡ ἰδεολογικὴ πλαστογράφηση τῆς ἱστορίας ἢ κατασκευὴ πλαστῆς ἱστορίας θὰ συνεχισθῆ ὄχι μόνον σ' ὀλόκληρη τὴν βυζαντινὴ, ἀλλὰ καὶ στὴν μεταβυζαντινὴ, ἐποχὴ, εἴτε μὲ τίς κατασκευές τῶν γενεαλογιῶν τῶν «εὐγενῶν» τῆς νέας κοινωνίας μετὰ τὴν Ἰωάννη, πὺθ θὰ ἀνάγουν τὴν καταγωγὴ τους στὶς αὐτοκρατορικὲς οἰκογένειες τοῦ Βυζαντίου, εἴτε μὲ τὴν ἀναγωγὴ τῶν νέων κρατῶν καὶ δυναστειῶν στὴν βυζαντινὴ καὶ τὴν ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Οἱ ἡγεμόνες τῆς Ρωσίας θὰ κατασκευάσουν τὴν γενεαλογικὴ καταγωγὴ τῶν Ρουρικιδῶν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Αὐγουστο⁷⁵ ἢ θὰ δημιουργήσουν τοὺς γνωστοὺς μύθους γιὰ τὴν μεταδίβαση σ' αὐτοὺς τῆς βασιλείας («τὸ στέμμα τοῦ Μονομάχου»)⁷⁶. Ἡ πρακτικὴ θὰ συνεχισθῆ ὡς τοὺς Φαναριῶτες ἡγεμόνες τῶν ρουμανικῶν ἡγεμονιῶν: τὸ 1816 ἀκόμη, ὁ ἀστικὸς κώδικας τῆς Μολδαβίας (Κώδικας Καλλιμάχη), στὰ εἰσαγωγικά του κείμενα, θὰ ἐπανέλθῃ σὲ παλαιὲς κατασκευές γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τίς ἀπαρχές τῆς μολδαβικῆς ἡγεμονίας στοὺς βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες: ὁ ἐν ἡγεμοσίᾳ αἰοίδιμος [Ἀλέξανδρος ὁ Α' «ὁ Ἀγαθός»]... ἔλαβεν ἐξαιτησάμενος τὰ Βασιλικά παρὰ τῶν αὐτοκρατόρων τῶν Παλαιολόγων, οἱ ἐπιφλοτιμησάμενοι ἠξίωσαν αὐτὸν καὶ τοῦ βασιλείου στέμματος συνάμα καὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ δεσπότη...⁷⁷. Ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἰωάν-

75. Βλ. π.χ. G. Maniscalco Basile, «La leggenda dei successori di Augusto e dei doni del Monomaco», *Popoli e spazio romano tra diritto e profetia* [=Da Roma alla Terza Roma. Studi III], Ρώμη 1983, σελ. 529-544.

76. Βλ. π.χ. τὸ δημοσίευμα τῆς προηγούμενης σημ. καὶ: C.G. de Michelis, «L'incoronazione imperiale a Mosca», *Roma fuori di Roma: Istituzioni e immagini* [=Da Roma alla Terza Roma. Studi V], Ρώμη 1985, σελ. 257-265· Nina V. Siniyana, «Commenti ai testi. II. Ritti di insediamento e incoronazione dei gran principi e imperatori», *L'idea di Roma a Mosca, secoli XV-XVI: Fonti per la storia del pensiero sociale russo* [=Da Roma alla Terza Roma. Documenti I], Ρώμη 1989, σελ. xliv-lilii.

77. Ζέπων, τ. 8, σελ. 5-6=Codul Calimach [Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Romînesc Scris III], Βουκουρέστι 1958, σελ. 46.

σεως Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριος, θέλοντας νὰ νομιμοποιήσῃ τὸν Μωάμεθ τὸν Πορθητὴ ὡς συνεχιστὴ τῆς Αὐτοκρατορίας, ὄχι μόνον θὰ τοῦ προσδώσῃ ὅλους τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς τίτλους, ἀλλὰ θὰ ὑπαινιχθῇ τὴν ἄμεση καταγωγὴ του ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῶν Περσῶν – ἓνας ἀληθινὸς Ἀχαιμενίδης⁷⁸. Στὴν γλωσσικὰ πλαστὴ πραγματικότητα τῶν Βυζαντινῶν «Πέρσες» εἶναι τὸ ὄνομα ποὺ συχνὰ ἀποδίδεται στοὺς Τούρκους (μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ οἱ Ρῶσοι εἶναι Σκύθες, οἱ Σέρβοι Τριβαλλοὶ κ.λπ.) ἀλλὰ συγχρόνως ἡ Περσία εἶναι τὸ μόνον βασίλειο ποὺ γιὰ τὴν βυζαντινὴ πολιτικὴ ἰδεολογία, ἔχει «νόμιμη» ὑπαρξὴ ἐκτὸς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας – γιὰ λόγους ποὺ ἔχουμε ἀναπτύξει στὸν ἴδιο αὐτὸ χῶρο, ἄλλοτε⁷⁹. Ἀπόγονος λοιπὸν τῶν Περσῶν βασιλέων ὁ Πορθητὴς. Ἀλλὰ μήπως οἱ Πέρσες καὶ ἡ βασιλικὴ δυναστεία τους δὲν κατὰγονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Περσέα, ἓνα ἀρχαῖο Ἑλληνα ἥρωα; ἡ Ἄλωση ἐπομένως, στὴν πραγματικότητα, δὲν εἶναι παρὰ μία ἐπιστροφὴ στὴν πατρίδα⁸⁰. Ἡ, σὲ ἐντελῶς διαφορετικὸ κλίμα, ὅταν τὸν 16ο αἰῶνα ὁ μητροπολίτης Μονεμβασίας Μακάριος Μελισσηνὸς διαμορφῶνῃ τὸ *Chronicon maius* τοῦ Ψευδο-Φραντζῆ – ἓνα ἐπίσης λαμπρὸ πλαστογράφημα, ἂν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἔτσι –, κατασκευάζει συγχρόνως καὶ τὴν ἀφήγησιν τῆς στέψεως τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στὸν Μυστρά – ἓνα θρύλο μὲ τὸν ὁποῖο ὅλοι ἀνατραφίκαμε: εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ τελευταῖος Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ στὴν πραγματικότητα πέθανε ἄστεφης⁸¹. (Ξέρουμε ὅτι ὁ Μακάριος Μελισσηνὸς ὑπῆρξε καὶ τυ-

78. Ἐξδ. D. R. Reinsch, *Critobuli Imbriotae Historiae*, Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1983, 15-16.

79. «Ἡ διαδοχὴ τῆς Αὐτοκρατορίας: μεταβυζαντινὰ καὶ νεοελληνικὰ ἰδεολογήματα», Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν 1993-94 (ὑπὸ δημοσίευσιν). Βλ. π.χ. Κοσμᾶς Ἰνδικοπλεύστης, II, 76-77: ἔκδ. W. Wolska-Conus, I, σελ. 390-393.

80. Κριτόβουλος, ἐνθ' ἀνωτ. [σημ. 78].

81. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Ἡ "στέψη" στὸν Μυστρά τοῦ Κωνσταντίνου ΙΑ' Παλαιολόγου: σκέψεις πάνω σ' ἓνα ἱστορικὸ παράδοξο», *Βυζαντινὰ Μελέται* 2 (1990), σελ. 116-133, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς παραπομπὲς στὶς πηγές. Μετέπειτα: Μ. Kordoses, «The question of Constantine Palaiologos' coronation», *The Making of Byzantine History: Studies dedicated to Donald M. Nicol*, Λονδῖνο 1993, σελ. 137-141.

πικὰ ἐπιφανέστατος πλυστογράφος, χάριν τῶν προνομίων, τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἐκτάσεως τῆς δικαιοδοσίας τῆς μητροπόλεως του)⁸². Ἡ μεταβυζαντινὴ διαμόρφωσις τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ιστορίας δημιουργεῖ καὶ τὸν τελευταῖο, κατὰ τὴν Ἔλωση, πατριάρχη, τὸν Ἀθανάσιο: ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν καὶ αὐτοκράτωρ καὶ πατριάρχης κατὰ τὴν κορυφαία στιγμή τοῦ δράματος (*ψάλλει ξεροβά ὁ βασιλιάς, δεξιὰ ὁ πατριάρχης*), ὁ πατριάρχης ποὺ θὰ δώσῃ τὴν τελευταία μετάληψη στοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς Πόλης: περισσότερο βέβαια χρειαζόταν ἓνας πατριάρχης ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε, ἔστω τὴν τελευταία στιγμή, «καθαρίσει» τὴν Πόλη ἀπὸ τὸ ἐνωτικὸ «στίγμα». Ξέρουμε σήμερα ὅτι πατριάρχης δὲν ὑπῆρχε, καὶ δὲν μποροῦσε πλέον νὰ ὑπάρξῃ, κατὰ τὴν Ἔλωση⁸³.

Στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Βυζαντίου, τὰ δύο τελευταῖα μείζονα προϊόντα τῆς βυζαντινῆς νομικῆς ἐπιστήμης, αὐτὰ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπίβωσιν τοῦ βυζαντινορρωμαϊκοῦ δικαίου στὴν μεταβυζαντινὴ ὀρθόδοξη Ἀνατολή, τὸ *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον* (1335) τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη καὶ ἡ *Ἐξάδιβλος* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (ca. 1345), παραθέτουν, μέσα σὲ μία μόνον δεκαετία, τὴν *Ψευδοκωνσταντίνειον Δωρεά*⁸⁴, τὸ περίφημο δυτικῆς προελεύσεως πλυστογράφημα, ποὺ

82. Βλ. μεταξὺ πολλῶν ἄλλων δημοσιευμάτων, εἰδικά: F. Dölger, «Ein literarischer und diplomatischer Fälscher des 16. Jahrhunderts: Metropolit Makarios von Monembasia». *Otto Glömming zum 60. Geburtstag Festgabe aus Wissenschaft und Bibliothek*. Λειψία 1936, σελ. 25-35 = *Byzantinische Diplomatik*, σελ. 371-383.

83. Ἡ παρουσία τοῦ Ἀθανασίου, κανονικῆ στὰ παλαιότερα δημοσιεύματα, ἐπιβιώνει δυστυχῶς καὶ σὲ πατριαρχικούς καταλόγους ποὺ περιέχονται σὲ ἐν χρήσει πάντοτε βυσιζὰ ἔργα: ἔτσι, ὄχι μόνον στὸν Krumbacher, ἀλλὰ καὶ στὸν H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1952 ἰ1977, σελ. 804· ἐπίσης στὸ θαρυνόμενο μὲ ἀρκετὰ σφάλματα ἐγχειρίδιον τοῦ Α. Mazal, *Handbuch der Byzantinistik*, Graz 1989, σελ. 211 καὶ στὸν συλλογικὸ τόμο *Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο*, Ἀθήνα-Γενεύη 1989, σελ. 341. Παραλείπεται πλεόν, ὀρθά, στὸν V. Grumel, *La Chronologie*, Παρίσι 1958, σελ. 437 καὶ στὴν *The Cambridge Medieval History: IV. The Byzantine Empire, 1. Byzantium ad its Neighbourhoods*, Cambridge 1966 ἰ1975, σελ. 802, καὶ σὲ μεταγενέστερα ἔργα. Γιὰ τὸ θέμα βλ. πρόχειρα τὸ οἰκείον ἄρθρον τοῦ Χ. Γ. Πατρινέλη, *ΘΗΕ*, τ. I, στήλ. 518.

84. Βλάσταρης Ε, 11: *Ράλλης-Ποτλῆς*, τ. 6, σελ. 260-262 = Ἀρμενόπουλος, *Ἐπίμετρον I* τῆς *Ἐξαδίβλου*: Heimbach, σελ. 820-822.

κατασκευάστηκε κατά τὸ β' ἡμισυ τοῦ 8ου αἰώνα, γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας: «οὐδεμία ἄλλη νοθεία ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ συνετελέσθη μετὰ τούτης τέχνης καὶ οὐδεμία ἄλλη εἶχε τόσον μεγάλα ἀποτελέσματα», θὰ γράψῃ ἓνας ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς⁸⁵. Στὴν Ἀνατολὴ τὴν χρησιμοποιεῖ ἤδη ὁ Βαλσαμῶν⁸⁶ τὸν 12ο αἰώνα (: ἡ «Δωρεὰ» μαρτυρεῖ τὴν δύναμη τῆς Ἐκκλησίας –τῆς Παλαιᾶς Ρώμης, ἀλλὰ κατ' ἐπέκτασιν καὶ τῆς Νέας– ἀλλὰ καὶ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία ὡς πηγὴ κάθε ἄλλης –ἀκόμη, ἐδῶ, καὶ τῶν προνομίων τῆς Ἐκκλησίας). Ἀλλὰ τὴν ἐπαναλαμβάνουν τώρα τὰ ἐγχειρίδια τοῦ ὕστερου Βυζαντίου, σὲ μίᾳ ἐποχῇ ποῦ ἡ Ἐκκλησία, μέσα στὴν παρακμὴ τοῦ κράτους καὶ τὴν διάλυσιν τῶν κοσμικῶν ἀρχῶν, παραμένει ἡ μόνη συγκροτημένη πολιτειακὴ δύναμη καὶ διεκδικεῖ *de facto* τὴν ἄσκησιν κοσμικῆς –ιδιαιτέρα: δικαιοδοτικῆς– ἐξουσίας, ἀκόμη καὶ μίᾳ μορφῇ νομοθετικῆς πρωτοβουλίας («νεαρά» 26 τοῦ Ἀνδρονίκου Β', λεγομένη τοῦ πατριάρχου Ἀθνασίου)⁸⁷ – προετοιμαζομένη ἔτσι γιὰ τὸν ρόλο ποῦ πρόκειται πλή-

85. Βασ. Κ. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθήνα 1978, σελ. 299. –Τελευταία ἐκδοσὴ τοῦ πρωτοτύπου κειμένου: H. Fuhrmann, *Das Constitutum Constantini (Konstantinische Schenkung)* [=Fontes Iuris Germanici Antiqui 10], Ἀνόβερο 1968. Γιὰ τὴν ἱστορικὴ λειτουργία τοῦ κειμένου, ἰδιαίτερα σὲ σχέση μὲ τὴν Ἀνατολή, βλ. G. Dagron, «Représentations de l'Ancienne et de la Nouvelle Rome dans les sources byzantines des VIIe-XIIe siècles», *Roma Costantinopoli Mosca* [=Da Roma alla Terza Roma. Studi I], Ρώμη 1981, σελ. (295-306) 300-304 (αὐτόθι, 301 σημ. 23, συγκέντρωση τῆς πρόσφατης βιβλιογραφίας) βλ. τῶρα, τοῦ ἴδιου, *Empereur et prêtre: étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Παρίσι 1996, κυρίως σελ. 247-254 («L'usage oriental de la Donation de Constantin»), σελ. 265-266 καὶ *passim* – ὅπου, σελ. 395-397, καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

86. Τὸ κείμενο: Ράλλης-Ποτλῆς, τ. 1, σελ. 145-148 [πληρέστερη ἐκδ.: Α. Ραβλόν, *Viz. Vrem.* 2 (1896), σελ. 18-82] ἄλλες μνεῖες: αὐτόθι, σελ. 79-80 καὶ 4, σελ. 539, 553. –Γιὰ τὴν χρῆσιν τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα βλ. τῶρα Sp. Troianos, «Rome et Constantinople dans les commentaires des canonistes orientaux du XIIe siècle», *Diritto e religione da Roma a Constantinopoli a Mosca* [=Da Roma alla Terza Roma. Rendiconti dell'XI Seminario], Ρώμη 1991, σελ. (125-141) 136. Πρὸβλ. καὶ κατωτέρω σημ. 90.

87. V. Laurent, *Regestes*, VI, σελ. 389-395 ἀρ. 1607· Dölger, *Regesten*, ἀρ. 2295. Ἐκδ. Zachariae: Ζέπων, τ. 4, σελ. 533-536· βραχεία μορφή: Heimbach,

ρος να ασκήση κατά την μεταβυζαντινή περίοδο. Στην Ανατολή ξέρουμε ότι, με ανάλογα νοθεύματα, δημιουργείται ως και η ίδρυση και αναγνώριση αυτοκεφάλων εκκλησιών ή τουλάχιστον ή θεμελίωση προνομίων τους, π.χ. τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, πού εἶχε αὐθαίρετα ταυτισθῆ με τὴν αὐτοκέφαλη ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς⁸⁸.

Οἱ ἐπίσημες καὶ ἀνεπίσημες νοθεύσεις ἢ κατηγορίες γιὰ νοθεύσεις, στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, εἶναι ἄλλωστε συνεχεῖς: συνεδριάσεις ὀλόκληρες οἰκουμενικῶν συνόδων, ἀναλίσκονται στὴν νόθευση ἢ μὴ συνοδικῶν πρακτικῶν, τὴν νόθευση ἢ μὴ κειμένων τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων (γιὰ νὰ μὴ ἀναφερθοῦμε ἀκόμη καὶ σὲ ἀγιογραφικὰ χωρία). Ὁ ἀσφαλέστερος τρόπος γιὰ νὰ ἀποκρουσθῆ μία πατερικὴ διδασκαλία, ἢ ὁποία δὲν συμβαδίζει πλέον με τὸ ἐπίσημο δόγμα, εἶναι νὰ θεωρηθῆ νοθευμένη ἀπὸ τοὺς αἰρετικούς· ὁ συνηθέστερος τρόπος γιὰ νὰ δικαιολογηθῆ ἡ παρουσία σὲ ὀρθοδοξότατους πατέρες διδασκαλιῶν πού κρίνονται ἐκ τῶν ὑστέρων μὴ ὀρθόδοξες, εἶναι ἡ δῆθεν νόθευσή τους ἀπὸ τοὺς αἰρετικούς (π.χ. ἡ διδασκαλία περὶ «ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων» τοῦ Γρηγορίου Νύσσης)⁸⁹.

⁸⁸ *Ἐξάβιβλος*, σελ. xxii-xxviii = Ράλλης-Ποτλῆς, τ. 5, σελ. 121-126. Γιὰ τὴν «νεαρά» τελευταία: Γ. Νάκος, «Προβλήματα βυζαντινοῦ κληρονομικοῦ δικαίου ἐπὶ Παλαιολόγων: ἡ λειτουργικὴ ἰσχὺς τῆς νεαρᾶς 26 Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 8 (1987), σελ. 91-127, καὶ σὲ ἀνατύπωση, Θεσσαλονίκη 1988. Βλ. ὅμως τώρα Μεν. Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς νεαρᾶς 26 τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου», *ΠΑΑ* 70 (1995), σελ. 65-87.

⁸⁸. Βλ. π.χ. Ράλλης-Ποτλῆς, τ. 5, σελ. 219-224, 266-269. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. G. Prinzing, «Entstehung und Rezeption der Justiniana-Prima-Theorie im Mittelalter», *Byzantinobulgarica* 5 (1978), σελ. 269-287, καὶ τοῦ ἴδιου, «Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrhundert», *Fontes Minores VII*, Φραγκφούρτη 1986, σελ. (1-99) 59-67· πρὸς. H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida: Geschichte und Urkunden*, Λειψία 1902, σελ. 159-161· E. Papayanni, «Les privilèges pontificaux de l'archevêque d'Achrida», *Diritto e religione...* [ἀνωτέρω σημ. 86], σελ. 143-152.

⁸⁹. Πρὸς. τὴν σημείωση τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτου στό *Πηδάλιον*, Ἀθήνα 1970, σελ. 650-651 σημ. 9: «Τὰ περὶ ἀποκαταστάσεως διαλαμβανόμενα ἴχνη, τὰ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ἐνεσπαρμένα, ὁ μὲν ἀνόθευτος τοῦ Κων-

Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως, ἡ νόθευση ἢ ἡ πλαστότητα κειμένων γίνεται *de facto* ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ συνείδηση –συνδέεται στενὰ ἄλλωστε μὲ τὸ συγγενές, ἀλλὰ διάφορο, θέμα τῆς *ψευδεπιγραφίας*. Οἱ Βυζαντινοί, οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι καθόλου ἀφελεῖς, ἀποδέχονται τὴν *ψευδεπιγραφία* ἴσως ἐνίοτε φαίνονται νὰ ἐθελοτυφλοῦν, ἀλλὰ συνήθως δὲν πλανῶνται. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι γενικὰ νομίζεται, ὁ Βυζαντινὸς ἔχει, πιστεύω, ἐπαρκέστατο κριτικὸ πνεῦμα. Ἐνας καλὸς βυζαντινὸς κανονολόγος τοῦ 11ου αἰῶνα, ὁ Νιζήτας μητροπολίτης Ἀγκύρας, ὅταν θὰ θελήσῃ νὰ παραθέσῃ ἓνα χωρίο ἀπὸ *ἀμφιβαλλόμενο* ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τὸν ὅποιο ἄλλοῦ μνημονεύει ρητὰ κατ' ἐπανάληψη, θὰ χρησιμοποιήσῃ στὴν συγκεκριμένη περίπτωση μίαν ἐξαιρετικὰ προσεκτικὴν διατύπωση: *καθὼς τις καὶ τῶν μακαρίων ἡμῶν διδασκάλων εἶρηκε*⁹⁰. Ἀλλὰ ἡ γνησιότης τῶν κειμένων δὲν εἶναι γιὰ τὸν Βυζαντινὸ τὸ πρῶτιστο: τὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου καὶ ἡ δυνατότητα νὰ εἶναι *χρήσιμο*, εἴτε γενικὰ εἴτε σὲ δεδομένη περίστασις, εἶναι πού ἔχει ἀξία. Εἶναι κάτι ἀνάλογο –γιὰ νὰ θυμόμαστε τὸ χῶρο τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου, στὸν ὅποιο ἀνήκει, κατ' ἀρχὴν, αὐτὸς ὁ κύκλος διαλέξεων– μὲ τὴν σχέση πού ἔχει ὁ βυζαντινὸς δικαστὴς ἀπέναντι στὸν νόμο, πού,

σταντινουπόλεως Γερμανοῦ λόγος λέγει ὅτι εἶναι ἐπιποραὶ τῶν αἰρετικῶν, ὁ δὲ ἐν πατράσι μέγας Βαρσανούφιος δι' ἀποκαλύψεως ἐμυήθη ὅτι εἰσὶν οἰκεία αὐτοῦ, ὄχι ὅμως μετὰ πεισμονῆς ὑποστηριζόμενα, τὸ ὅποιον εἶναι οὐσιώδες ἰδίωμα τῶν αἰρετικῶν, ἄπαγε!, ἀλλὰ ἀπεριέργως εἰλημμένα, καθὼς παρεδόθησαν εἰς αὐτὸν ἀπὸ τοὺς διδασκάλους του, καὶ μάλιστα διατὶ περὶ αὐτῶν συνοδικὴ διάγνωσις δὲν εἶχε γένει ἀκόμη. Συμφωνεῖ δὲ εἰς τὴν γνώμην τοῦ Βαρσανουφίου καὶ ὁ Ἅγιος Μάξιμος, ἐρμηνεύων πρὸς τὸν ὀρθὸν σκοπὸν τὰ περὶ ἀποκαταστάσεως ταύτης...».

90. J. Dargouzes, *Documents inédits d'ecclésiologie byzantine* [=Archives de l'Orient Chrétien 10], Παρίσι 1966, σελ. 224 (τὸ «ἀμφιβαλλόμενον» χωρίο: *PG* 46, 297). – Ὁ ἴδιος ὁ Βαλοσαμών, ὁ κατ' ἐπανάληψη ἐπικαλούμενος τὴν *ψευδο-Κωνσταντίνειο* δωρεὰ [ἀνωτέρω σημ. 86], εἶναι ἀρκετὰ κριτικὸς ὥστε νὰ γνωρίζῃ, φαίνεται, καλὰ τὰ προβλήματα γνησιότητος τοῦ κειμένου: τὰ ἐνθυμεῖται ὅμως καταλλήλως, ὅπου τὸ κείμενον συμβαίνει νὰ μὴν τὸν ἐξυπηρετῇ: *κατὰ τὸ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου νομιζόμενον θέσπισμα* (Ράλλης-Ποτλῆς, τ. 4, σελ. 553) πρὸς. G. Dagron, *Empereur et prêtre* [ἀνωτέρω σημ. 85], σελ. 397 σημ. 79.

ὅπως ἔχουν δείξει οἱ νεώτερες ἐμβαθύνσεις, εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν δική μας: ὁ νόμος εἶναι ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι κάτι ἐξαιρετικὰ ἐξυπηρετικὸ γιὰ τὸν δικαστὴ, ἀλλὰ ὁ δικαστὴς αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἐλεύθερο νὰ τὸν χρησιμοποιήσῃ ἢ ὄχι, ἂν τοῦ εἶναι χρήσιμο⁹¹. Ἡ χρησιμότητα, ἡ χρησικτικότητα, εἶναι τὸ κριτήριον. Ἡ κατ' ἐξοχὴν νομοθετικὴ σύνοδος τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησίας, ἡ Πενθέκτη (692), γνωρίζει πολὺ καλὰ ὅτι οἱ λεγόμενες Ἀποστολικὲς Διαταγές⁹² εἶναι ψευδεπίγραφοι, νόθοι κείμενα –καὶ τὶς ἀποβάλλει: ἐπειδὴ... νόθα τινὰ καὶ ξένα τῆς εὐσεβείας παρενετέθησαν τὸ εὐπρεπὲς κάλλος τῶν θείων δογματῶν ἡμῶν ἀμαυρώσαντα, τὴν τῶν τοιούτων διατάξεων προσφόρως ἀποβολὴν πεποιήμεθα πρὸς τὴν τοῦ χριστιανικωτάτου ποιμνίου οἰκοδομὴν καὶ ἀσφάλειαν, οὐδαμῶς ἐγκρίνοντες τὰ τῆς αἰρετικῆς ψευδολογίας κηρύματα καὶ τῆ γνησία τῶν ἀποστόλων καὶ ὀλοκλήρως διδασχὴ παρενεείροντες. Ἀλλὰ τοὺς 85 λεγομένους Ἀποστολικοὺς κανόνες ποὺ περιέχονται στὸ βιβλίον 8 τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν, τοὺς ἐπικυρώνει καὶ τοὺς ἀποδέχεται ὡς τμῆμα τοῦ «ἐπισήμου» κανονικοῦ δικαίου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (ὅπως παραμένουν πάντοτε), ὄχι γιατί τοὺς θεωρεῖ γνησίους – ἀντίθετα προσέχει τὴν διατύπωσιν: τοὺς ὑπὸ τῶν πρὸ ἡμῶν ἁγίων καὶ μακαρίων πατέρων δεχθέντας καὶ κυρωθέντας, ἀλλὰ μὴν καὶ παραδοθέντας ἡμῶν ὀνόματι τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων ἀποστόλων ψευδεπίγραφοι, ἀλλὰ χρήσιμοι: πρὸς ψυχῶν θεραπείαν καὶ ἰατρειάν παθῶν (κανὼν 2).

Ἡ ψευδεπιγραφία καθ' ἑαυτὴν δὲν ἀποτελεῖ γιὰ τὴν βυζαντινὴ συνείδηση «ἐλάττωμα»: εἶναι ἀποδεκτὴ πρακτικὴ, ποὺ ὑποδηλώνει μάλιστα σεβασμὸ πρὸς τὸ ἀρχαῖο πρότυπο, ἠθελη-

91. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*. Φραγκφούρτη 1973, κυρίως σελ. 18 κ.έ. (ἐλληνικὴ μετάφραση Ἰ. Κονιδάρη, *Ἡ εὕρεση τοῦ δικαίου στὸ ἀνώτατο βυζαντινὸ δικαστήριον*, Ἀθήνα 1982, σελ. 21 κ.έ.) Σπ. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθίνα-Κομοτηνὴ 1986, σελ. 34-36.

92. Ἐκδ. M. Metzger, *Les Constitutions Apostoliques*, I-III, Παρίσι 1985-1987 [Sources Chrétiennes 320, 329, 336] F. X. Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, I-II, Paderborn 1905. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. πρόχειρα: Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, σελ. 42, 44.

μένη ένταξη τοῦ νεωτέρου κειμένου σὲ μία παράδοση, ἀποφυγὴ τῆς *καινοτομίας* (ἡ λέξη ἔχει πάντοτε στὸ βυζαντινὸ λεξιλόγιο μειωτικὸ, *réjoratif*, χαρακτηρη), ὑπαγωγὴ τοῦ νέου κειμένου σὲ ἓνα «κανόνα» ἢ μία «κανονικότητα», καὶ συνέχισή της⁹³. Λαμπρὸ παράδειγμα, ἡ ψευδεπίγραφη βυζαντινὴ ἐξομολογητικὴ φιλολογία: ὅταν τὰ προβλεπόμενα ἀπὸ τοὺς «ἐπισήμους» πατρικοὺς κανόνες ἐπιτίμια, τῶν μακροχρόνιων ἀφορισμῶν καὶ τῶν πολυετῶν σταδίων τῆς μετανοίας, ἔχουν καταστῆ πλέον ἐξωπραγματικά, σὲ μία διευρυμένη κοινωνία, πλήρως πλέον ἐκχριστιανισμένη, ἀλλὰ ἐξ αὐτοῦ καὶ ἀρκετὰ πιά ἐκκοσμικευμένη—τότε παράγονται (ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς) τὰ προϊόντα αὐτὰ τῆς παρακανονικῆς φιλολογίας, τὰ ὁποῖα καὶ —παρ’ ὅλες τὶς ἐπιφυλάξεις τῶν βυζαντινῶν κανονολόγων— ἐπιβάλλονται τελικά. Ἐν τούτοις ἡ ἐπιθυμία νὰ ένταχθοῦν στὴν κανονικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιβάλλει τὴν ψευδεπιγραφία: ἀκριβῶς λόγῳ τῶν μετριασμῶν ποὺ εἰσάγουν στὰ ἐπιτίμια, ἐπιδιώκεται ἡ σύνδεσή τους εἴτε μὲ μία κατ’ ἐξοχίαν ἀσκητικὴ πατριαρχικὴ φυσιογνωμία, ὅπως εἶναι ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἅγιος Ἰωάννης ὁ Νηστευτῆς (6ος αἰ.), εἴτε με τὴν παράδοση τοῦ κατ’ ἐξοχίαν ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἀσκητικοῦ νομοθέτη μεταξὺ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ἔτσι συντάκτης τους φέρεται εἴτε ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης ὁ Νηστευτῆς, εἴτε ἓνας *Ἰωάννης μοναχὸς καὶ διάκονος, μαθητῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου οὕτινος ἢ ἐπωνυμία τέκνον ὑπακοῆς*, εἴτε ἓνας *Βασίλειος, τέκνον ὑπακοῆς, μαθητῆς τοῦ ἁγίου Βασιλείου τοῦ μεγάλου*. Ἡ σύνδεση γίνεται καὶ ρητὰ: *ταῦτα ὧδε οὐκ ἐγώ, μὴ γένοιτο, οὐδὲ κατ’ ἐμέ τις, ἀλλ’ οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι καὶ ὁ μέγας ὁ Βασίλειος καὶ διωρίσαντο καὶ ἐκανόνισαν ἅπαντα... Γι-*

93. Τὸ λαμπρότερο παράδειγμα εἶναι βέβαια τὰ λεγόμενα ἀρεοπαγίτικὰ συγγράμματα («ψευδο-Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης»). —Γνωστὴ εἶναι καὶ ἡ μορφὴ ψευδεπιγραφίας, ἡ ὁποία ἀποσκοπεῖ στὴν διάσωση καὶ διάδοση, ὑπὸ ξένο ἀλλὰ ὑπεράνω ὑποψίας ὄνομα, χρησιμῶν βιβλίων τῆς θεολογικῆς γραμματείας, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀνήκουν σὲ συγγραφεῖς ποὺ ἔχουν καταδικασθῆ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἢ θεωροῦνται ὑποπτις ὀρθοδοξίας: τυπικὸ παράδειγμα, ἔργα τοῦ Εὐαγρίου τοῦ Ποντικοῦ ποὺ ἀντιγράφονται καὶ διαδίδονται ὑπὸ τὸ ὄνομα ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὅπως ὁ ἅγιος Νεῖλος.

νωσκε δὲ καὶ τὰ ἐπιτίμια ἄπερ οὐκ ἡμεῖς, ἀλλ' ὁ μέγιστος ἐξεθε-
το Βασίλειος...⁹⁴. Οἱ βυζαντινοὶ κανονολόγοι, εἴτε συμπαθοῦν εἴ-
τε ὄχι τὸ Κανονικὸν τοῦ Ψευδο-Νηστευτῆ, εἶναι σαφὲς ὅτι
γνωρίζουν καλὰ τὴν ψευδελιγραφία του· ποτὲ δὲν ἀναφέρονται
εἰδικὰ στὸ πρόσωπο τοῦ συντάκτη, καὶ ἡ ἀποδοχὴ ἢ ἀπόρριψη
γίνεται καθ' ἑαυτήν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό: Τὸ τοιοῦτον κανο-
νικὸν πολλῇ συγκαταβάσει χρῆσάμενον πολλοὺς ἀπώλεσε... Περί
δὲ τῶν ἐκτεθέντων παρὰ τοῦ Νηστευτοῦ Ἰωάννου, συνήθειαν
παρελάβομεν, ὥστε κατὰ δύναμιν ἐκάστου καὶ τὰς ἐπιτιμήσεις
οἰκονομεῖν...⁹⁵.

Νομίζω ὅτι ἕνας καλὸς τρόπος γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τὸ πῶς
λειτουργεῖ ἡ ψευδελιγραφία στὴν βυζαντινὴ συνείδηση –ἴσως καὶ
τὸ πῶς λειτουργοῦν τὰ ἴδια τὰ πλαστά στὴν βυζαντινὴ συνείδη-
ση– εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ἀποκρύφων εὐαγγελίων. Ὁ Βυζαν-
τινὸς καὶ ἡ ἐπίσημη βυζαντινὴ Ἐκκλησία, γνωρίζουν καλὰ ὅτι τὰ
ἀπόκρυφα εὐαγγέλια εἶναι τοῦλάχιστον ὑποπτα, ὅτι κείνται
ἐκτὸς τοῦ κανόνος τῶν γνησίων βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ὁ-
μως, συγχρόνως, σ' αὐτὰ ἔχουν βασισθῆ μεγάλες ἐορτὲς τῆς Ὁρ-
θόδοξης Ἐκκλησίας, οὐσιαστικὰ ὅλος ὁ κύκλος τῶν θεομητο-
ρικῶν ἐορτῶν: ὀλόκληρη ἡ ἕμνογραφία τους, καὶ παράλληλα
ὀλόκληρος σχεδὸν ὁ θεομητορικὸς εἰκονογραφικὸς κύκλος. Ἡ *de*
facto ἀποδοχὴ τους στὴν Ἐκκλησία, ὅταν καὶ ὅπου αὐτὸ ὑπῆρξε
χρῆσιμο (ἔδῳ: γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ κενοῦ στὴν παράδοση γιὰ τὸν
βίο τῆς Θεοτόκου) δὲν παρουσίασε καμμία ἀπολύτως δυσχέρεια⁹⁶.
Αὐτὸς ὁ συμπληρωματικὸς ρόλος τοῦ ἐν εὐρείᾳ ἐννοίᾳ «πλα-

94. Ἐκδ. Μ. Arranz, *I penitenziali bizantini* [=Κανονικά 3], Ρώμη 1993. Γιὰ
τὰ κείμενα αὐτά: E. Herman, «Il più antico penitenziale greco», *OCP* 19 (1953),
σελ. 71-127· Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, σελ. 91· V. Grumel, *Regestes*, Γ', σελ. 197-
201 ἀρ. 270.

95. Ἀντίστοιχα: α) Ράλλης-Ποτλῆς, τ. 4, σελ. 425-426 (Νικόλαος Γ' Γραμμα-
τικὸς: Grumel-Darrouzès, *Regestes*, II-III', σελ. 434-440 ἀρ. 977 [982], 15)·
πρβλ. καὶ στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Βαλασαμῶνος, αὐτόθι: *Βλέπομεν δὲ ὅτι οἱ πλείους*
τῶν δεχομένων μοναχῶν λογισμοὺς ἀνθρώπων μετὰ τοῦ τοιοῦτου Κανονικοῦ
κανονίζουσι ζῆται οὖν κατὰ τὴν παρούσαν σωτήριον γενέσθαι ἀπόκρισιν. β)
Ράλλης-Ποτλῆς, τ. 5, σελ. 401-402 (Νικηφόρος Χαροφύλαξ).

96. Βλ. πρόχειρα: Ἰ. Φουντούλης, *Ὁμιλητικὴ*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 111-112

στοῦ» εἶναι, νομίζω, τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς λειτουργί-
ας καὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸ πλαστοῦ στὴν βυζαντινὴ συνείδηση.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ψευδελιγραφία, ἓνα ἄλλο φαινόμενο εἶναι
ἐπίσης συγγενὲς πρὸς τὸ θέμα τῶν πλαστῶν: ἡ ἐλευθερία χρή-
σεως τῶν κειμένων, στὴν βυζαντινὴ νοοτροπία. Ξέρουμε δέβαια
ὅτι ἡ ἔννοια τῆς λογοκλοπῆς, ὅπως τὴν ξέρουμε σήμερα, εἶναι
ἄγνωστη στὸ Βυζάντιο –καὶ γενικώτερα στὴν μεσαιωνικὴ κοινω-
νία: ὅλα ἀνήκουν σ' ἓνα *domaine public*, προερχόμενα ἀπὸ τὸ
αὐτὸ «κινουὺν τὰ πάντα» Πνεῦμα, τίποτε τὸ πνευματικὸ δὲν
εἶναι ἴδιον κανενός. Τὸν 14ο αἰῶνα, κατὰ τὶς ἡσυχαστικὲς ἔρι-
δες, ὁ Γρηγόριος Ἀκίνδυνος θὰ δώσει μία χαρακτηριστικὴ δια-
τύπωση αὐτῆς τῆς ἀντιλήψεως περὶ τοῦ «κοινοῦ θησαυροῦ»,
ὅπως λέγει: *Ἐν δὲ σῶμα τὸ ἐκ πάντων γίνεται τῆς ἐκκλησίας,
πάντων τὰ πάντων ὡς οἰκειὰ λογιζομένων διὰ τὸ ἐν πᾶσιν ἐν
καὶ πάντα ἐνεργοῦν θεῖον πνεῦμα, τὸν τοῦ παντός ἀπόρρητον
σύνδεσμον... γνώμη δὲ θεοφιλεῖ πᾶν ἀγαθὸν οἰκειοῦσθαι, καὶ
ὄπερ αὐτῷ μὴ δεδώρηται ἢ ἔλαττον δέδοται*⁹⁷.

(«Πιὸ ἐμφανὲς εἶναι τὸ παράδειγμα τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν... ποὺ ἀντλοῦν
τὸ περιεχόμενό τους καθαρὰ ἀπὸ τὰ Ἀπόκρυφα... Εἰδικὰ ὅμως γιὰ τὶς θεομη-
τορικὲς ἑορτές... δὲν γίνεται ἀλλιῶς παρὰ οἱ ἀπόκρυφες διηγήσεις νὰ ἀποτε-
λέσουν τὴ μοναδικὴ βάση τοῦ κηρύγματος, ἀφοῦ συνιστοῦν καὶ τὴ μοναδική
βάση γιὰ τὴν ἑορτή, τὴν εἰκονογραφία καὶ τὴν ὑμνολογία»). – Ἀκόμη καὶ ἡ
ὀριστικὴ ἔνταξη στὸν «κανόνα» τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καὶ μάλιστα τῆς Καινῆς
Διαθήκης, ὠρισμένων βιβλίων, ὅπως τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου, γίνεται
ἐνῶ συνυπάρχουν, μὲ πλήρη ἄνεση, στὸ «ἐπίσημο» corpus τῶν κανόνων τῆς
Ἐκκλησίας, ἐξ ἴσου καὶ ταυτόχρονα ἐπικυρωμένοι μὲ τὸν κανόνα 2 τῆς Πεν-
θέκτης Συνόδου, κανόνες ποὺ τὰ δέχονται ὡς γνήσια (καὶ πάλιν Ἰωάννου Ἀ-
ποκάλυψης: ἀπὸ τὴν «εὐορταστικὴ ἐπιστολὴ» Μεγάλου Ἀθανασίου), ποὺ τὰ
ἀπορρίπτουν ρητὰ (κανὼν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου: *οὐκ ἐν γνησίαις*) ἢ ποὺ
ἀμφιβάλλουν ἔντονα (κανὼν Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου: *Τὴν δ' Ἀποκάλυψιν τοῦ
Ἰωάννου πάλιν / τινὲς μὲν ἐγκρίνουσιν, οἱ δὲ πλείους δέ γε / νόθον λέγουσι*).
– Ἡ κριτικὴ διάθεση τῆς Πενθέκτης εἶναι ιδιαίτερα ἔντονη σὲ σχέση μὲ τὰ
ἀγιολογικὰ κείμενα: *Τὰ ψευδῶς ὑπὸ τῶν τῆς ἀληθείας ἐχθρῶν συμπλασθέντα
μαρτυρολόγια, ὡς ἂν τοὺς τοῦ Χριστοῦ μάρτυρας ἀτιμάζοιεν καὶ πρὸς ἀπιστί-
αν ἐνάγοιεν τοὺς ἀκούοντας...* Ξέρουμε ἐν τούτοις ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἀγιολογία
ἀκολούθησε μία πορεία πρὸς ἐντελῶς ἀντίθετη κατεύθυνση.

97. Ἐκδ. Κ. Γ. Πιτοάκης, «Γρηγόριος Ἀκινδύνου, Ἀνέκδοτη πραγματεία περὶ
(Κωνσταντίνου;) Ἀρμενοπούλου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἰστο-*

Ἄλλὰ ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ὀδηγεῖ καὶ σὲ μία δυνατὴ ἐλεύθερης χρήσεως τῶν κειμένων. Ὅταν ὁ πατριάρχης Σισίνιος Β' τὸ 997 συντάσῃ τὸν περίφημο «τόμο» του, ποῦ ἀποτελεῖ σταθμὸν στὴν ἱστορία τῶν κωλυμάτων γάμου στὸ βυζαντινὸ δίκαιο⁹⁸, θὰ ἐπικαλεσθῇ ἓνα χωρίο ἀπὸ τὸν κανόνα 87 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, σχετικὰ μὲ τὴν σύγχυση τῶν ὀνομάτων τῆς συγγενείας (τὸ εἰδικὸ αὐτὸ θέμα δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ βέβαια, ἐδῶ)· τὸ χωρίο, ποῦ παρατίθεται, ὑποτίθεται, ἐπὶ λέξει, ἐξυπηρετεῖ πάρα πολὺ καλὰ τὸν σκοπὸ τοῦ συντάκτη. Μόνον ποῦ, ὅπως παρατίθεται, δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου –καὶ βέβαια δὲν ἀνταποκρίνεται οὔτε στὸ πνεῦμα του. Γενεῆς βυζαντινῶν κανονολόγων θὰ τὸ παραθέσουν ἐφεξῆς ἀπὸ τὸν «τόμο» τοῦ Σισινίου, ἀποδίδοντάς το πάντοτε στὸν Βασίλειο, ἐρήμην τοῦ πρωτοτύπου. Ὅταν ὁ μέγας κανονολόγος Θεόδωρος Βαλσαμῶν θὰ θελήσῃ νὰ θεμελιώσῃ καὶ νομικὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ λειτουργικοῦ τυπικοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ στὰ ἄλλα ἀνατολικά πατριαρχεῖα –πατριάρχης Ἀντιοχείας ὁ ἴδιος–, θὰ χρησιμοποιοῦν ἐλεύθερα, παντελῶς ἐκτὸς θέματος, μία κλασικὴ νομικὴ διάταξη: *πᾶσαν πόλιν τῇ συνηθείᾳ τῆς Ῥώμης ἀκολουθεῖν, οὐκ αὐτὴν ταῖς ἄλλαις πόλεσι*⁹⁹. θὰ λη-

ῖας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 19 (1972), σελ. (111-216) 197.

98. Grumel-Darroutzès, *Regestes*, II-III2, σελ. 318-319 ἀρ. 804. Τὸ κείμενο: Ράλλης-Ποτλῆς, τ. 5, σελ. 11-19. Βλ. J. Zhisman, *Das Eherecht der orientalischen Kirche*, Βιέννη 1864, passim, κυρίως σελ. 317-322=ἐλληνικὴ μετάφραση Μελ. Ἀποστολοπούλου, *Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1912, passim, κυρίως σελ. 626-630· A. Schminck, «Kritik am Tomos des Sisinnios», *Fontes Minores II*, Φραγκφούρτη 1977, σελ. 215-254· Κ. Γ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα τοῦ γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1985, passim, κυρίως σελ. 25-43· τοῦ ἴδιου, «Παίξοντες εἰς ἄλλοτρίους δίους. Δίκαιο καὶ πρακτικὴ τῶν γαμικῶν κωλυμάτων στὸ Βυζάντιο: ἡ τομῆ», *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 1989, σελ. 217-236· A. Laiou, *Marriage, amour et parenté à Byzance aux XI-XII siècles*, Παρίσι 1992, passim.

99. Ἀπόκρισις ἀρ. 1 πρὸς Μάρκον Ἀλεξανδρείας: Ράλλης-Ποτλῆς, τ. 4, σελ. (448-) 449. Βλ. σχετικὰ Κ. Γ. Πιτσάκης, «Ἡ ἔκτασις τῆς ἐξουσίας ἐνὸς ὑπερόριου πατριάρχου: ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας στὴν Κωνσταντινούπολι τὸν 12ο αἰῶ-

σμονήση καταλλήλως ὅτι, ἀκόμη καὶ ἂν θεωρηθῆ ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἔχει ὅποιαδήποτε ἐφαρμογὴ ἐδῶ, ἡ νομικὴ διάταξη τὴν ὁποία ἐπικαλεῖται προβλέπει ὅτι *παραφυλαττεῖν δεῖ τὰ ἔθνη καὶ τὴν συνήθειαν· εἰ δὲ μὴτε ταῦτα εὐρίσκεται, τότε τὸ νόμιμον ὧπινι ἢ Ῥώμῃ κέχρηται φυλάττειν δεῖ*— τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο δηλαδή ἀπὸ ὅ,τι ἐπιθυμεῖ ὁ ἴδιος¹⁰⁰. Ὁ Βαλσαμῶν φαίνεται ὅτι θὰ «κατασκευάσῃ» ἢ τοῦλάχιστον θὰ χρησιμοποίησῃ γιὰ σαφεῖς ἰδεολογικοὺς-πολιτικοὺς λόγους σκοπιμότητος καὶ ἐκεῖνη τὴν ἐξαιρετικὰ ὑποπτης γνησιότητος —ὅπως ἔχω ὑποθέσει— συνοδικὴ πρᾶξι τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου, μὲ τὴν ὁποία ὁ Τοιμισκῆς ἀπαλλάσσεται, ὑποτίθεται, ἀπὸ κάθε εὐθύνη γιὰ τὸν φόνο τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ὄχι γιὰ ἄλλο λόγο, ἀλλὰ γιατί ἡ ἀνάρρηση στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο, ὅπως καὶ ἡ ἀρχιερατικὴ χειροτονία, ἀπαλείφει διήθεν κάθε προηγούμενο ἀμάρτημα, ὅπως τὸ ἴδιο τὸ δάπτισμα!¹⁰¹. Ὁ Σισίνιος πάλι συνδέει τὸ ὄνομά του —ἀλλὰ ἐδῶ χωρὶς ἀσφαλῶς δική του εὐθύνη— μὲ ἓνα σημαντικὸ ψευδεπίγραφο κείμενο· πράγματι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν γνήσιο «τόμο» τοῦ τοῦ 997, μὲ τὸ ὄνομά του ἔχει συνδεθῆ καὶ ἓνα ἄλλο ἐκκλησιαστικὸ νομοθέτημα γιὰ τοὺς γάμους, μία «Ἐκθεσις κανονικῆ» γιὰ τὰ κωλύματα γάμου. Ἡ πλαστότης της εἶναι τόσο ἐμφανής, ὥστε ἓνας βυζαντινὸς γραφέας ἢ χρήστης ἔγραψε στὸ περιθώριο ἐνὸς χειρογράφου: *Ψευδῆ ταῦτα καὶ ψευδεπίγραφα καὶ κακόφραστα καὶ ἄδεκτα μεχρὶ τῶν ὧδε*

να», *Τὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα: Κανονικὸ Δίκαιο, Κράτος καὶ Κοινωνία* (ἐκδ. Ν. Οἰκονομίδης), Ἀθήνα 1991, σελ. 99-100· Τρωιάνος, «Rome et Constantinople...» [ἀνωτέρω σημ. 86], σελ. 126-129: «falsification du texte de la disposition, auquel Balsamon fait dire le contraire de son texte authentique».

100. Βασιλικὰ 2, 1, 41 (=Dig. 1, 3, 32 Ἰουλιανός, στὰ Βασιλικὰ: Οὐλιανός). Ἡ φράση πάντως τοῦ Ἰουλιανοῦ εἶχε ἤδη ὑποστῆ ἀντίστοιχη παραμόρφωση ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ (Cod. 1, 17, 1.10= Βασιλικὰ 2, 6, 20).

101. Ράλλης-Ποτλῆς, τ. 4, σελ. 44· ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Χωματιανό: Pitra, στ. 645-646. Οἱ Grumel-Dagrouzès, *Regestes*, II-III, σελ. 305 ἀρ. 794 δὲν ἀμφισβητοῦν τὴν γνησιότητα τῆς πράξεως, βασιζόμενοι ἀκριβῶς στὴν μαρτυρία τοῦ Βαλσαμῶνος. Ὁ Dagron πρόσφατα δέχεται ἐπίσης τὴν ἀuthenticότητα τῆς μαρτυρίας: *Empereur et prêtre* [ἀνωτέρω σημ. 85], σελ. 275-277 καὶ κυρίως 402-403 σημ. 94 (πρὸβλ. καὶ σημ. 95, αὐτόθι).

—παρὰ ταῦτα τὸ κείμενο εἶχε γίνει γενικὰ δεκτὸ ὡς γνήσιο, ὡς τις ἡμέρες μας...¹⁰².

* * *

Ἔχουμε ἐπιστρέψει στὰ πλαστά μας. Ἡ ἐκκλησιαστική, ἀλλὰ καὶ ἡ κοσμική, διπλωματική εἶναι γεμάτες ἀπὸ πλαστὲς πράξεις. Ἕνα ξεφύλλισμα στοὺς καταλόγους τῶν αὐτοκρατορικῶν καὶ πατριαρχικῶν ἐγγράφων, στὶς *Regesten* τοῦ Dölger καὶ στὶς *Regestes* τῶν Grumel-Laurent-Darrouzès, μᾶς δίνει μία ἰδέα. Ἰδίως στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο εἶναι ἐντυπωσιακὸς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐγγράφων μὲ τὸν περίφημο ἓνα (*) ἀστερίσκο, ποὺ σημαίνει: «document d'une authenticité douteuse», καὶ κυρίως μὲ τοὺς δύο (**) ἀστερίσκους: «document apocryphe». Τὸ ἴδιο ἰσχύει μὲ τὸ πλῆθος τῶν πλαστῶν ἐγγράφων στὶς ἐκδόσεις τῶν Ἀρχείων τοῦ Ἁθῶ. Προσοχὴ ὅμως, θέλω νὰ ἐπαναλάβω ἐδῶ αὐτὸ ποὺ πάντοτε φροντίζουν νὰ ἐπισημαίνουν ὅλοι οἱ διδάσκαλοι τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς: ἡ πλαστότητα ἑνὸς ἐγγράφου δὲν πρέπει νὰ συνδέεται ποτὲ μὲ τὴν ἱστορικὴ σημασία του. Ἕνα πλαστὸ ἔγγραφο μπορεῖ νὰ μᾶς παράσχει ἐξαιρετικὰ σημαντικὲς ἱστορικὲς πληροφορίες —ἀπολύτως γνήσιες μάλιστα— πολὺ περισσότερο, ἓνα πλαστὸ ἔγγραφο μπορεῖ νὰ λειτούργησε ἐπὶ αἰῶνες ὡς γνήσιο καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἱστορικὲς πραγματικότητες, νὰ γέννησε δικαιώματα, νὰ τροφοδότησῃ ἰδεολογίες καὶ ἀντιλήψεις —ὁ ἱστορικὸς ὀφείλει νὰ τὸ δῇ μὲ τὴν ἴδια προσοχή¹⁰³.

Δὲν μπορῶ ἐδῶ νὰ ἀντισταθῶ στὸν πειρασμὸ νὰ μνημονεύσω μία μοναδικὴ περίπτωση ἀπὸ τὴν πρώιμη μεταβυζαντινὴ πατριαρχικὴ γραμματεία: μία μοναδικὴ περίπτωση ἑνὸς πλαστοῦ γνήσιου ἐγγράφου. Τὸ 1547 ὁ μέγας πρίγκηψ τῆς Μοσχοβίας Ἰβάν ὁ Δ', τὸν ὁποῖο ἡ Ἱστορία θὰ ὀνομάσῃ Τρομερό, στέφεται αὐτοκράτορας (sar') —θυμόμαστε τὴν λαμπρὴ σκηνὴ τῆς στέψεως στὴν ταινία τοῦ Sergei Eisenstein. Γνωρίζει ὅμως ὅτι, κατὰ τὴν βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ θεωρία, δύο μόνον πρόσωπα

102. Τώρα: Grumel-Darrouzès, *Regestes*, II-III², σελ. 319-320 ἀρ. 805. Βλ. Πιτσακῆς, *Τὸ κάλυμα...* [ἀνωτέρω σημ. 98], σελ. 213-215 καὶ τὶς ἐκεῖ σημειώσεις.

103. Βλ. πρόχειρα, [Dölger-] Καραγιαννόπουλος, σελ. 261.

έχουν κανονικά τὸ δικαίωμα νὰ στέψουν αὐτοκράτορα: ὁ πάπας τῆς Ρώμης (ἐκτὸς συζητήσεως ὅμως μετὰ τὸ σχίσμα) καὶ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης. Ἀπευθύνεται ἔτσι στὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο γιὰ τὴν κανονικὴ ἀναγνώριση τῆς στέψεώς του. Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1560 τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, ὕστερα ἀπὸ προηγούμενη ἀλληλογραφία, φέρεται νὰ ἀναγνωρίζη τὸν αὐτοκρατορικὸ τίτλο τοῦ Ἰβάν. Ξέρουμε ὅμως σήμερα ὅτι τὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἔχει μίᾶ μοναδικότητα στὴν ἱστορία τῆς διπλωματικῆς (ἀλλὰ καὶ τῆς διπλωματίας!). Εἶναι ἓνα πλαστὸ ἔγγραφο, ἀλλὰ ἐπισημότερης προελεύσεως. Συντάσσεται καὶ ὑπογράφεται γνήσια ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἰωάσαφ Β' τὸν Μεγαλοπρεπῆ, ἐπιφανῆ ἐκκλησιαστικὴ φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς του, ὁ ὁποῖος ἐν συνεχείᾳ, μαζὶ μὲ τὸν συνεργὸ του καὶ κομιστὴ τοῦ ἔγγραφου στὴ Μόσχα μητροπολίτη Εὐρίπου, Ἰωάσαφ ἐπίσης, ἀποθέτουν οὔτε λίγο οὔτε πολὺ ἄλλες 35 πλαστὲς ὑπογραφῆς μελῶν τῆς συνόδου, γιὰ μιᾶ συνοδικὴ ἀπόφαση ποὺ προφανῶς ποτὲ δὲν ἐλήφθη. Πρόκειται ἄραγε ἀπλῶς, ὅπως ὑπετέθη, γιὰ τὴν φιλοχρηματία τοῦ Ἰωάσαφ ποὺ θέλησε νὰ καρπωθῆ μόνος τὰ μεγάλα δῶρα ποὺ εἶχαν ἀποσταλῆ ἀπὸ τὴν Μόσχα; Ὑστερα ἀπὸ ἓνα χρόνον ἀκριβῶς, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1561, ὁ Ἰωάσαφ βρίσκεται ὑποχρεωμένος νὰ γράψῃ στὸν τσάρο γιὰ νὰ τὸν διαβεβαιώσῃ γιὰ τὴν καλὴ χρῆση τῶν δώρων του σὲ εὐαγεῖς σκοπούς, διαψεύδοντας φήμες ποὺ εἶχαν κυκλοφορήσει (καὶ γιὰ νὰ τὸν διαβεβαιώσῃ ἐπίσης γιὰ τὴν αὐθεντικότητά τῶν ἀγίων λειψάνων ποὺ τοῦ εἶχε στείλει). Ἀλλὰ ἐπίσης ξέρουμε ὅτι, στὴν διάρκεια τῆς πατριαρχείας του, ὁ Ἰωάσαφ ἔγινε ξαφνικὰ πολὺ πλούσιος, γιὰ τὰ δεδομένα τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς: ἐξήγησε σὲ ὅλους ὅτι βρῆκε τυχαῖα ἓνα θησαυρὸ θαμμένο σὲ κάποιον κτῆμα του. Ἀλλὰ μπορούμε νὰ φανταστοῦμε πολὺ σοβαρότερους λόγους ποὺ θὰ ἐπέβαλλαν ἢ ἀναγνώριση τῆς αὐτοκρατορικῆς ιδιότητος τοῦ Ἰβάν νὰ παραμείνῃ προσωπικὴ ὑπόθεση τοῦ πατριάρχου, ποὺ θὰ περνοῦσε ἀπαρατήρητη στὴν Κωνσταντινούπολη. Θὰ ἦταν θέμα στοιχειώδους πολιτικῆς φρονήσεως νὰ ἀποφευχθῆ ἢ δημοσιότητα στὴν ἐπίσημη ἀναγνώριση, μέσα στὴν ἴδια τὴν πρωτεύουσα τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τῶν φιλόδοξων βλέψεων

ένος γειτονικοῦ μονάρχη, πού, ἀκόμη καί ἂν ἀπέφευγε πάντοτε νὰ προσθέση στὸν αὐτοκρατορικό του τίτλο τὸ κρίσιμο «τῶν Ῥωμαίων», δὲν ἔκρυβε τὴν ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ καταγωγὴ τοῦ τίτλου του, καὶ θὰ μπορούσε νὰ διεκδικήσῃ ἕνα ρόλο προστάτη τῆς ὀρθόδοξης πίστεως καὶ τῶν ὀρθοδόξων σὲ ὅλο τὸν κόσμο. Ὁ κίνδυνος θὰ ἦταν διπλός, καὶ ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ ἀπὸ τοὺς συνοδικοὺς ἀντιπάλους τοῦ πατριάρχη ἀλλὰ θὰ ὑπῆρχε καὶ ὁ κίνδυνος νὰ μὴ γίνῃ καὶ δεκτὴ ἀπὸ τὴν σύνοδο τέτοια ἀναγνώριση (γιὰ λόγους ἀρχῆς ἢ ἀπὸ φόβο), καὶ νὰ δημιουργηθῇ ἔτσι πρόβλημα καὶ στίς σχέσεις τοῦ πατριαρχείου μὲ τὸν τσάρο, χωρὶς γι' αὐτὸ καὶ ἡ προσωπικὴ θέση τοῦ πατριάρχη στίς σχέσεις του μὲ τὴν Πύλη νὰ καταστῇ πιὸ ἀσφαλῆς. Ἔτσι ὁ Ἰωάσαφ θὰ ἦταν προφανῶς εὐτυχής, ἂν μπορούσε νὰ περιορίσῃ τὴν «ἀναγνώριση» αὐτὴ σὲ ἐπίπεδο προσωπικῆς του ἀλληλογραφίας μὲ τὸν τσάρο. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1557 τὸν ἀποκαλεῖ, σὲ προσωπικὴ ἀλληλογραφία, «βασιλέα». Ἀφοῦ ὅμως ὁ Ἰβάν δὲν ἤρκετο σὲ αὐτά, ἀλλὰ ἤθελε ἐπίσημη συνοδικὴ ἐπικύρωση τοῦ νέου τίτλου του, ὁ Ἰωάσαφ θεώρησε ἀπλὸ νὰ προσφύγῃ σ' αὐτὴν τὴν πλαστογραφία, βέβαιος ὅτι κανεὶς πιθανῶς δὲν θὰ μάθαινε ποτὲ τίποτε¹⁰⁴. Φαίνεται νὰ δικαιώθηκε, ἀφοῦ τὸ γεγονὸς ἔμει-

104. Ἐκδ. W. Regel, *Analecta byzantino-russica*, Πετροῦπολη 1891, σελ. 75-79 καὶ σχόλια αὐτόθι, σελ. liii-lvi· νέα ἔκδ.: *L'idea di Roma a Mosca...* [ἀνωτέρω σημ. 76], σελ. 96-98 ἀρ. 19 καὶ σχόλια τῆς N.V. Sinicyna αὐτόθι, σελ. xlix-liii. Γιὰ τὴν πράξη βλ.: B.L. Fonkič, «Grečeskie gramoty sovetskikh chranilišč». *Problemy paleografii i kodikologii v SSSR*, Μόσχα 1974, σελ. (242-260) 247-251· C. G. Pitsakis, «A propos des actes du patriarcat de Constantinople concernant la proclamation de l'Empire en Russie (XVIe siècle)», *L'idea di Roma a Mosca, secoli XV- XVI* [=Da Roma alla Terza Roma, IX Seminario. Relazioni e Comunicazioni], Ρώμη 1989, σελ. 85-138. – Ἄλλὰ ἡ συνήθεια, φαίνεται, ἐπικρατοῦσε στὸ πατριαρχεῖο, προκειμένου γιὰ ἔγγραφα γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ ὑπῆρχε δυσκολία, εἴτε οὐσιαστικὴ εἴτε ἀπλῶς τεχνικὴ, συγκεντρώσεως ὑπογραφῶν καὶ τὰ ὁποῖα ἐπρόκειτο νὰ σταλοῦν σὲ «ἐξωτικῆς» χώρες, ὅπου δὲν θὰ τὰ ἔβλεπε πλέον κανεὶς –ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ πράξεις τῶν ὁποίων δὲν ἀμφισβητεῖται τὸ ὑποστατό: ἔτσι, ὅπως διέγνωσε ὁ Fonkič, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 251-260, καὶ στὸν πατριαρχικό «τόμο» τοῦ Ἱερεμῖα Β' (1590), μὲ τὸν ὁποῖο ἀναγνωρίσθηκε ἡ ἵδρυση τοῦ ρωσικοῦ πατριαρχείου, οἱ περισσότερες ὑπογραφές δὲν εἶναι γνήσιες καὶ ἐτέθησαν ἐν τάχει ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ γραμματεία,

νε άγνωστο ως τὸ 1891! Ἐν τούτοις στὴν πράξι καθαιρέσεως τοῦ Ἰωάσαφ, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1565, διαβάζουμε μεταξὺ ὄλων ἐκείνων τῶν στερεότυπων κατηγοριῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὶς ἀλλαξοπατριαρχεῖες (ἀδικίες, φιλοχρηματία, παραβίαση ἱερῶν κανόνων, σιμωνία), μία νέα ἀόριστη κατηγορία καταχρήσεως ἐμπιστοσύνης: *ἀλλὰ καὶ ἀθετήσαντα τὴν πρὸς αὐτὸν δοθεῖσαν διάκρισιν παρὰ τῶν ἀρχιερέων*¹⁰⁴. Πρόκειται ἄραγε γιὰ ἀναφορὰ στὴν πλαστὴν πράξι τοῦ 1560, ποὺ δὲν μνημονεύεται ρητὰ, καὶ δὲν ἀμφισβητεῖται, γιὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος; Ὅπως καὶ ἂν ἔχη, ὁ αὐτοκρατορικός τίτλος δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτὲ στὸν τσάρο, εἴτε ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, εἴτε ἀπὸ τὰ ἄλλα πατριαρχεῖα.

Τί εἶναι πλαστό, τί μὴ πλαστό...;

Θὰ ἠθελα νὰ ἐπιστρέψω στὴν βυζαντινὴ θεώρησι τῆς πλαστογραφίας. Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἐπαναλάβω τὴν βασικὴ σκέψι ποὺ προσπάθησα νὰ παρουσιάσω μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀμήχανη παρουσίασι: α) τὰ κείμενα καὶ τὰ ἔγγραφα δὲν ἔχουν γιὰ τὸν Βυζαντινὸ τὴν ἀπόλυτη ἀξία ποὺ ἔχουν γιὰ τὴν δική μας ἀντίληψι β) ἡ σημασία τῶν κειμένων εἶναι κατὰ βάση χρηστικὴ: μία ἐπέμβασι στὰ ἔγγραφα ποὺ θὰ ἦταν σκόπιμη ἢ χρησιμὴ, πολὺ περισσότερο ποὺ θὰ ἦταν «δίκαιη», περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν δικαίωσή της. Εἶναι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζω «συμπληρωματικὸ» ἢ «διορθωτικὸ» ρόλο τῆς πλαστογραφίας.

Ἐνας ἐλάχιστος «βυζαντινός», στὴν τυπικὴ παιδεία του καὶ στὸν «κόσμο» του, ἀνθρώπος κατώρθωσε, νομίζω, χάρι στὴν ἐξαιρετικὴ διαίθησι καὶ τὴν εὐαισθησία του, νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ἐκφράσῃ, σὲ ἐλάχιστα ποιήματά του, ἀλλὰ μὲ ἐκπληκτικὴ ἐνάργεια – ὅσο κανένας ἴσως ἀπὸ τοὺς βυζαντινολογοῦντες –, τὴν νοστοροπία τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου. Μιλῶ βέβαια γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Καδάφι. Θυμίζω τὴν ἐξαιρετικὴ προσέγγισι, ἔξο-

προφανῶς γιὰ νὰ ἐπισπευθῇ ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἐγγράφου στὴν Μόσχα (ἐκδ. Regel, σελ. 85-91). Βλ. τελευταία: Μάχη Παῖζη-Ἀποστολοπούλου, *Ὁ θεσμός τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας*, Ἀθήνα 1995, σελ. 167 σημ. 3, 224-225 καὶ σημ. 1.

105. Ἡ πράξι τῆς καθαιρέσεως στὸν Μ. Cusius. *Timocraecia*, Βασιλεία 1584, σελ. 170-174.

χα βυζαντινή, πού επιχειρεί, όχι ακριβώς στα πλαστά έγγραφα ή κείμενα, αλλά σε κάποια άλλα «ψεύτικα» βυζαντινά κατασκευάσματα, τὰ ψεύτικα κοσμήματα¹⁰⁶:

*Πολὺ μὲ συγκινεῖ μιά λεπτομέρεια
 στήν στέφιν ἐν Βλαχέρναις τοῦ Ἰωάννη Καντακουζηνοῦ
 καὶ τῆς Εἰρήνης Ἀνδρονίκου Ἀσάν.
 Ὅπως δὲν εἶχαν παρὰ λίγους πολυτίμους λίθους
 –τοῦ ταλαιπώρου κράτους μας ἦταν μεγάλ’ ἡ φτώχεια–
 φόρεσαν τεχνητοῦς. Ἐνα σωρὸ κομμάτια ἀπὸ ὑαλί,
 κόκκινα, πράσινα ἢ γαλάζια. Τίποτε
 τὸ ταπεινὸν ἢ τὸ ἀναξιοπρεπές
 δὲν ἔχουν, κατ’ ἐμέ, τὰ κομματάκια αὐτὰ
 ἀπὸ ὑαλί χρωματιστό...*

*Εἶναι τὰ σύμβολα τοῦ τί ἤρμοξε νὰ ἔχουν
 –τοῦ τί ἐξ ἅπαντος ἦταν ὀρθὸν νὰ ἔχουν–
 στήν στέφιν των, ἕνας κῦρ Ἰωάννης Καντακουζηνός,
 μιά κυρία Εἰρήνη Ἀνδρονίκου Ἀσάν.*

Ἀντίστοιχα, ὁ Βυζαντινὸς φαίνεται ὅτι ἔχει ἐθισθῆ σὲ ἕνα εἶδος «συμπληρωματικῆς» ἢ «διορθωτικῆς» λειτουργίας τοῦ πλαστοῦ –πού τίποτε τὸ ταπεινὸν ἢ τὸ ἀναξιοπρεπές δὲν ἔχει νομίζει κανεὶς ὅτι ἀκούει τὴν διατύπωση τοῦ ἀρθροῦ 821 § 2 ἐδ. (β) τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα: «Ὡς ἐλαφρυντικαὶ περιστάσεις θεωροῦνται ἰδίᾳ: τὸ ὅτι ὁ ὑπαίτιος ὠθήθη εἰς τὴν πράξιν ἐξ αἰτίων μὴ ταπεινῶν». Ὅπως εἶναι εὐλόγο νὰ παρεμβαίνει κανεὶς σὲ κείμενα θεολογικὰ ἢ ἰδεολογικὰ γιὰ νὰ ἐκφράσουν αὐτὸ πού εἶναι σωστὸ –καὶ πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἔλεγαν ὅπως εἶναι εὐλόγο νὰ μὴ δλέπη κανεὶς τὰ ἀσήμαντα γεγονότα, τὰ συμπτωματικὰ ἀτυχήματα τῆς ἀσήμαντης ἀνθρώπινης ἱστορίας, ἀλλὰ τὴν Ἱστορία (καὶ μαζί της τὴν παγκόσμια βασιλεία τῶν Ρωμαίων) ἔτσι ὅπως πρέπει νὰ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸ ἀδιάφυστο σχέδιο τῆς θείας οἰκονομίας. Ἡ «ἀληθινὴ» ἀλήθεια, ἢ ὄντως ἀλήθεια, δὲν

106. Κ.Π. Καβάφης, «Ἀπὸ ὑαλί χρωματιστό». Ἡ εἰδησι ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ, 15, 11.

εἶναι ἡ καθημερινὴ μικρὴ ἀλήθεια, εἶναι τὰ πράγματα ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, ὅπως ἐξ ἅπαντος ἦταν ὀρθὸν νὰ εἶναι. Ἔτσι περίπου καὶ ὁ μοναχὸς φροντίζει νὰ ἀποκτήσῃ ἡ μονὴ του τὰ στοιχεῖα ἀρχαιότητος καὶ κύρους ποὺ τῆς ἀρμόζουν, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ ἀνθρώπινες συγκυρίες τὴν στέρησαν, τοὺς βασιλικοὺς κτήτορες ποὺ τῆς ἄξιζαν, τὰ πολύτιμα κειμήλια καὶ τὰ σεβασμιώτερα δυνατὰ λείψανα, σὰν αὐτὰ ποὺ ἔχουν ἄλλες ἀντιστοιχες σπουδαῖες μονές. Τί σημασία ἀκριβῶς ἔχει ἂν καταφεύγῃ κανεὶς καὶ σὲ κάποια «πολλαπλᾶ» λείψανα – ἔτσι κι ἄλλοιῶς ἡ τιμὴ καὶ ἡ προσκύνησι ἀνήκει στὸ *πρωτότυπον*. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, προκειμένου, παραδείγματος χάριν, ἡ μητρόπολις Μονεμβασίας νὰ ἔχῃ τὰ ἐδάφη καὶ τὶς ὑποκείμενες ἐπισκοπὲς ποὺ εὐλόγα τῆς ἀνήκουν, τὰ ἐκκλησιαστικὰ προνόμια ποὺ «δικαιοῦνται», τὶς φορολογικὰς καὶ ἄλλες ἀπαλλαγὰς ποὺ τῆς ἀρμόζουν, διαμορφώνει τὸ περίφημο ἐκεῖνο σύνολο τῶν γνησίων, ὑπόπτων ἢ πλαστῶν αὐτοκρατορικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν πράξεων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸν φάκελο τῆς μητροπόλεως¹⁰⁷, καὶ ἀπετέλεσαν καὶ ἀποτελοῦν τὸν ἐφιάλη ὅσων ἀσχολήθησαν μὲ τὸ μικρὸ αὐτὸ χάος. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, μία Μονὴ προκειμένου νὰ ἔχῃ τὴν γῆ καὶ τὴν περιουσία ἢ ἀκόμη καὶ τὴν διοικητικὴ αὐτοτέλεια ποὺ τῆς «ἄξιζει» – αὐτὴν ποὺ ἤρμοξε νὰ ἔχῃ, ποὺ ἦταν ἐξ ἅπαντος ὀρθὸν νὰ ἔχῃ – φροντίζει κατάλληλα νὰ «ἀποκτήσῃ» τὰ αὐτοκρατορικὰ χρυσόβουλλα ποὺ ἀπλῶς δὲν ἔτυχε νὰ διαθέτῃ...

107. Βλ. π.χ. St. Binon, «L'histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie», *Échos d'Orient* 37 (1938), σελ. 274-311· Dölger, «Metropolit Makarios von Monembasia» [ἀνωτέρω σημ. 82]· V. Laurent, «Les faux de la diplomatie patriarcale: un prétendu acte synodal en faveur de la métropole de Monembasie», *REB* 21 (1963), σελ. 142-158 καὶ τὰ οἰκεῖα λήμματα τῶν *Regesten* καὶ τῶν *Regestes*.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>ANSMN=AN</i>	<i>American Numismatic Society, Museum Notes</i>
<i>BA</i>	Βυζαντινός Δόμος
<i>BF</i>	<i>Byzantinische Forschungen</i>
<i>BKM</i>	Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται
<i>B-NJ</i>	<i>Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher</i>
<i>Bsl</i>	<i>Byzantinoslavica</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CFHB</i>	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
<i>C.J.</i>	<i>Codex Justinianus</i> = CJC II, έκδ. Krüger, 1877 (άναστατική άνατύπωση 1970)
<i>CSHB</i>	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i> (=σειρά της Βόννης)
<i>C.Th.</i>	<i>Codex Theodosianus</i> , έκδ. Mommsen, 1904 (άναστατική άνατύπωση 1971)
<i>ΔΕΝΑ</i>	Διεθνής Έφημερίς της Νομισματικής Αρχαιολογίας
<i>DMA</i>	<i>Dictionary of the Middle Ages</i>
<i>DOC</i>	A. R. Bellinger & P. Grierson, <i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection...</i> τ. 1 (491-602), Ούάσινγκτον 1966· τ. 2 (602-717), Ούάσινγκτον 1968· τ. 3 (717-1081), Ούάσινγκτον 1973
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>DOS</i>	<i>Dumbarton Oaks Studies</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
<i>ΕΠΕ</i>	Έγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Έλληνισμού
<i>HBN</i>	<i>Hamburger Beiträge zur Numismatik</i>
<i>JESHO</i>	<i>Journal of the Economic and Social History of the Orient</i>

<i>JGR</i>	Ι. και Π. Ζέπος, <i>Jus Graecoromanum</i> , τ. 1-8, Ἀθήνα 1931 (ἀνατύπωση: Ἰαλ. 1962)
<i>JOAS</i>	<i>Journal of Oriental and African Studies</i>
<i>JÖB</i>	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
<i>MB</i>	Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, ἐκδ. Κ. Σάθας (Παρίσι-Βενετία, ἀνατ. Ἀθήνα 1972)
<i>MM</i>	F. Miklosich - J. Müller, <i>Acta et Diplomata graeca mediae aeri sacra et profana</i> , τ. 1-6 Βιέννη 1860-1890 (ἀναστατική ἀνατύπωση: Ἰαλ. 1968)
<i>MGE</i>	Μεγάλη Γενική Ἐγκυκλοπαιδεία Ὑδρία
<i>MP</i>	<i>Medieval Prosopography</i>
<i>NC</i>	<i>Numismatic Chronicle</i>
<i>NCirc</i>	<i>Spink Numismatic Circular</i>
<i>NNM=ANSNNM</i>	<i>Numismatic Notes and Monographs, American Numismatic Society</i>
<i>Num.AntClas</i>	<i>Quaderni Ticinesi. Numismatique et Antichità Classiche</i>
<i>OCP</i>	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>
<i>ODB</i>	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , γεν. ἐκδ. Α. Kazhdan (Νέα Ὑόρκη - Ὁξφόρδη 1991)
<i>ΠΑΑ</i>	Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν
<i>PG</i>	<i>Patrologia Graeca</i>
<i>Ράλλης-Ποτλῆς</i>	Γ.Α. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, <i>Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων</i> , τ. 1-6, Ἀθήνα 1852-1859
<i>RBN</i>	<i>Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>RIN</i>	<i>Rivista Italiana di Numismatica</i>
<i>RN</i>	<i>Revue Numismatique</i>
<i>RSBS</i>	<i>Rivista di Studi Bizantini e Slavi</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>ΘΗΕ</i>	Θρησκευτική καὶ Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία
<i>Viz. Vrem.</i>	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ

Αθανάσιος ΑΓΓΕΛΟΥ, Επικουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ταξιάρχης ΚΟΛΙΑΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ιωάννης ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών.

Βασιλική ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, Λέκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών.

Αθανάσιος ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Σοφία ΜΕΡΓΙΑΛΗ, Διδάσκουσα στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Καλλιόπη ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Επικουρος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών.

Γεώργιος ΝΑΚΟΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Ελευθερία ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ, Επικουρος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών.

Χαράλαμπος ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Βάσω ΠΕΝΝΑ, Επιμελήτρια Βυζαντινών Αρχαιοτήτων – Νομισματικό Μουσείο.

Σταύρος ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου.

Κωνσταντίνος ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Αναπληρωτής Καθηγητής Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Γεώργιος ΠΟΥΛΗΣ, Καθηγητής Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Αλέξης ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Ερευνητής Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών/Ε.Ι.Ε.

Σπύρος ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	9
Σπύρος Ν. Τρωιάνος, Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο ..	13
Αλέξης Γ.Κ. Σαββίδης, <i>Θερμιουργός Ἀντιχριστοφορίτης, ἀνὴρ αἱμάτων</i> : Η τύχη του Στεφάνου Αγιοχριστοφορίτη, κυρίου οργάνου του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού ..	67
Γεώργιος Α. Πουλής, <i>Ηελίγεια κόλαση</i> : Το κυρωτικό σύστημα της εκκλησίας	97
Γεώργιος Π. Νάκος, <i>Ζωονλέφτες και καταπατητές στο Βυζάντιο</i>	141
Σοφία Μεργιαλή, <i>Λαθρεμπόριο πεποιθήσεων στα ὕστερα χρόνια τοῦ Βυζαντίου</i>	157
Σπύρος Ν. Τρωιάνος, <i>Ἔρως και νόμος στο Βυζάντιο</i> ..	173
Βασιλική Α. Λεονταρίτου, <i>Ἐκ γυναικὸς ἐρρῦή τὰ φαῦλα</i> : Η γυναικεία εγκληματικότητα στο Βυζάντιο	203
Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, «Ἀγοραῖα» παραστρατήματα τῶν βυζαντινῶν ἐμπόρων	235
Ἄθανάσιος Μαρκόπουλος, <i>Αἷμα στο παλάτι</i>	257
Βάσω Πέννα, <i>Βυζαντινό νόμισμα και παραχαράκτες</i> ...	273

Ταξίαρχης Γ. Κόλιας, Τα στρατιωτικά εγκλήματα κατά τους βυζαντινούς χρόνους	295
Καλλιόπη Μπουρδάρα, Οι βυζαντινές φυλακές	317
Κωνσταντῖνος Πιτσάκης, Ἐγκλημα χωρίς τιμωρία; Τὰ πλα- στά στή βυζαντινὴ ἱστορία	337
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	383
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΜΙΛΗΤΩΝ	385

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ ΔΙΑ-
ΛΕΞΕΩΝ *ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ*
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΚΩΣΤΑ ΤΣΙΚΝΑ-
ΚΗ ΠΛΗΚΤΡΟΛΟΓΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕ-
ΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗ-
ΜΗΤΡΗ ΜΑΝΔΕΛΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΩ-
ΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ
ΑΠΡΙΛΙΟ 1997 ΓΙΑ ΤΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΓΟΥΛΑΝΔΡΗ - ΧΟΡΝ ΜΑΡΚΟΥ ΑΥ-
ΡΗΛΙΟΥ 5, ΠΛΑΚΑ 105 56, ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 3219196